

САДДИ ИСКАНДАРИЙ

(НАСРИЙ БЛЕН)

ИНОЯТ МАХСУМОВ нусхаси асосида қайта түлдириб, ишрға
тәйёрловчи

МАВЖУДА ҲАМИДОВА

Эй оллоҳ! Соҳиблик — эгамлик фақат сенга муносибдир. Бирорлар шоҳдурулар, лекин барибир, сенинг олдингда гадо янглигурлар. Эгалик борасида тенг сизу беназирсан, чунки сен мутлақ ҳокимсан. Шу туфайли дунёниг барча забардаст кишилари сенинг олдингда тобеъдурлар, барча улуглар эса сенинг қаршингда хокисордурлар. Сенда ишъом-эҳсон дарёси мавжургани сабабли бутуни борликини ўз саховатининг, караминг билан мунаvvар қилдинг. Дунё ахлиниг лаззати сенинг ана шу ишъому эҳсониниг туфайли бўлиб, саховатиниг ўзингни зухур этишиниг билан баробардур. Сенинг мавжудлигинг қадимийлигини, кўхналигини қачонки ошкор этса, барча мавжудот йўклика юз тутади.

Бир замонлар ҳозирда бизга маълум бўлган икки дунё (бу дунёю у дунё) мавжуд эмас, яъни фано йўлида махфий эди. У вақтларда на кунининг юзидан нишон бор эди, на тун кокиллари хуш ҳид таратар эди. На саҳардан осмон юзи ёришар, на шафақдан унинг юзи қизарди. На осмон бор эди, на узлуксиз давр қилувчи замон. На эл мавжуд эди ва на элга даврдан етадиган жабр. На олам маконидан нишону ва на бу маконида яшовчилардан дарак бор эди.

Шундай шаройтда фақат сен мавжуд эдинг. Бу даврда улуғ дарёларни чайқалтирадиган тўлқинилар ва бу тўлқиниларга сабаб бўлувчи энг қўйи — тупроқу ва энг юқори — осмон ҳам аёи эмас эди. Ана шунда махфийлик пардасига яширинган жамолиниг жаҳонни ёритувчи қуёшдек намёён бўлди. Сен ўз ҳуснингниг зухур этишини, қуёшдек юзингниг қоронгу оламга нур сочишини истадинг. Шу тариқа тўзалликни ошкор қилиш, махбубликини намёён қилиш зарурати туғилди. Чунки махбублик иши ҳеч вақт яширин бўлган эмас, лекин ошиқ бўлмаган кишининг уни тушуниб этиши ҳам мумкин эмас эди.

Шу туфайли сенинг гўзал ҳуснингга гўё ошиқ керак бўлди, чунки гўзал ҳуснига гўзал ишқ лойикдир.

Эгамлик дарёйинг шундай бир жунбишга келдики, унинг мавжларидан бутун борлиқ-олам яралди. Икки харф харакати билан маъниоли бир қанча шаклларни бунёд этдинг. Жумладан гўзал, хушсурат фариштаяярии яратиб, уларнинг қисматини воқеаларни баён қилиш ва гуноҳларни ўтинишдан иборат қилдинг.

Юксак хос ҳарамлардаги кабутарларга қапотлар баҳш этдинг ва уларнинг роҳатини таъминлаш мақсадида фалак қасри томинни ясадинг.

Фалаклар режасига қалам уришинг баробар ҳаво са-
ҳифасига ҳам рақам чекилди. Шу тариқа бири биридан
баланд бўлган тўққиз қават осмонни бунёд эттишгки,
хеч қандай ваҳм унинг мустаҳкамлигига бўғов сола олмайди.
Фалаклар бири биришининг ичида маҳфий бўлиб, ҳар
бириниң орасидаги бўшлиқ бир оламдир. Уларниң асо-
сини кенг, текис ясаб, юқоридагиси настдаги саккизтасини
ўраб, ихота қилиб турадиган қијдинг. Бўшлиқлар аро-
устма-уст жойлашган ва қатламлари бири-бирига тегиб
турадиган мазкур саёралар ўзаро мустаҳкам боғлиқдир-
лар. Шу туфайли бири бирига монанд бўлган саккиз мовий
гумбаз бир томонга (шарққа) қараб ҳаракат қиласди, ав-
валгиси (биринчиси) ҳам табиати шу усулини тақрорлай-
ди (лекин у гарб томонга айланади)¹. Бу саккиз гум-
базнинг маркази ва ҳаракатлараро ихтиёри ҳам сендуадур.

Гумбазларнинг саккизинчисига тургун юлдузларни жойладинг. Улар харакатсиз бўлсалар-да, аммо кўк гумбазлари охиста айланиб туради. У гўё юз минглаб товланувчи гавҳарлар билан безалган осмон қадаҳини эслатади. Илоҳи бу қадаҳ мудом айланиб турсин, чунки унинг давр этишидан сержилва гавҳар (юлдуз) лар янада мустахкам жипслашаётган бўлса ажаб эмас. Бу сайёрада яна юз минглаб гўзал, ойга монанд жилвагар юлдузлар сукунатда шод ва хуррам порлаб турадилар.

Карамингнииг жүш уриши натижасида иккичи күк күргөпини ҳам яратыб, уни бироргож қилдинг.

Бу юксак қалъа мухандисларга хос бўлган чуқур мулоҳаза юритишиликнинг натижаси бўлиб, кўрган маснадинишиналири эса сабр-бардоша ягонадурлар. Уларнинг аста-секинлик билан қилган ҳаракатлари ҳимматни аёғига, вазминликлари эса тўзимли тоқقا монанддир. Уларнинг кўзларидан оғат ёриқлари очилиб, нафасларидан шумлик ўтлари сочилади. Улар гўё қаро юз билан кўкда яшовчи, ёхуд қорамол (саврсигир — телец юлдузлар туркуми) ёрдамида айланадиган тегирмон тепасида учиб юрувчи чибинлардир¹.

Яна ибодат қиласынан жуда кең бир жои ҳам яратып, ибодат қылувчиларнинг қадрларини юксаклардан оширидинг. Юзларида пафис, улугворлик матоси ва бошларида ридо бўлган обидлар худди қўёш сингари саодат чурларини таратадилар. Улар фалак хонақоҳида Газзолий сингари ноёб толеъга йўл тоғланлардандир. Бу юлдузлар туркуми (Муштариј — Юнитер планетаси «саъди акбар», «Фалак қозиси» деб ҳам юритида.) гўё кўк гумбази узра безакли қандил, ёхуд Арши аъломдаги миорада жойлашган яхши хулиқи Жаброилга монанддир. Шунинг учун у олтинчи фалакдан туриб кишиларга баҳт ва толеъ улашади.

улашади.

Яна бир фалакни қатл қилинадиган жой қилиб бунед этдингки, унинг ором оловчиси дўст аталмиш — қотилдир. Бу Миррих — (Марс) планетаси бўлиб, бешинчи фалакда жойлашган.² Кишилар унинг тигидан ҳеч қачон омонлик топа олмаганилар. Уни ялтироқ тиги бало чақмоғи бўлиб, ундац оқадиган сув халиқни гарқ қилувчи оғаттир. Эл бўйинни кесмоқ, ўткир қилич билан бошни учирмоқ унга ҳамишалик одаттир. У шунчалик қонхўрки, кесилган бошнинг косасини қадаҳ қилиб май ўрнига қон ичади, қон эмас, қатра-қатра заҳар ютгандек қаҳр билан нур сочади.

Сен яна бир пок, тоза гулбог — жанинат ҳам бунед этдингки, ушинг мақом қилювчиси ҳурдан ҳам афзалдир. У осмон мулкининг шоҳи қўёни бўлиб, оромгоҳи феруза рангли осмон таҳтидир. У кўк аҳлининг яраницилар безаги, кўрар кўзи, балки кўз қорачигидир. Норлоқ чақмоқлар унга кўзгу бўлиб, даъволарига гувоҳ зарралардир. Баланд

¹ Еттинчи қават устида саккизинчи осмон бўлиб, ундан тургун юлдузлар жои олган. Мовий гумбазлар харакати жанубий — бириничи (бу харакат осмонда хеч сезилмайди) во шарқий — иккинчи харакатларга бўлинади. Жанубий харакат патижасда кечча ва кундуз юзага келади. Қаранг: Абу Райхон Беруний. Таилингай асарлар, V жилд. 1-китоб. Тошкент, «Фан», 1973, 59—60-бетлар.

¹ «Катта учбұрчак», «Кичик учбұрчак» ва «Наңша» юлдузлар түркүмігі ишора. «Наңша» юлдузлар түпнамасының тәпасида жойлашған. Карапт: Ян Гевелий, юлдузлар түпнамасының атласи, Тошкент, «Фан», 1968, 25 ва 27-беттар. Юлдузлар осындағы шарттардың көбін Шарқ алабайтіда Мир-

² Классик шеъриятда ва умуман ўрта аср Шарқ адабиятида ширрих (Marpe) сийёраси «Осмон (Фалак) аждахоси» ёки шери деб аталаган «Баҳроми фалак» деган шакли хам учрайди.

кўниш иештоқидағи қўёшмонаид заррии нақшлар сингари улар ери ҳам кўнда айланувчи мовий гумбазлар ародир.

Яна бир юкеак фалакка сержилва Зухра (Венера — Чўлпоп) юлдузини жойладинг. Созанда ва хонаңдалар хомийси ҳисобланган қўёш чехралик бу «барбат» чалувчи ўз созини чалгана тағдиладиган. Саргузаштлар унинг торига гузориш беради, тирноглари эса бағирларга — ҳориш. У қачон ёқимли кўй бунёд этса, буюқ ақл соҳиблари ҳам фарёд чекмай қола олмайди. Барбатининг овози етиб борган жойда на дилигашлик қолади, на гам-ташвиш. У тўё доира ичидаги қўнгироқ-чалар сингари кўк тоқида хотири жамлик билан оҳанг тузади.

Яна бирини кутубхона қилиб яратдинг¹ ва у ерга китобат ишларида оқилу донояларни тўпладинг. Улар яширин фикр ва мазмунларни диққат билан текширувчи нуктадоилар орасидаги нозик ҳунар эгаларидир. Сув қаерга тушса ўша рангга киргани сингари, уларниң ишлари ҳам бошдан-оёқ ўйину пайрангдан иборат. Одатлари қалам тарааплаш ва саҳифаларга нозик маъноли сўзларни битмакдан иборат. Фалак сатҳида улар ибратли ёзув таҳтаси сингари, ер узра эса наргорда чизилган нақшдек кўринадилар.

Яна бир фалакдан ажойиб бутхона бунёд этиб, унинг истиқомат қизувчисини тезсайр қилдинг. У шу даражада тез еладики, ҳатто қадами ерга тегмайди. Шу сабабдан бўлса керак, у турар жойини бот-бот алмаштириб туради. Фақат манзилини эмас, исемини ҳам тоҳ «бадр» (тўлиной), тоҳ ҳилол (яниг қўриниган ой) деб ўзгартириб туради. Тезравлигидан баъзан улуғлиги ва баъзан қийинчиликлари ортиб туради. Унинг тоҳ тўлишиб, тоҳ ингичкаланиб ҳолдан тойиши шундан бўлса керак. У ҳаракат бобида осмон фалакдан төзкор, аммо қўринишда унинг олдида чумолидек кичикдир.

Сен фалакиётга шу тахлит хусусиятлар ато қилиб² уларниң ихтиёрларига оналарни тонширдинг, отани етти³ ва онани тўрт⁴ қилиб, оқибат яна улардан учтасини⁴ чиқардинг.

¹ У туруд — Меркурий саёраси классик адабнётда афсоналарга таяниб «Фалак котиби — ишоплар хомийси» деб ҳисобланган.

² Етти қат осмонга ишора.

³ ⁴ Осмони фалак икки пояс — экватор ва эклиптикага бўлинади. Эклиптика экватор ва бошقا нукталар билан кесинингдан тўртта тенг бўлган бўлакларга бўлинади. Бўлаклариниң ҳар бирни яна учта тенг бўлакларга бўлинади ва уларниң ҳар бирни бир бурж (Зодиак белгиси — зодиака)ни англатади. Беруний, ўша асан. 87-бет

Онани тўртта қилганинг таажижубланарли ҳол эмас, чунки шариатда тўрттагача бўлган никоҳга рухсат этилади.

Яна бирининг мижозини тез қилиб, феълини шуълахез — ёлқин қўзратувчи қилдинг. Ҳаёт аҳлини бундан најот топмогини тиляб, иккинчи бирига мулоимимлик руҳини бахш этдинг.

Сайёralарнинг бирини фалак сингари сайдир этувчи қилиб ясадинг. У равшаниқда жаҳонни акс эттирувчи кўзгу сингаридир. (Зухра, Ҳулкар юлдузи.)

Бирининг фаолиятини хира қилиб яратганинг сабабли у ўз вазифасида хор-зор бўлди¹. Бу жуфтликларни мустаҳкамлаш мақсадида уларга неча фарзанд ҳам ато қилдинг².

Бирига камолот жилласидан ҳаёт бердинг, шунинг учун унинг кўриниши, порлаши повват рангидадир. Бирорига тош³ моддасидан озиқ берганинг ҳолда, иккинчисига (суюқлик бўлгани учун) сараланган нарсалар ато қилдинг.

Бирини мулойимликда жои гавҳари янглиг ясаб, унинг ҳаёт манбаъини Хизр суви қилдинг⁴.

Шу тахлит барча босқичларни яратиб бўлгач, инсон гулбогини бунёд этишга киришдинг ва у ерда инсон гули — атиргул очилишига муваффақ бўлдинг. Инсон гули демай, жанинат богининг гули очилгач, унинг танига қадр-қимматдан ёпинчик ёпиб, бошига буюклик белгиси — тоҷ кийдирдинг. Кўнглини сирлар хазинаси, юзини эса ойна соҳиби қилдинг. Бу ойнада жамолинг нури зуҳур этар экан, фаришталар буни кўриб «оллонинг зиёси» деб тасанино айтдилар. Шу тариқа инсонни вужудга келтириб, фаришталарни уларга сажда қиласидан қилдинг. Шу сабаб қайси бир кўзгуда аксинг жилваланар экан, фаришталар цима учун унга сажда қиласинлар? Сажда қиласинларга таъналар ёғилса-да, «таън» сўзининг «пун»и улар бўйнига лаънат ҳалқаси бўлиб тушса.

Сен инсонга баланд мартаба бериб, унинг кўнглини муҳаббат қўйишига сазовор қилдинг. Булути кўтарилган қуёш сингари, сенинг ишқинг унинг кўнглигига кучли ўт солди. Юзингдаги тўсиқ кўтарила боргани сари, унинг

¹ Зуҳал — Сатури саёраси бўлиб, у нахсият — нахслик, иши олдинга кетмасликининг рамзи сифатига тилга олниади

² Буржар.

³ «Менелай тоги» юлдузлар туркуми.

⁴ «Хут» юлдузлар туркуми.

ишик ўти янада зиёда бўлди. Шу тафайли қайси томонга кўз солса, фақат сенинг жамолингни кўрди. Ҳуснингга во-сил бўлиш истаги унинг кўнглида кучли хоҳиш уйғотди.

Шуниси диккатга сазоворки, марҳаматли маъшуқа ўз жамолини намоён этмоқ учун саҳийлик билан оламни бунёд этишга киришди. Бундан мақсади энг олий зот — Одамни яратиш эди.

Одамни яратишдан мақсад олам бунёди, оламдан бошқа нимаики нарсалар бор, уларнинг ҳаммаси инсон мақсади учун яратилди.

Инсон зоти касби-кори яратувчилик бўлган бундай улуғ зотни ҳаргиз кўрмаган. Разм солсам адамдан-абадийликдан ҳам бошқа нарсалар бор экан. Сенинг ўзинг ҳам ошиқ, ҳам ишқ ва ҳам маъшуқ экансан. Демак, сен мутлақ маъшуқу ошиқсан, ишқу ошиқликлар ҳам фақат сен учун яратилган, вассалом!

II

Мутлақ иzzat va ҳурматга сазовор бўлган олийхиммат яратувчи карамингни «к» ҳарфи ўжарлик билан «ёзуқ» сўзидағи «қ» ҳарфини ерга паст қиласди ва «р»си ройи олам билан гуноҳ кўзини кўр қиласди ва «м»си эса зўр марҳамат билан хато сўзининг ёзилишига кечириши рақамини чекиб, гуноҳларни ўтишини тилаб ва шафқат дарёсидан омонлик истаб муножсот қилмоқ ҳақида

Эй қўли очиқ ва саҳий кишиларни ҳақири камтар қилган саховатпеша зот! Оламдаги ҳар бир шоҳнинг саховати сенинг марҳаматини туфайлидир! Агар сен уларнинг мартабасини баланд қилиб, давлатини зиёд қилмаганингда, улар ўзларича эҳсон улашармидилар. Карамилар гарчи тоғ соҳиби бўлсалар ҳам, лекин бари бир сенинг бахшишингга муҳтоҷдурлар. Аввало сен улар учун хазиналар эшигини очиб, эҳсон қилишни буюрдинг, улар амриингни вожиб айладилар. Бас, шундай экан, ҳақиқатан ҳам улар карам қилувчилар эмас, балки сенинг ўзинг соҳибкарамсан, улар карами фақат сен туфайлидир. Шунинг учун, эй парвардигори олам, сени карамиларнинг карими, ахли карамни эса эҳсон борасида бир восита деб айтсан ҳеч ажабланарни эмас. Бу сўзимни қувватловчи бошқа далиллар ҳам бор, у ҳам бўлса энг улуғ зотларнинг бу борадаги фикрларидир.

Эй соҳибкарам! Сен ҳамма нарсага карам кўзи билан боқасан, шу сабаб барча гуноҳларнинг гуноҳини ҳами-

ша кечириб келасан. Бу сени ҳадсиз-худудсиз олижаноблигингдан нишона бўлиб, бундай савоб иш ҳеч бир банданинг қўйидан келмайди. Шундай экан, агар ҳалқнинг қандайдир гуноҳи бўлса, у қиёмат кунигача баҳшиш этилиши табиий.

Карамингниг чекензлигидан ўз элчинг — пайгамбаримизни (Мұҳаммад пайгамбар) ҳам ҳимматшарвар қилдинг.

Эй менинг парвардигорим! Банда зоти мавжуд экан, унинг гуноҳ ишлар қилиши табиий. Сен соҳибкарам сифатида айбжўларга марҳамат қилиб, уларниг бир эмас, бир қанча гуноҳларини афв қилиб келгансан. Агар афв билан марҳамат шундай бўладиган бўлса, дунёдаги жамики ҳалқларнинг гуноҳи кечирилиши табиий. Умид қиламанки, сенинг карамингниг ниҳояси бўлмаса, эл гуноҳи кечирилишнинг ҳам охири бўлмас. Ахир мурувватли дарё тошадиган бўлса на настлик, на баландлик қолади.

Мен ҳадсиз гуноҳлар содир қилиган бўлсан, қандай қилиб сендан ноумид бўлай? Чунки мен сенинг олдингда ҳисобсиз гуноҳлардан ёмон отлиқман, ниҳоятдан ортиқ жинояткорман. Шу боис қаддим хижолат юқидан букик, бунга яна бошга тушиган турли ташвишлар ҳам қўшилганидан вужудим гүё исёни ўтидан аланталанади. Бу ўт тапимни куйдириб, тутини рўзгоримни қаро қилмоқда. Йўқ, йўқ! Вужудим катта оловхонага айланиб, ногирон жисимим унга ўтин вазифасини бажармоқда. Ловиллаб ёнаётган жисимим оловхона эмас, балки аланталари кўкка ўрлаётган дўзах деб аташ тўғрироқ бўлар. Дўзах ўти гуноҳ шуълаларини шундай аланталатмоқдаки, унинг ёлқини марҳаматли булутларни худди паҳта сингари куйдириб кул қилмоқда. Бу кучли алантадан юлдузлар юзи ўртанаар, на фақат юлдузлар, ҳатто фариштаю париллар ҳам куйиб ўртанаар эдилар. Шу тахлит қора тутун осмони фалакни буткул қоплади, патижада даҳнатли зулмат юзага келди. Бу ҳолатни кўрган замона уни «шом» деб атади. Уни «шом» ҳам эмас, зулмат кигизи деб, бутун коинотни зулматга — мотам либосига бурканди, — деб айтсан янада тўғрироқ бўлар. Бу манзара, гўё қазо менинг гуноҳларим кўнилиги учун ўлдиromoққа чоғлангану, шундан дунё одамлари аза либосини кийганини эслатади, ёхуд бутун осмони фалакнинг ичини қора қайгу гаминок этгану, ёқасини субҳ тонги чок этгандек.

Ажаб, қизиқ ҳолат вужудга келди. Ана шу талай гамгуссаларга қарамай, фалак менинг қора тақдиримни оқлиқ-равшанилик томон бурди. Бунга не асос бўлганини сўрасанг, айтай — зулмат исёнига ёришиб бораётган тонг

сабаб бўлди. Оппоқ тонгни зулматни йўққа чиқараётган нахта мисоли бил, унинг заррин нурларини қаро тун ўралган кафанинг ришта — толалари дея фараз қил. Тонг шом зулматига, яъни ажал гурухига шиддатли хужум қилиб, унинг ҳар торидан йўқлик маизили сари тортди. Мени ҳам ажал сочларимдан тортқиларди. Шу сабаб ўтли оҳларимдан нечун ўт сочувчи бўлмай? Шу аснода мashaққат ила ўладиган бўлсан гам тортмайман, чунки банда бор жойда ўлим ҳақ. Лекин ўлим жонимга келган кулфат бўлиб, жамики кўнгилесиз нарсаларининг энг ёмонидур. Мунгача ўзимдан кетиб, гумроҳлик билан умримни бекорга ўтказдим, бехуда валақлашлардан кўнгил кўзгуси хира тортмади, бўйинни ҳам қилувчи ўринисиз чалғишилардан қадамимни тиймадим. Туну кун майхонада сармаст бўлиб, жойнамозни май учун гаровга қўйдим, елкамга ташланган ёпинчигим четларидан майсузгич сифатида фойдаландим, Майхонани қон-коронги бутхона деб фараз қилсанг, мени унда яхшиликларни қадрламовчи қари мажусий деб бил.

Ана шунча юзи қораликлар, расвониклар, бебошликлар қилган бўлсан-да, сендан асло умид узмайман, чунки қараминг дарёсидан ноумид эмасман. Бу оламда кимки гуноҳкор экан, сенинг илтифотингга сазовордир. Буни билганимдан кейин ҳолим ҳароб бўлди, умид билан яна кўпроқ гуноҳ содир қилдим. Эшитишимча, Хорун деган олий ҳимматли шахс ҳамманинг кўилаб хатосини афв қилсан, дер экан. Агар шундай экан, менинг қанчалик хурсанд бўлишимни халқим билса эди. Халқ ўзини ана шундай ғамхўриклилар билан ардоқланишини билганда, сенинг васлига стишиш учун гуноҳдан бошқа ҳеч қандай иш қилмаган бўлур эди.

Худоё Хорун каби улуг кишилар минглаб, ўн минглаб мавжуд бўлсин. Фақат Хорун эмас, Ашқ ва Фаридун кабилар ҳам зиёда бўлсин. Сенинг даргоҳинингда улар карам бобида бир ҳасчадирлар, ҳас ҳам эмас, ундан ҳам пастдирлар. Агар булар саҳоватда шунчалик бўлсалар, бу бобда сени нима деб аташ мумкин?

Агар уларни шоҳ деб фараз қиладиган бўлсан, мен улар олдида бир камтарин гадоман. Лекин ўлар вақтида гадо ҳам, шоҳ ҳам тенгдирлар.

Қўёш ерии ўз нурлари билан мунаввар қилган чогида зарралар орасида фарқ борини ким фаҳмлабди? Ана шу зарраларга карам қилганингда Навоийга ҳам бир заррага қилганчалик саҳоват кўрсатгни. Гарчи у гуноҳкор ва тақилганчалик саҳоват бўлса-да, сен ундан карақаббур бўлиб, жазога сазовор бўлса-да, сен ундан кара-

мингни дариг тутма, чунки сен бунга қодирсан. Шу сабаб хато қилганиларни ҳисобга олмай, қилган гуноҳларига лойиқ жазоламасанг. Улар қанчалик миқдорда гуноҳ қилган бўлсалар-да, сен чексиз саҳоватинг билан гуноҳларини кечсанг. Худоё зуҳду тоат қилмаган бандаларингга пайғамбарни ўргада туриб воситачилик қилиши ни насиб этгин.

III

*Табарруқ номлари «Сайийд-ул-мурсалин»
(пайғамбарларнинг улуғи) бўлган гуноҳкорлар ҳимоячиси
ва муборак сифатларига «биз сени бутун оламга фақат
раҳмат бўлсин деб юбордик» деб ёзилган Расули амин
васфидақим, саловатларнинг энг афзали ва саломларнинг
энг муқаммали унга бўлсин*

Эй боши узра улугворлик гавҳари порлаган ва жамики пайғамбарларнинг сардори бўлган зот! Пайғамбарлар сенинг эл ва жамоаиг десам тўғри бўлмас, чунки уларнинг вуҷуд топиши сен туфайлидир. Аввало сенинг гавҳардек пок зотинг яратилди, сўнгра дунёдаги бору йўқ нарсалар бир-бир пайдо бўлди.

Бир пайтлар сенинг нуринг зуҳур этмаган вақтда қоронгулик ҳам, ёруғлик ҳам аёи эмас эди. Ҳақ сенинг нурингни маҳбуб қилиб, унинг зиёсидан жамики осмои шамларини ёритди. Бу чироқлар ўз шуъласини ёритиши билан баробар, барча пайғамбарлар учун ҳам ёруғлик манбаи бўлди. Фақат пайғамбарлар эмас, ниманки жонли мавжудот бўлса, уларнинг ҳаммаси бу улуг нур — гугурт зиёсидан күшойиш олар эдилар. У зиёни гугурт эмас, қизил ёқут, у ҳам эмас, оби ҳаёт деб айтсан тўғрироқ бўлар.

Вуҷудингни тақдир аввалдан ноёб-подир қилиб яратар экан, сен туфайли барча пайғамбарларни ҳам гилу ганидан ариган, нокиза қилиб бунёд этди.

Таңгри сенинг пок зотингни ҳамма парсадан илгари яратди, шуидай экан, Одам ато сенга фарзанд бўлса ажаб эмас. У оталик расмида сендан улугдир, аммо асли яратилишида сенга фарзанд ўрнидадир. Модомики шуидай экан, сен унга ота бўлиб, унинг ўш бола сифатида яратилганлигига ажабланмаса ҳам бўлади. Чунки бу тушунчага «Мен пайғамбарман» деган ҳадис ҳам далиллар. Демак, Одам ато сенга ўғил ўрнида бўлса, бошқалар набира қаторида бўлишлари табиий.

Сенинг насл-насабиниң ақлни лол қолдиради, мўъжи-аларинг эса ақлли-зуккөларни ҳайратга солади.

Мусо пайгамбарга ҳақ «Таврот»¹ни баён этган вақтда, сенга мазкур баён таркибидаги мўъжизалар аввалдан аён эди.

Довуд алайхиссаломнинг китоби бўлмиш «Забур»да ҳам сенинг мўъжизотинг зуҳур этилгандир.

Исо пайгамбарга нозил бўлган «Инжил»да эса ҳақ томонидан сенинг барча хусусиятларинг баён этилган эди.

Ислом илоҳиётининг илк шакли «Калом» ҳам сен туфайли тартиб топиб, унинг ҳар бир сўзи мўъжиза яратувчи бўлди.

Осмони фалақдан нозил бўлган қанча китоб бўлса, уларнинг ҳаммасида сен борангда хабар мавжуд.

Сен дунёга келишинг биланоқ равшан нуринг ҳамма ёқни мунаввар қилди. Бу нур шуъласи қуёшдан тортиб то Маккаю Мадойингача бориб ети. Сенинг сажданг учун жамики бутлар, худди бутпараст бутга сажда қилган-дек ерга бош эгдилар. Сени шундай улуғвор қилиб яратгана сен ҳам миннатдорчилик изҳор этиб, сажда қилишинг фарз. Чунки ҳақ сени таъзим қилиувчи қилиб яратди. Шу туфайли ҳаққа сажда қилиш ҳаммага аён бўлди.

Сенинг таваллуд топганингдан бутун жаҳон ёриши, гўё кўкда бир эмас, икки қуёш порламоқда эди.

Фалак бу ишлардан огоҳ бўлгач, сенга жамики шоҳларга сардорлик қилиш вазифасини берди. Лекин фалақнинг бундай муруват кўрсатишга қандай ҳадди сигарди, чунки сени тангрининг ўзи азал то абад шоҳ этиб яратган. Бу фикрларимга гувоҳ — бошингдаги саховат тожи бўлса, далил — набийлик² нишонингдир. Бу шундай нишонки, қуёш нурига юлдуз нихон бўлгани сингари, унинг нақшларини сенинг улуғвор елканг тўсиб туради. Уни юлдузга ҳам тенглаштириб бўлмайди, у оллоҳнинг қудратли қўллари билан ҳукм хати битилган узукдир. Бу ҳукмда сенинг вужудинг сирлар хазинаси экани, хазинангдаги дуру лаълларнинг эса аслиги битилган. Хотаминг (мухриинг) фанинг яширин сирларини ошкор қилиши баробар, лозим бўлган вақтда сукут ҳам сақлай олади. У оддий жисм эмас, шоҳлар хазинаси дир, йўқ, у ҳам эмас, илоҳий қудратга эга бўлган узукдир. Кимгаки шундай узук даст берса, унинг кўзида осмону ер акс этса, ҳайрон

қолиши керак эмас, бундай узук — узук эмас, у ой узра ярашикли безакдир ёхуд қуёш устидаги мушкин соядир.

Қуёш ҳар қандай кўлапкани йўққа чиқаради, шундай экан, нима учун соя бу мартабани ўзига қасб этди? Шамнинг ҳам сояси кун ёринигач йўқлик сари юз тулади. Бу ҳақиқат ҳаммага аён бўлгач, нима учун у бу сояга қўшни бўлди? Қуёш у (шам) сояни ошкора рашқ қилганидан ҳар куни титраб, саргайиб ўз нурини сочади. Сенинг қуёшингга юзта тўлин ой хизматкор, икки зулф эса икки лайлутул-қадрdir¹. Уни зулф демасдан, ўз хушибўйлиги билан Чин мушкини янада қорайтириб юборган икки қоп-қора анбар ҳидли соч дейиш ўринлидир. Тонг шамоли мушк ҳидини бутратиб Чинга довур етказди, натижада Чин шаҳри ҳам худди мушк солинган идиш сингари ифор бўйини анқитаётган шамол билан тўсди. Агар Чин мушкдони қора зулфдан туига монанд қораликни қарз олмаган экан, унда нима учун у қоп-қорайиб кетди?

Зулфлар ўралгаида уларнинг буралиб тўлганиши худди икки анбарин қора илонини жисм эса хазинани эслатади. Уларни ечиб тарагаида гўё майин шамол гул устидан сунбул сочаётгандек бўлади. Юзинг эса анбар ҳидли сунбул соchlар огушида тузоққа тушган иқбол қушини эслатади. Сенинг тузогингга банд бўлган қуш — Азозил сингари оқибатда баҳтиёр бўлади. Оёгинг тагида сенга қарам бўлиб ётган қуш ҳатто боййуғли бўлса ҳам баҳтилеридир. Чунки бирорвга вайронга хазина бўлгани сингари, унинг ҳамхопаси аждаҳо бўлса не гам?

Ўлимга ўз нафаслари билан даво тоигаплар, ҳассала-рини² ташлаб аждаҳо қилган бўлсалар таажжуқуб эмас.

Сўзлаётгандан оғиз булоғидан оқаётган ҳаёт сувини ҳаё тўрт тўсиққа солди. Модомики, сенинг кучли далилларингнинг қуввати маълум экан, Исо пайгамбар ҳосил қилған аждаҳоин чумолига айлантирининг ҳеч ган эмас. Қандай Исолар ёки Мусолар бўлмасин, сенинг маслаганинг аён бўлиши биланоқ зарбага учрайдилар.

Офарин сенга, эй пайгамбарлар ҳомийси! Сен пайгамбарлар сафидаи юлдузлар қадарлик кўп қўйини йигдинг. Лекин сенинг офтобиниг кўрнишини билан унинг нурлари юлдузлар сипоҳини тўсиб қўйди. Сенинг жиззвагоҳинг

¹ Кадр кечаси рамазоннинг 27-кечаси бўлиб, бу кеча кутлуг ҳисобланади.

² Мусо пайгамбарнинг афсонавий таёғига ишора.

¹ Иудаизм (яхудий дини)нинг талқинига кўра, гўё худо «Таврот»ни афсонавий пайгамбар Мусоға ваҳий қўлгай эмиш, шунинг учун у кўпинча «Мусо қонунлари» деб ҳам аталади. Қаранг: Ислом справочники. Тошкент, 1987 йил, 160-бет.

осмону юлдузлар макони бўлиб, ўзингдан шур чиқарган пайтингда Арш¹ оёғинг остида паст бўлади. Ҳузурингда Жаброил хизматкорлик қиласди. Агар бу фикримга далил истасанг, Меъроҳ тупи воқеаси асос бўла олади.

IV

У баландпарвоз Ҳумойнинг жадаллиги ва Меъроҳ тунида наргиз кўзи билан кўнгил ғунчаси ариғидан сероблиг қилгани таърифида

Коинот жамолига хол бўлиб тушган бу қандай баҳтиёр қоронгу кечади! Балки у хол эмас, бутун мавжудотга анбар ҳидини тарататётган хуши или қокилдир? Унинг мушкин бўйи ошкор бўлгач, бутун жаҳонни ифор ҳиди қоплади. Оҳиста эсган енгил шабада мусик билан бирга тоғнинг кумуш толаларини ҳам ёя бошлади. Булар кумуш толалар ҳам эмас, йўқ, қоронгу кечада ҳар ёндан кўрина бошлиған юзлаб шуълали нурлардир. Бу нурлардан нафақат ер юзи, балки осмон қоронгулиги ҳам ёришиб, фалак гулбоги жанинат бодидек мусаффо, чарх юлдузлари эса жанинатмакон бўлдилар. Фаринталар норлоқ, юлдузлар каби ёхуд олам атрофидан учайдиган шабпараклар сингари юқоридан настга тушдилар. Бу қушларнинг қаноти сли стган жойларда шайтонлар губори кўкка совурилди. Шундай кечаларнинг бирида фалак боғининг тоза гулбарги бўлган кўк чироги-худди күёш сингари халқдан маҳфий равишда сердан кўтарилиди.

Ногоҳ бир шиддатли чақмоқ чақилиб, бутун олам нурга гарқ бўлди. У чақмоқ ҳам эмас, яшини тезлигида учувчи қуш бўлиб, қўлида ҳам шу турдаги чақни қуши бор эди. Уларнинг бири Арши аъло айвонининг қуши бўлса, иккинчи жанинат бўстонининг сайд қилувчисидир. Унисига еттинчи осмон қасридаги дараҳт сайраши макони бўлса, буниисига жанинат боғи яцил майдондир.

Қисқаси, биҳишт боғининг нодир товуси ва вафодор ишончли фариштаси етиб келган эди. Қушдек енгил ва чаққон пок тийнатли сайд қилувчи бурогининг мақоми жанинат боғлари эди. Фалак сайдидан у зўр ҳузур қиласар, шу боис минг йиллик сайд унга бир қадамчалик йўл босиш билан баробар эди. Ҳаёл элчиси қай томонга азм этса, унинг қадами ҳам шу томонга қараб қўйиларди.

Шу пайт тангри ҳузуридан сайдга чиққан яхши хабар-

лар даракчиси осмони-фалак даргоҳларни бирма-бир босиб ўтиб, чанг тўзоига ботгани ҳолда дўстининг олдига етиб келди ва унга тангрининг саломини тонишириб айтдики: «Айрилиқ мақомини (оралиқ масофани) босиб ўтиб, тездан ҳақ висолига етмоқ керак». Бу ёзни эшитгач, илдамқадам сайёҳ кўкни кезмоқ мақсадида, тезлик билан ўринидан турди. Ҳабар олиб келган қосид (Жаброил фаришта) унинг отини ечиб, айлантириб, саёҳат анжомларини тайёрлади. Суворий яшини тезлигида отланиб, Буроқини (отини) Байтулҳарам¹ томон суреб кетди. У отини йўрттириб, шаҳарнинг энг узоқ бурчагигача борди ва у ердан оти билан биргалиқда юксак осмони фалакка кўтарилиди.

От бутун асбоб-анжомлари билан бугу роглардан, елу ўт, суву тупроглардан ўтиб бораради. Аввали жавлангоҳи қаро ер эди, энди бўлса, яшини тезлигида учганидан Арши аъло ҳам тагида гиламдек тўшаларди. Туби бўшилик, холиликдан иборат бўлган фалаклардан елиб ўтиш осон эмас эди. У шу кетишда аввало осмон чироги — ойга етиб борди. Қамар бекатини нурлари билан ҷароғон қилгач, у билан хайрбод қилди. Нурларга гарқ бўлган ой мартабаси ҳамишавий нур таратища қўёшдан ҳам балаанд бўлди.

Унинг оти иккинчи фалакка қадам қўйини билан Уториддиниг сиёҳдону қалами синди. Бу мактаб кўрмаган (юлдузлар турқуми) лар илмлар ҳазинасини кўргач, уларнинг машғулоти тезлик билан илм ўрганишдан иборат бўлиб қолди.

Суворий энди учинчи фалакни кўзлаб, шитоб билан елиб кетди. Фалак соҳиби Зухра сайёраси уни кўргач, айтиётган қўшиғини тўхтатиб, чалаётган уд (барбат) ини тезлик билан ҷодирига яширди ва ўринидан туриб йўл бўшатди. Шитоб билан елаётган аргумоғ қўёш фалагига етиб келди ва унга кўп маломатлар қилди. Чунки тун қоронгулигини ёрита олмай, уятдан ер тубига ботиб кетган эди.

Шундан сўнг суворий бешинчи фалакка кириб келди. У ерда Баҳромни тобеъ қилиб, ўз амрига бўйсишидири. (Баҳром — Мирриҳ — Марс сайёраси) улус қонини аёвсиз тўқмақликини бас қилиб, қиличиви қинига солиб қўйди.

Раҳнамоси уни олтинчи фалакка етказди. Фалак соҳиби Муштарий Муҳаммад иомини хутбага қўшиб, унинг хукмронлигини эълон қиласди. Холис фалак унинг дуосига қўл очиб, бошига жамики юлдузларни сочди.

¹ Осмоннинг энг юқориси.

¹ Макка шаҳридаги Катьба деб аталган машҳур зиёратгоҳ.

Аргумони сттиничи фалакка етганида Зухал (Сатурн) сайёраси унинг бахт-иқболидан баҳраманд бўлди. Натижада бутун наҳсиятлари (иши олдинга босмаслик) йўқолиб, толеъ унга ёр бўлди.

Шундан сўнг саккизинчи фалак сари йўл олиб, у ерда ўзининг келишидан севинчга тўлган турғун юлдузларни кўрди. Улар саккизта чаман гулларини хушдиллик билан очиб, бошидан гулу настаринлар сочдилар.

«Ҳамал¹ Мұхаммадек меҳрибон кишини топгач, Мусо (пайгамбар) сингари чўпондан воз кечди. Осмони фалак эса худди жувозкаш хўқиз² (савр) сингари унга фидо-йилик билан атрофида айланар эди. Жавзо³ (әгизаклар) ҳам унинг хизматига бел боғлашиб, дуосига қўл очиб турарди. Мақсадига етган қисқичбақа⁴ унинг отига ғамхўрлик қилиб, папжаларини очиб қаршиларди.

Шерни кўрган қари тулки қандай аҳволга тушса, наҳлавонимиз етиб келгач, арслон⁵ ҳам шу кўйга тушиб қочди.

Фалакдаги бошоқ⁶ доналари жилваланувчи гавҳарни эслатар, гавҳар ҳам эмас, ёниб, порлаб нур сочаётган ёруғ юлдузлар сингари эди. Унинг оёқ томонида мизон⁷ жойлашган бўлиб, у ўз ишиниadolat билан юргизар эди.

Чаён⁸ ўзининг ҳамишавий одатига кўра думини гажак қилиб, пишини санчмоқчи эди, ўз-ўзидан банд-бандидан ажраб кетди.

Қош учидан имо-ишора қилингани сингари, икки ёй⁹ оралиғида ёй суюнчилик хабарини етқазишга ошиқар эди.

¹ Күёш йили хисобида биринчи ой номи (март). Эски астрономияда эса ўн икки буржининг биринчиси. Бу бурж кўй шаклида фараз қилинади.

² Савр (хўқиз) — иккинчи бурж бўлиб, юлдузлар туркуми хўқиз шаклида тасаввур қилингани учун шу ном берилган.

³ Эгизаклар. Дунайкар деб ҳам юритилади. Осмонининг «Хатти Истув» (экватор) қисмидаги юлдузлар туркуми. (Хозирги астрономияда «Орион»).

⁴ Тўртичини бурж бўлиб, саратон номи билан юритилади. Ез фаслининг биринчи ойи.

⁵ Бешинчи бурж бўлиб, «асад» номи билан ҳам юритилади — шер шаклида тасвирланган.

⁶ Хўша, «Сунбула» деб ҳам юритилади. Буржларнинг олтинчиси.

⁷ Ўн икки буржининг еттинчиси.

⁸ Кўёш буржининг саккизинчиси бўлиб, «ақраб» номи билан ҳам юритилади.

⁹ Тўққизинчи бурж бўлиб, «қаве» номи билан ҳам юритилади.

Унинг ёнидаги эчки¹ эса ўз сутининг ҳар бир томчисини йирик, думалоқ қатта дурга монанд қилиб ястаниб ётар, ёнбошидаги далв² эса йўл устига кўйилган қатта хумларни сув билан тўлдириш ила овора, суви тугаса, ўрнига инжу сочиш ниятида айланар эди. Толеъ истаб ҳақ дамидан ҳаёт топган балиқ³ ҳам «покдур үл ўтмайдиган доимтирик зот», дея сано-мақтovдар ўқир эди.

Коинот боғи шундай гўзал безак ва ҳашам топган эдикни, ҳида ҳар бир фалак гўё бир нилуфардек кўринар, осмон суворий оёқлари тагига ўзининг мовий атласини шошиб-шишиб тўшар эди.

Саккиз фалакни осонлик билан босиб ўтган Мұхаммад ўз аргумони билан осмоннинг энг юксак қавати — Арши аъзамга кириб келди. Арш унга фахр билан бокиб, отига кўз қорачигидан тақа қилди, сўнг минбарига безак бериб, суворийни устига чиқарди. Минбар уларнинг кўкка кўтарилиши учун поя бўлиб хизмат қилди. Аршининг шип ва пештоқларидаги заррин нақшлар куёш руҳеоридан мунаввар бўлгани сингари, пайғамбар ёғдусидан лавҳ юзи ҳам ёришиб кетди. Унинг ташриф буюришидан қаламга күшойиши етиб, кўз тегмаслиги учун «ин якод» — «яқин бўлсак» оятини ёза бошлиди.

Шу таҳлит у қўнгил мулкига, қўнгил мулки ҳам эмас, маънавий оламга сайр қиласар экан, шу он оёқлари остида зинаоялар шайдо бўлди. У зинаоялардан оллоҳ нуридан сарафroz бўлганича юкорига кўтарила борди. Рўпараларидан афсонавий гўзал бир ёлқин кўринди. Буни кўрган аргумони осмони хабарчиси (Жаброил)га топшириди ва фазога қадами тегмаган ҳолда (вазнензлик ҳолатида) шу ёлқин томон юриб кетди. Борар экан, унга на тўрт асл (сув, ҳаво, тупроқ, ўт) ҳамроҳлик қиласар, на ён томонида (пастдан) бирор ундан хабар олар эди. Унинг кўнгилдан ҳамма нарса қўтариленган, бутун қалби фақат ошиқлик билан банд эди. Йўл-йўлакай устки либоси ва бошидалги шуҳрат туғини ечди. Унинг бутун вужудини йўқлик губори согинчга айлантириб юборгани натижасида борлигу йўқлиқдан кўнгли осойишта эди. Лекин унинг на ўзида,

¹ «Жаддий» номи билан ҳам юритилади, қўёш буржининг ўнинчиси.

² Бу ўн биринчи бурж бўлиб, «қўпак», «қовга» (водолей) номлари билан ҳам юритилади.

³ Буржларнинг ўн иккинчиси бўлиб, «хут» номи билан ҳам юритилади.

на жонида тириклиқдан нинон бўлиб, фақат маъшуқа висолига етишиш учун ошиқарди.

Ҳақиқатан ҳам то ўзлигидан кечмай туриб, маҳбуба жамолига эришмоқ мумкин эмас. Шу туфайли у ўзлигини ўзидан бартараф қиласан эди, муроди ҳар тарафдан хосил бўла бошлади. Ўзлиги орасидаги парда кўтарила бошлиши билан ташолик никоби кўзга кўринди. Бу никоб етимиш минг қават бўлиб, унинг кўпроқ қисми қороғилуғи озроқ қисми зиёдан иборат эди. Буларнинг бирини яхшиликка мусесар этувчи эзгу ел, йўқ-йўқ, лутфу эҳсон ели ўртадан кўтарди. У ҳақ жамолига мушарраф бўлмоқ ва унга етишмоқ истагида янада яқинроқ топинди. Ҳақ у нимаики орзу қиласа ёники истаса, ҳаммасига даст берди. Кўзи етишмоқлик (қовушмоқлик) қўёшидан равшаник топиб, оралиқ масофа янада яқин (аён) бўлди. Унинг теварак-атрофга боқишига мажоли етмас, кўзи ҳақ фармонидан бошиқа ҳеч нарсани кўрмас эди. У шу ҳолатда қимирламай ўтиреди. Натижада иккилик шубҳалари йўққа чиқиб, фақат биргина — ташолик жафоси зоҳир бўлди. Пайгамбар ўз йўлидан борган халқининг тартиб-қондайларига майл кўрсатган ҳолда поклик маконида маҳфий турар эди. У ҳақ таолодан ўзига маҳфий бўлган нарсалар ҳақида жавоб тониб, ундан ўзининг ҳам илтижоларини эшитишини сўради. Ҳақ ўзи айтиб, ўзи эшитадиган даражада гоҳ инҳон, гоҳ ошкора сўзлади. Унинг афв ёки марҳамат денигизи мавж уриб турганини кўрган пайгамбар, гуноҳкор бандаларининг гуноҳидан ўтишини илтимос қилди. У бу истагини арз этган заҳоти кўнглида яна халқининг осойишталигини ҳам сўраш майли уйгонди. Бу маълум ҳақиқат. Чунки илгари орзу қилиб топмаган нарсасини топган киши кўнглига яна бошиқа нарсаларни ҳам сўраш фикри келади. Бу худди ҳар бир гуничанинг туғилишидан жанинат бори янада жозиба олгани, ҳар бир катра сувдан Уммои денигизи янада тўлиб-тошгани сингариридир.

Шундай қилиб, у ҳар қанча орзу қиласан мақсади бўлса ҳаммасига эришди. Шундан сўнг у йўлда қолган йўлдоши ва аргумоги томон равона бўлди. Улар олдига етиб келганда пайгамбарамиз таниб бўлмас даражада ўзгарган, улугворлиги чексиз даражада ошган эди. У отига сакраб чиқди ва уни илгариғидек йўрттириб кетди. Юз берган бу ҳодиса фалак аҳли орасида шу даражада шов-шувга сабаб бўлди, ҳатто фаришталар орасида ҳам гавғо кўтарилиди. Фаришталар йўл бошида тўп-тўп бўлишиб, зўр иштиёқ билан уни тамошо қилишар эди. Пайгамбар

жамолидан баҳраманд бўлмоқ учун бутун жисмларини кўзга айлантирган ҳолда унинг бошидан табақ-табақ пур сочар эдилар. Бу ҳол гўё уммои денигизига (сувга сув сочмоқ) сув сочганга ўхшар эди. Улар нур сочишлари баробар оёғини ҳам, ҳатто отининг түёғини ҳам ўпар эдилар. Уларнинг бир гурухи хайрлашиб улгuriши биланоқ, яна бошиқа бир тўдаси келиб «Хуш келибсиз» дер эдилар. Булар қайтиб улгурмай, ўзга хайл фаришталар етиб келиб, таъзим қиласар эдилар. Осмони фалакнинг ҳамма томони фаришталар билан шу даражада тўлибтошники, натижада пайгамбарнинг ерга тушадиган йўллари беркилиб қолди. Ўн минглаб ёрқип шуъламар, талай оловли тўдалар ичида бир нур порлар эдикни, унинг шуъласига ҳеч қандай ўт, ҳатто дўзах ўти ҳам зинназахмат етказолмас эди, аксинча, бу ўтлар унинг шуъласидан баҳраманд бўлар эдилар. У шу тахлит ер манзилининг марказига тушмоқ учун фалак хайли орасига кирди. У шараф билан ер томон тушар экан, кўнда учиб юрган фаришталар сингари ҳар бир фалак боши узра парвона бўлар эди.

Уларни парвонага қиёслаш жоиз бўлмас — барча кўк юлдузлари ўз шамларини қўлларида тутганларича унинг нури машъвалидан ўт олдирмоқда эдилар. Шу кўйи пайгамбар фалак аҳлини нурга гарқ айлаб, осмондан худди чақмоқ сингари ерга ниди. Унинг жамоли ер богига сўлимлик баҳш этганидек, гайрати Ариш тупрогини поклади. У ўзининг қароргоҳига етиб келгач, аргумогини жанинатга элтиб топшириди.

Бу шундайни улуг саёҳат бўлди, бундай сафар ҳеч бир кишига насиб этмаган. Бинобарин, унинг шарҳини айтиб адо ҳам қилиб бўлмайди. Шу боисе бу ҳодиса ақлларни лол қолдирса не ажаб, лекин буларнинг ҳаммаси бир муддатда, бир лаҳзада содир бўлди. Бориб кельмоқлик муносабатлари шундай даражага етдикни, буни оғзаки сўз билан ифодалаб бўлмайди. Чунки унинг боришидан қайтиши тез бўлса, бундай иш ақлга сигадими? Лекин бу бир лаҳзалик сайдардан унинг саховати, олиқаноблиги янада ошар, бу эса умматларининг орзу-тилакларини қондиришда айни қўл келар эди. Чунончи, у барча умматларининг гуноҳларига лойиҳ юзоз олишидан озод бўлганликлари каби севинчли хабарлар кеалирар эди.

Шундай экан, Навоий ҳам ўзининг беҳисоб гуноҳларининг ҳисобга олинимаслиги ва кечирилишидан умидвордир. Бунга ўхшаган элчи воситачи бўлсао, буни ҳақ тан олган бўлса, у ҳар қанча гуноҳлар содир қиласан

бўлса ҳам, у гунохи баҳиниш этилған эп қаторида бўлади. Агар Навоий бу инөятдан баҳрамаңд бўлмағанда эди, унинг муроди ҳосил бўлармиди?

V

«Хамса»ни мукаммал битказиш ҳақидаким, охир-оқибат (тўрт достонни тугатгунча чарчаб) ялқовланган таъбни гафлат ўйқусига мойил қилимай, сўнггисини ҳам ёшига азму қарор қилингани

Келинг, эй саодати баланд, мартабаси улуглар! Келинг! Ахир, сизларнинг шарофатингиздан одам азиз бўлди. Кимнинг бошига сизнинг соянигиз тушса, мартабаси қўёшидан юксакроққа чиқди. Кимгаки иккингиздан мадад етса, азал то абад — умрининг охиригача ҳақ унга мададкордир.

Сиз карам қилиб, икки қўлимдан тутинг-да, мени сўз иқлими сари йўлланг! Сиз бу водийда менга йўл бошловчи Хизер бўлинг, қай томонга қараб юрмайин доим панохингизга олинг. Азалдан менга кўп ёрдам кўрсатдингиз, мен сиздан бениҳоя баҳрамаңд бўлдим. Ёш найтларимдаёқ сиз қалбимга улуг муддаоларни солдингиз. Олдимда турган мақсадлар улугликда тог қадар бўлиб, у тогиниг тошлари тигдай ўтиру сўқмоқлари ўнқир-чўниқир эди. Бу нотекис йўлда юз турли азиат бўлиб, кишининг чўққига кўтарилиши роятда мушкул эди. Бу машаққатли йўлда тўрт оромгоҳ — довон босиб ўтилди, бешинчиси — шубҳасиз, асосий муддао йўлидир. Ҳар оромгоҳида (бекатида) юз хил раёнж-машаққат бўлгани билан унинг тагида ганчахазина ҳам йўқ эмас. Унга чиқмоқлик ҳар кимнинг қўлинидан келавермаеди, албатта, лекин икки-уч кишигина бу чўққини забт этган.

Менга ҳам сиздан мадад етиб, сиздангина эмас, тангри мададкорим бўлиб, шу чўққига чиқишига азимат қилим ва ниҳоятда баланд, оғир йўлга илдам қадам қўйдим. Шукрлар бўлсинким, шу фалакка ўҳшаган юксак мақомга кўтарилигумимча ўтири, серқирра тошлар оёғим остида ишакдек эшилиб бораверди. Қадам урмогим бемадор бўлса эп билди, шу чўққига айланаверди. Танимга ҳам йўлимдаги тошлар тупроққа айланаверди. Танимга осудаликни эп билмай, тўрт манзилни босиб ўтдим. Бу тўрт баланд манзилга чиқиш гўё зўр ўтда ёниб-ўртаниш билан баравар эди. Бу юксак чўққига чиқиб, у маконни эгаллашга бел bogларканман, жудди ўт-қаби қизгин ҳаракат қилим. У манзилга етгуяча қанчалик азоб-уқубат торган бўлсан-да, лекин у ердан хазина топгандек баҳра

олдим. Ниҳоят, тўртинчи манзилга етгач, тўрт-беш кун дам олишга қарор қилим. Зоро йўл азобидан гоятда толиққанимдан ҳордиқ чиқазиши жуда орзуманда эдим. Бир неча кун деганда чарчогим босилиб, тану жоним анча тетикланди. Қиши табиати бекорчиликка, ялқовликка мойил экан, то ҳаракатга келиб, ишни бошлаб юборгунча анча қийин бўлади. Ҳусусан, қиши узоқ, оғир ва тинимсиз югуриб-елишдан эзиларкан, дарҳақиқат, ҳолдан тойиши табиий-да. Бинобарин, беш-үн кунча дам олиб, май ичиб, йўйин-кулгидан комрон бўлдиму лекин баттарроқ ялқовлашиб, бўш қолсам ётиб ухлашнинг шайида бўлиб қолдим. Қолган ишни давом этдиришни хаёлимга келтирмас эдим. Йўлга тушишга қанча азимат қилсан ҳам бари бир, минг хил бўлар-бўлмас баҳоналар хаёлимни бузиб юборар эди. Йўл машаққатлари эсимга тушган замон, йўл юришдан қўнглим кетар эди. Бир нафас ҳам май нўш қилишу газак тотиб, шод-масрурликдан ажрагим келмас, буни чеклашга қурдатим етмас эди.

Қолган ишга киришиш бундан буён ҳам кечикадиган бўлса, чеккан ҳамма меҳнату машаққатларим хеч бўлар эди. Ҳолбуки, агар занжир билан бояглаб тортсалар ҳам мазкур йўлга бир қадам босишига мадорим йўқдек эди. Бу ҳақда кўнглим насиҳатга қулоқ солмас, кучим етмасликдан бошига иложим ҳам йўқ эди. Ярим йўлда қолиш ҳам мушкул иш, менинг бошига тушмаган бўлса керак. Бу гапларим ажабтовур бўлса ҳам бошимдан ўтгани учун ҳикоя қилишини ўзимга эп билдим.

Шукрлар бўлсинки, ҳақ таоло менга мададкору баҳтиқбол эса мунисим бўлди. Шуларнинг шарофати билан яна «Хамса»ни давом эттиришга киришдим, бу ишда белимдаги камарни қаттиқроқ тортдим. Бу ишда панжамга кўп раёнж-етказмай, беш ганждан (хазинадан) тўртни кўлга киритиш менга насиб бўлди. Бу ўз-ўзини васф этиш эмас, ўйлайманки, ҳар ким ҳам мулоҳаза қилиб кўрса, менинг бу ишинга ишонади ва тан беради. Бу борада менинг қўлимга кирган хазина Фаридуннинг, Фаридунгина эмас, Қоруннинг бойлигидан ҳам ортиқдир.

Лекин бешинчи (достон)га келганда гуссали табъим бир неча кун йўйин-кулгига қаттиқ bogланган эди. Май қуйқасини нўш қила берганимдан оёғим унинг лойига ботди. Оёғимни лойдан, хотиримни май таъсиридан қутқаришини қанчалик ўйласам ҳам ақл — бу мумкин бўлмаган иш дер эди! Башарти юз кини бир бўлиб лойдан

уй қурган бўлса, уни тортиб-сургаб кетиш — ёлғиз бир чумолининг иши эмас, албатта.

Бу ишдан кўнглим қанчалик таҳликага тунимасин, охир-оқибат агар тангрим лутф-марҳамат қилса, иш енгил кўчишига аминман. Қачон тангрим иноят қўлини чўзиб, қаршимдаги ҳидоят эшигини очаркин? Талаб йўлида талпина, тирмаша, кўзлаган мавзилга етиш нақадар мушкул-а? Менга ҳақдан баҳтиёрлик етишти, шунинг учун бу мушкул ишни бошлаб юбориша ўзимда дадиллик сездим. Бу галги ишим ҳам тоятда мashaққатли бўлгани учун фақат тангри олдида нола чекиб ёлбораман. Агарда мададкорим марҳаматини дариг тутмаса, тилимнинг айб-пуқсонлари ҳақидаги узрларимни қабул айласа, оёғимни бутун чиркинликлардан холи қилса, ҳамма бехуда ишлардан фориғ этса, надомат ёшларини тўқардим ва у кўз ёшларida чўмилиб вужудимни поклардим. Сўнгра кўнглимга ёзиш ниятини жо-бажо қилган ҳолда әгнимга яна сўз жомакорини (иш кийимини) кийиб, сўз санъатининг асблорини созлаб, назм дурларини соча бошлардим. Шеърият оламида шоҳона базм тузардим-да, мазкур базмга қайта-қайта ташриф буорар эдим.

Энди илм ва билим таҳтига ўтирайин-да, хаёл элчисини ҳар тарафга чонтирайин. Худди ҳукмдорлар каби расм-руsumларни жорий қилиб, ўзини четга тортмоқчи бўлганга сиёsat кўргизиб, маънолар қўшинини жон мулкидан, жон мулкидан эмас, йўқлик мулкидан мунтазам суратда саф-саф қилиб чиқазайки, бу қўшин насту баланд — ҳамма ерии босиб кетсин. Сипоҳлар йигилгач, базмни тарқ қиласай-да, жаҳонгирлик юришини бошлайн. Танимга сўзниң зирҳли совути-ю, ўқ ўтмас темир кийимларини кийиб, бошимга эса шеъриятнинг пок тоғини қўйай-да, тезда саъй-ҳаракат отига миниб, сўз қўшинини зийнатлашга киришай. Сўз сафини шундай орастга тузайки, ўзининг гўзаллиги билан худди навниҳол сарвни-ю янги очилган чаманини эслатсан.

Кўнглим мамлакатни фатҳ этгани билан у иқлим ҳали кўлга кирмаган эди. Бу мамлакат иқлимгина эмас, балки жаҳон кишвари эди, бу кишвар Искандар томонидан фатҳ этилган эди. Мен ҳам Искандардек саркардалик қилиб, қўшинни зарару оғатлардан ҳимоя қиласай, Искандар ер юзидағи қуруқлик ва денизларни кезиб фатҳ этгани каби мен назм билан бутун хўлу қуруқликни мусаххар қиласай — забт этай. Қисқаси, тезкор қаламимни ишга солиб, Искандар ҳақидаги достонимга диққат кўргизай. Илоҳи Навоийга мадад бер, кора шомини ҳақиқат чи-

роги билан ёрит! Қоронги кечанинг оғатларидан, оғатларигина эмас, зулматларидан ҳам асрагинки, у Хизр янглиғ оби ҳаёт чиқазсин, Искандар жапобига ҳадемай етсин! Унинг ҳаёти зойил бўлиб дунёдан ўтган бўлса ҳам оти ва бутун сифатлари менинг қаламим туфайли яна тирилсин!

VI

Сўз таърифида бир неча сўзким, сўз — борлиқ денгизидан биринчи чиққан бебаҳо гавҳардир ва яратилиши осмонидан бошлиб тулуъ қилган равшан юлдуздир ва шу муносабат билан эзгулик сирларидан хабардор ҳазрат шайх — Низомийнинг мақтov-мадҳияларидақим, сўз юлдузининг чарх үриб айланувчи осмони шу зот эди. Ва яна шу таърифга лойиқ зот Мир Ҳусрав Деҳлавий бўлиб, у ҳам сўз гавҳарининг дарёйи бепоёни эди.

Сўзниң соғ майини ичишга ният қилган одам учун сўзниң таъриф-тавсифини қилиш ҳам фарз, ҳам қарзидир. Сўзниң тавсифини қилишдан мурод эса унинг тўла маъниода қандай мавқеъи ва камолга эгалигини таърифлаш демакдирким, буни васф айлаб адосига етказиш мумкин эмас. Юқоридаги таърифниң ўзи унга етарли ва лойиқ баҳо бўлиб, уни (сўзни) таърифлашга ортиқ зарурат йўқдир. Зеро, сўз ўз аҳамияти билан фалакдан ҳам юқори мақомдадир, фалакдангина эмас, инсон идрок қилган ҳамма нарсадан ҳам юқоридир. Сўз дури шундай юксакликка сочиғанки, унинг пойтахти Сурайё юлдузининг ўрнидадир. Сўз ўз борлиги билан оламининг ҳамма бурчагига етиб борувчи, ўз шарафи билан эса одамии энг юксак мартабаларга кўтарувчидир. Агар маъноли сўзи бўлмаса, ичиди гавҳари йўқ садаф сингари, инсоннинг ҳеч қандай обрў ва эътибори йўқдир. Садафнинг ичиди гавҳар пинҳон турган пайтда унинг хазинаси уммон денизги бўлгани ҳолда, ичидан гавҳари олингач, садафнинг қуруқ тошбақа суюгидан фарқи қолмайди. Инсон вужудида жонининг жавоҳир тоши ҳам сўз, унинг ўлиқдек жисмини жонлантириб турган оби ҳаёт ҳам сўздири.

Мен сўзни «жоннинг жавҳари» дедим. Энди, жоним билан бу даъвойимнинг қилиб берайин:

Агар киши жасадида жон бўлмаса, унинг ўзи ҳам йўқ бўлганидек, жон учун ҳам ўлиқ тананинг ҳожати йўқдир. Ахир, инсон зоти тилдан қолган онда жонидан умид узилади ва кўп ўтмай ўлади ҳам. Мен сўзни «оби ҳаёт» дедим. Энди, қулоқ солсангиз, бу даъвойимни ҳам исботлаб

берамаи. Ҳаёт суви (оби ҳаёт) ўликни тиргизадиган бўлса, одам боласи бўлмиш Исо пайгамбар ҳам ўз нафаси (сўзи) билан шундай фазилатга эга бўлган-ку. Қайси одамнинг сўзи бирорвонинг руҳини кўтариб, унга жон бағишлар экан, бундай зотга оби ҳаёт ҳам ўз жонини фидо қиласди. Сўз ўликни тирилтириш қобилиятига эга бўлгани холда баъзан тирикни ҳалокатга ҳам олиб боради. У масжидларни шовқин-суронга тўлдиргани каби майхонаю бутхоналарни ҳам гала-говурга солади. Сўз — чархи фалакнинг кўксидаги дурдана бўлгани каби денгиз ва ундағи гавҳарларни ҳам ўз мўъжизакорлиги билан ҳайратлантирувчиdir. Сўз — инсон табиатининг ишвагар дилбари, у кўзга кўринмайдиган парисифат бир нозаниндири. Сўз — жаҳон-жаҳон дилоролиқка эга, гўзаллик ва латофат уни кўзга кўринмас килиб кўйган.

Лекин халққа оғатлардан омонлик тилаган сүз ҳарф ва товушлардан жомалар кийиб, безакли кийимлари билан жамолини янада гүзгилаштырса ва маңынинг дурру жавохирлари билан күзни қамаштирадиган даражада жиылваланса: юзига санъаткорлик билан пардозу сочларига дид билап гажак-жигігла ва кокиллар ясаса. Нозик-фаҳмлилік унга равонлық бахш этиб, нозик маңындар уннинг етуклигини таъминласа, юзини латофат билан безаб, худди түлүн ойдек бекаму құст жамолга эга бўлса; шунда у оғиз ичидан хиром айлаб чиқиб, кулоқ ҳужрасига мақом қылганда, жаҳон ичига, жаҳон ичигагина эмас, инсуз жон ичига (фақат инсонлар эмас, ҳамма жонли махлуқлар ичига) қандай ўтларни солмайди дейсиз. Бу ҳолат ошкора юзага чиқса, тақводору пархөзкор шахсларнинг күнглини жароҳатлади. Уларнинг бири дард билан нола чекса, иккинчиси ўзининг дарвешлик чакмонини чок-чок қилиб йиртади. Юқорида шарҳ-баён айлаган можаролардан ташқари, агар шундай маңынодор сўзлар майхоналарда зоҳир бўлиб қолса, май қўйқаларини ичип ўтирган майхўрларнинг юрагига ҳам шундай ўт тулашадики, алангасидан ҳеч қаёнга қочиб қутулиб бўлмайди. Боз устига чидолмай, ўз кўксиларига ўзлари мушт билан эмас, тош билан соладилар, бўрк ўрнига бошларини ерга урадилар.

Қачонки, сүз ўз борлигини күрсатмасдан илгари, барча нарса йўқлик ичида гумдон бўлиб ётарди. У пайтда на фалакдаги бу етти қандил (сайёра) ва на тўқиз қабат баланд осмон бор эди. У замонда ҳозир оламда мавжуд бўлмиш ҳамма нарса йўқ бўлиб, фақат оламни йўқдан бор этган файзли, баракали зотгина бор эди. Ўша яккак

ягона тангри бўстонидан, бўстонгина эмас, ҳақиқат гулис-
тонидан ҳаммадан бурун бир ҳавонинг нафаси келди.
Эшит ва унумагинки, ўша нафас — сўз эди. Ўша ел
эсиб, махфий дам урарқан, йўқлик ичида у фурсатгача
ҳеч очилмаган юзларча гунча коинот гулшанида очилиб,
шу жонбахш ел шарофатидан ҳаёт топди. Борлиқда
ҳеч нарса шу елдан бурун бўлмаган ва қимиirlамаган.
Билгинки, қандай муаттар гул бўлмасин, барчаси шу
насимнииг нафаси билан очилмишdir. Бу насимга эса
поклик рухи ва ёки Исо рухиллоҳининг нафаси ҳамроҳ эди.
Маъно китобларининг кони, фақат ер китобларининг
эмас, осмон китобларининг ҳам кони ўша ҳаво шарофа-
идандир.

Сўз хизматининг чеки-чегараси йўқ, лекин у ҳар доим зариб, маъноси янгиланиб туради. Жаҳон гулшанида бу оза гул худди қўёш гулидек таърифдан ташқаридир. Ҷунё боғи шу гулнинг ҳиди билан муаттар бўлиб, бу гул утун борлиқнинг димогига атр пуркаб туради.

Лекин сўз билан гулнинг ўртасида тафовут мавжуд. Ўз гулбун (гул тури) бўлса, гул хас (хашак) дир. Сўз авҳаридан машриқ ҳам, магриб ҳам тўла, лекин улар ўз қиммати билан бир-биридан ниҳоятда катта фарқ қиласиди. Зировнинг сўзи қора чақалик қимматга эга бўлмагани қолда, баъзи бирорларники ҳазина қадар бебаҳо қимматга маддир.

Сўз хазинасига эга бўлгапларнинг нодири яктоси Ганжада парвариш топган зотдир. У хазинагина яратиб ёлмаган, балки уларни ўз саховаткор қўли билан дунёга сочган. Лекин у хазиначининг дунёга сочган хазинасида бир жаҳон ҳақиқат сирлари яширингандир. Унинг хазинасидаги ҳар бир кумуш танга — бир юлдуздир, яшил куп (май сақланадиган катта идиш) эса унга кўк гунбаздир. Кун остига қўйилган гишт тўлун ойдек бўлиб, куннинг оғзига эса тилла баркашдан қонқоқ қилинган. Низомий Ганжавийнинг хазиналари биттагина эмас, бешта бўлиб, ҳар қалай, қазо қисматидан уларга шикаст етмасин.

Күштүн койнотга нур таратгани каби унинг хазинаси ҳам түккүз қават осмонни тутиб кетгандир. У жаҳон аҳлига шундай маънолар хазинасини түкканки, у хазиналар ўлмас ва абадийдир. Бу бени хазина билан жаҳон тўла бўлгани сингари, кўк осмоннинг ҳам бирон бурчаги ундан холи эмас. У фақат ерни тугул, фалакни ҳам тўлатиб ташлаган. Унинг койнот қадар кенг ва юксак табиатида осмон юлдузлари каби бекиёс маъно дурлари мавжуд.

Бу осмонда мавкәси хуршиди тобондек бўлиб, у таратган нур оламда абадий сўнмайди.

У, ўзининг нур сочувчи қаламини тараашлаб очганда, қўёшининг юзига ажин тушган. Аторуд юлдузи, унинг хизматкорига айлангани учун қаламдан тўкилган майдачуйда чиқиндиларни териб турди. Фалак уд (оловга солганда хушбўй ис чиқарадиган ёғоч) шинг куйишидан қизариб, ёниб турган оловга ўхшагани учун малойиклар уни уд ёндирадиган идиш деб ўйлайдилар. Қалами гавҳар сочувчи бу шоир ўз сўзларини қоғозга ёзган эмас, йўқ, зар сочувчи қўёш унга осмондан зарварақ сочиб турган. Осмонининг олтинчи кўк қабатида турадиган Муштарий юлдузи унинг ёзувларини бошига зеб қилиб санчиб олган. Фалак аҳли унинг иомаларини бир кўргандәёқ бошларидаги саллаларига мисвок каби тақиб олганлар. Қўёш ўз кўзида нур борлигини унутиб, унинг ковушидан чиқкан тўзондан кўзини ёритган.

Низомий сўз майи билан шундай маст — бехуш буладики, у билан тенгма-тeng май ичадиган юдир кимса йўқ эди. Лекин ҳиндудлик санъаткор, хиндугина эмас, сўз жодугари, жодугаргина эмас, илм-ҳикматиниг билимдени, Хусрав Дехлавий ҳам назм девонлари тузган. Унинг помалари чучук, маънодор нукталардан ташкил тойған, қалами эса найшакардан (шакарқамишдан) йўнилган. Дехлавийнинг қалам учи қаранфул (қаламнирмунчикоқ) каби хушбўй ҳамда нозанин сарв дараҳтига чирмашиб кетган муаттар сунбул мисолидир. У сунбул қаранфул каби қофозни қора қилиб ва гоҳо қаранфул ҳам сунбул каби жингалак чизиқ солиб, сўз бозорини қизитади, гёй бу бозор турфа моллар билан тўла атторлар дўйконини эслатади. Бинобарин, дўйконининг бутун устун ва эшиклари ифорли сандал ва уд ёточларидан қурилган. Лекин бу атторликни қуришда Аторуд юлдузининг билимига эргашиши бордир.

Унинг қалами достон тузишга майл кўргузган захоти ёзувлари билан жумла жаҳонни тўлдира олади. У **Хиндистоид**да туриб ёзган бўлса ҳам бутун оламни ўз ёзувлари билан ҳинду рангидек қора қилишга қодир. Унинг сўзлари ҳинд мажлисини қиздирувчиларни эслатса, ўзи айни мажлисида ҳинд ройига (шоҳига) ўхшашиб баландмақом эди. Уни рой демай, негаки, юзларча Кед каби ҳинд подшоҳлари унинг олдида хизматкорчалик эмас. Унинг бу марта-бага эришувига хусравона фазилати, билимдонликда кўёшдек шурафшонлиги боис. Кимда-ким билимдонлик олами-нинг шоҳи бўлса ҳам, Дехлавий хизматида хокироҳ бў-

лиши аник. Гарчанд у шоирликда Низомийчалик маҳоратли бўлмаса ҳам, лекин эл орасида бунга тенг келадиган бошқа кимса йўқ. Агар Низомий ёзувлари ўзининг юксак санъати билан Шарқнинг оташпок қўёшига ўхласа, Дехлавий қуёш бўлмаганида ҳам Муштарий юлдузига лойиқ шоирдир. Низомий яратган дурру гавҳарлар қанчалик порлоқ бўлса, Дехлавийнинг дурлари ҳам ялтираб жило сочишда ундан қолишмайди. Агар Низомий йўлбошли бўлса, бу унинг издошидир. Агар у шоҳ бўлса, Дехлавий ҳам ҳукмдордир.

То абад уларининг маскани жаннатдадир. Уларининг мазниларидан Навоий ҳам мадад олса ажабмас!

Булардан бўлак бир қанча шеърият ҳавасмандлари мубаффақиятга эришин умидида бу савдога кўл уриб кўрдилар. Лекин уларнинг ҳар бирига ҳам бир оғат етди, мурод-мақсадга етолмай, бу ишни тўхтатдилар. Баъзи бирорвлар ўз шеърлари билан бу савдога даромад ундириш ниятида қарадилар. Оз-мозгина мубаффақиятга эришинлари билан кўнгилларида манманлик иштиёқи уйгонардиди, инсофу камтарлик каби олижанобликни унудиб кўярдилар; лофт ва мақтанчоқлик билан ўзларини кўрсатиб, адабсизликка бериладилар. Шу важдан ҳам тақдир уларга мубаффақият бериш ўрнига ёзувчилик шарафидан нари тутар, агар баъзи бир асарлари юзага чиққан бўлса ҳам назардан қолгани туфайли, кўпчилик уларга харидор бўлмасди. Улар ўз қофозларига нимани ёзмасинлар, боника бирор унга иқтидо қўйлади ҳам, эргашмади ҳам. Китобхон ундан на сабоқ олди ва на уни нақл қилди. Бу нарса гўё фолбин чизмасидек (варакда) бекор қолди.

Шу бебаҳлардан баъзиларининг ёзган нарсалари тузукроқ бўлиб, ҳаққа ёлбориб сифиниши туфайли, мақсади озгина юзага чиқди. Упинг ёзувларидағи маънолар нурдай ёрқин ва гоҳо зулматдай ноаниқ бўлса ҳам баъзи одамлар уни ўқидилар, ундан озми-кўпми, баҳра олдилар. Мана шундай шоирларгиниа ўз қаторидагиларга нисбатан анча обрў ва шарафга ҳам эга бўлдилар. Улар ҳам бу дунёдан ўтиб кетгач, «маснавий» усулида ёзадиганларнинг оти ўчиб кетди. Шундай қилиб, «Хамса» чилик богида гул ҳам, ҳид ҳам қолмади, у оққан ариқнинг сувлари қуриб қолган эди. Шукрлар бўлсинки, у гуллар яна рангу ҳид топиб, бир сув оққан ариққа яна сув оқди!

VII

Сўз дурларидан тузилган назмда ва қалима гавҳарларидан тартиб топган шеъриятда шоҳона сўз санъаткорлари бўлмиш Низомий билан Хусрав Деҳлавийларнинг қойим-мағом издошлиари, яъни улуг ҳазрат мавлоно Нуриддин Абдураҳмон Жомий ҳақлариридан, оллоҳ у улуг марта-бали, муҳтарам зоти бобаракотнинг умрларини узуни ва абадий қилгай

Шоир ўз қаламини байроққа даста қилганича сўз мамлакатини кўлга киритди. У наиза ўрига кўлига қалам тутди, сўз иқлимини бошдан-оёқ ўз мулкига айлантириди. У зот сўз осмонининг қўёшидир, қўёш нима, сўз жисмининг жонидир. Унинг қалами жаҳду жадаллик билан сўз ўрига ўт сочиб борар, маънодор нукталарининг барчаси эса оташнафас эди. Ўша ўтган назм — шеър шамини тутиб, маънолар зулматини ёритиш мумкин эди. Унинг оигидан маънолар суви оқиб келар, у сувлар тириклик чашмасидан қайнаб чиқар эди. Мазкур чашма оби ҳаёт берини билан сўз санъатининг ўлган танасини тирилтирас эди. Унинг озод кўнгли хурсандчиликка мунитоқ бўлганидан, шеърият жомига сўз майини қуяр эди. Унинг ҳар бир қултум майи элу ҳалини маст қилиш у ёқда турсин, майнарастникка ундар эди. Тўла қадаҳгина эмас, унинг майи қатрасидан оғзи намланган кимса ҳам маст бўлиб қолар эди. «Дўст аёғи дўстига» деганлариdek, маънолар қадаҳини одамларгагина эмас, осмондаги мало-икаларга ҳам тутар эди. Унинг жомига ҳатто осмон сўфи-икаларга ҳам тутар эди. У сўфилар май қадаҳини ундан ичиб маст бўлишар эди. У сўфилар май қадаҳини мастонашарча кўтаравериб, охири хирқаларини (дарвишларнинг уст кийими) ҳам майхоначига гаровга бериб ичар эдилар. Яниг ойни ҳилолга ўхшаш эгилма қадаҳ қилиб, май билан қанчалик тўла бўлса ҳам ичиб, бўшатар эдилар. Маст бўлгач, хизматкорлардек, қанотларини қочиб, оёқлари билан сакраб, ўйинга тушар эдилар. Арши аъзам эли шундай бўлса, бу олам элиниң ҳоли не кечишини тасаввур қилиб кўринг-а?! Модомики, у жомдан май ўрига оби ҳаёт ичилар экац, бирор жон бериб, бошқа бирорининг жон тоғини ажабланарликми?

У «жом ва «май» деб таърифлаётганим жондек ҳаётбахш назм бўлиб, еру кўк элини маст-мустағрафқ айланшидир. У назм — шеърият эмас, балки жаҳонга оғат соладиган гўзал, йўқ, жаҳонга эмас, жонга оғат сола-

диган даражада гўзал эди. Уни эшитиш кишини завқшавқца гарқ қилиб юборгани каби ундаги чуқур мазмунни фаросат билан тушунмоқ — ҳар қандай одамнинг ҳадди эмас.

Ваҳ-ваҳ, унинг газалларидағи оташин дардларни қандай таърифлайин? Оллоҳ, оллоҳ, унинг маснавийларидаги ҳаётбахш мазмунларга не деяйин?! У назмнинг қайси вазнида ёзган бўлмасин, ҳаммаси ҳам бир-биридан гўзал шеърлардир. Лекин унинг маснавийлари ўзга олам бўлиб, бу замонда унга тан бермайдиган ҳеч бир зот йўқдир. Унинг табъ кўзгусида «Хамса» ёзиши иштиёқи бор эди, хайриятки, бу иш поёнига етди. Хусусан Жомийнинг жилвагар ижодий кўзгусига «Хамса»ни солишитириб кўрсак, бу фикрнинг рад этиб бўлмас исботини қўрамиз.

Жомийнинг маснавийси Низомийнинг «Хамса»сидан ортиқ бўлса ортиқ-ки, аммо кам эмас. (Буни ўқиганлар — кам эмас, ортиқлигини айтади.) Низомийнинг «Хамса» сида байтлар сони кўп бўлса ҳам, аммо бунинг маснавийсида маъною мазмуннинг чегараси йўқ. Унда қанчалик гўзал иборалар йиғиндиси бордир, лекин бунда ҳақиқат дурри-гавҳарлари мўл. Агар уни дарё дейилса, буни кон деймиз, агар уни кўнгил десак, буни жон деймиз.

Жомий ўз ёзган «Тухфатул-аҳрор»и («Нуронийлар тухфаси»)ни бошлаб эълон қилганда, олам аҳли буни «Жон тухфаси»дек қабул қилди. Унинг «Субҳа» деган асари кишиларнинг жон ипига тизилган бўлиб, ундағи ҳар бир тасбих донаси бир дурри аълоча бор. Сўнгра «Юсуф-Зулайҳо»ни ёзиб, Зулайҳо Юсуфга зор бўлганидек, ҳаммани бу достонга зор айлади. «Лайлию Мажнун» ҳақида ёзар экан, тогу чўлларга оғат солиб юборди. Ҳозир эса қаламидан дур тўкиб, Искандар ҳақидағи «Хирадномайи Искандарий» («Искандар донишномаси») достонини ёзмоқда. Шубҳасиз, Искандар ер юзидағи қуруқлигу денгизларни фатҳ этгани каби, Жомий ҳам Искандар ҳақидағи бу оламшумул асари билан бутун борлиқни забт этгусидир. Ҳозир Жомийдек баркамол одам дуиёда йўқ, аввал ҳам бу кишидек улуг зотнинг бўлгани маълум эмас.

Агар бирор соғ кўнгилли бўлса, хоҳ у заргар ва хоҳ бўйра тўқувчи бўлишидан қатъий назар, ўз хунарида тенгсиз бўлгани учун барчага баравар севиклидир. Агар бирорнинг нафаси пок ва муборак бўлса, у ўз нафаси билан ўлганга ҳаёт бағишлайди. Агар бирор фаҳму идрок эгаси бўлса, ундан донога жон фидо қилисанг арзиди. Агар унинг нукталари маънодор ва жонфизо бўлса, унга бир эмас, юз жон фидо қилинса ҳам кам. Унутманги,

жон одам билан бирга бўлади, ахир инсон жон билан тирик эмасми?

Эй тангirim, Жомийнинг ҳадис-насиҳатларини эл жонига малҳам қил, шу малҳам билан жонларга кувват багишила.

Эй тангirim, Жомий фазилатларидан бизни ҳам баҳраманд эт, унинг висол майдан тўйиб ичишни бизга ҳам насиб айла. Жомий билан бирга май ичишиб, мен ҳам масты девоналардек оташин сўз юритай.

VIII

Иноят қуёши васфидаким, бу файзли қуёш жилва қилиб чиқса, унинг таъсирни тошини порлоғ ёқутга ва лаълни оташга айлантиради. Ҳидоят булути таърифидаким, эҳсон ҳавосидан кўтарилса, ўз раҳмат ёғири билан тупроқни лолазорга ва қипқизил гулзорга айлантиради. Кўнгил топроги у қуёш нуридан тарбият топгани ва жисми тошининг у қуёш нуридан тарбият топгани ва жисми топроги у булатнинг пами билан сероб бўлгани ҳақида

Кимгаки баҳту иқбол ёр бўлса, нима иш қиласа, унинг фоли қуттулуг бўлиб, ўйлагани юзага чиқади; қайси ишин мақсад қиласа, унга зафар ёр ва давлат мулозим ва мақсадкор бўлади. Агар шундай одам эшакмунчоқ тиласа, дадкор бўлади. Агар мақсадим харсанѓтошли қўпориб ташлаш бўлса, у кўз олдимда гардга айланиб, ҳар томонга тўзгиб кетди. Йўлимдан агар аждаҳо чиқиб қолса, у қўлимда асо сингари мададкор бўлди. Бирон вайронча ичига кириб, соядам олай десам, шу ерда хазина борлиги тушимга кирди.

Мана шу юқоридаги изоҳларни таңгри баҳт-иқбол дир. Киши ўз баҳт-иқболини худодан кўриши, ўзини алоҳида бир шахс деб тушунмаслиги лозим.

Мана шу юқоридаги изоҳларни таңгри баҳт-иқбол берган одам ҳақида гапирдим. Булат ҳеч қачон элга дур тўкмайди. Шубҳасиз, бу эҳсоннинг сабабчиси таңгридир. Агар таңгри ёғин бермаса, ёгиш учун ҳавода имконият борми? Гул чогидаёқ шамол гул япроқларини тўкиб юборади, шундай экан, елни соҳибкарам — саҳоват эгаси деса бўладими? Тақдирда унга нима ёзилган бўлса, ўшандан ўзга нарса юзага чиқмайди.

Мен нима ишга қўл урган бўлсам, бу тангрининг иродаси билан бўлди. Унинг ҳосилига қўл узатишам билан тангрининг марҳамати туфайли, у осоиликча қўлимга кирди. Агар мақсадим харсанѓтошли қўпориб ташлаш бўлса, у кўз олдимда гардга айланиб, ҳар томонга тўзгиб кетди. Йўлимдан агар аждаҳо чиқиб қолса, у қўлимда асо сингари мададкор бўлди. Бирон вайронча ичига кириб, соядам олай десам, шу ерда хазина борлиги тушимга кирди.

Тангрининг фалак янглиғ лутф-марҳаматини қўргач, нима учун унинг қаршисида бошимни тупроққа қўйиб, сажда қўлмайин! Мен унга ибодат билан қанча шукур қиласам, у менинг мартабамни яна фалак каби баланд қиласди-ку!

Қалам бу фикрни қисқагина баён этди, энди қулоқ солсангиз, тафсилотини ҳам айтиб бераман. Бунинг барчасини айтиш учча ёқимли бўлмаса ҳам, лекин изоҳлаш мақсаддага мувофиқдир.

Шундай қилиб, тангридан менга қанчадан-қанча иноят бўлди ва ҳақ менга бениҳоя карам айлади, улуғ мақсадларга эришиб, гоятда баҳтиёр бўлдим. Лекин менга берилган бу файз-футухлар менинг ихтиёrim билан бўлмади. Баъзи одамлар катта-катта нарсаларни тама қилиб, кўпгина қайгу-аламларга гирифтор бўлиб юради. Лекин тангirim менга карам айлаб, улуғ муддаоларни берса ва мақсадларимга ҳам етказса, шукур этишдан боинча не гамим бор?

Масалан, менга назм ёзиш фазилати тухфа қилинган бўлиб, шеъриятим туфайли жаҳонда шуҳрат қозондим. Бошлаб газал тарзи (жанри) билан қалам тебратиб, жаҳон аҳли орасига шов-шув солдим. Соглом фикрли доно одамлар газалларимни ўқиркан, буни оламдаги бир қиёмат деб тушунидилар. Фақат газал эмас шеъриятнинг ҳамма вазнида қалам тебратганимай, буни девонларимни кўздан кечирган одамлар биладилар.

Лекин ушоқ ишлар билан қаноатланмай, кўнглимда улуг-улуг муддаолар тугён уради. Шеъриятнинг қайси

майдонига от солсам, у соҳанинг ҳавоси менинг кўнглимга ҳеч қандай малоллик солмас, қайси бўстонга кириб сайр этсам, унинг сайри мени қаноатлантирумас эди. Хаёлимда шеърият кишварларини эгаллаш, мамлакатларда сохибқирионлик қилиш муддаоси тугилиб қолди. Шу андиша кўнглимдан кетмай, охири «Хамса» ёзиш ҳаваси тугилди. Шундан сўнг, ўтмишда ёзилган «Хамса»ларни, унинг во-дийлари, тоғлари, дарёларини бошдан-оёқ, тўла-тўкис кўздан кечирарканман, ҳеч матъум бўлмаган бир дунё кўзимга кўриниди, «Хамса» дунёгина бўлмай, унинг ҳар байти ичига бир жаҳон яширинган экан. Ҳа, «Хамса»нинг қайси бурчагига қарамай, назаримда бутун бир олам жилваланар эди. Лекин тогининг тошлари ўнчадай ўткир ва серқира эдики, кўк ҳам унинг тифидан қочгудек эди. Ундаги ҳар бир тошнинг ўткирлиги ойни ҳам унинг тепасидан тез ўтиб кетишга мажбур қиласр эди. Лола қон-у, сабзаларининг қирралари ҳалокангез бўлиб, ундаги ҳар бир гиёҳ бошдан-оёқ заҳрноқ эди. У ерларда ҳалойиққа отмоқ учун қўл ҳам, этак ҳам тўла бало тошлари бор эди. Ғорларида эса, дамига тортиб, ҳалок қилиувчи аждахолар бўлиб, уларнинг дами замон аждахоларини эслатар эди. Улар ютиш учун оғизларини очганиларида ҳар тарафга бало ўтлари сочилар эди. У ўтларининг ўтини аждахоларнинг ўз тишлари бўлиб, оғзидан чиққан ўт алансаси ўз тили билан фалакни ялар эди. Шунингдек, унинг пишқириб ётган денгизи шундай чуқур эдики, унда юзларча фалакдек катта кемалар гарқ бўлиб ётар эди. Унда бало бўронлари ҳар томонга ўзини урар, ундан бало мавжлари юзага келар эди. Қаттиқ пўртана тўлқинлари кўк юзига ўзини уриб, фалак контогини худди хубобга (сув юзида томчидан пайдо бўладиган пуфакчага) айлантирас эди. Бу денгизларнинг мавжи бало тошқинидан қонхўрроқ, наҳанглари эса ажалдан ҳам шафқатсизроқ эди.

Энди, ундаги дашту саҳроларга келгандা, сатҳи шунчалик кенг эдики, унинг чегарасига тезюар осмон ҳам етолмас эди. Унинг экин ерларию қўриқлари бало манзилидан иборат бўлиб, ҳалокатли гармсеплари одамларни ажалдек куйдириб, ўлдирап эди. У гармсепларни қуюндей тез девбод дема, йўқ, у ерларнинг барчасини дев босиб, ҳар тарафда саргашта девлар телбалардек қезишиб юрар эди. Девларнинг новчалигини кўриб аҳмоқ деб ўйлаб, саҳрова уларнинг бўйнига ҳийлакорлик билан занжир солиб тутмоқчи бўладилар. У биёбонлар қум билан қоп-

ланган бўлиб, уларнинг чегарасига етиш — гоятда машаққатлидир. Ҳар ким бу даштларга боқар экан, бундаги меҳнат-машаққатлар жаҳонга сифаслигини ошкору ниҳон тушунади. Бу ерларда ганч-хазиналар ниҳоясиз эканини кўргани билан ҳар бир хазина устида юзлаб аждаҳо ҳам борлиги аниқ.

Мен шу каби «Хамса»ни кўздан кечирарканман, ҳар онда бир олам кўз олдимдан кетмас эди. Буни ёзиш ҳақида лофт уриб, даъво қилганларим эсимга тушганда, улар бехуда ҳаёллар эканини эслар эдим. Бу аҳволлар мени уялтириб, хижолатимдан ўлиш даражасига бордим. Гоҳо бу сўзларимдан, сўзларимдан демай, ўз-ўзимдан ҳам уялар эдим. Гоҳо ўзимга-ўзим: «Буни ёзишнинг имконияти йўқ, «Хамса»ни тасарруф қилиб — юзага чиқазиш менинг қўллимдан келмайди», дер эдим. Бу андишалар доимо қўнглимни бекарор қилиб, кучсизлик ва ноchorлик мени ҳалок қилгудек бўлар эди. Юрагимдан умидсизлик ҳаёли кетмай, қўнглимда бу ишни қилишдан ноумидлик иллати пайдо бўлиб юрган чоғда, қулогимга бир ёқимли овоз эшитилди: «Эй, зорланиб сайровчи булбул! Ва эй сўз гулзорида достонлар яратувчи шоир! Минг хил оҳанг билан куйлашларинг қани? Хотирингдаги гўзал достонларинг қани? Сен ҳақнинг лутф-марҳаматига сазовор, турк лафзидаги ижодларинг билан бутун ҳалққа машҳур бўлган одамсан. Бу тилда назм ёзганилар ўртасида сенчалик обрў қозонган одам йўқ. Сепга турк иқлиmlарини қалам билан забт этишини азал қалами тақдирингга ёзиб қўйибди. Бу водийнинг сultonлигини тангри сенга насиб қилиб, тилинг тигини қалам найзасига айлантиришишдир. Сен бу мамлакатнинг қаҳрамони, бу элнинг сохибқириони бўлгайсен. Бу йўлни босишдан нечун тоймоқчи, нечун «Хамса»ни кўргач, сустламоқчи бўласан? Ахир, сенга қандай ишлар муяссар бўлмади? Бўлар-бўлмас ҳаёлларга берилиб, бу йўлдан қайтиш сенга муносабими? Еки сенга ҳақнинг лутф-карами бўлмаганими эди, у сенинг қаринингда ёрқин йўл очмаганими эди? Ахир, нима ишга қўл урган бўлсанг, у сенинг қўлингга кирди-ку, мана шулар тангрининг сенга баҳт эшигини очгани учун далил эмасми? Агар, ҳақ ҳидоят йўлини очмаса, иноят қўли билан тутмаса, ҳар қандай катта ишни ҳавас қилгани билан хас каби заиф одамзоднинг қўлидан нима келиши мумкин? Ҳусусан, сен ҳаммадан ўзингни паст олувчи ва тупроққа тенг тутувчи камина одамсан. Шунингдек, ҳалқ ҳам сенга ҳурмат юзасидан ўзини пастарин тутади, сенинг камтарлигинга ҳаваси келади. На кўнглингда қувват ва танангда

куч бўлмаса, ўзинг түё оёқ остида қолган чумолига ўхшайсан, босилиб-яничиликган бечора чумомининг қўлидан нима иш келиши мумкин? Лекин агар сен ўша пажмурда — чалажон чумоли бўлиб, даврои жафосидан қаттиқ азоб-уқубат чеккан бўлсанг ҳам, аммо ҳақдан сенга ишоят бўлиб, ҳидоят қўёши сенга кулиб боқса, чумоличалик жонинг бўлмаса ҳам баҳт раҳнамолик қилиб, қаршингда аждаҳолар забун бўлади. Кел, қўнглингдан ваҳималарни хайдаб чиқазиб, ишга кириш, йўлга отлан!»

Гойибдан бу ишдо келгач, мени паришон қилган хавфхатарлар йўқса чиқди-қўйди. Қўнглим кўтарилиб, жонимга ором етди, нотавон танамга қувват ҳам кирди. Кўзим наргиси бодек очилиб, қўнглим гуничаси худди тоғдек кўтарилиди, десам бўлади.

Гойибдан бу куч-құдрат етгач, ёзиш майли менда яна кучайди. Тақдирдан бундай илиқ илтифотни кўргач, «Хамса»ни ёзиш учун қаламимни йўндим. Қўнглимдаги шавқ-завқим ўти яна аланталаниб, назмни ёзиш тараффудига тушдим. Қўлдан келганча ижод қилишга киришиб, муордимни юзага чиқазишга урипдим. Қаламим билан қоғозни безар эканман, кўп ажойиботларни тасвирга олдим. Қўнглимда «ёза оламаними — йўқми...» — деган кўркувлар тугён уриб ётар эди, қаламим бита бошлагач, иш мен ўйлагандан юзларча марта осон кўча бошлади. Дунёга шу қадар кўп гавҳарларни соча бошладимки, бу кўхна дунёда бўш жой қолмади. Довотим (сиёҳдоним) гавҳар дўконини очди, гавҳар дўкони эмас, гавҳар конини очди. Сиёҳнинг лосини (сиёҳдонга соладиган ишак қасқонининг толаси) ювиб, унинг қора чиркини кетказгач, сиёҳимга ҳар қатра сув томизганимда, унга сув ўрнида инжу — марварид томган бўлса керак. Қатра сув нима, кенг дарё бўлиб, довотимни ҳақ-таоло шу дарёниг ҳавзасига айлантириди. Довот эмас, уни ўзга бир олам денг олам ҳам эмас, улуг ва азим фалак деяверинг. Агар у фалак баробарида бўлмаса, юз жаҳон маъни унга қандай сифсин?

Энди қамиш қаламимга келганда, у шундай диловар — ботир наҳангки, у маънолар денгизида паҳангдек жавлон уриб, бу сувнинг қай томонига юрса, сувларни худди кема сингари ёриб боради.

Хулосайи калом, бу «Хамса»ни ёзишда юқорида номлари зикр қилингган устозлар изидан бориб, унинг ҳар бир китобини ёзишда тафаккур денгизининг гавҳарини сочиб, улар достонига риоя қилганим ҳолда, зебу зийнатларини ортиридимки, буни шарҳ-баён қилишга лузум йўқдир.

Буларни шундай таҳрир қилдимки, бу мазмунларни ўзgartиришга ҳеч ким йўл тополмаса керак. Шундай қилиб, тангрининг мадади билан у достонларни ортиқча гаплардан тозаладим, баъзи ҳикояларини эса, ортиқча кўриб, тамом олиб ташладим.

Шу йўсина тўрт достон тугалланган бўлиб, фақат охирги биттаси ҳали ёзилмаган эди. Бу ишни бошлаб юбориши ҳам қийин бўлди. Унинг тузилишини — тартибини бир режага солиб олиш ҳам осон бўлмай, турлй латифа ва ажойиб ҳикматлар топиш, аввалги тўрт достонда бўлгани каби янги-янги қўшимчалар киритиш ҳам қўнгилга озор берар ва лекин уларни топиб, жой-жойига қўйиш умиди йўқ эмас эди.

Бу пайтда назм аҳлларининг шоҳ шоири бўлмиш, бу ишнинг бутун қийинчиликларидан хабардор, поклик базмининг соф майларини сипқоргац, бу «майхона»нинг пешвоси бўлмиш Жомий ҳазратлари Искандар достонини зеб-зийнат билан назмга солаётганларини эшийтдим. Лекин у киши унинг ҳолатларига унча аҳамият бермай, ишни нутқларидан бошлаган экан, жумладан, Искандарнинг тарихи ва у ҳақдаги афсоналарни тушириб қолдириб, у тарафидан айтилган дур каби бебахо сўзларини ёзган экан. Бу гапни эшитиб, менга шодлик юзланди, хотирим анча гамдан озод бўлди. Мен шундай дурга муҳтој эдим, бутун умримни бериб бўлса ҳам шуни олмоқчи — унга харидор эдим. Энди мен шу достонни кўздан кечириб, унга кўпгина зеб-зевар қўшишга қарор қилдим. Ҳақдан лутф-эҳсон этиб, менга шундай жавоҳирни насиб айлади.

Энди қаламимнинг учини чиқазиб, шу достонни қоғозга ёзишга киришайин. Искандар бутун кишварларнинг жаҳондори эди, унинг қилган ишлари ҳақида бир достон ёзилса, унинг қимматли фикрларини ҳам санъаткорлик билан достонга киритилса, унинг ҳикмат тўла сўзларини, ажойиб туйгу ва орзуларини тасвирланса, достон гўзаллашиб, элни ўзига мафтун қилиши турган гап.

Ўтмишдаги донолар Искандар ҳақида кўпгина афсоналар яратганилар. Мен ҳам ўша донолар қатори у ҳақда назм билан сўз юритсам, ўша қадимги Низомий Ганжавий билан Хусрав Деҳлавий икковлари юрган йўлдан қадам ташласам, бу ҳақда айтиш керак бўлмиш барча гапларни айтган бўларман.

Қизишиб кетиб, қанақа беҳуда гапларни гапириб юбордим, маст ёки мажнун эмасман-ку, тавба! Ҳозир ақлим бу гапларимнинг ўрипсизлигидан мени огоҳ қилди. Астаг-

фируллох, айтган сўзларимни илоё магфират қилигин, кечиргин!

Агар ҳақ менинг қўлимга қувват, қаламимга илҳом баҳш этса, мен ўша юқоридаги улуг зотларниң издошлиари бўлажагимга ишонаман. Менга улардан мадад етмас экан, бу достонни ёзишга қандай ҳаддим бўлиши мумкин. Менинг бу гапларимни халқ яхши туниумаслиги мумкин. Аммо мен биламан, худо ҳам билади. Ахир мен ярим кечаларда уйқумни ҳаром айлаб, ҳақ таолога сажда қилиб, ёлбораман-ку. У икки зотнинг (Низомий ва Деҳлавийниң) нуроний руҳига ва учинчи устознинг (Жомийниң) ҳам илоҳий қувватига ихлос билан «қуръон» тиловат қилиб, фотиҳа ўқиб, кўзим денгизида уларни бир ғоввосдай сақлайман-ку. Улардан умидворлигимниң исботи учун отларини алоҳида-алоҳида тилга оламан. Ножӯя айтган сўзларим учун узр сўраб, ҳар бирларидан мадад тилайман. Шундан сўнг илкимга қалам олиб, кўнглим нимани тиласа, шунни ёзишга киришаман.

Ҳеч кимга пинҳон эмаски, қиласиган ишим гоятда оғир ва мунқул, буни қалам билан когозга тушириш ундан ҳам қийин. Юқоридаги устозларгина эмас, яна ким шеърият билан шунгулланган, умуман адабиётга алоқадор бўлса, ҳаммасининг руҳидан умидворман, улар хақига дуо қиласман. Ўз муддаомининг юзага чиқишида улардан ҳам мадад тилайман, уларга завқ-шавқ багишлаган жомни мен ҳам қўлга оламан. Аммо пир Жомийга мен дурдкашман, яъни май қўйқасини ичишда ошноман.

Эй косагул, каёнин қадаҳини келтир! У қадаҳ тогорадан ҳам катта бўлиб, қўлимга тегиши билан ундаги майни синқарай-да, оғизни ундан одгач, бир йўла учиб қолай.

Эй хонандаю созанда, дўстлик, улфатчилик куйларини куйла. Бир куйлаб тўхтаб қолма, яна кетма-кет куйла! Ҳеч сўз қайтармай, мени маству мустаграқ қилиб ташла! Зоро, тонгла сўз ёзишга киришгумдир.

Эй Навоий, соқий қанчалик шўх ва гўзал бўлмасин, созанда ҳам қанчалик дилкази ва оҳангжў бўлмасин, аммо йўлга чиқиши олдида ичкиликдан ўзингни асрагайсан, зоро, эртанги кун олдингда катта вазифалар турибди!

IX

Олиймақом султонлар орасида шоҳ Ғозийнинг ҳам марҳаматли вужудида шундай ҳол борлигидан оз-моз сўз

юритмакким, худо унинг мамлакатини барқарор ва шоҳ-мизини абадий қилгай

Эҳсон денгизи мавжурса, мавжудот түгул кўк осмон ҳам, унинг қаторида ер курраси ҳам бунёд бўларкән. Аммо ернинг кўп қисми сув ичида экан. Шунинг учун инсоният қуруқликни ўзига маскан деб билибди. Тангри жаннатни ҳам, дўзахни ҳам яратган, чунки кўпларда гўзал хулқ, яхши сифатлар бўлиши баробаринда, ёмон, бадфеъл қилиқлар ҳам бор. Одамлар яхши-ёмон икки қисмга бўлиниб, ўша икки уйни, яъни жаннат билан дўзахни тўлдирадилар. Тақдирни азалда шундай қазо ёзилган бўлгач, элхалқ бу икки ҳолатдан қочиб қутуоломайди. Ўртадаги тафовут шундаки, бунисида жаннат дараҳтлари мавжур ибрув турса, униси хас-хащаклардан иборат. Инсонларниң феъли ҳар хил бўлганинига уларни икки хил сафга бўлиш зарурати тугилган. Жаҳондаги одамлар қанчадан-канча гавго ва жанжаллар қилишиб, кўпгина ёмонликларга, фисқ-фасодларга сабаб бўладилар. Агар батзи одамлар доно, ақлли ва инсофли бўлса, кўпчилиги ҳеч нарсани тушунмайдиган жоҳил бўлади. Мана шундай гумроҳ одамларниң адаштирувчи қоронги, кечасини зиё солиб ёритиш учун тангри уларга элчи сифатида ўз пайғамбарларини жўнатди. Шунингдек, одамлар ўзини қандай тутиши кераклиги ҳақида қонун-интизомлар чиқазди ва уларга раҳбарлик қилиб турсин учун шоҳлар юборди. Лекин пайғамбарлар ичида Мухаммад шоҳнинг қўшин ва сипоҳлари ўзгача эди. Шунингдек, Мухаммаднинг умматидан чиққан шоҳлар ичида бир шоҳ пайдо бўлдики, бошқа шоҳлар унга хизматкор бўлса арзиди. Давроннинг энг забардаст шоҳлари, шоҳларигина эмас, энг қудратли шаҳаншоҳларининг ҳам энг улуғвори бўлмиш Абулғозий шариат қонунларининг шоҳи ҳамдир. Унинг борлигидан дунё зебу зийнатга тўлиб, обод бўлади. Уни Улусхон ўғли Султон Ҳусайн ҳам дейдилар. Тақдир унинг отига: «Тангри султонлигини ҳам, саховаткорлигини ҳам давомли қилгай», деб ёзиб қўймишдир.

Бу, жаҳон ҳалқининг пок зотларидан, яратилишда жавоқсифат бўлмишдир. У ҳозир ўзининг улуг сифатлари билан жавқарий зотлигини ҳам, гавҳарий поқлигини ҳам исбот қилиб турибди. Жаҳон хазинасидаги порлоқ гавҳар ҳам у, осмон авжидаги мунаввар юлдуз ҳам у. Бунинг қадри фалак оламининг богичалик кенг бўлиб, фалакдаги юлдузлар эса у боғдаги шабнамлардир. уни боғ эмас, юлдузлар билан тўла гўзал, ёрқин кечак-ю,

шабнамлар каби порлоқ юлдузистон деиг. Юлдуз ҳам эмас, уни оппоқ-ялтироқ дўл деиг, дўл ҳам эмас, кечалари майсазорларда ялтираб жилва сочадиган кирм номли қурт деиг. Уни шабнам десам, жоннинг жавҳарири, бу шабнамнинг ҳар қатраси эса эҳсон деңгизидир. У ўз душманларидан юз, минг туман марта фарқ қиласди. Душманлари эса ҳалиги деңгизлар остида гарк бўлиб ётибди. Унинг кирми кечаларни ёритувчи қип-қизил чўғдири, йўқ, чўғ эмас, аждардир. Ҳаммаёни ёритиб турган пур унинг оғзининг шуъласидир, агар бу айланиб ётган чархи фалак душман бўлса, уни бир дамига тортиб, ютиб юбориши ҳеч гап эмас. Агар унинг фикр қуёши нур сочадиган бўлса, қуёш бир заррага ўхшаб, симобдек титраб қолади. Агар қуёш изтиробга тушса, бунинг ҳеч қандай ажабланарлик жойи йўқ, зеро, унинг фикрининг ҳам зарраси бир қуёшдир.

Агар у тўқиз фалак билан бир қуёшдек кенг дастурхон ёзиб, базм-зиёфат берадиган бўлса, олам аҳли ундаги ноз-неъматларни еб, қуёшдан парвариш топгандек баҳраланади. Унинг сахийлиги фақат деңгиз ва конларгагина эмас, тошу тупроқларга ҳам аёндир. Деңгиз ичидаги бўлган дурри гаётонлар ҳам, кон ичидаги бўлган лаъли раҳшонлар ҳам бунинг дастурхонига чиқади. Шундан кейин деңгиз гадолардек умидсиз ва девона бўлиб, дурларни сочган қўли билан ёқасини ушлайди-қолади. Кон эса, гадоликнинг чорасини топган гадолардек атрофида уйилиб ётган тош парчалари ичига кўмилади. Шоҳ деңгиз ва коннинг асосий манбаъсини доимо олиб, бу икки нотавоннинг эҳтиёжини қондириб туради. Унинг қўлини деңгиз ва кон мисоли деиг, лекин сахийликда улар бунга тенг келолмайди. Деңгиз ва кон унга баъзан вафо қилимайди, чунки шоҳнинг саховати, муруввати баҳру конга жабрдир.

Гуленинг хусни беҳишт боғини эслатса, суви абадий ҳаёт чашмасига ўхшайди. Гуленинг ҳиди юз йилчалик йўлга таралиб, юз йил бурун ўлган таналарни ҳам қайта тирилтиради. Ҳақ унинг сувини ҳаёт зилолидек қилиб яратгани учун у сувдан ичидаги кўкарган ниҳоллар абадий қуримайди. Агар у яна баркамол бўлса, Исо пайғамбар сингари нафаси жонбахш бўлиши шубҳасиздир. У Исо Масихо даражасига етиш учун илтижо билан дуолар қиласа, дуоларининг юздан бири мустажоб бўлганда ҳам уни ҳалқ «жонбахш» деб атайдиган бўлади. Шундан кейин у, агар оғзини сўзга очар экан, элга сўз ўрнига жон сочади. Эл-улус нутқидан жон топиб, ўлган киши оби ҳаёт ичидаги тирилгаңдек бўлади. Қўш нуридан бутун коинот

ёригандек, унинг пафасидан одамлар ҳаёт топадиган бўлади.

У ўз ширин сўзлари билан элни баҳраманд қилгани ҳолда, қиличидан заҳар томиб туради. У қилич эмас, порлаб турган ойдир, ой ҳам эмас, душманни чопиш вақтидаги ярқироқ чақмоқдир. Агар чақмоқ бўлмаса; нега у сувга бориб тушмагунча ҳеч кимга омонлик бермайди? У илдирим (чақмоқ) бало булутидан чиққанда дашти Кипчоқдан то Қўримгача қўриниб туради.

Агарда уруш вақтида унинг ўқи отилар экан, душман ўз тану жони билан хайрлашиб қўя қолади. Унинг ўткир найзасига зирхли кийимлар монеълик қилолмайди, у албатта душманнинг юрагига бориб санчилади. Юрагига санчилгач, у ерда кўп турмай, яна бошқасига урилади. Коронгида ҳам у ўз манзилини дарров топади, унга етиб ҳам, ўтиб ҳам бўлмайди. Найзасини юрак эмас, қаттиқ тошга санчадиган бўлса, тошини ҳам тешиб юборади. Найзасининг учига пўлат суви берилган, шунинг учун унинг тошини тешиши ажабланарли эмас. Тошини тешишида улар ўртасида анча фарқ бор: «сув — тошга ёмғир ёгишининг таъсири билан баробар, пайза эса чақмоқ билан тенгдир».

Агар у жангга от билан жавлон қилиб киради, буни кўрган душманнинг ваҳимадан жони чиқиб кетади. Шунда у девзот ўз душманини қуюн теккан хашакдек тўзғитиб юборади. У жанггоҳга бир дам тушиши билан тезкорлик қилиб, оламни фатҳ этади-қўяди. Оламни олиб, душманни даф этаркан, бундан олам аҳлига омонлик етади. Оламни фатҳ этган чоғида қўлига не ўлжа тушса, уларнинг ҳаммасини олам кишиларига эҳсон қилиб — улашиб беради. Оламга оғат солувчи яъжуҷ қаршишига, қилич шаклида, «Садди Искандарий» каби гов чекади. Агар у сад хом гиштдан бунёд қилинган бўлса, бу уни темирдан, йўқ, пўлатдан бунёд қилади. Искандар бир неча мустимаҳкам тилсим ясаган бўлса, бу ундей тилсимларни очади. Тилсимларни ранж-машаққат чекиб очишдан мақсади эса унда беркитилган хазиналарни элга эҳсон қилишдир. Агар Искандарнинг қўзгуси оламни кўрсатадиган «Жаҳоннамо» бўлса, бунинг ойнадек ёрқин фикри оламни ёритади. Унинг мушкул — муаммо ишларини олимлар ҳал этса, бунинг мушкилотларини азал ҳакими (тангри) ҳал этади. Агар Искандар оби ҳаёт топаман, деб жон берган бўлса, бунинг ҳар бир маънодор нуктаси кишига оби ҳаёт багишлайди. Агар у қанчадан-қанча саъй-ҳарақат билан қуруқлигу деңгизларни фатҳ этган бўлса, бу ўз саховаткорлиги билан ҳеч қандай қийналмай дунёни қўлга олишга кодир.

Шуни упутманги, агар жаҳондан Искандар каби улуг-сифат бир зотни ахтарсангиз, Султон Ҳусайндан ортиқ хеч кимни тополмайсиз. Денгизлар ҳам, қуруқлик ҳам, дунёдаги ҳамма хўл-қуруқни олган Искандар ҳам унга мутеъ бўлса арзиди.

Эй тангри, Искандарсифат Султон Ҳусайннинг муло-зимларини ҳам Искандарсифату унинг адолат уйи бўлмиш мамлакатини ҳам «Садди Искандарий» каби мустаҳкам эт.

Эй косагул, ойна сингари тиниқ май тут, май эмас, ойинайи Искандарни келтир. Ўша кўзгу билан кўзимни равшан қил, кўнглим ғунасиини ҳам ўша сингари гулшан қил.

Эй созандаю хонанда, гулшанда роса базм бўлди. Сен ҳам «Рост» оҳангиди бир қуй куйлагин. Шу оҳанг билан кўнглимизни хушнуд қилиб, дилимизга роҳат бағишлагин.

Эй Навоий! Фоятда чиройли базм бўлди, тўлун ойдек тўла қадаҳларда майлар тутилди. Бу шоҳона мажлисда сен ҳам бода ич, лекин фақат шаҳзода (Бадиъуззамон) қадаҳ тутсагина ич!

X

*Taxt соҳиби ва соҳибқиронлик осмонининг нурли қуёши
султон Бадиъуззамон баҳодир мадҳида*

У ақл-идрок богининг сарви озодаси, замон аҳлиниңг шоҳу шаҳзодасидир. У ҳаё тулистонига ёмғир ёғдирувчи булат, адаб осмонида эса нур сочувчи қуёшdir. У асиликда осмондаги офтобу адолат бобида худди жаҳон устидаги фалакдир; у саодат баҳористонидаги қомати келишган сарв дараҳти, шараф гулшанинг хиромон-хиромон юрувчи гўзал қирғовули; у саховат боғидаги гул сочувчи шабада-ю, ҳади гулзоридаги руҳпарвар муаттар ҳид; камолот чўққисидаги юлдузларнинг шоҳи у, шу юлдузлар анжуманидаги кўзларнинг қорачиги, у вафо гулзорининг очилган гули, саховат денгизининг ягона жавҳари, агар шоҳлик ва салтанат кўз бўлса, бу ўша кўзининг шури бўлмиш султон Ҳусайн ўғли Бадиъуззамондир.

Яхши зотинг нурдан, балки покиза руҳдан пайдо бўлган бўлдиб, сени фаришта деб таърифласам, фаришта сенинг руҳингга фидо бўлса арзиди. Сенинг зоти покинг фариштасифат, жами сифатларинг ҳам малоикаларнига ўхшайди. Яхшиликни ва яхши қиликларни ўзингда мужасамлантиргансан, бошингдан-оёқ яхшилик ва яхши

қиликлардан иборат. Жаҳон аҳли яшириниб ётган латофат ва гўзаликларни ахтаради, ваҳоланки сенда жаҳоний латофатлар яширинган. Вужудингга беркитилган лутғмарҳаматнинг чегараси йўқ бўлиб, уларни қанча яширанг шунча ошкор бўлади. Ахир, қуёшнинг иши нур сочишдан иборат экан, нима сабабдан уни яна нур билан беркитиш керак? Сўзингдан элга ҳаёт озиги етади, у ҳаётбаҳшлика Хизр сувини ҳам йўқ қилиб юборади. Лекин у сув битта Хизр умрини узайтирган бўлса, сенинг сўзинг эл-улусга абадий ҳаёт бағишлади. Сўзингдаги юксак хосиятлар унда бўлмагани учун у сув, яъни оби ҳаёт ўзини қоронгиликка яширган бўлса ажаб эмас. Сўзинг одамларга умр бағишлади, юзингдан ҳалойиққа шодлик етади. Сенга фақат билимдонларгина эмас, амр-фармон берувчи маъмур ва мансабдорлар ҳам мутеъдирлар. Улар фақат амр-фармон билан умр ўтказмай, сенинг ҳақингга бажону дил дуо ҳам қиласидар. Фақат булар эмас, сифатларингни эшитган фаришталар ҳам сенга соглом ҳаёт тилаб дуо қиласидар. Сенинг ҳимматингнинг баландлиги олдида фалак пастлик қиласиди, фалакда яшовчилар (фаришталар) эса сенинг хизматкорларингга хизматкор бўлса арзиди. Баландхиммат қўлингни кўтарганингда ундан кумуш тангалар худди юлдуздек пастга сочилади. Аммо сенинг даргоҳингдаги хизматкорлар муҳтоҷ бўлмаганларидан, уларни йигиб олишга уринмайдилар. Денгизсифат кенг саховатли қўлинг танга эмас, дур сочади, дур бўлганда ҳам худди булат ерга сел ёғдиргандек беҳисоб — мўл сочади.

Булат ёғинлар билан чарх бўстонини яшнатгани, тун у бўстонда худди қора сунбулга, кун эса очилиб турган сариг гулга ўҳшаб акс этгани, сунбул мушкин ҳидини сочиш билан дунё кечасини янада қоронги қилиб юборгани, фалак боғи ўзининг сариг гулларини (юлдузларини) чарақлатиб, оламга тобоқ-тобоқ олтин сочгани, у тўқилган олтинлардан барча олам нурлангани сингари, сендан эл-юрт баҳра олади.

Унутманги, ҳар қачон қуёш зар сочуви, булат эса гавҳар тўқувчиидир. Сенинг базмингдаги қадаҳларга олтин суви югуртирилган бўлиб, қимматбаҳо тошлар уни худди гавҳардан ясалгандек қилиб кўрсатади. У қадаҳ поршоқ лаъллар билан, йўқ, лаъл билан эмас, тириклик суви билан тўладир. Сен уни илтифот ва марҳамат билан ичаркансан, ҳаётинг ва умринг дам-бадам узун бўлсин.

Эй соқий — косагул! Шундай май келтиргинки, у ти-

ниқ, порлоқ бўлсан, унинг қайғи эса дилга қувонч баҳш этадиган бўлсан! У май билан кўнгил уйини чамайзор, кўз ҳуярасини эса ҳарорати билан равшан қил!

Эй муганий (чалгувчи-ашулачи), шундай баланд авж билан куйлагинки, бу куйингдан осмон фаришталарининг ҳам дили қувонсин. Куйингниг савти ҳам шундай авжидаги бўлсинки, кўшиқларининг сўzlари юрагимга жойланиб қолсин.

Эй Навоий! Ёзар экансан, доноларча ёз! Ёзиши бўйинингга олган экансан, мардонавор ёз! Ҳар хил баҳона лар билан ишни пайсалга солишини бас қил, достони бошлиб, қаламингдан гўзал — маънодор сўzlарни тўкишг кириш!

XI

Бу гавҳарафшонликдан улуг мақсадимиз тарих илми ҳазинасидан хабардор бўлиши ва бу жавҳарафшонликдин тўлиқ муродимиз қадимда ўтмиш шоҳларнинг ҳол-аҳволини кўздан кечиришадир.

Жумладан, қадимги форс-эрон шоҳлари ҳақидаким, улар тўрт табақа эрдилар, шулар ҳақида қисқагина баёнот берурмиз, уларнинг биринчи табақаси «Пешдод» бўлиб, ҳозир шуларнинг ишларини шарҳлаймиз

Бу тарихни тасвир этмиш тарихчининг баёни тубапдагичадир:

Одам алайхиссалом халифалик тахтига ўтириди. Унга қадар Макий лақабли шоҳ, Макий эмас, балки «Расули араб» — «Араб пайгамбари» деб юритилган шоҳ ҳам бўлган. Мухаммад — пайгамбарларнинг шоҳи эди, у илоҳий илмлардан жуда яхши хабардор бўлган. Ҳақ уни пайгамбарлар етакчиси қилиб, элчилик — пайгамбарлик юзасидан тахтга ўтказди. Бу оралиқда пайдо бўлган подшоҳлар шоҳлиқда унинг ўйини тутдилар.

Тарих саҳифаларини жуда кўп кўздан кечиргач, бу шоҳларнинг тўрт табақа эканликлари матъум бўлди. Шу тарихни ёзган одам уларни «Эрон шоҳлари» деб аталган асарида битган. Агар бу гапда бирмунча ихтилоф бўлса, хато қилганлар узрлидир. Зеро, узоқ замонлар ўтиши, фалак тарафидан кўпгина ҳодисалар юз бериши натижасида тарихларга беҳад футур ва бу фанга кўпгина қусурлар етган бўлиши табиийдир. Лекин бу тарихдан хабар берганлар орасида «Низомут-таворих» («Тарихлар низоми») китоби мукаммал ва мұтабардирки, мен буни бошка

тарих китобларининг сарлавҳа ва мундарижаларига ҳам солиштириб кўрдим.

Бошда буларни тўрт қисмга бўлган эдим, эпди шуларнинг исм ва тарихларини эшитинг:

Бу тарихнинг энг қадимгиси «Пешдод», иккинчиси «Қаёний», учинчиси «Ашконий» ва тўртинчиси «Сосоний» деб аталади.

«Пешдод» сулоласида ўн бир шоҳ ўтган бўлиб, энг қадимги салтанат эгалари шулардир. «Пешдод»ларнинг биринчи шоҳи бўлмиш Каюмарс тахтга чиққа, адолат йўлини тутди. Агар унинг тузуми бутун жаҳонга тарқалган бўлса ҳам, лекин кийимлари ваҳший ҳайвоинларнинг териси ва ҷармидан бўлган. Бундан кейинги жаҳондорнинг номи Хушанг бўлиб, унинг тахтлари жуда ҳашамдор бўлган. Хушангнинг донолигининг чегараси бўлмаган, у «Жовидоний хирад» («Ақлнинг абадийлиги») номли китоб ҳам ёзган. У оламдан ўтгач, ўрнига Таҳмурс ўтириди. У шундай иш тутдики, бутун олам аҳлиниг умид-орзузи шу билан бояганинг қолди. Таҳмурс оламда жуда кўп шаҳарлар бино қилди. Нишопур, Марв, Сипоҳон каби шаҳарларни ҳам аслида шу қургандир. Ундан сўнгра Жамшид оламга от солди: у қанча мамлакатларни олди ва бир қанча одамларнинг бошига тож кийдириди. У ҳалойиққа ҳам кўпгина наф еткурди ва анча ажиб амр-фармонлар, тартиб-қонуналар ҳам ихтиро ва жорий қилди. Ундан кейинги дунё шоҳи Заҳҳок деб аталардики, у шафқатсизлик билан эл-улус қонини тўқди. Заҳҳок шу каби зулмкорлик билан иш кўргач, тез орада тахтдан тушиб-дунёдан ўтиб кетди. Сўнгра, жаҳонгир Фаридун тахтга чиққан бўлиб, бутун дунё унинг қўйл остига ўтиб, амр-фармонида турди. Унинг бошидаги тож Қаёниёна бўлиб, байрориги эса Қовиёна эди (машхур темирчи бўлиб, унинг чарм фартугидан халқ Заҳҳокка қарши курашда байроқ сифатида фойдаланган). Унинг ўрнига валиаҳд бўлиб Манучехр ўтдики, бу эски дунё унинг тахтгоҳи эди. Фурот номли дарёни ўша Манучехр қаздириб, ҳаммәёққа довдараҳтлар экиб, дунёни бўстонга айлантирган эди. Ундан сўнгра, Нувдар подшолик билан баҳтиёр бўлиб, жаҳондаги мамлакатларга амр-фармон берувчи бўлди. Лекин дунё унинг муродини юзага чиқазмади, қисқаси, бу олам унга вафо қилмади. Кейин, Афросиёб шоҳлик қилиб, ўз зулмкорлиги билан Эронни ҳароб айлади. Унинг даврида деярлик ободончилик бўлмагани каби фалак унинг ўзини ҳам обод қилмай, тез орада ҳаётдан маҳрум этди. Эндиғи навбат Зоб Таҳмосбники эди. Лекин унинг мартабасининг

баландлиги фалакдан ҳам ўтиб кетган бўлиб, тожу тахт қўлига киргач, бутун мамлакатни ва халқни етти ийллик солиқдан озод қилди. Олам Тахмосбдан бўшагач, Гаршосбдан замон зеб-зийнат топди. У шўх фалак отини ўзига ром қилиб олган бўлса ҳам, лекин куни битгач, ўзи ҳам оламдан ўтиб кетди.

Шу юқорида номлари зикр қилинган ўн бир киши ўша қадимги дунёни идора қилган Эрон шоҳлари бўлишига қарамай, дунё уларци бир ўйинчоқдай ўтказиб юборди.

Эй соқий, менга Жамшид ясаган машҳур жомни келтир ва ундаги майни ичириб, мени дунёдан ноумид қил! Чунки шоҳлик расм-русумида ҳаётга огоҳлик билан қараш йўқ, бинобарин, май ичишининг ўзи бир шоҳлиқдир.

Эй созанда-ю хонанда, «Ажам» куйини қуйла! Шу куйда «Ажам шоҳлари»ни ҳам тилга олиб ўт. Хусусан, улар «Пешдод» сулоласидан эканини ёдласанг, менга ҳам тараҳхум қилган бўласан.

Эй Навоий, сўзинг жуда яхши туганди, лекин билансани ўзинг, сен тасвирлаганилар ким эдилар? Энди адаб билан шоҳона қадаҳ кўтариб, ҳордигингни тарқатгани-да, кайфинг яхшиланини билан афсонангни давом эттири.

XII

Иккинчи табақа Каёнийлар бўлиб, уларнинг олий маъком таҳтларини ва Каёний тождорини бошдан-оёқ зикр этиш

Бу ҳақда сўз бошлиған кимса форс тарихини тубандагича тасвирлаган:

«Каёний» деб аталган шоҳлар иккинчи табақа бўлиб, олам уларнинг шарофатидан обод бўлган ва шаън-шавқат топган эди. Буларнинг биринчисини Кайқубод деб билингким, бу ақлли ва адолатли шоҳ эди. Бу пайтда машҳур Рустам ёш йигит бўлиб, Кайқубоднинг паҳлавонларидан эди. Кейин Ковус дунёни эгаллади, у дунёнигина эмас, етти қабат осмонни олишни ҳам тама қилди. Ковуснинг лашкарбошиларидан Гударз билан Тус бирлашиб, Сиёвушни дўзах ўтига тиқдилар. Сўнгра билимдон Кайхусрав жаҳон аҳлига ўз донолиги билан ҳукмрон бўлди. Тус, Гударз, Гев, Фаромарз ва яна Рустам, Зол, Нев каби баҳодирлар унинг лашкарбошилари эди. Бунинг кетидан мамлакатга Лухросб шоҳ бўлди, кўпинча Балх унинг пойтахти бўлиб турди. Кўп ўтмай, унинг кўзи кўр бўлиб қолди, Бухтуниасар унинг лашкарбошиси эди. Бундан сўнг мамлакатга Гаршосб ҳукмдорлик қилди, бунинг ҳақида

Лухросбнинг ўзи фармон чиқазган эди. Лекин Гаршосб Зардушт одатларини жорий қилишга уринди, чунки ўзи мажусий бўлиб, мажусийлар Зардушт динида эдилар. Кейин мамлакатда Баҳман ҳукмронлиги қарор топди. У кишини адаштирувчи Зардуштлик алангасини ўчириди. У агар бу борада Зобилистонга футур етказиб бўлса ҳам, лекин Байтулмуқаддасни (Қуддуси шарифини) обод қилиб, гуллатиб юборди. У ҳам кетиб, худо унинг мулкини Хумой деган қизига берди. Баҳт-саодат ёр бўлиши туфайли, ҳукмронлик бу қизнинг қўл остида анчагина тўхтаб қолди. Бу ер у оламорога ҳам вафо қилмай, Доронинг қўл остига ўтди. Доро инсоф ва адолатни ўзига шиор қилиб олган шоҳ бўлиб, бутун жаҳон аҳлидан ўзига бўйсунишини талаб қилди. Унинг Доройи Доро деган ўғли бор эди, отасидан сўнг оламга ўша оламни безовчи ҳукмрон бўлди. Ўз вазири билан орасида адовар бор эди, ўшанинг қасди билан Доро ҳалок бўлди. Жаҳон шоҳлиги байробини нўтарган Искандар Доронинг асирида ҳукмронлик таҳтига ўтирган. Искандарнинг қиссасини баён қилишга киришмайман, ҳали кейинроқ ўз ўрнида зикр қилинади.

«Каёнийлар» юқоридаги тўққиз кишидан иборат бўлганки, буларни ҳам фалак гардиши ўз гирдобига тортиб кетган. Кўринишда буларни худди кўкка кўтартганга ўхшайди-ю, аммо охирда бу бечоралар ҳам қора тупроққа кўмилганлар.

Косагул, дўстона май келтир, май ҳам тўла ва каёнийлар қадаҳида бўлсан. Бу давроннинг одати жафокорлик, у на Кайга ва на Дорога вафо қилди.

Муғаний, Паҳлавий куйларини нағма-оҳангта солиб, бир маънолик фифон чек, менинг ҳозирги назмимда баён қилинган шоҳларни сен ҳам ўз қўшиғинг орасида ёд айла.

Навоий, май ич-да, яна умидинг йўлига равона бўл, ўз ишингда бу шоҳлардан ибрат ол! Жаҳондорларни-ку, жаҳон паст қилар экан, фақиру камбагалларнинг омадини бериб қўлини баланд қила олмасмикин?

XIII

Учинчи табақа «Ашконийлар» бўлиб, уларни «подшоҳлар гуруҳи» ҳам дейдилар. Энди шулар ҳақида достон юритаман

Ажам-форс шоҳлари ҳақида ёзган тарихчи ўз достонини тубандагича тасвирлайди:

Учинчи табақа шоҳлари ўн тўққиз киши бўлиб, улар олам подшоҳи бўлганлар. «Подшоҳлар гуруҳи» деб шухрат қозонган шоҳлар ҳамма шоҳлардан улуғ бўлиб, улар тарихи дафтарларда яширинган эди. Тажрибали, ишбилармон Искандар мамлакатлар аро хукмон этиб тайинланди.

Подшоҳларнинг биринчиси Ашки Доро бўлиб, у баланд шавкатларга эришди. У бир неча вақт зулм ваadolat билан хукмонлик қилгач, жаҳон ери билан хайр-хўш қилди. Сўнгра, жаҳон Ашконий Доро деганга қолиб, унинг даврида эл-юрт зулм деган нарсанни қўрмади. Лекин жаҳонга Ашки Ашкон эгалик қилаётган пайтида Исо алайҳиссаном дунёга келдилар. Кейин дунё Баҳроми Шопурга қолди, бу даврда дунё ҳалқлари унингadolatiдан баҳраманд бўлдилар. Ялош ибни Баҳром хукмонликка от суаркан, юксак фалакка ҳам ўз камандини — сиртмоғини ташлаган эди. Кейин жаҳонни Ҳурмуз ибни Ялош олиб, бу ўткинчи дунёдаadolat ўринатди. Бундан сўнг, Нарси ибни Ялош таҳтни олиб, бир неча вақт баҳт уни ҳам таҳт эгаси қилди. Тагин тоҷ-таҳт Ферузи Ҳурмузга қолди, у ўз давриининг тоҷдорларидан ҳам хирожлар олди. Кейин Ялош ибни Феруз шоҳ бўлди, унинг адли мамлакатга ифтихор келтирган эди. Сўнг, Хисров ибни Ялош шоҳ бўлиб, унинг қавми ва қўшинлари бутун ер юзини тутди. Ундан кейин Ялоши Ялош шоҳлик қиларкан, у ҳеч ким билан жанжал ва талаш қилмади. Сўнгра, Ардавони Ялош газаб таҳтига ўтиреди, лекин унинг тигини ҳам фалак ўтмас қилди. Ундан сўнг Ардавон ибни Ашкон кўтарилиб, даврон унинг ҳам орзусини қондирди. Кейин жаҳонни Гударз Ашкон олди, даврон унга ҳам жафо қилди. Бунинг кетидан Тийри Гударз шоҳ бўлди, бу эски дунёning ҳаммаси унинг манзилига айланди. Сўнг Гударз Тийрий улуг бўлди, у ҳам дунёдан қайғу билан завол топди. Энг кейин олам юзини Ардавон эгаллади, буни ҳам кўк фалак довондан ошириб юборди. Ҳуллас, булар ҳам ҳаётда абадий қололмади, фалак дунёни қанчалик тез берган бўлса, шунчалик тез олди.

Косагул, лаълранг қадаҳни келтир, уни даврада айлантиришни тўхтатма! Ахир фалак жоми бир нафас ҳам тўхтамай, ўз ажал майини ичиралиган бўлгач, бу дунёning бошига ҳам, охирига ҳам умид боғлаш керак эмас-да.

Муғаний, мен хозир тасвирлаган шоҳларни ёдлаб, бир дилнавоз нағма куйла! Ўша нағманг билан бир қадаҳ кўтарай-да, бир нафас сўзлашдан тилимни тияй.

Эй Навоий, жаҳонда бўлган ҳалиги шоҳларнинг барчаси буғун тупроқ тагидадирлар, борлари ҳам янаги куи ўша

дунёга кетадилар. Бинобарин, ҳар нафасин шодлик билаг ўтказиш ганиматdir.

XIV

Тўртинчи табақа Сосонийлар бўлиб, улар ҳам жаҳон мулкида жаҳонбозлик қилдилар ва ер юзидаги мамлакатларни олдилар

Тилакка стказувчи, гамхўр ўтинараст дехқон сўз ипларини шундай болгаган эди:

Тўртинчи табақа шоҳлари шунчалик кўп эдикни, уларнинг кўшинлари ҳам фалакдаги юлдузлар қадар кўп эди. Ҳозир уларнинг маконлари йўқликда бўлиб, йигирма тўққиз нафар эдилар. Улардан биринчisi Ардашер ибн Бобак бўлиб, баъзилар уни «валий» ҳам деганлар. Ундан кейин Шопур бинни Ардашер бўлди, бу одам тадбиркор ва ботир шоҳ эди. Бу ҳам у дунёга кетгач, ўғли Ҳурмуз унинг ўрнига шоҳ бўлди. Кейин таҳт-тоҷ Баҳром Ҳурмузга тегди. Жаҳон унинг адли баракатидан ривож топди. Сўнгра Баҳром ибни Баҳром хукмдор бўлишга жаҳд қилди. дунё ҳам унинг билан аҳд қилиб, дўстлашиб. Унинг кетидан Баҳром ибни Баҳром ибни Баҳром деган ўғли дунёни эгаллашга киришди. Унинг сўнгидан баландмақом фалан. Нарсийни юқорига сурди ва яна охирда унинг асов отини ҳам йўқликка бурди. Кейин Ҳурмуз Нарсий галаба этган бўлиб, унинг шавкати фалакдан ҳам юксалди. Бундан кейин Шопур Ҳурмуз зўравонлик қилиб, ўз кўшинлари билан оламга шўр-гавғо солди. Сўнгра, Ардашер бин Ҳурмуз ҳоким бўлиб, тангрининг мададидан баҳра олди. Кейин Шопур уруш қилиб, дунё унинг кўл остига ўтди. Бундан кейин, Баҳром Шопур қўшин тузиб, ҳаммәёни тўла-тўқис кўлга олди. Сўнг, Феруз бин Язджирд шоҳликини эгаллаб, жаҳонда адлу инсофи одатусига киритди. Сўнгра Ялош ибни Феруз шоҳ бўлиб,adolat билан оламни ёритди. Қубод ибни Феруз ҳам бу туирои ичидан базм тузди-ю, аммо кўп ўтмай, у дунёга азм этди. Кейин Ҳомосб ҳам мамлакатга эга бўлиб, инсофи билан жаҳонни бўстонга айлантирди. Ундан кейин, Нуширвон Қубод таҳт олди, ўзи одил шоҳ бўлгани учун дунёдаadolat ва инсоф ўринатди. Сўнгра Ҳурмуз ибни Ануширвон шоҳ бўлиб, жаҳон жисмига жон киритди. Ундан сўнг Парvez Ҳурмузга чарх ёр бўлди ва унинг замонасида ҳам эл-юрт шод бўлди. Кейин эса Шеруя адоват қўзгаб азиз элини хор ва ғамгин қилди. Ундан сўнг Ардашер

«қаҳрамон» бўлиб олиб, замон кишиларини қаҳри билан қийнади. Кейин яна бошқа Ардашер мамлакатга эга бўлиб, жаҳон аҳлига раҳм-шафқат кўрсатди. Ундан кейин Кисрий Арслон мартаба топиб, у ҳам йўқлиқ мулкига сафар қилди. Яна бошқа Кисрий деган ҳукмдор бўлиб, унинг тожининг учи ўз шавкати билан фалакача кўтарилиди. Яна дунё Туронни эъзозлаб шоҳ қилиб кўтарди, насл-насадба Парвезнинг қизи эди. Ундан сўнг жаҳонни Парвез Бахром олди, унинг бир қўлида тиф бўлса, иккинчи қўлида май жоми эди. Бунинг кетидан Озарм тожпараст бўлди, у Турон ерини ҳам ўзиники қилиб олди. Сўнг Фарруҳ жаҳон кишварини эгаллаб, у доно ўз билимини адолат ўрнатишга бағишлиди. Сўнгра Яздижирд мулку диёрларни олдики, унинг лақабини Шаҳриёр (улуг подшо) ҳам дейдилар.

Юқоридагиларнинг қайси бири мамлакат олиб шодлик, сурур топган бўлса, кейин бу сурурнинг ўринини гурурлик эгаллади. Натижада у жаҳон мулкини ўз мулки деб гумон қилди ва гумон қиласр-қимас, ўзи ҳам у дунёга равона бўлиб кетди. Шундай қилиб, улар дунё озоридан қутулиб кетишлиди. Уларнинг ҳаммаси кетиб, жаҳон яна ўзи қолди.

Косагул, менга шоҳона жом тут, майи тугаиган сари, яна тўлдириб тутавер. Бир кун бу дунёнинг базмларини ташлаб кетаман-ку, шундай бўлгач, майдан баҳра олиб кетай.

Хонандаю созанда, қўшиқ айтиб руд созини чал! Вафосиз жаҳон билан видолашув машқини кўйла! Бу дунёдан кетиш ёқимли эмас, бир нафас бўлса ҳам дилни хушламоқ ёқимлидир.

Навоий, бу дунёнинг иши шунаقا, бундан ҳеч ким вафо кўрган эмас, уни унутсанг — мардлик қилган бўласан, уни тарқ қилсанг, у ҳам сени тарқ қилади...

XV

Искандар достонининг ибтидосиким, ҳақ поёнига етказгай ва тарихининг бошланишиким, тангри тугалланиш раҳамин сургай ва Искандар насаби ҳақида тарих аҳли орасидаги тортишув ва у ихтилофларни бартараф этиб, ҳақиқат аҳли тарафидин аниқланмиш ҳақиқатни тасвирилаш ҳамда подшоҳ Файлақуснинг бу дунёдан ўтгани ва Искандарнинг ўткини дунё таҳтини эгаллагани

Румий тарзда безанган гўзал юзини очиб, шу таҳлитда ўз сирларини кўрсатди:

Кўк тоқига гулгула солган тўрт гурух, яъни Эронда ҳукмронлик қилган тўрт сулола (пешдодийлар, каёнийлар, ашконийлар, сосонийлар)нинг подшоҳлари тўрт минг уч юз ўттиз олти йилу ўн ой даврон сурган эдилар. Бу муддатда кимки подшоҳ бўлган бўлса, у кўп мамлакатларни забт этди, жаҳонга ҳукмдорлик қилди. Булар беен юз, балки минг йиллаб барқарорлик билан ҳукмронлик қилган даврларида замон ҳалиқи уларга тобе эди. Ҳукмронлар кўнгиллари нимани хоҳласа, шуни қилар эдилар. Аммо уларнинг шунча давр ичидаги қилган ишлари яздонпарат (худопарат)ларнинг шоҳи Искандарнинг оз вақт ичидаги дунёда қилган ишига баравар келмас эди. Бунинг қилган ишини бир-бир баён қилганимиздан сўнг тантри бундай улуг зотни бошқа яратмаганини билурсиз. Қисқаси, бу зотнинг васфини энди бошдан-оёқ тафсилоти билан исботлаб берай.

Юқорида тўрт сулола ҳақида ёзган эдим, шударнинг иккинчисидан сўнг Искандар майдонга чиқди. Каёнийлар бирин-кетин дунёдан йўқ бўларкан, жаҳон Баҳман наслидан бўлмиш Дорога қолди. Тоҷу таҳт билан магрурланган у жаҳондор Дорога дунёнинг кўпгина шоҳлари бож берар эдилар. Бу фурсатда Руму рус мамлакатларида Файлақус деган одам шоҳ эди. Упинг ҳар бир сифати шоҳона, зоти эса фариштадек пок эди. Назм аҳлининг шоҳи бўлмиш Низомий бу шоҳнинг саргузаштини яхши билар эди. Низомий ўз китобида бу ҳақда ёзар экан, Файлақуснинг достонини тубандагича баён қилади:

Бу оламда Файлақус ўз зурриётини давом эттириш мақсадида таҳтидан фарзанд сўрар эди. Ана шу қайғу дилини ўртаб, фарзанд орзузи хаёлидан нари кетмас эди. У кунларнинг биринда овдан кўнгли очилиб, шодлик билан шаҳарга қайтаётганида, Ўйлустида фалакнинг зулми билан емирилиб вайронага айланган бир кошонани кўрди. Бу вайронанинг ташқариси худди хасталар кўнгли каби синик, ичи эса мотамзадалар кўнглидек бузуқ эди. Баҳтиёр шоҳни бу вайронага чоңицир оти беихтиёр суриси киаркан, бир ҳомиладор хотинининг түғиб ётганини кўрди, аммо унинг жисмидан жон чиққан, олдида зор ва забун бўлиб ётган. Ҷақалоқ йиглагандек уни чекар эди. Ҳа, она пинг куни битган, ўғлининг товуши ҳам гоҳ бору гоҳ йўқдек эди. Ҷақалоқ йиглаётгандек туюлар, яъни у она мотами билан фигон чекаётгандек эди. Буларнинг аянчили ахволини кўраркан, Файлақуснинг кўнглига гўё мажусийларнинг ўти тушиб ёнгандек бўлди. У ўз орқасидан этиб колган маҳрамларига буориб, ўликини дағи эттирди-да, ўзи

эъзоз-икром билан чақалоқни олиб, юз хил меҳрибончилик ила парвариш қила бошлади. Уига Искандар деб ном қўйиб, ўзига ўғил қилиб олди. Ўлами олдидан эса уни ўз ўрнига валиахд қилиб тайинлади.

Баъзи тарихчilar бу ҳақда бошқача сўз ҳам ёзганилар, Искандарни Дорога иисбат берганлар ҳам бўлган. Гўё Рум шоҳи, асалари ўз уясини ясагандек, қизини зеб-зийнат билан безаб, Дорога берган эмиш. Аммо орада ўтган бир иш сабабли буларнинг муросалари бузилиб, Доро ү қизини отасиникига жўнатиб юборган эмиш. Бироқ тўй бўлган кечаси булат садафга дур қатрасини тўккан экан. Ой-қуни тўлиб, у садаф дурни юзага чиқаздики, ундан жаҳон шараф тоғланган эмиш.

Яна бундан бошقا «Форс тарихи»да тубандаги каби сўзлар ҳам бор:

Гўё дунёда икки Искандар ўтган бўлиб, иккаласи ҳам ўз даврида жаҳон ҳукмрони бўлган эмиш. Унинг бири Доро билан урушган-у, иккинчиси яъжужларга қарши сад-девор қурган эмиш. Лекин дунёнинг доноси бўлмиш Жомий Искандар қиссасидан элни баҳраманд қилиш ниятида «Искандар» достонини ёзди. Элга ҳақиқий ахволни Жомийгина баён қилди. Таңгри уни балолардан сақласин. Дарҳақиқат, унга Искандар иши манзум, барча ҳолати яширии эмасди.

Айни фурсатда мен ҳам шу иш билан машғул бўлганим учун жамийки тарих китоблари қаршимда туар әди. Искандар ҳақидаги юқорида баён қилинган хилмажил гаплар менин лол қилиб қийнагач, ер ўпиб, у донодан савол сўрадим.

Жомий ҳазратлари: «Иккита Искандар бўлган», деган гапни аниқ хужжатлар билан рад этиб:

— У ишлар бизга аниқ, маълум ва қатъий далиллар билан исботланган,— дедилар. Искандарнинг асли насабини Низомий қандай таърифлаган бўлса, донишманд ҳам шундай тасдиқладилар. У ҳақиқатан Файлақусининг ўғли бўлиб, тарихчilarнинг бу ҳақидаги ихтилофлари тўғри эмас. Энди тадқиқот қилиш билан ҳақиқат аниқлангач, мен ҳам бу ҳақиқатни тадқиқ этишга киришай.

Тарихчи шундай баён қиладики, ўткинчи дунёнинг кўмагида шоҳ Файлақус Искандарни топиб олгач, хона-донини худди келиндек безади. Файлақус бутун хайр-эхсон эшикларини очиб, Искандарнинг шарафига тўй берди ва шоҳона расм-русумлар қилиб, ўз кўзини унинг талъати билан нурлантириди. Уни кечакундуз демай пар-

варишлиб, дам-бадам унинг тарбиятига аҳамият берди. Уни ёқимли таомлар билан боқиб ва бу таомлардан гўдак кундан-кунга парвариш топди. Уни кошона-саройга эмас, ўз қўнглига жойлади, йўқ, балки жон орасида асрари. Денгиз ўзининг дурри шоҳонасини, кон ўзининг ёмби, лаълисими қандай авайлаб-асраса, Файлақус ҳам Искандарни шундай эъзозлаб ўстириди. Тили чиқиб, нутқи равонлашгач, унга таълим бериш керак бўлиб қолди.

Ўз олдида илм-ҳикматда оламга машҳур Накумоҳис деган олим ишлар эди. У осмон юксаклиги ҳақида фикр юритадиган, ўз билими билан фалакнинг бутун сирларини очган аллома эди. Накумоҳис ўзининг ўткир фикри билан ҳар нарсанинг асл моҳиятини тез тушуниб оладиган зот бўлиб, билимда унга тенг келадиган киши бўлмас, донишманд Арасту — унинг фарзанди эди. Тадбиркорлик билан оғатларни даф этадиган бу ҳакимнинг ақл-идроқидан шоҳ фахрланар эди. У барча илмларда камолга етган олим бўлиб, бундай камолот эгасининг топилиши амри-маҳол эди. Шоҳ Файлақус Искандарни илм ўргансин, деб шу донога шогирд қилиб берди. Бу олим уни шогирдликка қабул қилишни ўзига шараф деб билди. Зоро, Накумоҳис ҳаким Искандар тугилгандан осмонининг бутун ҳолатини, юлдузларнинг баҳт ва оғат мақомларини кўздан кечирган, уларни тургунларини кўриб ва ҳаракатдагиларини билиб, у тугилган кунининг толеини ёзган эди. Юлдуз рақамлари билан ҳисоблаб аниқланган бу толеъномада у гўдакнинг қадами покиза ва қутлуг, баҳт-саодатли ва соғ вижданли шоҳ бўлажаги ҳақида ҳукм чиқазилган эди. Бугина эмас, унинг шонишавкати кўкларга чиқажаги, у юриш қилиб, бутун жаҳонни фатҳ этажаги, дунёдаги барча шоҳлар унинг қулига айланиши ва Искандарнинг амр-фармонига бўйин эгажаги, унинг ҳиммати осмон чўққисидек баланд бўлиб, шоҳлик ногорасини фалак гумбазида чалажаги, осмон жисмларининг табиатини билишга бел боғлаб, коинотга тааллуқли мушкуллукларни ҳал қилажаги ҳам баён қилинган эди. Унинг нозик табъи илм-ҳикматга берилган бўлиб, кўп ерларда тилсизлар — мўъжизалар кашф этгуси, риёзиёт (математика) илми билан юлдузларни кузатадиган расадхоналар тузгуси, билимлар ёрдами билан ҳар қандай фитнаниш ўйлига сад-ғов чеккуси аниқ эди. Жаҳондаги мамлакатларни макон қилгач, бир неча йиллаб дengizlarda safar қилgusidur. Xudo unga xўlu қуруқликни насиб қилган бўлиб, дengiz va қуруқликda имманки бор бўлса ҳаммасини бирик-кетин фатҳ этгусидур.

Юқоридағи ҳолатларни Нақуомоқис ҳаким аввалдан текшириб билгани туфайли, Искандарни шогирд қилиб олиш баҳтига мұяссар бўлганидан қувонди. Ниҳоят, устоз ўқув асбоб-анжомларини тайёрлаб, унга таълим бера бошлади. Қайси ишни таълим бериб ўқитса, у эшигтан заҳотиёқ билиб оларди. Аммо билган нарсаси билан қаноатланмас, уни турли шаклларга солиб, маъносини чақиб кўрарди. Бизнинг ҳозирги таърифлаганимизга нисбатан Искандарнинг олган билими ўн марта кўпроқ эди. У жони борича билим олиш учун ҳаракат қилди, имконият бўлганча ҳунар эгаллади. Билим — камолотига кўпчилик устозлар тан бериб, қойил қолгач, Искандар ҳарбий ишларни ўрганишга бел боғлади. Қайси юмуш аскарларига наф етказдиган, душманларини даф этадиган бўлса, шуларни ўргана бошлади. Гоҳ от устида қурол ўйнатар, гоҳ яёв ҳолда куч кўрсатар эди. Унинг ўки душман совутларини пора-пора қилибгина қолмай, фикри кишиларнинг тушунчаларини ҳам ўзгартириб юборар эди. Найзаси билан юлдуз кўзини, юлдузгина эмас, кўк осмоннинг кўзини ҳам тешарди. Унинг тиги қаттиқ тошларни ёар, ер қатламларини эса ўзига гилоф қилиб киради; камандини қат-қат ўраб, осмон қалъасининг баланд кунгурасига ташларди. Агар гурзисини қояга урса шундай қаттиқ тошни кул-кул қилиб, гардини кўкка совуради. Жанг майдонида паҳлавонлик расмларини кўрсатиб, аждаҳоларни мирик ин каби узиб ташларди.

Паҳлавонлик ишларидан ташқари ақл ва тафаккур ишига ҳам қаттиқ берилган эди. Қисқаси, ҳамма соҳадаги ишларни шундай қиёмига етказдики, бирон кимсанинг бу даражага етиши мумкин эмас эди.

Отасининг умри ҳам анча жойга етиб, бу дунёдан видолашиб арафасида эди. Қадди букуклигидан танасининг тупроққа мойил бўлиб қолгани кўпчиликка маълум эди. Ота қувватини заифлик сустлаштирган пайтда, Искандар шоҳликка лойик йигит эди. Шундай қилиб, таңгрининг ўлим ҳақидаги ҳукмига бўйсуниш даражасига боргач, шоҳ Файлақус Искандарга тоҷу таҳтини топширди. Ўслига таҳтини тақдим этиши билан ўзи сартахтага равона бўлди. Бир дараҳт иккита шоҳ берган эди, у шоҳнинг биридан тобут, иккincinnисидан таҳт ясадилар. Даҳаҳтнинг бир шоҳини маскан қиласиган қушчага иккincinnи шоҳи уя бўлар экан. Искандар ота ўлимини кўраркан, унинг мусибатидан жаҳонни тарқ этиб кетгудек бўлди. Лекин отаси васиятини эслаб, ниятидан қайтди. Отаси шундай васият қиласиди:

«Менинг мамлакатимга бегонани қўйма, хонадонимга бўлақ кимсан киргизма. Ҳарамимга ҳеч қандай ёт киши қадам босмасин, мени гап-сўзга қўймасин! Бу дунёдан хайру хуш қилсан, сен менинг ўринимга ўлтиранг-у, менинг номус-орим, шон-шуҳратим елларга учмаса, деган умидда сени излаб тонган эдим».

Бу васиятлар ёдига тушгач, Искандар учун ота руҳини курсанд қилиш зарур бўлиб қолди. Бегона шамол унинг зилол сувига ҳас-хашаклар тушириш эҳтимоли борлигини ўйлаб, ҳамияти жўш уриб кетди. Бинобарин, отасининг таъзиясини бартараф қиласиган, таҳтга чиқиб, шоҳлик узугини (муҳрини) қўлига тақди. Отасининг ўрнига шоҳ бўлиб таҳтга чиққач, тантана билан ўйин-кулги базми ўтказди.

Эй соқий! Гам тарқатувчи шаробингдан бер, гам тарқатувчигина эмас, мотам тарқатувчи жомингни тут. Уни симирай-да, гамим қолмасин, отам таъзиясидан фориг бўлай.

Эй муғаний! Бизни қувонтирувчи созларни чалиб, шодлик қўшиқларини қўйла! Зоро, сўз таҳтида ўлтириб, ором оладиган бўлдим. Энди муборакбод базмининг қадаҳини ҳам қўлга олайнин.

Эй Навоий! Жаҳоннинг фирибгарлигига алданма, ақя олдида унинг зебу зийнатларидан лоф урма! Давроннинг иши бевафоликдан иборат. Шоҳликка қараганда фақирлик афзалроқ. Эркин ва озод юрган гадо ихтиёри ўзида бўлмаган жаҳондор — хўжасидан афзалроқ.

XVI

Ҳиммат Хумойининг баландпарвозлиги таърифидаким, иккиси қанотининг сояси қўёш анқосининг заррин қанотига Қоғ тогининг зулматидек уя солади ва унинг жуссасининг катталиги таъсифидақим, офтоб олам тобнинг бутун кумуш байзосини (тухумини) ўз қанотлари остига яшира олади, ҳар гадога ул қушнинг сояси тушса, шоҳлар унинг гадоси бўлур ва ҳар шоҳнинг бошидин сояси қўтарилса, гадо унинг қошида шоҳ кўринур

Агар бирор баланд ҳимматли бўлса, у одам олам аҳли орасида азиз бўлур. Агар кишининг бир чақа пули бўлмаса ҳам, ҳиммати бўлса, у камбағал эмасдир. Қиммингкӣ ҳиммати бўлмаса, уни камбағал деб билавер. Ҳиммати йўқ кимсанинг ҳурмати ҳам бўлмайди. Лекин афсуски, ўткинчи дунё одамлари кимнинг давлати бўлса, ўшани

хурмат қилишини одат қилиб олганлар. Ҳиммат деган фазилат инсон вужудининг кимёси бўлиб, саҳоват ахлари бу фазилат туфайли обрў-эътибор топадилар. Агар бир одамнинг кимёгарлик ҳунари бўлса, «одамларнинг энг бадавлати», деб шуни айтса бўлади. Ҳақиқатан бойлик эл ҳурматига сабабчидир, унга эҳтиром билан қарааш ажабланарлик эмас. Аммо бирорининг давлати бўлса-ю, ҳиммати бўлмаса, унинг ҳеч ким олдида ҳурмати йўқлиги шубҳасизdir. Масалан, олайлик, бир пасткаш одамнинг ҳазинаси бор, аммо бечора уни асрайман деб кеча-кундуз азоб тортади. Агар бахил одам бир пулни бир жойга тугса, доим уни очишдан кўнгли хавфда бўлади. Агар борди-ю, бугуими-эртами шу тугунни очай деса, очиш ўрнига беихтиёр у тугунга яна бир тугун қўшиб қўяди. Тугунни очганда ҳам у пулни сарф қилиш учун эмас, ёнига яна бирини қўшиб тугищ мақсадида очади. Танга тугуиларини очмоқ унга ҳеч ёқмайди, танга қанча кўп бўлса, тугун ҳам шунча ортаверади. Агар мабодо тугуиларни очгудек бўлса, ҳар бир ечишган тугун унинг кўнглига бир гашлик солади.

Айнқ ўйнатили билан ион тоңувчи жатқа¹ ўз нонини итга ташлани мумкини? Маймуни эса тоғанини тўйганича еб, қолганини луникига тўплайди. Агар дараҳт устида юз минг ёнгот бўлса ҳам қарга ўғирлаганиниг ҳаммасини ерга кўма беради. Ер ости сичқонининг уяси бўлгани ҳолда яна унинг ҳаммаёгини маҳфий хоначаларга айлантиради.

Улар разилликни шу дараҗага етказадиларки, таомларини ўзларидан ҳам янисириб қўядилар. Гўлоҳи йўл юзида ётган тезакларни тўплаб, бисотим деб ғамлайди. Гўнг кўнгизи эса пасткашлиқ билан тезак ташивериб, қора юзи ерга қараб қолган. У ўлишига кўзи етса ҳам, отлар оёғи остида янчилса ҳам, тезакни дейди.

Бахил одам танга сарфлашни ўзига айб деб билганидек, саҳоватли кишилар дунё тўплашдан орланадилар. Карамдан бирорларнинг чўнтаги бўшаб қолади, чўнтакнинг бўшаб қолиши эса уларга гўё нуқсон ҳисобланади. Бу иш ҳиммат аҳлини шундай куйга солганки, эхсон қилиб турсалар ҳам чўнтаклари дирамга (пулга) тўлиб борган. Карамсиз кишининг уйида ҳазинаси бор бўлса ҳам фалокат ва бахтисизлик унинг йўлдошидир. Мол дунёга гарқ ион емас хасисларнинг камбагаллардан не фарқи бор? Фарқи кам дейиш ҳам мумкин-у, ақллилар

¹ Ҳайвон ўйнатувчи.

олдида фарқи ҳам кўп. Камбагал ҳар қанча йўқсул бўлса ҳам, унинг бирордан қўрқадиган жойи йўқ. Лекин дунёю ҳазинаси бўлатуриб, ўзи бахил бўлса, ҳалойиқ унинг жонига душмандир. Худди қизил тулки ёхуд қора қундузнинг териси ўзининг ўлимига сабабчи бўлгани каби, ҳалойиқ унга қасд қиласди. Садаф сара дурни йиққани учун у дурни олиш чогида садафнинг кўксини ёрадилар. Ҳиммат аҳлининг феъли кенглиги туфайли, унинг олдида бой ҳам, камбагал ҳам бирдек кўринади. Сахийнинг қандай бойлиги бўлмасин, инъом этишда унинг ҳиммати кўзга кўринмайди, ҳатто бир тангасигача эхсон қиласверади. Ёғлиқ кулча еб гурурланмагани каби, умочга куни қолса ҳам ғам емайди. Оқиллар синчиклаб қараб, ушбу икки гуруҳда ҳам фарқлар борлигини таъкидлайдилар. Шафқатли, марҳаматли одамлар қанчадан-қанча дунёларини эхсон қилишларига қарамай, уларга баъзан ҳалқдан машаққатлар ҳам етади. Сахийларда эхсон қиларли нарса бўлмаса ҳам, ҳиммат деган олий ҳазина бор, уларга шунинг ўзи кифоя. Саҳоваткор одамга не элдин малол келади, не ахволига ҳалал етади. Ҳиммати бошқалардан буюк бўлган кишининг жаҳондаги бошқа одамларга нисбатан меҳнат машаққати камроқ бўлади. Қайси қушнинг парвози баланд бўлса, овчи ҳар қандай мерған бўлса ҳам уни отиб ҳалок қилишга уринмайди. Зоро, бир кишининг ҳунари осмонга мушак отиш бўлгани билан, у булат момигини ёндиrolмайди. Бола қанча хиралиқ қилиб пуфламасин, бари бир юлдуз шамини ўчиrolмайди. Масалан, фараз қилайлик, йўлбарс баланд тоққа чиқиб сакрагани билан тўлин ойга чанг сола оладими? Ҳиммат кишини баланд кўтариб, муҳтоҷлиқдан қутқазади; кимнинг ҳиммати баланд бўлса, ташвиши оз бўлади.

Кимгаки ҳиммат ёр бўлса, у жаҳондорликни эмас, фақирликни тилайди; у жаҳондорликдан ор қиласди-ю, аммо ўзини фақирлик билан жаҳондор этади. Сен фақирликни кўчама-кўча тиланиб юрган гадойлик деб билма, уни худо шоҳларнинг шоҳи қилиб қўйган. Худди, баъзи фақир кишилар шоҳликни ҳавас қилганлари каби, олий ҳиммат фақирликни шоҳлар ҳам ҳавас қиласдилар. Агар, кимгаки ҳақ огоҳлик фазилатини берса, у шоҳликни эмас, камтарин фақирлик йўлини тутгусидир.

XVII

Искандар билан гадолик йўлини тутган подшо ёхуд чиндан ҳам подшоликка етган гадо ҳикоятиким, Искандар уни

*мазаллат (тубанлик) чоҳидин чиқарив, салтанат таҳтига
утқазмоғчи бўлди, лекин у тожни рад этди ва минбаъд
бошидан тожни тарқ қилиш хаёлини чиқармади*

Эшитишумча, машҳур Искандар жаҳон аҳлига ҳоким бўлгач, қайси мамлакат унга қарам ва қайси мамлакат подшолари унга мутеъ бўлган бўлса, ўша шоҳларни яна ўз юритига шоҳу ўша элга бошлиқ қилиб тайинлади. У мамлакатлардан ва шоҳларидан хотири жамъ бўлгач, яна бошқа мамлакатлар сари юриш қилди. Жумладан, Магриб ерларини фатҳ этганида, унинг шоҳи душманлик билан уруш эълон қилди. Нихоят, уруши бартараф қилингач, Магриб шоҳининг жанг найтида ҳалок бўлгани аниқланди. Искандар душманининг қатл этилганини билгач, у мамлакатда адолат ўринатишга бел боғлаб, ҳалққа:

— Бу юртнинг султонлари ичида ҳукмдорлик қонун-қоидаларидан хабардор одам қолгани? Бор бўлса, мен унга мамлакатингизнинг ҳокимлигини тоширий, уни элга мустақил шоҳ қиласай,— деди. Халойиқ Искандарни дуо қилиб, унинг сўзларига жонларини фидо этишга тайёр эканликларини билдириб, айтдилар:

— Доим бутун жаҳоннинг ҳукмдори ва ҳамиша дунё ҳалқларининг раҳбари бўлгайсан! Сен биздан фуқарога тинчлик ва осойишталик бағищлайдиган кишини сўраяпсан. Яхши-ёмон ҳаммага маъқул бўладиган киши қаёқда, дейсан? Фақат бир одам борки, ғалати қилиқин ўзига ихтиёр айлаган: чунончи, тирик одамларга аралашмайди, эски қабрлардан бошқа жойда истиқомат қилмайди. Тирик одамлардан ҳанузгача вафо⁴ кўрмагали туғайли, қабр аҳллари билан кифояланади. Бу одам ўз ихтиёри билан бошидан шоҳлик тожини ташлади, тожини ташланган кундан бери ўзини бахтиёр ҳисоблайди. На унинг кечаси тунайдиган бир маскани ва на кундузи нима еб — нима ичиши маълум. Бирон киши билан мутлақо алоқа ва үлфатчилик қилмайди, чунки ҳалқ ғала-ғовурини эшитса, кулфати ортади. Баъзилар унга яқин бориб, ёлвориҳса, тоҳо очилиб сўзлашади. Элга гоят фойдали насиҳатлар қилиб, одамларни бу оламдан қўй ювишга ҷақиради. Сўзда шундай гояларни олга суриш билан элни йўқлик дунёси сари тарғиб этади.

Бу гапларни эшитгач, Искандар:

— Боринг-да, уни дарҳол топиб, менинг ҳузуримга келтиринг,— деди.

Бу фармонни бажариш учун одамлар ҳар томонга

югуриб кетдилар ва у дарвешни топиб, Искандар олдига олиб келдилар.

У бош яланг, оёқ яланг, ёқа йиртигидан кўкраклари ҳам очиқ эди. Дунё ишларини тарқ этган бу одам икки қўлида иккита бош чаногини кўтарган ҳолда келди. Искандар уни ҳурмат билан қаршилаб, ўз ёнидан жой кўрсатди. Сўнгра, ундан:

— Бу сўнгаклар ҳақида гапир, яна пималарни сўрасам, уларнинг жавобини ҳам баён қиласай! — деди. Гадо шу тарзда жавоб берди:

— Қабристондан ўтаётганимда бу сўнгакларга неча бор назар солғанман. Лекин қай бири шоҳники-ю, қай бири гадоники?! — деган муаммо дилимда қолди. Бу икки мато ўлганда-ку бир, тириклиқда нечун низо қиласидилар?

Унинг бу сўзлари Искандарга хуш ёқиб:

— Эй, бебаҳо фикрли донишманд! Сен жуда улуг фикрли одам экансан, агар ҳимматинг ҳам шу даражада юксак бўлса, сени ҳурматлаб, мартабангни баланд қилиб, ўз мамлакатинг шоҳлигини берай,— деди. Шунда у гадо айтди:

— Ҳиммат — менинг доимий ҳамроҳимдир, аммо сен ўйлаганчалик эмас, бундоқроқ. Сен менга фақирликдек давлатдан кечиб, шоҳлик мартабасини қабул айла, демоқчисан шекилли? Жаҳондорликка рагбатим йўқ. Менинг ҳимматим тубандаги тўрт хил давлатга мусассар бўлишни тилайди. Унинг бири, интиҳоси ва чек-чегараси бўлмаган абадий ҳаётдир; иккинчиси, ҳеч қандай нуқсон билмайдиган, птурур етмайдиган, қариллик билан алмашинмайдиган йигитликдир; учинчиси, камбағаллик юзини кўрмайдиган бойлиkdir; тўртингчиси, ҳеч бир гами йўқ шодлик бўлиб, мотам деган нарса унинг қаршисида йўқлиққа чиқур.

Искандарни ҳайрат забун қилди ва уятдан бошини қуи солиб, деди:

— Эй қутлуг ниятли, муборак фикрли донишманд! Сенинг бу жумбогингдан кўп ишқаллар ечилиди. Тақдирни азал, не иложки, сенга фақирлигу менга шоҳликни берди, менга баланд мартаба берган бўлса-да, бари бир, сенга мендан ортиқ ҳиммат ато этилган экан.

Ҳиммати буюк гадо учун шоҳлик мартабаси пастдир. Ва агар бир фақир киши олийҳиммат бўлса, унинг кўзига замон шоҳи ғаридан ҳақири кўринур.

ҲИҚМАТ

Искандарнинг Арастудан: «Мақсадга қайси манзил яқинроқ?» — деб сўрагани ва у манзилга қайси йўл билан бориши маъқул эканлиги, шунингдек — фидойилик кўрсатиш йўли билан ном қолдириш мумкинлиги тўғрисида Арастунинг жавоби

Арастудан Искандар:

— Эй, тафаккуринг билан осмону фалакни ҳам лол қолдиранг донишманд! Мақсаднинг манзилига қайси йўл билан бориши яхшию ва қайси ишининг натижаси мақтогва лойиқ? — деб сўради.

Арасту:

— Халқдан ўзни йироқ тутиб, фано йўлида хокитурробга айланган афзал,— деди.

— Агар одамнинг давлати кўп бўлса, хайру саховат қилиш имконияти ҳам кўпроқ бўлади. Мақсадга етишда қилинган ишининг аҳамияти катта бўлгани туфайли, бадавлатга кўпроқ эътибор берилади. Кимки савоб ишларни кўпроқ қилган бўлса, унинг висолга етиш умиди кўп бўлади, албатта.

Арасту яна айтди:

— Молу давлат эгалари хайр-эҳсон қилсанлар, бу ишдан иккى ҳолат йироқ эмас. Биринчиси, шу иш ўринли бўлганими-йўқми? Баъзи одамлар ўринсиз ишларни ҳам қиласидилар. Агар қилинган иш ўринсиз бўлса, киши қанса қиласидилар. Агар қилинган билан фойдасизdir. Ва агар қилган иши эҳсон қилгани билан фойдасизdir. Ва агар қилган иши ўринли бўлса, нима хайр қилган бўлса мақбул деб билсақ бўлади. Кимки меъёри билмаса, нима иш қилган бўлса, ҳаммаси йўққа чиқади. Бирор шоҳ ҳузурига отланган бўлса, у аввало, ўз йўлида учрайдиган қароқчилардан өхтиёт чораларини кўриши шарт. Қароқчилар билан улфат ва иттифоқ бўлган шахс қачон ишох базмida ўтиришга ҳақли бўла олади? Лекин кимки бор-йўгини худо йўлига бериб, ҳудодан бошқа ҳеч қандай вужуд борлигига гумон қилмаса, шу мақсад йўлида ўзини фидо қилсангина қилган иши дунёда бокий қолади. Инсонга бундан улуғроқ мартаба бўлиши мумкин эмас, киши шу мартабага эришдими, демак, унинг номи абадий қолади!

Гавҳарфуруш Арасту бу дурларни шу тарзда сочгач, савол берувчи садаф оғзилик хомуш бўлдию қолди.

Искандарнинг салтанат тожидан бош, шоҳлик таҳтидан эса оёқ тортгани ва Рум аҳли унинг оёғига бош уриб, Искандар қадами билан таҳт поясини баланд ва тож қадрини азиз — аржуманд қилгани. Унинг адолатпарварлик қуёши билан зулм шоми кўршапалақларини басир қилиб, жаҳонни ёритгани ҳамда золимларни қора зулматдек олам юзидин четлатгани

Ҳикоя қилиш учун тебранган қалам шу тарзда нукта суради:

Файлақус току таҳтини Искандарга топшириб, у дунё сафарига отланди. Искандар олам элининг доноси ва билимдонлиқда жаҳонда унга тенг келадиган киши йўқ эди. Тож ила таҳт унга маъқул бўлмай, бу андишадан беҳад хафа эди. Чунки шоҳликда ҳаддан ташқари баҳтсизликлар, мусибатлар кўўл бўлиб, нимаики иш қилса фалакдан қилганига яраша мукофот олиши турган гап. Шоҳликни қабул қилмай деса, отасининг васиятлари эсига тушар эди. У икки ўт орасида қолди. Охири халқни йигиб, кенгашиб тузмоқчи бўлди. Катта-кичик — ҳамма йигилгач, беҳад гўзал бир нутқ сўзлади:

— Эй Рум мамлакатининг фуқаролари! Ҳозир менинг ҳузуримда жамики жамоат жам. Хоҳ юқори мартабалик ва хоҳ паст даражали бўлманг, бари бир, ҳаммангиз мен каби тангрига бандасиз. Мен эса сиздек ҳам эмасман, негаки отамдан айрилганман, бу ҳам етмагандай дили ғамгин, кимсасизман. Маълумки, отамни оллоҳ лутф иноят билан бу мамлакатга подиҳоҳ этди. Шу қунгача у бу ишга муносиб, бу юкини кўтаришга қодир эди. Дарҳақиқат, тангри ота-боболаримга бу мамлакатни бошқариб келишини юклаган бўлса, ҳаммаси ҳам таҳт кўрки, забардаст ва баҳт-саодат соҳиблари эдилар. Лекин мен гоятда эътиборсиз кимсаман, боз устига салтанат иши ҳаддан зиёд хатарлидир. Бу ишни ниҳоятда зўр ва қудратли одамгина эплай олади, шоҳлик мен каби потавонларнинг иши эмас. Шер тортиши керак бўлган нарсани чумоли қандай тортсан? Филининг юкини пашишага ортиб бўладими ахир? Шоҳ бўладиган ияним ўйқ,— бунга қобилиятим ҳам етмайди. Шу боисдан, сизнинг: «Шоҳлик қил!» — деган таклифингиздан эзиламан, агар буни рад этадиган бўлсан, сиз ҳам маъзур тутинг!

Мен сизга ўз оқизлигимни, бу андеша хусусидаги кўнгил озорини баён этдим. Сизлар энди ўзингизга муно-

сиб шоҳ топинг, бу мамлакатни идора қилишга лойиқ бир ҳукмрон ахтаринг. Ҳар ишда замон аҳлининг талабларига жавоб берадиган одам бўлса, ана ўшани шоҳликка муносиб кўринг. Ақл-заковати қўёшдек мунаvvар, агар бедов отга минса дунёни забт этадиган, адолат бобида наврўз фаслидек, сиёsat бобида эса жаҳонни кўйдирадиган яшиндек бўлсин; машақватли кезларда душманга чора қилувчи, оғир кунларда халқа кўмак берадиган адолатиша бир зотни ҳукмдор қилинг, ана шундай кишигина тоқдор бўлишга лойиқ. У эҳсон ёмгирини ёғдириб, мамлакат бўстонини Эрам богидек гуллатиб юборсин. Душман зотини битта қўймай тўзгитиб, худди санамларнинг зулфидек паришон ва парокандада қилиб ташласин; душман қанақангি фитна ўтини ёқса, қилич сели билан у ўтга сув уриб, тезда ўчирсан. Борди-ю, девонбегиси фуқарога ситам қиласа, унинг қўлини кесиб ташласин. Мусофиirlар қатнови тўхтамасин ва йўлда уларга қароқчилар қораси кўринмасин; ўғриларни тутиб, уларнинг иопок қўлини қирқсин, токи улуснинг ҳалол молига қўл узатмайдиган бўлсин; зулм-бедодлик одатлари тамоман йўққа чиқазилсан! Ҳатто зулм деган изборанинг ўзи эл орасида бўлмасин! Зулм сўзидағи «л» билан «м» ни йўқлик белгисига айлантирисин! Адолат қилишиниң йўлйўригини топиб, элни душманга қарши бекам-кўст қуроллантирисин. Таңгри буюрганинг изйдан бориб, чин гапирувчи — ҳақиқатни айтувчи кимсаларнинг қўлини баланд ва бақувват қилеин. Зулм қилувчиларнинг таъзирини бериб, фуқарога хотиржамлик ва осойишталик багишиласин!

Ёрқин фикрли шоҳ сўзини тугатгач, халойиқ ҳар тарафдан фарёд тортиб, тубандагича арз-дод қилдилар: — Эй, адолатга муҳтож элнинг додига етувчи шоҳ! Нечун бизни зору нолон айладинг? Адлингдан элга роҳат умиди туғилиб турган бир пайтда нима учун бу каби зулмни раво кўрдинг? Баён айлаган сўзларинг билан бу халқнинг бағрини қон қилдинг-ку! Бундай фикрларни айтгунча, қонимизни оқиз, йўлингта жонимиз фидо бўлсин! Бу элнинг бошидан сен йироқ бўлганингдан кўра жонимиз танимиздан жудо бўлгани яхшироқ. Сенинг сўзларинг гарчи жон багишловчи бўлса ҳам, аммо ҳозиргиси барчани ёппасига қириб юборгудек бўлди. «Салтанатни тарқ этаман», деган сўзинг сўз эмас, тахт сенга муносиб, ўрнингда бошқа кимсани кўришга бизнинг кўзимиз йўқ! Бугун дунёда сен шундай шоҳсанки, ҳатто қоинот сирларидан ҳам хабардорсан. Жаҳонда сен бил-

маган биронта илм йўқ, буни фақат Рум ҳалқи эмас, бутун олам аҳли билади. Сенинг фикрингнинг ёрқинлиги фалак шамъи бўлмиш қўёшга, қўнглингнинг равшанилиги эса малоикаларнинг чирогига ўхшайди. Сен каби шоҳни жаҳон ҳали кўрган эмас, сен қўёш каби кўркам, Муштариј юлдузидек порлоқ инсонсан. Гулдан атири, офтобдан нур тарағани каби, сенинг тафаккурингдан адолат зухур этади. Вужудингга донишмандлик яширинганд, жамолингдан жаҳондорлик намоён бўлиб турибди. Шунча фазлу ҳиммат сенинг табияtingда бор бўлгач, балки рум султонлигидан орланаётган бўлсанг керак. Бу мамлакат сенга камлик қилишини биз ҳам биламиз, бинобарин, бутун жаҳонга ҳам сен шоҳ бўларсан, деган умиддамиз. Фалакнинг ошкору ниҳои айланишидан келгусида жаҳон сенга мутеъ бўлажаги маълум бўлиб турибди. Бошқа кимсани ҳукмрон ва фармон берувчи қилиб, жаҳон аҳлини бенаво қилмагин. Агар сен бу ишни қабул этмайдиган, бу мамлакат халқининг фарёдига етмайдиган бўлсанг; ўзингга мерос бўлган мамлакатга бошқани қўйиб, ўз уйингга бегонани киритишнираво кўрсанг, биз бундай балони қабул қилолмаймиз, аксинча, ҳаммамиз ватанини тарқ этиб, чиқиб кетамиз! Агарда шундан сўнг ҳар қайсимиз бир мамлакатга бориб, гариб ва саргардон бўлсанг, бу кулфатлар учун худонинг сўрогига сенинг ўзинг жавоб бергайсан!

Халқ бошларини яланг қилиб, кўзларидан ёш оқизиб, фарёду фигон кўтариб, шу сўзларни айтди. Искандар бундай аломатларни, аломатлар демайин, қиёматларни кўриб, айтган гап-сўзларига нушаймон қилди, халқнинг аҳволидан кўнгли жуда бузилиб кетди. Ўзига сидқидилдан бўлган ихлосни кўриб, уяти ичига тушиб, фикри анча юмшади. Ҳам фуқаронинг яхши ниятлари ва ҳам отасининг васиятлари унга шундай таъсир этди, энди уни ўзгартиришининг иложи йўқ эди. Бинобарин, хотирига ҳаддан зиёда малол келишига қарамай, у поилож эл улус илтимосини қабул қилди. Навжувон йигит шоҳликка розилик билдиргач, донишманд Арасту тезда ўрнидан туриб, тожни унинг азиз бошига кийдириди. Ҳамду сано ва шукроналар айтиб, Искандарнинг бир қўлини Арасту, иккинчи қўлини эса доно Балинос унлади. Шу ҳолда бу икки аллома унга йўлбошлилик қилиб, уни қўлтиқлаб, тахт устига чиқазиб қўйди. Бунинг муборак қадамидан тахт яна бир поя баланд кўтарилди. Қўёш эса, Искандарнинг боши устига баҳт соясини сола бошлади. Юқоридаги икки йўлбошли — Арасту билан Балинос эмас, йўқ,

гўё булар ўрида Хизр ила Илёс эди. Халойиққа шундай бир хурсандчилик юзландики, бу бенихоя шодлиқдан баъзилар ўзларини йўқотиб қўйдилар. Шоҳнинг бошидан катта-кичик, ҳамма одам шунчалик кўп танга — тилалар сочдики, ер осмон каби юлдузларга тўлгандек бўлди. Худди базм қилаётган кишилар шодлангандек, бу ердаги жамоат ҳам жуда қувошиб кетдилар.

Қўёш Искандари ўз юзини пардага ўраб, шафақ майини ичишга киришган пайтда, фалак шодлигидан шу ондаёқ янги ойни қадаҳдек қилиб осмонга чиқазди. Искандар бахтиёр ҳолда таҳтдан тушиб, ичкарига кирди. У тул ва майсалар устида янгитдан базм бошлаб, лоларанг май ичишга киришди. Дам-бадам узатилаётган биллур қадаҳлардаги майлар ёлқини уйни қўёшдек ёритди. Бу пайтда подшохи олам бир сўз сўраса, ҳар соҳада у билан сұхбатлашиб ўтирган, билимда мамлакат алломаси бўлмиш донишманд Арасту унга дарҳол жавоб қайтарар эди. Ҳар бир айланаштаги қадаҳ ҳикматдан холи бўлмагани каби, бу сұхбатдаги ҳар бир сўз ҳам илм-фан атрофида эди. Бахтиёр шоҳ қандай ноzik ва мушкул саволларни ўртага ташламасин, сұхбатдаги дополар унга дарҳол жавоб қайтарар эдилар. Ўйин-кулги пайти бўлишига қарамай, сұхбатлар бошдан-оёқ илм-адаб доирасида борар эди. Ҳар бир илм бобида гап-сўз бўлиб ўтди. Охири, шоҳнинг димогини май қизитиб, кўзи уйқуга майл қила бошлагач, улфатлар ўринларидан туриб, чиқиб кетдилар. Шу аснода уйқу унга хуш ёқди, ҳа, ярим кечада қилинадиган саждага барвақт ётмоқлик керак.

Яздонпаст шоҳ ўзини хас ва тупроқдек наст тутган ҳолда ярим кечада ибодатга машғул бўлди, тонгга қадар йиғлади, қилган гуноҳлари учун тангрига ёлборди. Қўёш яна ёғду сочиб, олами ёрита бошлагач, юлдузлар унинг ёруғидан хираланиб, худди учқун сингари кўздан гойиб бўлдилар. Искандар яна ўз таҳтига чиқиб, умум-халқни қабул қиласжаги хақида фармон берди. Қўёш атрофини юлдузлар ўраб олганидек, улус унинг ҳузурига ёпирилиб кирди. Халойиқ йигилгач, шоҳ сўз бошлаб, уларга шундай деди:

— Оллоҳ мени инсоф ва адолат таянчи қилиб қўйган экан, халойиқ орасида адолатталаб одам бўлса, олдимга келиб, арз-додини айтсин, ўз ахволини бир-бир баён қилин. Қаршимда арз қилаётган пайтида, мени ҳам худди ўзи каби бир одам деб тушунсин у, на менинг таҳтимдан даҳшатга тушсин ва на тожимдан унга бир

кўрқув юзлансин. На мени шоҳ деб изтироб тортсан ва на ўз мақсадини охиригача баёни қилишда шошин. Қанча дарди, гами, ҳасрати бўлса, очиб ташласин, мен адолат қилиш билан унинг жароҳатига малҳам қўйай!

Шундан сўнг улус арз-ҳолини баёни этиб, Искандар билан савол-жавоб қила бошлади. У эртадан то қиёмгача ҳол-аҳвол сўраб, халқини дардига даво қилди. Биронининг қонии ишақ тўккан одамининг бўйини уздири, қўли кесилиши лозим бўлган гуноҳкорниг қўлини кестирди. Гам-алам билан эзилган мазлумларга адолат билан кўмаклашди. Марҳаматга муҳтоҷ бечораларга раҳм-шафқат қилди. Қўл остидаги бечораларни эзиб-хўрлаган золим ҳукмдорларни қора ер билан баравар қилиб ташлади. Жафо чеккан бечоралар олдида жафокор золимларни хор ва забун қилган шоҳ қандай севимлидир! Искандар кунининг ярмигача халқининг арз-додини тинглаб, адолат пойдеворини кўпгилдагидек қилиб ўринатди. Отасининг замонида халойиққа заари теккан имами қонуни-қонда бўлса, халққа нағъ-фойда стказиш мақсадида уларнинг ҳаммасини бекор қилди. Шунингдек, бошқа шоҳлар томонидан расм қилинган, умумхалқ орасида адолатга хилоф бўлган қонун-қондаларни ҳам тагтомири билан бузди ва халойиқни барча ҳақсизликлардан қутқазди. Адолат йўлини тутиб ишақ сиёсатини бекор қилди. Фуқаро эҳтиёжини ҳисобга олиб, уларни икки йиллик солиқдан озод этди. Амалдорларниг ишларини текшириб кўриб, ёмонларини ишдан ҳайдади. Аксинча, яхши амалдорларни кўллаб-қувватлаб, уларниг марта-баларини баланд қилди. Бозордаги нарх-навони суриштириб, олибсотарлар, юлгичларниг жазосини берди.

Тарозининг икки палласини тўғрилаб, тошни темирдан ясаттириди ва муҳрлadi. Узунлик ўлчови бўлмиш қарни (метрия) ҳам темирдан қилдириди. Натижада ҳалқ кам газ олишдан халос бўлди. Кўп миқдорда галла тортиладиган катта тарозини ҳам Искандар ихтиро этди, ўлчаш вақтида чиқациган низоларни бартараф қилди. Бундан ташқари, эл эгрилик сари майл қилмасин, деб галла ўлчайдиган идишларни тўғрилadi. Адолат билагига қувват багишлаб, олтин ўлчайдиган тарози ҳам яратди. Йўловчиларни хавф-хатардан қўриқлаш, учун катта йўллар орасига соқчилар қўйди. Адолат қўлини шундай баланд тутдики, кийик арслон ҳамласидан хавфсирамади, булдуруқларга қарчигайлар ошино тутиди, улар гўё жўжа-ю, буниси она товуқдек меҳрибон бўлди. Ҳар доим кунининг ярмигача арз-дод сўпар, адолат ўринатар,

куннинг иккинчи ярми ҳам яна яхшиликлар жорий қилиш билан тугар эди. Шу хилдаги адолат расмини амалга оширавергач, оз фурсатда Рум аҳли бойиб кетди.

Эй, соқий! Адолат жомини тўлдириб келтир! Чунки Искандар адолатли замон бунёд этди. Гарчи мен ичиш мөъенини билмасам-да, сен менга қадаҳни эл қатори узат. Эй ҷолғучи, навони ёқимли туз-да, менга муттасил навосозлик қил; қулогимга дилкаш садоларни еткур. Мен бенавога оромбахш наволарни еткур!

Эй, Навоий! Агар сен доно кишиларга мақбул бўлишни истасанг, эл қатори бўл! Ўзингни ўртacha меъерда сақлагинки, адолатли шоҳлар қўлидан май ичишга муяссар бўлгайсан.

Адолат билан иш тутиш шоҳлар учун қанчалик зийнат бўлса, фақир ва фуқаролар учун ҳам шунчалик зийнатдир. Агар шоҳнинг ишлари адолатли бўлса, унга ҳеч бир шоҳ мартабада тенг кела олмайди.

XX

«Адолат булоги» таърифидақим, унинг подшоҳлар зулми қоронгуликлари орасидаги «ҳаёт суви» жонбахшдур ва ичганга боқий умр етказур

Нимайики эзгуликка дахлдор ном бўлса, ҳаммаси ҳақнинг сифати билан боғлиқdir. Бу сифатларга алоқадор қандай иш бўлса у ҳақ ёди билан бажарилади. Кишининг олийжаноб бўлиши саҳиyllигининг зиёдалиги дандир, меҳрибонлиги эса ўта гамхўрлигининг натижасидир. Агар кимсани буюк ва шарафли деб эъзозлаб, боқий ҳаёт ичра ҳукмон деб ўйласанг ҳам лекин унинг оти исмлар ичиди одил эмас экан, ҳалқ уни адолатли демайди. Адолат бобида сўз кетганида ҳақ ўз исмими «ал-адл» — «одиллик» билан яқунлаган. Бу исмга, яъни одилликка кишилар диққати қўпрак бўлгани учун у бутун оламга адолатнинг низомини — тартиб қоидасини тузиб берди.

Равиши адолат бўлган шоҳларнинг ишига тангри ёр бўлса ажаб эмас. Ҳалқнинг «подшоҳ тангрининг ердаги соясидир» деб айтиши шу маънидин бўлса керак... Агар у ошкору нихон адолатли бўлмаса, жаҳоннинг остин-устин бўлиб кетишини яқин деб билавер. Ануширвоншоҳ мазҳабда мусулмон бўлмаса ҳам, лекин адолат бобида машҳур эди. Гарчи кофирнинг ўрни дўзах бўлса ҳам, одиллик сифати уни аърофга далолат қилди. Агар кофир-

лик сифати уни жаннат сари шўлатмаган бўлса, адолатлилиги дўзах сари қўймади. Унинг дунёдан ўтиб кетганига минг йиллар бўлган эса-да, адолати овозаси ҳамон ишайди.

Ажабланарли ери шундаки, подшоҳлардан қай бири — ислом мамлакатларида қандай адолат ўринатган бўлса, унинг адлу инефи сифатларини баён қилиб, мақтоларини ниҳоясига еткуррганда «замон ҳукмрони эди» деб эмас, «замон Ануширвони эди» дейиш мақсадга мувофиқдир. Муҳими шундаки, у бундай номга сазовор экай, фаҳрланишга ҳақлидир... Иккى дунё шоҳи Расули Араб ўзининг ҳадисида адолат аҳлига шундай бащорат қилган эди: «Адолат билан ўтган бир соат инсону жин хайлиниң тоат-ибодатидан афзалдир».

Яна бир ҳаққонийлик билан айтилган ҳадиси ҳам мавжудки, уни фасоҳат билан шундай баён қилган эди. «Агар обод мамлакатга қаралмаса, у кўфр аро қолади, агар у вайронликка юз тутган бўлса, бу зулм ўтказилганинг натижасидир».

Шоҳ агар самимият билан равон адолат юргизса, мамлакати Нўширвонники сингари обод бўлади. Агар у дин бобида зулм тезкорлигини қилса, айрим шоҳлар сингари оз вақт ичиди ҳаммаёни вайрон қиласди. Инсон турӯхига яхшилик қилган шоҳни ҳақ адлу эҳсонга доҳил қиласди. Агар у ҳалққа қанча вақт зулм етказса, бударнинг ҳаммаси унинг ўз жонига қийинчилик бўлиб тушади... У эл ичра бетоқатлик, тинчсизлик солар экан, зулмидан обод жойлар харобага айланади. Токи зулми мавжуд экан, улар ҳалқ қўнглига номақбул тушиб, дилини рањитади, шу сабаб эртаю кеч эл иши шоҳ жонини қаргашдан иборат бўлиб қолади. Агар шоҳ ҳалқ нуқсонаи ҳақида дам урадиган бўлса, билингки, у ўз жонига дўзах ўтини алангалафтган бўлади. Бундай ҳолда уни ҳадқ душмаци эмас, балки ўзини ўзига дўшман деб билмоқ керак. Золим элга қанчалик зулм етказса, билингки бу зулмлар унинг ўзига ундан ҳам қўпроқ бўлиб қайтади — бу ҳаққа ҳам аён бўлган ҳаққиқатдир... Зулмкорликни ўзига мақсад қилиб олганлар эл қўнглига ёқмайдиган, номи бу дунёда тилга ҳам олиймайдиган бадном кишилардир. Бу тоифа шахслар бошиқа оламдан ўзларига жоймакон ахтаришлари, яъни ҳеч қаерда тўхтамай, тўппа-тўғри жаҳоннамга равона бўлмоқлари лозимдир. Қайси шоҳ адодатдан узоқлашса, у ўз жонига ўз зулмидан дард қўяди, одил кишилар сафида бўлса на элга зулм етказади, на ўз жонига. Агар

шох адолат ҳунарини касб қилиб олса, унинг қўлидан соғлиқдан бошқа нарса келмайди. Адолатни ўзига шиор қилиб олган шох баҳиллиқдан йироқ бўлиб, фақат марҳаматли, саховатли бўлгани яхши.

XXI

Вафотидан сўнг Масъуднинг тушига кириб адолат бобида панду насиҳатлар берган ва бу насиҳатларнинг тиниқ сувидан унинг юзига сепиб гафлат ўйқусидан уйготган Маҳмуд ҳикояти

Эшитишумга қараганда дунё ғолиб Маҳмудга ҳаёт жомидан заҳар ичирипти. Ўлим нидоси қулогига етгач, олам билан видолашар экан, ўз ўрнига жонига пайванд бўлган фарзандини валиахд этиб тайинлади. У дунёни тарқ этгач, ўғил ота Фироқида анча мاشаққатлар чекди. Ўғилнинг оти Масъуд бўлиб, бир кеча унинг тушига отаси Маҳмуд кирди. У бошдан-оёқ нурга гарқ бўлган ҳолда бир ажойиб турфа боғда турар эмиш, турфа боғ эмас, гўё жаннатнинг гулшани эмиш. Уига дам-бадам хурсандчиллик юзланиб, шодлиги ортар эмиш. Олдида васфининг тавсифи учун ақл ожизлик қиласидан дараҷада гўзал зумуррадранг ҳовуз бўлиб, унинг давраси ҳудди кўк гумбазидек, сувнинг тузи ва ранги эса ҳудди жаннат булогининг сувига монанд эмиш. Ҳовузнинг қирғоғида ҳудди баҳт сингари соя солиб турган бир дараҳт бор эди. Унинг қадди олдида «тўбий» дараҳти ҳам паст бўлиб кўринар, сояси эса бутун гулбог саҳнини эгаллаган эди. Бунинг гўзаллигидан кўз равшан, ҳидидан димоғ муаттар бўлар эди. Шоҳ Масъуд бу ажойиб ҳолни кўргач, ер ўпид отасига савол билан мурожаат этди: «Подшоҳлигинг даврида қандай ишлар қиласан әдингки, бундай баҳтга сазовор бўлдинг?» У айтдики: «Жаҳондорлик вақтимда доимо адолат билан иш тутиш тўғрисида ўйладим. Ҳиндистонга қўшин тортганимда, шу мамлакатни манзилгоҳ қиласан әдим ва айтган әдимки, ҳалқ аскарлардан, улар томонидан етказилиши мумкин бўлган жабру жафолардан хавотирда бўлмасин». Жарчи томонидан эълон қилинган бу сўзлардан ҳалқ хабар топиб тинчигач, менда сайр қилишга майиллик тугилди. Ўрмоннинг ҳар тарафини сайр — зиёрат қилиб юрар эканман, ногоҳ кўзим одамлар яшайдиган бир оролга тушди. У ерда бир неча оила ҳолсизлик ва бечоралик билан кун кўрар эди. Ёғоч ва

қамишдаи ясалган бошпанани улар зар билан ҳал бериб, хуш исли сандалдан бино қилингандек хаёл қилар эдилар. Уй ичидаги бўйра гўё гилам-у, бугу бўстон уларга бузук вайронадек эди. Бу ҳолга назар ташлаб ўтар эканман, қулогимга ногоҳ жабрдийда бир одамнинг овози эшистилди. Отим жиловини шу томонга бурдим, қарасам бир ипотавон аёл киши экан. Тунд, хаёли бузук аскарбошлиардан бири унинг ҳовлиси четанини бузуб кириб, бир неча шох ўтиниши, тўрва тўла сомон ва яшил сополдан ясалган май идишини олиб чиқиб кетаётган экан, ногоҳ менга рўбарў келиб қолди. Унинг босқиничи, бузгунчи экани аниқ эди. Лекин шунига қарамай адолат талаб қилувчи додхоҳ билан тортишиб, иккى-уч гувоҳ бошлаб келди.

Қўлидаги ашёларни олиб, жафокор эгасига қайтардим, ҳовлисими қамиши билан ўраб, йиқилай деб турган чийларини бир-бирига туташтириб bogладим. Сўнг золимнинг қўлларини маҳкам bogлаб, бўғиздан шу ўй олдига осиб қўйдим. Гамбода кампир ҳамма нарсаларини олгач, қўшиним сари отимни елдириб кетдим. Мен бу дунёни тарқ этганим замон мазкур шодлик уйи менинг маконим бўлди. Менинг гуноҳларим ишоятсиз эди, лекин адолат билан қиласан мана шу ишим менга наноҳ бўлди. Менга нидо келдик, «эй сарой гуноҳкори, сен умрингда бошқа гуноҳ қиласанинг йўқ. Лекин ҳаддан ортиқ гуноҳкор бўлсанг, албатта, дўзах ёлқинига сазовор бўласан. Аммо сенинг вужудингдан адолат жой олди, шу сабаб қандай гуноҳинг бўлса ҳаммаси кечирилди. Сенинг бегараз қиласан ҳар бир ишининг бирма-бир ўз мукофотини олди. Чунончи сен у жафокаш кампирнинг ҳовлисими тузатиб бердинг, бу сенинг феълингда иккιюзламачиллик йўқлигидан далолатдир. Сен кўриб турган шамоли мушк тарқатувчи, гарди анбардек ҳушбўй бўлган bogлар ана шу эзгу ишининг эвазидир. Кампирга қайтарганинг икки шох ўтин бадали мана бу тўбийсифат дараҳт, яшил идишиниг эвази эса зумуррад ранг ҳовуздир. Кампир олган бир этак сомон — заъфарон рангли ҳушбўй ўсимликлардир. Золим шумни қатл этганинг — хаста мазлумларни қутқарганингдир. Бу яхшиликларнинг эвазига сен абадий ҳаётга сазовор бўлдинг. Бундай воқеалардан хабардор бўлган кишининг адолатдан бўлак япа қандай иши бўлиши мумкин? Агар оламда адолатли ишлар қилмас экансан, кейинчалик еган пушаймонинг ҳеч қандай фойда бермайди. Эзгу ишлар қилишга имконинг бор экан, адолат ҳунарини бир нафас бўлса ҳам нари

сурма. Агар шоҳ ўз адолатидан, бир лаҳза ажралса, шу бир он унга бедаво дард бўлиб тушиши мумкин.

Масъуд уйқусидан уйғонганда, хотири турли қайгулардан фориғ бўлган эди. У отасининг айтганларидан холоса чиқариб, ўзига адолат йўлини — тўгри ва ҳақ йўлни танлади. Қайси шоҳ Масъуддек адолат йўдини тутса, Маҳмуддек иззат-икромга сазовор бўлади.

XXII

Искандарнинг Арастудан адолат натижасида қандай ишларни амалга ошириш мумкин, деб сўрагани ва Арастунинг жавоби

Яна шоҳ Арастуга хитобан сўради: «Эй донишманд файласуф! Агар шоҳ адолатли бўлишга жазм қилиган бўлса қандай ишларни адолат юзасидан қилинган деб бўлади?

Арасту жавоб берди: «Агар шоҳга адолат қилишилик кундаги одатга айланса, унга бутун оламу дин таслим бўлади. У бу дунёда жаҳонни эгаллаган бўлса, дунёдан ўтгач, жаннат таҳтини эгаллади. Агар шоҳ ҳар бир ишда адолат бунёд этар экан, бунинг натижасида унинг мулки-мамлакати ҳам обод бўлади. Мамлакати обод бўлиб, ҳалқи бойидими, демак ҳазинаси ҳам тўлиб-тощади. Ҳазинаси тўлгач, аскарларининг маоши ҳам ортади. Аскарларнинг қачонки шоҳга майли бўлар экан, душманларининг устидан галаба қозонишига шак-шубҳа бўлмайди. Шоҳ зафар қучдими, унинг қуввати янада ошади. Бунинг устига ҳяна адолат намоён қилса, барча кишилар унга хайрихоқ ва шукр қилувчи бўладилар, жангда унинг аскарларига дуо билан мадад бериб турадилар. Яна шуниси ҳам борки, адолатни ўзига хунар қилиб олган шоҳни душман томондаги ҳалқ ҳам яхши қабул қиласди. Тобе ҳалқ иечалари қўйлочиб уни дуо қиласди, аскарлари эса бунинг томонига қочиб ўтишга ҳаракат қиласди. Агар шоҳ ҳар бир ишга шунчалик асос ва сабабларга эга бўлган холда ёндошса, унинг жаҳонгир бўлмоги — яъни ягона, бирлашган давлат арбоби бўла олиши ажабланарли ҳол эмас.

Бу масаланинг бир томони, энди иккинчи томони ҳақида ҳам сўз юритай.

Маълумки, тангри ҳам адолатни ёқладиди. Шундай экан, ҳар бир шоҳ унинг амрини бажо келтириб, мамлакатидаги қийинчилик, вайронликларни тугатиб, элига хотиржамлик еткурса. Шунда дунё эли унинг адолати-

ва ишонийлигининг қадрига етиб, жонининг дуосини қиласди.

Бу эзгу ишлариниг натижаси мукофотеиз бўлмайди, яъни унга икки олам мулки мусассар бўлади.

Донишманд сўматерини тутатар экан, ишбаармон шоҳ ўз саволларига қаноатланарли жавоб тонди. Унинг кўнглидаги барча шубҳалари тарқаб, ўринни фойдалди насиҳатлар эгаллади.

XXIII

Искандарнинг кепе миқёсда олиб борган ишларини ҷиссача баён қилмоқ ва у қисқача баённи кенг миқёсда тушунтиримоқ, шунингдек, Доронинг элчиси Румга байзо (олтин тухум) тилаб келиб, байзо ўрнига Искандардан пўлат наиза зарбидан ўткир жавоб олгани ва у наизанинг алакали учунни Доронинг сабр хирмонига ўт қўйгани ва шунинг ҳарорати билан у яна Искандарга кунжид, сўй (ёғочдан ясалган тўп) билан чавгон (учи эрги узун таёғ) юбориб, таҳдид солгани ва Искандар у гўй билан чавгон ниманинг рамзи эканини таъбирлаб, кунжуудни қушларга едиргани

Тарих илмиининг кўп раижиини чеккаи сўзамол донишманд хикояни шундай давом эттиради:

У ёш подиоҳ ўз мамлакатини адолат билан бозади, Арасту қандай йўл кўрсатган бўлса, шу йўлни маҳкам унлади. Хусусан, унинг хотирида «адолат билан олами олиши мумкин» деган гоя ўринашиб қолди. У бу ҳақда хаддан таниқари кўп ўйлаб, андеша арқонини узун ташлаб қўйди. Унга адолату шижаот ёр бўлгандек, ўткир ақли ва билими ҳам бор эди. Дарҳақиқат, қуёш осмон гумбази устига байроқ тиккани сингари, у юриши қилиб бутун ер юзини бошдан-оёқ эгаллади. Искандар бу кўҳна дунёда ҳеч ким қилилмаган ишларни қилди. Бу шундай ажойиб нарсларини қўлга киритдики, бунинг оидида бошқа жаҳондорлариниг қадри анча тушиб кетди. У нимани орзу қиласа, шунинг ҳаммасини юзага чиқарди. Уни мен ёзсан кинилар узоқ йиллар ўқиб ҳам тутатолмайдилар. Унинг ҳамма қилгани ишларини ёзмоқ ҳам осон эмас, ёзаман деган билан охирига етказиши ҳам мумкин эмас. Ҳар ҳолда, қилинган ишларини қисқагина баён қилганим дурустга ўхшайди. Агар шунинг уддасидан чиқсан, тилагимга етган, қисман у ҳақдаги сўзларни адо этган бўламан. Қиссани кўп фикр юритишни талаб қилгани каби, тарихига ҳам

унча-бунча бош қотириш кифоя қилмайди. Унинг воқеалари қанчалик гаройиб бўлса, қилган ишлари ундан ҳам ажойиброқ. Мен бу ҳақдаги ёлғон-яшиқ гапларни чиқазиб ташлаб, ҳақиқатнигина назм билан безаш умидидаман.

Давлат ҳомийси бўлмиш Искандар Рум таҳтига подшоҳ бўларкан, бошлаб душманларни йўқотиш қасдига киришди ва душманлардан у ери тозалади. Ундан сўнг, жаҳонда бўлган шаҳарларни фатҳ этиши нияти билан қўшин тортди. Бошлаб, Магриб заминга (Африка мамлакатларига) ўч олиш учун юриш қилди. Тигдан оқсан қоннинг зўри билан (Ҳабашистон) Зангібордаги келишмовчиларни бартараф этди. Ундан кейин Доро билан олишиб, у олчоқнинг кулини кўкка совурди. Яна шу каби мамлакатларни олишни пайсалга солмай, Фаранг шаҳрини фатҳ этди. У ернинг халқларини муте қилгач, Қрим билан Андалусни (Испанияни) босиб олди. Қайтиб Мисрни фатҳ этиш учун жанг бошлади, фалак уни Миср юртининг шоҳи қилди. Табиатини ёқтириб қолиб, Миср ўлкасида Искандария шаҳрини барпо этди. Сўнгра Зардуштни дафъ этиш учун ҳужум қилиб, уларнинг ўтига тиг билан сув урди. Ажам Ироқи томон юруш қилганда, у ердаги одамлар бунинг оҳангидан баҳраманд бўлдилар. Араб Ироқига от сурилганда қадамидан у ернинг халқлари баҳра олди. Сўнгра, Шом ва Ҳалабга йўл олиб, у ерлардан ҳам тилаги ҳосил бўлиб, шодлик насиб этди. Суҳайл юлдузидек ёруғ юз билан Яман ўлкаси томон чиққанида, бу ернинг тошлари қип-қизил ҳақиқдек кўринди. Тупрогини ўпиш ниятида Макка шаҳрига азм қилиши биланоқ унинг эшиклиари очилиб кетди. У ердан қуруқликлар сари юриш қилиб, ажойиб манзилларга юз тутди. Сўнгра Форсни олишга киришганда, у ўлка жанг-жадалсиз таслим бўлди. Бу ерлар олингач, қувоничга тўлган шоҳ баҳт-саодат билан Шимолга қараб йўл олди. Эндиликда мамлакатларни босиб олишга одатланган шоҳ жаҳду жадал билан Хоразмни ҳам қўяга киритди. Қўёшдай порлаб турган байроқни баланд кўтарган ҳолда Даشت Қўипчоқни ҳам олиб, у ерга ёруғлик сочди. Бу ўлқадан отиининг жиловини бургач, Сақсину Сақлоб вилоятларининг жиловини қўлга олишга шонилди. Ос ва Рус томон юрганда у ердагиларнинг юзлари қўрқувдан қаҳрабодеқ саргайиб кетди. Йўли Чаркасу Гурка сари тушганда, барча гуржию чаркас бунинг қулига айланди. Шимол халқини ўз эхсонига гарқ қилиб бўлгач, Шарқни олиш учун ҳаракат бошлади. Фарҳор мамлакатини ўз мағзилига айлантиргач, у гулистондаги ҳар

бон тиконни кесиб ташлади. Мовароуниҳарни босиб ўтаркан, Искандар у ерда Самарқанддек шаҳарни тиклади. Чигид, билан Яғмодан худди чаманда гарбдан шарққа эслан шамолдай ўтиб кетди. Юриш қилиб, Чин таҳтига бориб ўтирганда, Хитой хоқони унинг қаршисида хизматкорлардек бел боғлаб турди. Сўнгра Ҳиндистон сари босиқун ясаганида, подшоҳ Кед унга қуллуқ қилишдаи бошқа чора тополмади. Ҳиндистон ва Хитойда бўлган бутхоналарни бузиб, тоат-ибодат қилувчиларга кошоналар қурди. У ўлкаларда кофирларнинг айб-нуқсонларини орадан кўтаргач, Жануб сафари учун от сурди. Синд, Кеч ва Мукрон томонларни босиб ўтгач, Кирмонга қараб сафар қилди. Ҳурросоннинг ҳаётбахш ҳавоси ёқиб қолгач, у ерда Ҳирот шаҳрини бунёд этди. Сипоҳон (Исфиҳон) сари даштларни босиб ўтаркан, Рай деган шаҳарни бино айлади.

Оlamдаги бутун малакатларни фатҳ этиб, хотири жам бўлгач, яна ўз Ватани Румга қараб равона бўлди. Бирмунча вақт май базмлари тузиб, айш-ишират қилса ҳам, кўнгли ором топмади. Яна бошқатдан оламни сайр этишга бел боғлаб, мамлакатларда хайрли ишлар бунёд этди.

Искандарнинг гаройиб ишлари ҳаддан зиёда кўп. Масалан, яъжувлар қаршисига девор ўрнатди, дунёning ҳамма ерларини қадам-бақадам ўлчаб чиқди, дунёнигина эмас, тўққиз қабаб осмонни ҳам у ҳисоблаб чиқди. Йўлларнинг узунилигини ўлчатиб, мамлакатлараро «йигоч» (ёғоч) ўлчовини белгилаб, ҳар бир йўлнинг неча йигочлигини аниқлади. Танобчиларнинг қулочлаб ўлчашига қараганда бир йигоч ўн икки минг қари (метр) бўлар экан. Унинг ташаббуси билан ҳар бир «йигоч» йўлга маълум белги кўйилди. Ҳар бир бекат — манзилда карвонсаройлар қурдирди, у ерларда мусофиirlар ҳузур қилиб дам оладиган бўлдилар. Жадаллик билан ободончиликни йўлга кўйгач, наҳанг сингари, дengiz саёҳатини орзу қилиб қолди. Беҳисоб кемаларни сув устига сурib, уларнинг ичига қанчадан-қанча керакли аебоб-ускуналарни солиб, неча йиллаб сув ичиди кезиб юрди. Гоҳо оролларда мақом тутди. Тангрининг эҳсону марҳамати билан, очиқ дengиздаги оролларда мавжуд шаҳарларининг ҳаммасини ҳам фатҳ этди, бирини олиб бўлгач, иккинчисига қараб илгарилар эди. Сув ичиди ҳам бунинг олмаган ери қолмади-ю, бари бир бу ишлар билан у қаноатланимади. Нихоят сув мавжи сингари тиниб-тинчимасдан, дengизнинг ўртасига қараб йўл олди. Муҳит дengизининг қоқ ўртасига бориб етганда осмон худди сув устидаги кенг чодирга ўхшар эди. Сўнгра Искандарда сув тубида нималар борлигини

ўўриш ва билиш орзуси тугилди. Олимлар тез орада шишадан бир идиш ясадилар. Искандар қийинчилик ва хавфхатар билан шишага кирди. Унинг оғзини мўм ва пўкаклар билан маҳкам беркитилди. Денгизга тушиш олдидан бир неча минг қари (метр) чиyrатма арқонни тайёрлаб олиб келинган эди. Шу арқоннинг бир учини шишага боғлаб, қолган бир учини одамлар қўлига тутқазилди. Шу хилда шишани денгиз тубига чўқтирилди ва денгиз суви уни ўз қаърига тортиб кетди. Шундай қилиб, денгиз тагида иномаълум бўлмиш бутун гаройиботлар Искандарга бошдан-оёқ намоён бўлди. Шундан кейин яна кемага чиқиб олди. (Лекин юқоридаги гапда бир оз ихтилоф бор бўлиб, буни ўз ерида айтиб ўтишга узриман.) Ва яна тагин соҳи томон ҳаракат қилди. Денгиздан чиққач, оби ҳаёт томонга қараб йўл юрди. Дунёning қоронгулик жойларидан ёргулук ахтарди-ю, аммо уни (оби ҳаётни) тополмай, лаби қақраган ҳолда қайтди. Қуруқлиқда унинг раҳбари Хизр бўлган бўлса, денгиз ичиди Илёс унга мададкор бўлди.

Искандар шундай ишларни қилдики, ҳеч ким бундай қилгаи эмас, бундай ишлар қилингани ҳақида бирон жойда айтилган ва ёзилган ҳам эмас. Тангридан валийлик мартаbasини илтимос қилган эди, шу риёзатлари билан валийлик у ёқда турсин, ҳатто пайғамбарлик даражасигача етди. Унга жуда кўп давлатлар муяссар бўлди ва яна қанчадан-қанча мамлакатларни қўлга киритди. Агар бирон кимса бунинг қилган ишларини қаламга оламан деса, «Шоҳнома»дек бир достон ёзиши керак. Лекин унинг барча ишларининг тасвири бу дафтарга сифмайди. Ҳар ҳолда, зарурат юзасидан унинг қиссасини қисқагина тасвирлаб ўтдим. Гўё ҳар бир байтга унинг бир дафтарини сидирдим ва ҳар бир уйга бир мамлакатни беркитдим

Ҳаммаси шу эди, адо қилдим, лекин энди худо мадад берса, достонинг умумий ишига кўл уриб, уни назмга солайнин. Асли тафсилоти тубандагичадир:

Достондан бир бўлғи шоҳаншоҳ Доро иши бўлиб, дунёда бундай иш бўлганини ҳеч ким эслай олмайди. Аслини олгауда, у пайтда Рум аҳли шоҳ Файлақуснинг қўл остида эди-ю, аммо у чоғда Доро жаҳон шоҳи бўлиб, унга ҳамма шоҳлар бўйинеунар эдилар. Доро жаҳонгир Каёнийларнинг авлоди бўлиб, бутун сулоласи билан дунё тахтига эгалик қилиб келар эди. Доронинг ишларида Лухраспнинг тартиблари, қўшинида Гуштаспнинг қонунлари ҳукмрон бўлган. Каёнийларнинг кўпгина ютуқларидан Доро баҳраманд эди. Баҳманинг мамлакати ҳам унга мерос бўлиб теккан, жаҳон подшоҳи сифатида у шоҳ на-

лидан ва ўзидан аввал ўтган Қайхисраву Қайқубод авлодидаандир. Доро жаҳондаги ҳамма мамлакатларнинг ягона мустақил подшоши бўлиб, бутун шоҳлар ўз тоҷу таҳтларининг ихтиёрини асосан унга тоширганлар. Мамлакатларда бўлмиш ҳар бир таҳту тоҷ эгаи унга маълум миқдорда совға тортиқ қиласи ва ё хирој тўлар эди. Ӯшандай шоҳлардан бири Файлақус бўлиб, у доим ҳеч қандай можаросиз Дорога хирој бериб турар эди. Кимнинг қанча хирој тўлаши аниқ ва муқаррар бўлиб, Румнинг бир йилда берадигани минг олтин (соққа) тухум эди.

Файлақус бу дунёдан ўтгач, Искандар унинг ўрнига ўлтириди, мамлакатда ниманки бўлса, юқорида шарҳ этганимдек, ҳаммаси унинг ихтиёрига ўтди. Шунингдек, подшоҳликнинг биринчи йилиёқ, Зангібор (Ҳабашистон) шоҳи билан уруши қилди. Бу пайтда унинг тиги чақинидан чиққан шуъладан занжийлар куйиб, худди кўмирдек корайиб кетдилар. Уларнинг аскарларидаш кўпининг қони тўқилган эди, селидан занжилар юзи қора доғлар ҳосил қилди, бу қонлардан ерлар лолазордек бўялди. Икки-уч йил ичиди баҳтиёр шоҳ бу каби урушлардан бир қанчасида ўзини синади. Унинг бу фурсатда қўлга киритган ер-сувлари Рум мамлакатига нисбатан икки-уч марта кўп эди. Қўшиларини душманга қарши шундай жанговар ҳолатга келтирган эдики, улар ёвга худди қулонга ташланган эрқак шердай ҳужум қиласи эдилар. Шукуҳ ва шавкати интиҳосиз денгизлардан ошиди, байроби эса осмони фалака қўтарилиди. Тигидан чиққан чақин жаҳонни куйдирар, юзининг машъали оламни ёритар эди. Унинг хаёлини жаҳонгирлик фикридан ўзга хеч нарса банд этмас, дунёни ўзига кенглик қиласи, деб билмас ва жаҳондаги шоҳларни ўзига тенг кўрмас эди. Отаси вафотидан уч йилгина ўтар-ўтмас, унинг қилган ишлари отасиникидан ўн баробар ошиб кетди. Бу уч йил ичиди ўзининг Дорога мутеълиги, қилган иши юзасидан унга ҳисоб бериши ва хирој тўлаши лозимлиги Искандарнинг кўнглидан ҳам ўтмаган ва хаёлига хавф ҳам солмаган эди. Агар бирор азалдан баланд мартаబали бўлса, унинг химмати ҳам ўзига яраша олий бўлар экан. Мана энди Доро унга душман бўлади. Ваҳоланки, Искандар у билан муросаю мадора қилиш лозимлигини ёдига ҳам келтирмаган ва ёхуд Доронинг мамлакати ва салтанати буюклигига қараб иши тутмаган. Дарҳақиқат, икки эрқак шер урушадиган бўлса, қарисига қараганда ёшроғи шижаотли бўлганидек, жанг пайтида душманнинг хунари кўплигини

ким ўйлаб ўтиради. Икки аждар бир-бири билан олишиб қолса, у ерда хазина кўп-камлигининг булар учун тафовути борми? Денгизда ҳаддан ташқари катта балиқ бўлгани билан, унинг зарар етқизишидан наҳанг хавфсирамайди-ку, Искандарга фалак мададкор бўлгани туфайли, у доим шод-бепарво эди.

Ниҳоят, Доро қошидан элчи келиб, унинг остонасига қадам ранжида қилиб, хизматкорлардан ичкари киришга рухсат сўради. Шахриёр — Искандар унинг ўз ҳузурига киритилишига ижозат берди. Элчи шоҳни кўриши биланоқ таъзим бажо келтирди. Кейин дуо билан сўз бошлаб, унга муносиб тилакларни изҳор этгач, жаҳондор элчига ўтиришини буюрди. Шундан сўнг у кўзини ерга тикиб, индамай қолди. Искандар ҳол-аҳвол сўрамаса элчидаги сўзлашга журъат ҳам йўқ эди. Искандарнинг салобати уни лол, лолгина эмас, караҳт ва беҳол қилиб қўйган эди. Доно шоҳ унинг бу ҳолини кўраркан, ўзининг шавкат ва салобати уни довдиратиб қўйганини фаҳмлаб, унга кўз солмай, ўз одамлари билан сўзлашиб турди. Ниҳоят, элчи ўзини босиб олгач, шоҳ унга шоҳона нигоҳ айлаб, тубандагича савол берди:

— Даври даврон суреб юрган шоҳ Доро хушвақтми? Мамлакатни бошқариш ишларидан хурсандми?

Элчи сажда қилгач, ўринидан туриб жавоб берди. Искандар яна амирана хитоб айлади:

— Бу келишдан муродингни айт, Доро нима деган бўлса, ўша хабардан сўйла!

Йўл юриб келгани элчи яна ер ўпиди айдикি:

— Эй шаҳаншоҳи олий маъқом. Унчалик маъқуя гаплар билан келмаган бўлсан ҳам, айт деганинг учун фармонингни баҳармай иложим йўқ. Сендан илгарироқ ўтган ва Рум мамлакатини келиндең безатиб юборган шоҳ Файлақус Дорога ҳар йили гарб олтинидан ясалган мингта соққа — тухум юбориб туриш мажбуриятини олган эди. Мана, ҳозир уч йилдирки, мурод-мақсадига етган отанг жаннатда ором олиб ётибди-ю, аммо дўстликнинг ривожига сабабчи бўладиган уч йиллик хирож эса шу пайтгача Доронинг кирим-чиқим дафтариға кирмаган ва тушинни лозим бўлган хазинага бориб тушмаган. Менинг келиннимдан мурод шуки, иложи бўлса, олий мартабали шоҳ, лутф айлаб, шу хирожни ҳисоб-китоб қилиб берсалар, олиб кетсан, ё бўлмаса, нима десалар, жавобини элтсан!

Бу гап Искандарга қаттиқ ботди, газабининг захридан оғзигача ачиди. Юзи ўтдек қизарип, худди жаҳонга олов сочиб куйдиргудек бир ҳолга келди. Лекин бир лахза бо-

шини қўйи солиб, ўйлаб, ҳалиги ўтга ақл ва ҳикмат сувини сениб ўчирди. Баркамол ақданинг кучи билан ўзини ишхоятда оғирликка олиб, юрагига газаб тўдаси солган аччиқ фикрларни рад қилди. Сўнгра бошини кўтариб, оғзини сўзга очаркан, худди жавоҳир сочгандек, элчига тубандагича жавоб берди:

— Дорога мендан салом айтинг, саломдан сўнг, мана бу хабарни билдирингки, шоҳлик абадий эмас, унинг охири иўқликдан бошқа нарса эмас. Бугун-эрталик умр учун ма-шаққат чекиб, хазина устига хазина йиққани билан у ҳадсиз-ҳисобсиз хазиналар унга бениҳоя гам-кулфат етқизади, холос. Шу кунгача йиққан хазиналаридан аввал фойда топсин, фойда топган тақдирдагина яна йиғишни давом этдирсан-да. Бир ишнинг зарари фойдасидан кўп бўлса, уни яна давом эттириш ақлли одамнинг иши эмаску. Зеро, хирож олишдан унга фойда бўлмагани каби, ундан бизга алам етади: илтимос шуки, ўзига ҳам, бизга ҳам зарар етадиган ишни қўйласин. Биздан тухум сўраб, ўзини ортиқча машаққатга солмасин. Чунки тухум берадиган қуш аллақачон учиб кетган. Агар кўнглига шу насиҳатимиз кор қиласа, биз учун ҳам дўстликни бузишнинг фойдаси йўқ. Агар пандимиз кўнглига оғир ботса, унинг сўзи ҳам биз учун аҳамиятсиз. Бошидан бу беҳуда савдони чиқазиб ташласин, хаёлидан хирож ҳақидаги таманинга ўрин бермасин. Билимдон ва ҳушёр кишилар учун ўзининг қаршисида турган кимсанинг қандай одамлигини билмоқ улуғ ишдир. Шу пайтгача у кучсизлар билан урушиб келди, мейдайларга эса ҳали иши тушган эмас. Унга ҳар йили хирож бериб турадиган бечораларга бирорта эски тож сотганми? Тож ва таҳт соҳибларидан хирож талааб қўймайдилар. Денгиз ичидаги даҳшатли наҳанг сувда юз минглаб дурри иок борлигини билса ҳам парвойи фалакдир. Улардан хирож талааб қўймоқ, «сувда гавҳар кўн», деб бож олишга уринимоқ қандай бўлуркни? Бундай орзу ва таманинга берилган кўпгина хомтамалар ўзларини балиқларга эм қўйдилар. Ақа билан иш қўриш — хурсандалик кеятирган каби, ноўрин тамагирлик ақлсизликдан ўзга нарса эмас. Бундай ўринисиз даъволар билан орамизга хусумат солмасин. Мол-давлати ва салтанати қанчалик зўр бўлгани билан иш можарога айлангудек бўлса, улар аскотади, деб гумон қўймасин ва ер кўтара олмайдиган лашкари билан магрурланмасинки, менинг тигим олдида улар мадад бера олмайдилар. Унинг аскарлари кўпу менини озроқ бўлгани билан озга ҳам, кўпга ҳам зафар берувчи оллоҳнинг ўзиdir. Ҳар кимга

бахту давлат ёр ва дастгир бўлиши керак, акс ҳолда, кўп сонлик аскардан наф йўқ.

Сўзамол шоҳ гапини тугатгунча, унинг шукуҳ ва салобати эшитгувчини сел қилиб, бўшаштириб юборди. Бенчора элчи нима дейишни билмай, ўрнидан туриб, индамай чиқиб кетди, у на тирик ва на ўлик эди. У шу кетганича гоят жадаллик билан бориб, бу хабарни шоҳ Дорога етказди. Доро Искандарнинг жавобини бошдан-оёқ эшитгач, туси ўзгариб, шундай деди:

— Кимки шу каби афсоналарни гапирадиган бўлса, мен уни девона деб тасаввур қиласман. Ёки бу сўзларни айтган чогида у ўзини билмайдиган даражада маст эканми? Шуҳуд ҳали эс-хуши кирмаган ёш бола эканмикин, сўзларидага ақлнинг раҳнамолиги йўқ?

Доро юқоридаги каби саволларни бергач, буни эшитган элчи ахволни шундай шарҳлади:

— Уни на телба ва на маст деб фаҳмладим, менимча у гафлатнараст ҳам, гўдак ҳам эмас. Балки багоят ақлли ва ҳушёр одам бўлгани каби, сўзлари мазмундор ва ўзи олийканоб зот кўринди. Шунингдек, у илму ҳикмат ишини қўллайдиган, забардаст ва шерсифат одам экан, Искандарнинг сифатларини баён қилиб ўтиришишмининг ҳожати йўқ, албатта. Ҳамма гап унинг ўз сўзларидан билиниб турибди. У шундай шавкат ва салобат эгаси эканки, унинг ҳузурида бирон одам бир оғиз сўз дейишга журъат этолмайди. Қанчаки ҳар томонлама ўйлаб қарасам ҳам унинг фикрлари менга бемаъни туюлмади.

Бу сўзлар Дорони шундай хафа қилиб юбордики, гўё ажал тиги олдида чорасиз бўлиб қолди. Унинг газаб ўти шундай алангланиб кетган эдики, гўё осмон ичида қиёмат-қоим бошлангандек кўринарди. Шу ўт бутун атрофга, атрофагина эмас, бутун коинотга қўзғолон солиб юборгандек бўлди. У шу онда фармон бериб, элчининг оёқ-қўлини боғлатиб, қора зинданга ташлатди ва деди:

— У гўдак менинг қулбаччам, отим жиловини ушлаб юрувчи мулоzимим, ота-боболари менинг хонадонимнинг қули, авлод-аждодлари аждодларимнинг хизматкори бўлгандирлар. Ақли улғаяр, ўзи ҳам киши сонига кириб қолар, деб унинг сўзларини сўз ҳисобига қўшиб юрсам, у менинг гапларимга шундай жавоб қайтарибдики, гўё ўзини бир улуг денгиз фаҳмлаган ҳолда, мени дарёчалик ҳам назар-писанд қилмабди. Бундай беандиша муомила қилишда мендан қўрқмабди ва элдан уялмабди. Бу сифат унинг гоятда ярамас одам эканлигидан далолат беради. Тезда уни йўқ қилиш режаларини тузишим, унга ўзининг

ким эканлигини кўрсатиб қўйиншам лозим бўлиб қолди. Мен унга шундай таъзир берайки, уни эслагаңда ҳар қандай бадкирдор одамнинг кўзи очилиб кетадиган бўленин.

Шундан сўнг дарҳол тили бурро, ниҳоятда дадиллик билан гапириб, ўз сўзини ўтқаза биладиган бир нотиҷи чақириб, унга ўтқир қиличдек, қиличдеккина эмас, ўтқир оғмоседек сўзларни айтди. Бундан ташқари унинг қўлига чавгон билан гўй (учи эгри узун таёқ ва ёғочдан ясалган тўп) бериб, буларни нима учун бераётганини тушуйтirdи. Яна бир идиш тўла кунжут бериб, бу билан нима демоқчи эканлигини ҳам айтди. Шундай тошириқлар билан уни жўнатди-да, жавобига илҳақ бўлиб ўтириди.

У элчи йўл юриб, йўл юрса ҳам мўл юриб, Румга етди-ю, аммо унинг қизил тили бошига оғат келтирди.

Сарой хизматкорлари Искандарга Доро ҳузуридан яна элчи келганини изҳор қилдилар. Шоҳнинг амри билан элчини олиб кирдилар, элчини эмас, гўё қора ерни осмон гумбази ихтиёрига тоширидилар. Искандарга элчининг кўзи тушиши билан айтмоқчи бўлган сўзлари эсидан чиқиб қолди. Унинг шукухи элчининг жисемидан тобтоқатни олиб, улуғворлиги кўнглига изтироб солиб юборди. Ер ўшиб, унинг ҳақига дуо қилиш билан, элчилик расм-руsumини адо этди.

Шоҳ дедики:

— Қанақа сўзинг бўлса арз қил, хаёлинига пима келса, тортинмай гапиравер.

Махфий сўз қўтариб келган элчи саҳда қилгач, шундай деди:

— Жонингга тангридан минг-минг дуо бўлсин. Сенинг ҳузурингда оғиз очишга менда мажол йўқ, лекин Доронинг сўзларини менга айт, десанг айтаман, у нима деган бўлса, шуни арз қиласман, холос. Йўқ дессанг, қаёндан келган бўлсан, ўша ёққа кетаман.

Искандарнинг хаёлига: «Балки бирон муҳим гап келтиргандир», — деган фикр келиб, эшитажагини билдириди. Элчи сўзга лаб очди:

— Ўз адолати билан дунёдаги барча мамлакатларни обод этувчи жаҳон шоҳи Доро сенга салом айтиб дедики, хирож деган нарса қадимий расм-руsumлардан бўлиб, бизнинг уни олишига эҳтиёжимиз йўқдир. Лекин ўзимизга муте бўлган шоҳларга ҳар қандай хукм қилсак, бўйинсунишга мажбур бўлганликлари туфайли хирож бериши бизнинг қудратимизга тан бермоқ ва ҳукмимизга итоат қилмоқ белгисидир. Отаиг ҳаётлигида бу хизматни сабот билан адо этиб келди. Сен унинг ўрнига ўтирганингдаи

сўнг, у нима қилган бўлса шуни қилишинг зарур эди. Сен бизга итоат йўлини тутиб банда бўлмадинг, отанг қилган ишни давом эттирмадинг. Икки-уч йил ўтса ҳам хирожни юбормадинг, лоақал бунинг сабаби ҳақидаги узрли гапларни айтиб бирон қишини жўнатмадинг. Иш шу даражага бориб, чегарадан чиққандан сўнг хирожни олиб келиш учун одам юборсан, ҳаддингдан ошиб, шундай сўзларни айтибсанки, ўзини билган одам бундай сўзларни айтмайди. Нима бўлса ҳам ҳали ёшсан-да, бош тошга тегмаган-да. Шу муомилангни эшитиб тентаклик бошланибди, дедик. Сенда жаҳолат кўп экану ақл оз экан. Сенинг ишларингни тадбир билан ислоҳ қилиб тузатиб бўлармикин? Ҳар ҳолда гўдаксан, бинобарин, бу айбларингни кечирамиз. Энди кам-қўстларингни бутлаб, қанча қарзинг бўлса, ҳаммасини жамлаб, тортинмай бизнинг ҳузуримизга келиб, баланд осто намизи ўпгайсан. Шунда юзингдан хижолатинг ҳам арийди. Биздан беҳисоб лутф-иноятлар ҳам кўрасан. Агар ваҳима қилиб, изтиробга тушсанг ёки шу амримиздан бўйин товласанг ёхуд жаҳжу ғуруринг түгён қилиб, бу сўзларимизни рад этишин зарур деб тоенсанг, бу, эди подонлигининг белгиси, ҳали ёш эканингнииг нийшонасидан бошқа нарса эмас. Шу боисдан сенга муносиб нарса юбордим, номуносиб деб уни олишдан бўйин товлама! (Нотиқ шундай дея учи эгри узун таёқчавгои билан ёғочдан ясалган тўнни-гўйни ўртага қўйди ва яна сўзида давом этди). Модомики ҳали гўдаклигинг димогингдан кетмаган экан, сенинг муносибинг чавгон билан тўп ўйнамоқдир. Мана шу ҳам сен учун каттакон ишдир, аммо мамлакатни идора қилиш эса ўзгача ишдир. Агар кўнглинигдаги зиддиятларга чек қўйиб, ожизлигинги очиқдан-очиқ эътироф қилмасанг-у, низо чиқазиш учун қатъий бел боғлаган бўлсанг, (сенинг унда андешага боришга ҳаққинг йўқ) жаҳлдан туш, ўз жонингга раҳминг келсин, менинг аскарларимнииг сон-саногини мана шу кунжутча бил,— деб элчи иргиб ўринидан туриб, беҳисоб кунжут тўла катта идишини ўртага келтириб, оғзидан қонқогини олиб, палос устига ағдарди.

— Шоҳ Дородан ҳар ким қўрқмайдиган бўлса, унинг аскарларини мана шу кунжутга қараб қиёс қилсин,— дея сўзамол, ботир элчи ўз сўзини тугатди ва жавоб кутиб, кўзини ерга тикди.

Искандар элчининг шу хил сўзларини эшитаркан, ичдан кулиб ўтирас эди. Элчи ўз сўзини шу хилда жиддият билан тугатгач, Искандар аста, вазмиилик билан ган бошлади:

— Давронинг шоҳи бўлмиш покзод Доро жуда ҳам

ўз сўзларига зеб бериб юборибди. У киши чиройли сўзга берилиб кетиб, галати гапларни айтиб юборибди. Масалан, шоҳларни бандам деб, улуғ мартабали кишиларни хизматкорим, деб хитоб қилибди. Бир қанча кишиларни оллоҳ ўз лутф-марҳамати билан халқлар тепасига шоҳ қилиб қўйибди. Бундай кишиларни «бандам» деб хитоб қилмоқ одам учун нораво-ку. Таомил бўйинча улар ҳаққагина ибодат ва қуллуқ қиласидилар, бинобарин, «бандам» дейиш тангрига ярашади. Дарёдил шоҳнинг бундай сўз айтиши, шак-шубҳасиз, бошдан-оёқ ҳатодир. Бу тангрига «шерикчилик» даъво қилмоқ билан баравар. Доро бу фикри билан кофирилик йўлига кирибдир. Шунингдек, мени маст, гўдак ва бошдан-оёқ телбалик кишишага боғланган, дебдир. Ҳар кимки бу уч иш билан тухмат қиласа, куфр ва гуноҳ байробини қўтарган бўлади. Ваҳоланки, икки ҳимматли шоҳ мамлакат талашиб, можаро бошласалар, фараз қилайлик, унинг бири катта-ю, бири кичик бўлса, улуғи тушучали одам бўлса, кичигига қараб: «Мен каттаман!»— демаса керак? Қўтон катта қушлардан ҳисобланади, лекин унинг сунгур (шунқор) олдиди не жони бор? Яна бири буким, шоҳ менга эҳсон қилиб, гўй билан чавгон юборибдир. Бунда ҳам бир маҳфий ва рамзий маъни бор. Масалан, олимлар изланишлар натижасида ер юзини гўйдек думалоқ эканини аниқлаганлар. Шоҳнинг ер юзига ўхшаган думалоқ контокни менга тақдим этиши эса тангрининг менга оламни беришидир. Доронинг бу чавгонни менинг қўлимга тутқазиши — ўз майдонини менга топширганидир. Мени бу чавгондан баҳраманд қилиши эса, Доронинг мамлакат майдонидан чиқиб кетиши демакдир. Энди мен от чоптириб, майдоннинг ҳар тарафига гўй ургайман. Менга Дородан кўп хушхабарлар етди, мен у баҳтиёр шоҳдан бенихоя миннатдор бўлдим. Энди, унинг томонидан юборилган мана бу кунжутнииг рамзини ҳам баён айлай. У кунжутларни аскарлариниң кўплигига ўхшатмоқчи бўлган. Йўқ, мен бунга ҳам бошқа маъни бераман. Яъни, менинг аскарларим қўни бўлиб, гўё бу кунжутлар у қунжаларим учун овқатдир. Искандар бир қанча товуқ келтиришини буюрди. Говуқлар у доимарни шундай териб едиларки, чумолиларнииг ташниб кетини учун бир дона ҳам қолмади.

Бу фикр-мулоҳазалар ҳалиги сўзамол элчини лол этди, лолгина эмас, хижолатга солиб, ер билан битта қилди. Шундан сўнг ҳикматпараст шоҳ элчига қараб:

— Энди Доро сари равон бўй, эшитган жавобларингни унга еткур, мендан ниманини сўраган ва қандай жавоб

олган бўлсанг, ҳаммасини унга ҳам айтиб бер,— деди.

Элчи Исқандар сўзининг аламига чидамаган холда, оёғи билан келган бўлса, гўё боши билан чиқиб кетди. У бориб, Дорога кўрган-билганининг ҳаммасини изхор қиларкан, шоҳнинг адоват ўти кўкларгача кўтарилди. Фитна қўшининг аҳли замон оёқ остию омонлик йўқлик кўчасига кириб гумдан бўлди.

Эй, соқий! Май келтир. Шундай ичайки, маст бўлиб, худди шердай ўкирай. Ва душман сари худди маст шердай ҳамма қилиб, ҳаммасига бир дамда шикаст етказай.

Эй созанду хонанда! Соз чалиб, жанг ҳантомасини тараниум эт. Ашулангда эса «Шоҳнома» оҳангини куйла. Зеро, икки шоҳ, кин-адоват оҳангини бошладилар. Сенинг нағмаларинг садоси билан лашкарлар шижоати янада ошини.

Эй Навоий! Жаҳонда уруш ғавғоси қўзгалди. Фитна қуюни осойишталикини супуриб ташлади. Агар сен бу можародан омон қолай десанг, бир нафас ҳам машгулотидан тўхтама. Замон ахлига минг хил балолар келса ҳам, май кайфига қонган кимса ҳеч нарсани сезмайди.

XXIV

Мухолафат — келишмовчилик қаломининг сўз ўйини «муҳ» ҳасаб билан «улфат» тутинади, «муҳл» (андиша)га «офат» етади, акси қилинса одамларни садоқатга, тарқ қилинса саодатга етказади. Халқ келишмовчилиги хонумонни, подшоҳлар келишмовчилиги жаҳонни ҳароб қиласди

Жаҳон аҳлида вафо йўқ, эй дўстим! Улар муҳаббатдан жудо бўлган, эй дўстим! Одамларнинг қилмишлари адovat бўлиб қолди, гина-адоватлари ҳайнуз тугамайди. Жаҳонда неча хил миллат бўлса, ҳаммасининг ҳам табиати гина қилмоққа мойил. Бундай ўйлаб қарасанг, ҳатто ҳамкаслар ўртасида ҳам бир-бирига аҳд одамларни тополмайсан. Бир ерда ишласалар-да, бир-бирларини ранжитадилар. Агар бир ишда бир одам маҳорат кўрсатса, яна бошقا кимса ҳам шу ишга моҳир бўлса, бу икки касбдош ўртасида жанжал кўтарилиб, бири иккинчисига лоф урганча, «сен эмас мен» дейди. Таассуфки, икки ўртада низо чиққади. Туну кун жанжаллашиб, бири иккинчисини йўқ қишини истайди. Гўё бунинг бири тупроққа кўмилса, иккинчисига ер кенгаяди. Ким бирор билан касбдош бўлса, иккни тарзда душманлик келиб чиқади. Бу ёлгиз санъят ах-

ли орасида бўлибгина қолмай, кўпроқ давлат аҳли ўртасида ҳам содир бўлади.

Агар бир шоҳнинг юз минг кишиси бўлса-ю, буларнинг ҳаммаси ҳам бир тоифага, яъни поибликка мансуб бўлса, ҳаммаси ҳам шоҳга яқин бўлишини истайди. Амирлик мансабида бўлган қишилар эса нойибликка эришармиканман, деб изтироб чекадилар. Амаллари туманбоши бўлган шахслар амирлик мартабаси учун курашадилар. Кимки қушбегилик мансабида бўлса, туман бошлиғи бўлишини орзу қиласди. Юқоридан энг паст мартабагача мана шу асосда бир-бирларидан ўзиш учун курашадилар. Қайси табақадаки бир гурух одам бўлса, уларнинг ҳаммаси ўзидан юқоридагилар сафига ўтишга интилади. Буларнинг ҳар бири бошқасидан олдин ўтишга, юқорироқ мартабага эришишга ҳаракат қиласди. Пастдагилар юқоридагиларга таассуф қилиб эргашиши натижасида орада кин ва низо келиб чиқади. Қишилар қанчаки шоҳга яқинроқ бўлса, уларнинг адovati янада кўпроқ бўлади. Паст табақадаги одамларнинг жаҳли қанча қаттиқ қўзгалса ҳам, лекин хусуматлари енгил ўтади.

Хусуматнинг зиёни шунчалик кўп ва ёмонки, бу зиён хусуматчининг ўзига ҳам теккани каби ўзи кабилардан яна ўнтасига ҳам тегади, деб фараз қиласвер. Булар ичida ўрта табақадагиларнинг низолари ашаддийроқ бўлиб, буларнинг ноаҳиллигидан жуда кўп заарлар юзага келади. Бу адovатлар натижасида кўп одамлар азобга қоладилар, кўпгина қадим хонадонлар бузилади. Биринчи ариқ тошиши даражасига борса, иккинчиси ёмғир селининг оқиндилиари билан тўлиб қолади. Лекин бу можаро олий мартабали сultonлар ўртасига тушса борми — буни гўё жаҳон ичига тушган тўфон деявер, зеро, бундан жаҳон аҳли вайрон бўлур. Уруш, бу — довулгина эмас, бало денгизининг чайқалмоғи, жаҳон аҳлининг сув остида қолмоғи демакдир. Бу пайтда ҳатто дашт ва тог устида бўлган қавмлар ҳам қилич денгизининг сувига гарқ бўладилар, жаҳондаги мамлакатлардан осойишталиқ йўқолади, бу мамлакат ҳалқлари тинчлик-омонлиқдан маҳрум бўлиб қоладилар. Уруш, бу — бало селининг мавжламоғи демакдир. Бу фитна мавжлари ҳалқни ўз оғатига чўмилтиради. Уруш, бу — довул! Довулгина эмас, гам ва андухнинг селидир. Ундан бутун дунё ҳалқларига қулфат ва алам етади.

Икки шоҳ уруш ва адovатга бел боғласа, жаҳон аҳли икки қўшининг бўлиниб, бир-бирига қарши ўткир тиг кўтариб, бир-бирини шу тир билан ҳалок қилишига ки-

ришадилар. Мисол учун, ота бир тарафда бўлса-ю, иккичи тарафда унинг ўғли бўлса, иккиси ҳам душманлик ўтидан ғазабланиб, у ғазаб ўти буларни қон ичишга ташна қилиб, отаси ўз ўглини ҳалоқ этиши учун жон берганидек, ўғли ҳам ўз отасига душманлик тигини санчади. Бу жанг пайтида қариндош ўз қариндошига дуч келса, ўша онда бир-бирларининг бошини кесинга шошиладилар. Уруш кунлари ошнолар бегоналашади. Бир хонадонда яшаган одамлардан ҳамхоналиқ йўқолади. Урушда бир зот ораси шу каби бузилса, икки ёт ораси қандай бўлажагини бир тасаввур қилинг. Урушнинг аччиқ шамоли шу хилда эсib, тўс-тўполонидан осмонни тўзонга буркаб, ҳалойик қўзини фитна гарди қоплаб олгач, бечора ҳалқ урйиқит орасида ўзини ўқотиб қўяди. Уруш балоси ҳалқ бошига қирғинлик, ватангадолик каби кулфатларини солади. Агар икки шоҳ ўртасида уруш бошланмаса ҳам, лекин доим ноаҳилчилик муросасизлик бўлаверса, ҳалқ бошига юқорида тасвирлаганимиздек кўнгилсизликлар тушиб, ҳалойик бу кўргиликлар остида топталаверади. Агар ҳалқ жонига раҳм қилмай, икки шоҳ жанг майдонига қараб юриш қиссалар, зафар бирининг қўлини баланд қилиб, иккинчи томон шикастланиб — енгилса ҳам, у кунни офат куни, офат куни эмас, қиёмат куни деяверинг.

Муродига етган иккита олийжаноб кишининг бир-бiri билан дўстлик ва тотувлиги қандай яхши! У нима қисла, буниси ҳам унга ёр бўлса, яъни униси бунисига ҳурмат изҳор этса ва меҳрибончилик кўрсатса, унинг тилаги бунинг орзусига мос келса, бунинг рад этган нарсасини иккинчиси ҳам рад этса!

Ҳар қалай икки дарвешнинг дўстлиги — бир-бирига душман бўлган икки шоҳдан афзалтир.

XXV

Икки жаҳондор келишимовчилигидан жаҳон аҳли хирмонига бало чақини тушгани ва икки дўст иттифоқлигидан у ёнган ўтга раҳмат ёмғири ёғиб, уруш алангасини сўндиргани

Эшитишмча, Чингиз ва Хоразмшоҳ бир-бирлари билан душманлик урушини бошлаган эканлар. Қудратлари етганча жаҳонни буздилар. Бу ҳаммага маълум ва машҳур бўлгани учун, шарҳини ёзib ўтирумайман. Бу жангда Чингиз зафар қозониб, Хоразм ўлкасини остин-устин

қизиб ташлади. Қайси шаҳарни қўлига киритган бўлса, у ердаги одамларнинг ҳаммасини бераҳмлик билан тигдан ўтказди. У зулм денгизини мавжлантириб, қаҳру газабини авжга чиқазди.

Ато ўғлига йиглабон: «хой-хой!»
Қизига ано тортибон: «вой-вой!»...

Қисқаси, ўлим кишиларнинг ҳаёт уйига киришларига тўсқинлик қилас, ажал эса омонлик йўлини бекитиб ташлаган эди. Шом мамлакатида бўлса керак, шундай бир воқеа юз бердики, дўстлик фазилатига эга бўлмиш икки ўртоқ тасодифан бирорвга банди бўлиб, бирор эмас, кофир қўлига асир тушиб қолдилар. Икковининг кўзларидан ёш ўрнига қон оқар, икковлари ҳам жонларидан умидларини узган эдилар. Зоро, золим буларнинг ҳар иккисини қатл этмоқчи эди. Лекин бири иккинчисидан аввалроқ қурбон бўлишни истар эди. Мақсад — жонни ўз дўстига фидо қилмоқ эди. Бир маҳал қотил тигини қинидан сугуриб, биринчисига урмоқчи бўлган эди, иккинчиси бошини яланг қилиб, ўлимдан қўрқмай: «Аввал менинг бошимга тиг сол, мени ўлдиргач, унинг бўйинни чопарсан!» — деб ёлборди. Иккинчисини ўлдирмоқчи бўлиб, унинг бошига жафо тигини қўтарган эди, аввалгиси ўлимни ҳавас қилгандек бошини очиб: «Аввал мени ўлдир!» — деб ялина бошлади. Буларнинг ҳар бири ўз дўстни учун қайгуда эканида Чингиз уйқуда бўлиб, юқоридаги воқеа унинг тушига кирди. Шунда, воқеа гувоҳи бўлган бир киши Чингизга:

— Ушбу икки дўстдан вафо ўрганиб, ҳалойикқа озор беришдан воз кеч! Хоразмшоҳ сенга душман бўлса, бунинг учун жаҳон ҳалқининг нима гуноҳи бор? — деди. Икки шоҳнинг хусумати жаҳонни бузид турганди, дарҳақиқат, бу икки дўст бир-бирига шу хилда вафо кўрсатди.

Шу аснода уйқусидан уйғонган Чингиз ҳалойикқа ўлимдан омонлик берди.

Икки дўст билан қотил ўртасида бўлган бу можаро ҳалқ ичида яхшилик тимсоли бўлиб қолди.

Бу хабар кофирнинг қулогига етиб, кўнгли юмшади-да, озор беришдан қўл силкиб, икки дўстниг оёқ-қўлини ечиб, уларни озод қилди.

Икки шоҳнинг бир-бирларига қилган адватидан жаҳон аҳли бошдан-оёқ ҳароб бўлиб турганда, икки дарвешнинг ҳиммати ва аҳиллиги ҳамда ўз ҳазин жонларини бир-

ларини бир-бирларига нисор қилишга тайёрлиги туғайли, жаҳон ахлининг болидан душманлик тиги кўтарилиди.

Агар, киши дўстликни ҳавас қиласа, унга унибу масал мангу ўршак бўлиб қолајак.

XXVI

ҲИҚМАТ

Искандарнинг Арастудан саволи шу хусусдаки, ноаҳилчилик ҳамма миллат учун манъ этилган, жанжал ва низони эса ҳеч бир қулоқ ёшитгиси келмайди. Ноаҳилчилик ва урушга қарши ҳамма учун мағбул ва фойдали бир қоида топиладими? Арастунинг ул қоронигиликда ёргулук нўрсатгани ва ноаҳилчиликдан қутулиш йўлини айтгани

Яна Фаридун ҳашаматли шоҳ Арастудан:

— Эй, ҳикмат аҳлига фикри қонун бўлган ҳакам! Бир иш юзасидан икки кимса ўртасида юз берган низони йўқотиш мумкини? Низони кимки эшитса, ақл уни манъ этиш ҳақида буйруқ беради. Аммо шундай бир йўл-йўриқ бўлсанки, у қоидага асосан, айни замонда низо чиқариш фойдали ёки зарар келтириши билинса! — деб сўради.

Ҳар сўзи ҳикмат бўлган доиншманд шундай жавоб берди:

— Ҳаддан ташқари нозик савол бердинг. Баъзи низоларни ақл рад этгани каби, баъзиларини мағбул ҳам кўради. Бирорнинг пожёя бир иши бўлиб, уни қилмасликнинг иложи бўлмаса, аммо бу ишдан эл-юрга катта зарар етадиган таги қалтис жанжал чиқадиган бўлса, бирор шу ишни манъ этиш имкониятига эга бўлсаю, лекин ўзини четга олса, у кечиравли эмас. Аммо шунингдек бу қайтаргани билан у кўнмаса, яъни шу ишни албатта қиламан, деб туриб олса, унинг бу ишни қилишга қаттиқ бел боғлаганилиги маълум бўлгач, янада қатъириқ манъ қилиш лозим бўлиб қолади. Бунга ҳам қаноатланиб, ишни тўхтатмаса, у пайтда бу билан низо қилмоқ зарурати туғилади. Низодан фойда ҳам, зарар ҳам чиқиши мумкин. Модомики бу ишнинг жанжалсиз ҳал бўлиш имконияти йўқ экан, шундай шартга риоя қилмоқ лозим. У ҳам бўлса, душман билан олишишга ўзи қодирми-йўқми? Агар унинг устидан галаба қозонишга кўзи етса, у пайтда олишишга бел боғласа дуруст. Агар қувватини у билан баробар хисобласа, можаро чиқазиб ўтиришнинг ҳожати йўқ.

Лекин унга кучи етмаслигини хис қиласа, ундаи вактда насиҳат билан кифояланиб қўя қолгани яхшироқдир. У насиҳат ҳам ётиги билан бўлса дуруст. Токи эшитувчи ишнинг бундан жаҳли чиқадиган бўлмасин. Унинг жаҳли чиқадиган бўлса, насиҳат қилувчи учун ҳам хавф-хатар бор.

Низонинг ҳар хил босқичларини билиш ва қила олиш мумкин бўлган ишилгина қилиш лозим. Киши ҳамма ишда ақлни ишга солиб, ўз мақсадига эривимори лозим. Агар бирорга ақл йўлбошчилик қиладиган бўлса, бу ишларда мағлуб бўлмайди.

Эшитувчи ўз саволига фойдали жавоб олгач, бошқа сўзга оғиз очмади.

XXVII

Доронинг Искандар сўзидан паришон бўлиб, аскар йиғиш учун олам аҳлига гавго солиб, олам-олам лашкар тўплаб, унга қарши юриши қилгани ва Искандар ҳам ул дарёйи оғат қаршисига бало селидек тўғоноқ ясаб юзлашгани ва дунёни у икки шоҳ остин-устин қилиб турганда Доронинг давлат байроги ўзга қуюн оғатидан ийқилиб, Искандарнинг ойпарча туғи қўёш байрогидан юқори кўтарилгани

Икки шоҳ ишини ҳикоя қилувчи санъаткор сўзга шу тариқа жило беради:

Элчи Доронинг олдига бориб етгач, Искандардан эшитган гапларини бошдан оёқ айтиб берди. Шоҳ нималарни буюргану элчи Искандардан нималарни эшитган бўлса, ҳаммасини баён этди. Унинг буларни айтмасдан иложи йўқ эди. Бинобарин, ҳаммасини фармонни бажарувчи сифатида арз айлади. Доро Искандарнинг жавобларини эшитди-ю, газаб алангасидан жисмига ўт тушиб, ўртанди. Бошидан то оёғигача бутун вужуди ёниб, ўзини чақинидек қаёнга уришни билмай қолди. Гоҳ даврон билан уришгиси ва гоҳ айланувчи фалакнинг бетига тупургиси келди. Унинг газаб ва изтироби дам-бадам ошиб, ерга ҳам, кўкка ҳам таъна ва ҳақорат ёғдирди. Бари бир, бундай ғавғолар билан у ўз дардига даво тополмай, қўшин жамлаш ҳақида фармон берди; Рум, Зангібор ва Фарангдан бошқа, дунёнинг ҳамма ерига зудлик билан одамлар юборди. Лашкар денгизи шундай тўлқинланиб кетдики, унинг фала-ғовури осмон авжидан ҳам ошди. Ҳам Эрону Турон, ҳам Чиннинг узоқ чеккаларидан тортиб то Шарқдаги

мамлакатларгача ҳамма ўлкаларда аскарга ярарлик ҳеч ким қолмади, қолмади эмас, қололмади. Бу тарафи ер юзининг гарбий қисмида бўлган ҳамма одамларни ҳам уруш аслаҳалари билан қуроллантириб, дунёнинг жануб ва шимол қисмларида бўлмиш одамларни ҳам битта қўймай, жаҳоннинг тўрт томонида бўлган башар авлодининг ҳаммасини йигиб келтирди. Бутун тогу чўлларни, ғалат айтдим, бутун ер юзини аскар босиб кетди. Лашкарбосилар, амалдорлар, бераҳмлик сиёсати билан элу ҳалқни суриб келтирдилар. Шу хилда ҳаракат қилиб, тахминан икки йил чамасида бутун қўшинни мўлжалланган жойга жамладилар. Аскарлар ер юзига сигмай кетди, ҳеч ким ҳеч қачон бунчалик лашкар тўпламаган эди. Лашкарнинг на бошу оёғи, на чеку чегараси кўринар эди. Сон-саноқда улар фалак юлдузларидан, юлдузларгина эмас, биёбон қўмларидан ҳам кўш эди. Белгиланган фурсатда шунча қўшин жамлангач, бундан хабардор бўлмиш шоҳ лашкаргоҳга бориб, қўшинни кўздан кечираркан, Доронинг адват ўти янада алангаланиб кетиб: «Агар шу қўшин билан юриш қиласиган бўлсан, фалак ҳам менинг зарбимдан қаёнга қочишини билмай қолади», — деб мағрутланиб кетди. Бу орада ҳар тарафдан ҳамма ҳалқларнинг шоҳлари беҳисоб тухфа ва тортиқлар билан кела бошладилар. Бўйинларида итоат тавқи мавжуд, ҳамма иқлимининг ҳукмдорлари тўда-тўда бўлиб келишар эди. Доронинг лашкаргоҳига қурилмиш ўз чодирига келиши билан аскар ва қўмондонлар жўшиб кетдилар. Унинг чодирига баланд бир таҳт ўрнатилган бўлиб, муҳтарам шоҳ ўша таҳтга чиқиб ўтириди. У шундай таҳт эдики, юксак осмон ҳам бундай баланд мақомни кўрмаган эди. Ниҳоят, Доро:

«Мамлакат султонлари, ҳамма лашкарбошилар ва мамлакатларнинг қўриқчилари менинг ҳузуримга келиб, ер ўниб, салом қилиш билан ўз ҳурматларини билдирсинлар!» — деб буюруди.

Султонлар шундай топшириқ олиб, шоҳ уларга эътибор берадиган бўлгач, уларнинг ҳаммаси келиб, узоқдан бош эгиб таъзим қилиб, кўзларини ерга тиккани ҳолда, оёқ устида турдилар. Шоҳ буларнинг барчасини бирма-бир кўздан кечирмоқчи бўлгани туфайли, эшик оғаси уларнинг ҳар қайсисини боргоҳга яккана-якка бошлаб олиб киради. У киргач, бошини саждага қўйиб, Доронинг оёғини ва ўтирган гиламнинг четини ўпар эди. Бу қайтгач, ўрнига яна бошқа биттаси келиб, унинг даргоҳи тупроғига топинар эди. Буларнинг қабули шу хилда ярим

кун давом этгач, бор кишиларнинг ҳаммаси шаҳаншоҳни зиёрат қилиш шарафига мұяссар бўлди. Хитой мамлакатининг ҳоқони Мангу ҳам, Ҳинд элининг бошлиғи Қоражон ҳам, Миср юртининг азизи Варқаъ ҳам, Дашиб элизининг ҳоқими Темуртош ҳам, Ховарон мамлакатидан Фарангису, Ширвон элидан Даволи каби кишиларнинг ҳамма-ҳаммаси Доронинг кўз ўнгидан ўтишди. Шоҳ ва шаҳзодаларнинг, саркарда ва амалдорининг сон-саноғи йўқ эди. Уларнинг Доро оёғини ўпиш, унинг илтифотига мұяссар бўлиш билан бошлари осмонга етди. Улар улуғ мартабали шоҳни кўриш шарафига қанчадан-қанча тортиқлар ҳам келтирдиларки, бу маблагларни юз минг ҳисобдан юз йил ўтириб қанчалик тез ҳисобламасинлар, барни бир ададини аниқлолмас эдилар. Бу машгулотни, яъни хон-султонларнинг қабулини бартараф қилгандан сўнг, ҳалойиқни ҳар томонга тарқатдилар. Кейин Доро қандай ҳалқ раҳбари, шоҳ-султонлар бўлмасин, иноят қилиб, уларнинг ҳаммасини ҳам ўз қабулхонасига чақириди. Бошида шоҳлик тоғи бўлган кишиларга ўтириш амрини берди, ҳаммалари ер ўниб ўтирилар. Доронинг ёни-берига шоҳлар ўтирилар; саркардалар эса буларнинг хизматига тайёр бўлиб, оёқ устида турдилар. Дунё шоҳи бўлмиш Доро улуғларни ўз илтифотидан баҳраманд қилиб, тубайдаги сўзларни айтди:

— Бунча қўшинни йигиб, ҳалойиқ фарогатини бузишимиш боиси шуки, Рум шоҳи Файлақус бу дунёдан охиратга риҳлат қиларкан, ундан бир сувдек ўнг-терсига қарамай юрадиган, ўт каби ўжар, мажнунваш бир фарзанд колган бўлиб, бошига ҳукмдорлик тоғини кийганига уч йил бўлишига қарамай, хазинамизга хирож юбормай қўйди. Ўз хизматини нима учун бу хилда бажармаётганини билиш, бу ҳақда у билан гаплашиб, мазкур хирожларни ундириб, девонга келтириб солиш учун одам юборсак, шундай бехуда гапларни айтибдики, унинг бу каби муомила қилишга ҳеч қандай ҳадди йўқ. Шундан сўнг унга кўп панд-насиҳатлар қилдим, бу пандларим ҳам кор қилмади. Аксинча, у менинг насиҳатларимга шундай одобга хилоф жавоблар қилдикли, оқибат-натижада ғазабим қўзгалиб кетди. Унинг поёрин гапларини эшитгач, таъзирини бериб қўйишм зарур экан, деган фикрга келдим. Ўша гўл-нодоннинг ножӯя муюмиласи туфайли, ҳар ёнга одам юбориб, қўшин йигидирдим.

Бу гапни эшитгач, шоҳлар, қўмондон ва лашкарбошилар Дорога ер ўниб, сажда қилгач, ўринларидан турниб:

— Ул шаккокни хароб қилмоқ учун шаҳашшоҳимизнинг отланишларига ҳожат йўқ эди. Бу каби қўшин жамлаш у ёқда турсин, буюрсангиз, биз қулларингиздан биримиз ҳам уни даф этган бўлур эдик. Хали ҳам бўлса, бу хизматни қайси биримизга иноят қиласангиз кифоя, ўша онда унинг жазосини бериб қўюрмиз,— дедилар.

Шунда Доро:

— Қўшин йигилиб бўлди. Энди бориб Румга қўнамиз. Биз тарафдан Зангібор ва Фаранг ҳам унинг қўл остига ўтиб қолган, у элларни қутқариш чорасини ҳам кўрмоғимиз зарур. Бир неча кун у ерларни айланиб, душмандан мамлакатларни тозалаймиз. Ундан кейин қайтсак ҳам бўлади. Ҳар ҳолда ўй суриб ўтиргандан жилганимиз маъқул,— деди.

Бу сўзни Доро оғзига қазо солди. Қазо амрига рози бўлмаёликка кимнинг иложи бор?

Шоҳ нимаики деган бўлса, ҳамма уни бир оғиздан қабул қилиб, Румга юриш учун қарор қилдилар ва ўринларидан қўзгалиб, қўчишга жазм этган ҳолда, ҳар тарафдан юриш тараддудига киришиб кетдилар.

Буларният қанчадан-қанча қўшин билан Румга юриш қилганинг хабари Искандарга ҳам бориб етди. Доронинг ер юзидан лашкар тўплаб, у томонга азм этганини Искандар аллақачон эшитган ва бу ҳолатдан гафлатда эмас, ишида мужмаллик ва ҳардамхаёллик ҳам йўқ эди. Дамбадам душман йўлига одам юбориб, доим улардан хабардор бўлиб турар эди. Қандай бир ишни бажариш лозим деб билса, тезда уни саранжомлаб қўяр эди. У ёш шоҳ ўз қўшинларини шундай ороста қилган эдики, уларният қаршиисига бир олам қўшин қўйилса ҳам, бу қўшиндаги аскарларният ҳар бири Рустам каби забардаст бўлса ҳам, худди бўрон қаршиисига қўйилган сомондек совуриб юборишга қодир эди-ю, лекин Дорога ўхшаш бесабр бўлмай, шинори муросаю мадора эди. Доро бутун оламдан лашкар йигиб, юқорида қанчалигини баён қилганим қўшин билан унга қарши юриш қилганини эшитгач, илм-фан билан ҳам қуролланган у доно, худди денгиз томон момоқалдироқ билан босиб бораётган булутдай, қулон тўдасига ўқириб ҳамла қилаётган щердай, душманга қарши юзмай бўлиш тараддудига тушди. Доро ҳам унинг бу ҳаракатини фаҳм этгач, икки ўртадан муросаю мадора деган тушунча тамом кўтарилиди. Искандарният ҳайиқмай бу каби қарши чиқиши душманлари юрагига бениҳоя қўрқув солди. Икки орада тахминан ўнга яқин манзил-масофа қолганда икки томон ҳам аста хушёрлик билан ҳаракат

қила бошлади. Юриш расм-русумларида ҳеч қандай нуқсон йўқ, лашкарлар кўчинча-кўнишда интизомга қаттиқриоя қилинар эди. Қўшин туширилган жойининг атрофини ковлаб, аскарларни душман ҳужумидан сақлаш учун хандақ қилинарди. Қуёп ботиб, кўкини қоронгулик босгач, лашкарларни қўриқлаш учун икки тарафдан посбонлар пайдо бўларди. Қеча посбонлари қанчалик хушёр бўлса қўшин қоровуллари ҳам шунчалик зийрак-бедор эдилар. Агар душман томонда чумоли қимирласа ўша онда қўзини ўқ билан тешар эдилар. Бу икки шоҳ ўз қўшинлари душман томон шу хилда бошлаб борар эдилар. Жанг майдонига бир кунчалик йўл қолган эди. Икки ўртада жуда баланд бир тоғ бўлиб, бу тоғнинг икки ёни кенг даштилик эди. Бу икки шоҳнинг лашкарлари шу даштнинг икки томонини қоплаб олган бўлиб, буларнинг орасидан ўтишга тоғ ели ҳам йўл тополмас эди. Искандар ўз қўшинлари атрофини айланиб, жанг учун нимаики зарур бўлса, ҳаммасини тайёрлади. Жумладан, Хайбар қўргонидек ҳандақ ясади, йўқ, Хайбар эмас, Искандар деворидек истехком қурди. Булардан кўнгли тинчигач, жангларда гала-ба қозонган, савлатли паҳлавон саркардалардан юзта найзабонни айириб олди ва ҳалиги икки ўртада бўлмиш баланд тоғ устига чиқиб, душман қўшинини кўздан кечирди. Искандарга шундай қўриниди, гўё бутун ер юзини лашкар босган, ер юзинигина эмас, дунёда бўлмиш тоғу тошларни ҳам душман қўшини қоплаб олган эди. Бутун тоғ ҳам, чўл ҳам қўшин ҳаракатидан эзилган, бу ҳаракатдан ҳамманинг ороми бузилган эди. Уларният тўзон ва губори ернигина эмас, фалакни ҳам босиб, ложувард осмон ҳам қўзга қўринмай кетган эди. Тўзон билан тутуннинг қоришиб кетганидан ўт билан тупроқни бир-биридан фарқ қилиш қийин бўлиб қолибди. Искандар қайси томонга боқмасин, халқдан бошқа нарсани кўрмади. У ўйлаб, бу оломоннинг ҳисобига етолмай, эс-хушини ҳайрат қопларкан, дилига шундай андиша келди:

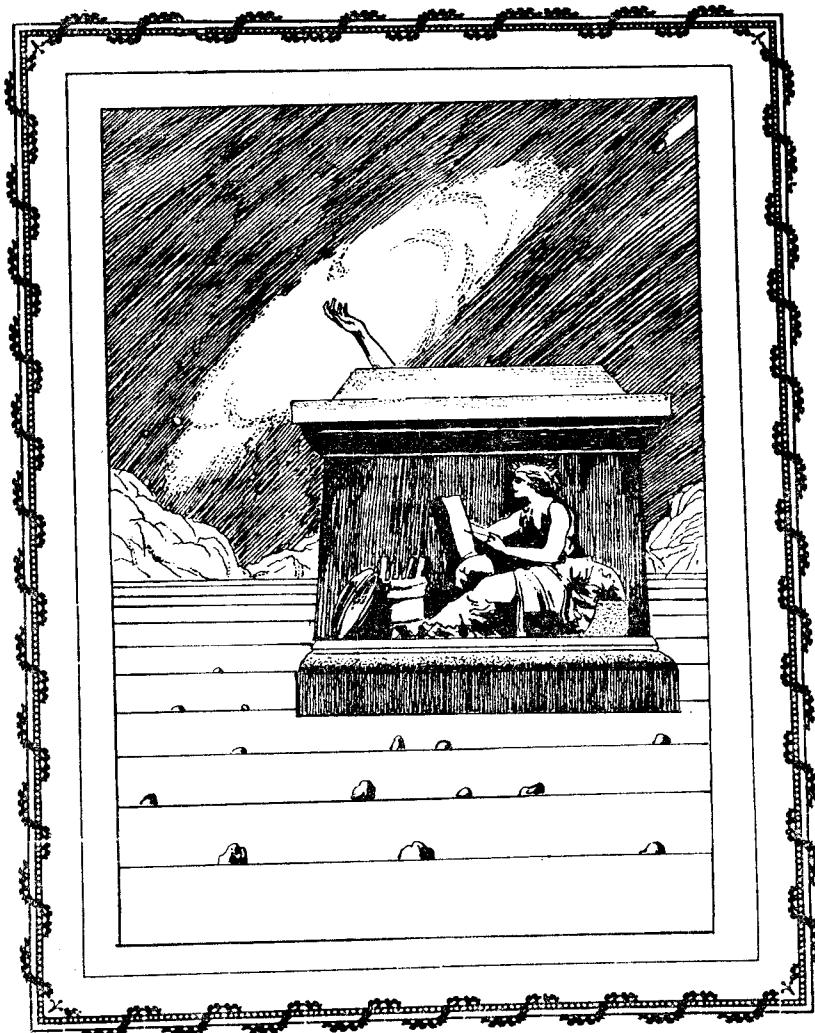
«Икки қўшин жанг қилиш учун қўл урсалар ва бир тараф иккинчи томонга нисбатан икки-уч ҳисса қўн бўлса, албатта, жанг зарбаси оз тарафни кўпроқ эзади. Агар бир тарафнинг одами битта бўлиб, унинг қаршиисида юз душман бўлса-чи, у пайтда уруш қилмоқ — ўз бошини ўз қўли билан кесишдан бошқа нарса эмасдир. Мен илм-хикмат даъвоси билан ҳовлиқиб, бевақт жанг майдонига кириб қолдим. Энди бу жанг майдонидан қайтишининг ҳеч иложи йўқ. Жанг бошласам-чи, шикаст ейишдан ўзгаси насиб бўлмайди» — деган хаёл билан боши қотиб

турганда, бир тош устида икки какликнинг бир-бiri билан ишоятда қаттиқ ва чандастлик билан урушаёт-ганиларини кўриб қолди. Бу какликларнинг бири катта ва бақувват, иккинчиси эса кичик ва заифроқ эди, униси қанча забардаст бўлса, буниси шунчалик ҳолсиз эди. Искандар икки какликдаги бақувватлик ва кучсизликни кўриб, бу ҳолатни ўзи билан Дорога қиёс қилди. Улар томонга диққат билан боқаркан, бу икки каклик олишувини ўзи билан душманининг жангига деб фараз қилди.

Унда ўзини ҳалиги кичик-кучсиз каклик деб, кучлигини эса Доро томон деб тасаввур этди. Искандар шу ўй билан уларнинг жангини томоша қилас, ҳаяжонидан бечоранинг жони азобланар эди. Шу топда бирдан осмонда бургут пайдо бўлиб, ҳалиги какликларни овлаш учун тезда пастга қараб шўнгиди ва бирдан катта какликка чанг солиб, уни кўтариб кетди. Гўё катта каклик бу ерда илгаридан ҳам йўқ эди. Биттаси бургут чангалида мағлуб бўлгач, иккинчи каклик ерда жавлон уриб қолди. Искандар бу аҳволдан жуда хушдилу, очган фолидан ишоятда кўнгли кўтарилиб, ўзини бардам ҳис этди. У шундай ҳолосага келдики, душман енгилади, аммо Искандар ва унинг қўшинидан эмас, бошқа бир тарафдан шикастланади. Бу фолни шу каби яхшиликка йўйиб, душманинг кўплигига аҳамият бермай, хотиржам қайтди. Шу галаба ишончи билан ўз қўшинининг орасига худди жонсиз баданга рух киргандек бўлиб кирди. Искандар у тоғдан шундай хурсанд бўлиб қайтганда қуёш ҳам ўз байрогини тог орқасига тортган эди. Осмон чироги кўқдан гойиб бўлгач, кеч кириб, дунёни қоронгулик босди. Икки қўшин ўзининг эҳтиёт чорасини кўриб, жанггоҳда кеча пособнлари қўшинин назорат қила бошлидилар. Пособнлар қўшинни шундай хушёрлик билан қўриқлар, ўз сояларига ҳам эҳтиётлик билан қарап эдилар.

Қўшинининг ҳар тарафини илғор қисм ўраб олган бўлиб, улар душман тарафидан нисиб келадиган туи ўгриларини (разведкачиларни) қўлга туширишнайида эдилар. Қўшин атрофини ўраб турган қўриқчилар шунчалик қаҳрли эдиларки, шамол ҳам тебраниш имкониятига эга эмас эди. Улар халқин ҳар тарафдан ўраб олган бўлиб, лашкар ичкарисидан бир товуш ҳам ташқарига чиқмади.

Бу нийтда иккала шоҳ ҳам ўз қўшинини тўйлаш, уларни сафга тизиш ва умуман жанг тараддуудида эдилар. Нариги томонда, юлдуз қадар беҳисоб лашкари бўлган Доро боши устидаги осмон гумбазидай кенг чодири ичидা

тахтда ўтириб, жанг ҳақидаги ошкору ва маҳфий бўлмиш барча масалани муҳокама қилас, ўз тарафининг галаба қилинни лозимлигини ўйлаб, байроғининг зафар ели билан хилдирашини орзу қиласди. У ҳамма жиҳатдан ҳам Искандарни назар-писанд қилас, қазо ўз бошига нима солиши мумкинлигини хаёлига ҳам келтирмас эди. Қўмондонлари ҳам ўзича цўнғиллашиб, Искандар ҳақида ҳар хил гап-сўзини бичиб-тўқишаради. Масалан, биттаси:

«Агар шоҳимиз фармон қиласа, ҳар биримиз бехавфу хатар уни эзib ташлаймиз» — деса, иккинчиси:

«Бизнинг қорамизни кўрган онда қочиб қолади» — дер, учинчиси эса:

«Дорога узр эшигини очади»... деб фолбинлик қилас эдилар.

Лекин Искандар томондагиларниң ҳаммаси бир оғиздан: «Ўлгунча жанг қилишимиз керак. Зўр душманга бирдан қаттиқ зарб берилмаса, енгиш мумкин эмас», — дер эдилар.

Ҳамманинг қўзидан уйқу ва осойишталик қочган, ҳамма жангда қандай қилиб галаба қозолишинигина ўйларди. Ҳаммалари ўз элига яхшилиқдан хабар бериш, эл 'бошидан хавфу хатарни ўйқотиб, уларга ўз осойишта тириқчилигини давом эттириш умидини бағишлиша ниятида эдилар. Искандарниң ҳалқи ҳеч тинмай қурол-яроғ тайёрлар, совут тўқир, темир қалпоқ каби уруш кийим-бошларни мухайё қилас эди. Жанг майдонидаги лашкарларга тун узун кўринар, аммо эртанги куннинг ваҳими-маси ундан ҳам баттар эди. Икки томондаги одамлар шу каби ҳаёлда экан, тоиг ҳам ўзининг гўзал жамолини аён қиласи. Саҳар ўзининг заррини байроғини кўтаргач, унинг нуридан ҳаво ёришди. Шу ондаёқ тақдир икки дарёга тўлқин солиб юборди. Бунинг гавғоси Мирриҳ қулогига бориб етди. Полволлар ҳайбатли наъра тортилар, бу наъралар ер қатламига зилзила солди. Гўё ерда зилзила пайдо бўлиб, у «ўз ҳомиласини ташлаб қўйди». Қиличбозлар фалак жангисидек бошдан-оёқ кўк темир ёпинчиққа чулганди. Қўмондонлар уруш бошлаш учун отларга менинг, аскарларни сафга тиза бошладилар. Давлатпаноҳ Доро отланиб, қўшинини Искандарга қарши тайёрлади. Уни қўшин эмас, «қонхўр дарё»де, фалак деғизини эса, ундан бир намуна де. Шоҳ қўшинини урушга тайёрлаш учун шундай саф туздики, бир боши шарқда бўлса, бир боши гарбда эди. Бунақа чек-чегараси йўқ катта сафдан еттита тузилди.

Қўшинининг боронгори (ўнг қаноти) Самарқанддан

600

то Хитойгача бўлған шарқ мамлакатларининг ҳалқлари дан иборат бўлиб, бунииг ичида юз минг ўзбек билан мўғул ва юз эллик минг қалмоқ бор ва ҳаммаси олти юз минг кишидан иборат уруш ва жанг қаҳрамонларидан ташкил тонган эди. Хитой ҳалқини Чин аскарларининг кийими билан ясантирилган эди, тўзаликка улар жаннат боғини эслатадилар. Ҳар бир паҳлавоннинг учар отига етти хил зарбафтдан ёпинчиқ ёпилган, довулғон деган ўқ ўтмас қалпоққа икуда чиройли чин жигаси қадалган бўлиб, у паҳлавон совут устидан хитой ишаклигидан кийим кийган эди. Қалмоқ хони шундай саф тузубдики, кўриниши худди дўзах ажалининг ўзгинаси дир. Барча байроқлар дўзах шуъласи рангида бўлиб, байроқ жилвасидан дўзах алансаси акс этиб турар эди. Совут (темир кийим) кийган аскарларининг ҳар бири шундай дағдага қиласдики, ундан жаҳонга гулгула тушарди. Буларниң қўшини хони Тўқвоб деган киши бўлиб, уруш вақтида унинг газабидан ҳамма даҳшатга тушар эди. Ҳисобда ит тукидан ҳам кўп бўлмиш мўғул шернайкарлари ўт каби чақнар эдилар. Буларниң хони Мангу уруш пайтида қиёмат кўпориш билан оламии қаро қилас эди. Ундан кейинги сафда ўзбек билан мангит бўлиб, икки ўрим сочдек бир-бировига чирмасиб кетган эди. Буларниң кўча — уруш асбоблари кумушдек ярқиради; бошларида эса, черкасча дубулга. Уларниң қаторида Мовароуннахр ҳалқи, яъни Сир ва Амудан иборат икки дарё оралигидаги ўнта шаҳарини аҳолиси ҳам бор бўлиб, уларниң ҳар бири шерга ҳамла қиласиган филдек зўр кишилар эди, мерғанликда ўқ билан чумолининг қўзини ҳам бехато урадилар. У пайтда жаннатмонанд Самарқанд мавжуд эмас, зеро уни кейин Искандар бино қилган эди.

Жувонғор (қўшининиң сўл қаноти) ниңг бир тарафида Магриб ҳалқи, иккинчи тарафида эса Буртос ва Барбари ҳалқлари саф тортган. Буларниң найза-қалқонлари сариг рангга бўялган бўлиб, отларининг тажим — ёниқлари-ю, ҳатто зирхли кийим остидан киядиган шахталик хафтонларигача сариг матодан тикилган. Араб саҳройиларидан қирқ минг найзавоз бўлиб, ҳаммаси чонқир араби отларини миниб олганлар. Буларниң байроқларию найзалиридан тортиб, то бедов отлари устидаги баргустон (ўқ ўтмас ёпик) ларигача ҳаммаси юра эди. Магриб аҳлига Талиъ деган киши боинчилик қиласа, араб аскарларига Вакиъ раҳбарлик қилас эди. Мадина шаҳарларининг бошлиги Ардашер қилич билан қуролланган юз минг ботирга қўмондон бўлиб, унинг қўл остидаги барча

601

белгилару кийимлари ҳам, туглари ҳам, саман отларининг ёпиқлари ҳам — ҳаммаси бинафша ғангида эди. Қутайф, Баҳрайн ва Багдод шаҳарларининг ҳалқлари Густаҳам қўмондонлик қиласи, бунинг қўл остидаги ҳамма нарса кўк темир рангида бўлиб, аскарлари эса бошдан-оёқ кўк атласга ўралган эди. Жўвонгор ҳам олти юз минг лашкардан иборат бўлиб, олти юз мингдан ташқари буларга мадад берадиган қучлар ҳам йўқ эмас эди.

Етти юз минг кишидан иборат ҳировул (қўшиннинг бош қисми) га етти қабат осмон ҳам ҳайратда эди. Бу қисмнинг устки-ички либосидан тортиб ҳамма парсаси оқ матодан ва оқ туесда эди. Бу оқ рангда саф тортган жангчилар Даشتி Қипчоқ ва Хоразм юртининг ҳалқларидан ташкил топган эдилар.

Бош қўмондон қўл остида бўладиган «гул» қисмига улуф Доронинг ўзи қўмондон бўлиб, унинг атрофини тогтог қўшин ўраб олган эди. Шу хилда етти ғул қўшин тузилдики, буларнинг орасига кириш учун шамол ҳам йўл тополмас эди. Бу гулларнинг ҳар сафида юз минг нафар аскар бўлиб, буларнинг ҳаммаси шоҳона зеб-зийнатлар билан безантган эди. Булар ўшил кийим кийинган бўлиб, байроги бошидаги нўпаги ҳам яшил рангда эди. Бу сабза раигдан бутун олам майсазорга ўхшаб кўринар, ер юзининг ранги гўё бутунлай яшил туслга киргандек эди. Мана шу қўшиннинг марказида, ҳудди унга қарши жанг қилишга жаҳонда ҳеч кимнинг ҳақи ва ҳукуқи йўқдай, дунё шоҳи Доро магнур турар эди. У қўшин сафини шу хилда жангга ҳозирлагач, душман томонга қараб йўл олди.

Тогнинг нариги бетида шерюрак Искандар тинмай ўз қўшинларини сафга тузар эди.

У боронгорнинг ҳаммасини қонхўр фараңг аскарларидан тузди. Улар душманнинг қўплигини билмас, билса ҳам кўзига зарра имасди. Қўмондонлар ичida Шайпол деган саркарда шинқоатда ҳудди Рустам Золниг ўзи эди. Уларнинг кийим-кечакларига гавҳарлар қадалган бўлиб, ҳаммаси етти хил товланадиган фараңг баҳмаларидан тайёрланган, бироқ нўпаги ҳам етти рангли фараңг зарбафтидан эди. Юз минг кишидан иборат бўлган бу газабли жангчиларнинг ҳайбатидан қуёш тиги ҳам ўтмасланар эди.

Жўвонгорида Бартос ва Руслар саф тортган бўлиб, ҳар бири фалак отидек саркаш ва шафқатсиз эдилар. Уларнинг совути батамом қалайланган, қўлларидаги найзалиари эса устундай эди. Бироқ отларининг устидаги

ёниги бошдан-оёқ жундан тўқилган бўлиб, довулгалари ҳудди тўппи сингарию, унинг устидаги жигалари сариқ қушишинг патларидан эди. Буларнинг ҳар бири тунги бойқушдай уйғоқ, дўстга баҳтиёру меҳрибон, душманга иисбатан аёвсиз эдилар. Буларнинг сони ҳам юз минг ҳаммаси бўлиб, жанг майдонининг жувонгорида саф тортган эдилар.

Ҳировулга ҳабаш ҳалқи тайинланган бўлиб, уларнинг қиёфалари ҳам ўзгача эди. Булар кийган жавшанини занжи усталари ясаган бўлиб, ойнадек зангдан покиза эди. Баҳайбат жез қалпоқлари жавшанларига ўхшаб қора тунда ҳудди қуёшдек ярқираб турарди. Темирдан қилинган жигалари ҳудди шаҳпар (узун пат) дай, гўё қуёшга ёсанчиб қўйилган ҳилолга ўхшарди. Отларининг ёпинчиқлари бошдан-оёқ пўлат тўқималардан бўлиб, яхшигина эговлангани туфайли ярқирап эди. Пўлатдан ясалган «оҳа» номли қуроллари юз минг душман қаршисида ҳудди ажал қўзгусининг ўзгинаси эди. Гул қўшини румликлардан ташкил топган бўлиб, шу ғул жанггоҳнинг зийнати эди. Бу қизил юзли румликларнинг ҳаммаси ҳудди шер қаби забардаст бўлиб, душман қасдига шердай ҳамлакор эдилар. Ҳаммаларининг отларидағи гажим-ёпинчиқлари шер, арслон, қоплон териларидан, совут устидаги хафтонлари ҳам ушбу рангда эди. Буларнинг ҳар бири ҳудди булатдай ўкирик бўлиб, олам юзини шеру арслон қоплагандек эди. Бу қўшиннинг марказида саодатли шоҳ Искандар ҳудди шерга ташланмоқчи бўлган арслондек тайёр турар эди. Унинг боши устидаги шер сурат байроқ дам-бадам зафар ва галаба шабадасидан ҳушхабар келтиргандай ҳилпираб турарди. Рум шоҳи ўз қўшинларини ҳудди мўм дараҳтидек, жанг майдонида сафга тузиб чиқди. Сўнгра у душман қўшиннинг қаршисига борди, Доро ҳам бунинг лашкарлари рўбарўсига келди. Шу орада икки тарафдан ҳудди юзларча маст эркак дев бирдан ҳайқирганидек, жанг бошлишга занг урилди. Шу онда, гўё фалак жаллоди дунёни қилич билан чониб, иккига бўлиб ташлагандек, унинг ҳар бирининг юзини тупроқ қоплагандек бўлади. Ҷушманинг ўлган-тирилганини ҳеч ким аниқлай олмас, жанг қий-чувидан ҳамманинг асаби бузилган, икки тарафда шундай гала-товор бошланган эдик, гўё аждар икки томонни ҳам бирдан ўз домига тортгандек туюлди. Одамларнинг оғизларидан фақат кишиларни тутқун қилиш ва душман аскарларини ютиш ҳақидаги гаплар чиқар, ҳаммаёқда чалинаётган карнай-сурнай, ногора садолари қиёмат куни бошланганини эс-

латар, шамолларда жилваланаётган байроқлар осмону фалакда ҳам кураш бўлаётганидан дарак берарди. Ҳавони шундай қора гард босган эдики, бу тўзондан жанг майдони кўзга кўринмасди. Кўп одамлар бирерда туриб айланаверганидан ернинг курра шакли ярим паллага ўхшаб қолган, ярим палласи эса лашкарнинг оёқ кийими тамгасидан янчилавериб, гардга айланиб, фалакка кўтарилиган эди. Бу гард дарёсига гарқ бўлган киши ҳаво ўрнига гард-тўзон ютганидан нафаси қайтарди. Бу жанг тўзиулари орасидаги беҳисоб тигларнинг ҳаракати ҳудди лой дарёсида оқдан саноқсиз чумолиларни эслатарди. Улар гард эмас, еру кўк орасига ниқоб тортган қора булатуга ўхшаш эди. Қуролларнинг бир-бирига урилишидан чақмоқ ўти ярқирап, отларниң кишинишидан эса момақалдироқ садоси эшишиларди. Шафқатсиз аскарларнинг қўлларидаги ўтқир тиғдан фалак ўзининг зулмкор найзаси билан ҳамла қилиб, ҳудди икки оламга қатлу кин солаётгандек, бутун замину осмонга титроқ тушди. Икки қўшин бир-бирига қарши юриб, мальум масофага яқинлашганиларидан сўнг тог бир жойда барқарор турган-дек, юришдан тўхтадилар. Аввал улар шундай бир қаттиқ сурон солдиларки, ҳудди олам таҳликага тушгандек бўлди. Оламдаги бутун эй қўзголди демоқчи эмасман, йўқ, бу кўк гумбаз остидаги бутун ҳалойик бир-бирига қоришиб кетди. Фалак бевасининг табиатида қисирлик бўлмаганди, бу гавгодан у ҳомила ташлаб юборар эди. У гала-говур бир лаҳзагина жимлик билан алмашиб, ҳалқнинг оғзи бир озгина гавгодап тинчигач, жанг гармсели гардларни бир тарафга сурди ва ҳалойик қўзига жанг майдони кўринди. Ҳамма тарафда тўда-тўда лашкарлар саф тортиб турар, тўдагина эмас, тоғ-тоғ деса бўладиган ҳаммаёқни қоплаган лашкарлар томошибинларга аллақандай тусда кўринар эди.

Ҳудди шу пайтда Искандар сафидаан бир жангчи чақмоқдан яшин тушгандек ўртага от суриб, жанг майдонига шижоат билан қириб, ўртада жанговар хунарлар кўрсатиб, жавлон ура бошлиди. У учқур оти устига ўқ ватиғ ўтмас ёпинчик ташлаган, ўзи ҳудди аргувон дарахтидек эди. Эгнига жавшан устидан хитой шойисидан тўн кийиган бу жангчи ҳудди сув юзидағи кўк майсадек ёқимли эди. Унинг ўиг қўлидаги найзаси устундек йўғон бўлиб, сўл кўксига тутган қалқони лаълдек жилвагар эди. Ўқ ўтмас қалпоғига гулсавсар рангли жига қадаган бўлиб, жига гулсавсар гунчасига ўхшар эди. Бу эпчил жангари шундай тарзда майдон ўртасида туриб гап бошлилар экан, аввал Искандар ҳақига дуо қилиб: «Шоҳимиз

ўз душмани устидан галаба қозониб, муродига етсин!» — деди. Сўнгра, ҳар томонга юзланиб айтдики: — «Мени Бориқи Барбарий дейдилар. Бурун мен шоҳ Доронинг қули эдим. Лекин унга қуллик қилиб, рўшнолик кўрмади. У менинг паҳлавонлигимга қараб иш кўрмади, ҳолимга яранша эътибор бермади. Мендан пастроқ кишиларни ардоқлагани ҳолда, менга кўп бенаволиклар раво кўрди. Шундан сўнг, ахволимни арз қиласам, олийсифат шоҳ арзимга қулоқ ҳам солмади, жавоб ҳам қилмади. Ниҳоят, ўрнимдан туриб, кетишга ижозат сўрасам, қаҳрғазаби келиб, ётқизиб таёқлади. Доро шунчалик зулм билан азоблагач, баҳтим мени Искандарпаст қилди. Даргоҳига паноҳ тортиб келганимда бу шоҳ менга шунчалик лутғ-қарамлар кўрсатдики, бу тарбияга бош эгдим. Лекин иш қилмай, ҳақ олиб ётганимдан уятлиман. Ҳозир бу жанг майдонига азм қилишдан мақсадим — икки иш учун кураш ва жанг қилмоқдир: биринчиси, шоҳим Искандарга хизмат қилиш билан хижолатдан ўзимни кутқариш бўлса; иккинчиси, қатлкор иши қандай бўлишини Дорога ҳам кўрсатиб қўймоқчиман. Ўзини мен билан жангга мойил билган киши менинг шу икки мақсадимни ҳосил қилган бўлади. Ақли раҳнамо шоҳ Доро мендан ортиқ иноят қилганларни бирин-кетин бу майдонга тушириб, ҳаммасини мен билан яккама-яқка жангда синаб кўрсин!»

Бориқ ўз сўзини тугатиши билан қотилваши бир киши Доро тарафдан тезда кураш майдонига тушдики, у ҳудди тутундек аччик, ўт каби ўжар эди. Отининг тақасидан то қалпоғининг учигача сихчалар қадалгаи бўлиб, ҳудди нилдек кўк темирга гарқ бўлган эди; бало булатидан ўлим чақмоғи чақнаганидек, отининг тақасидан ўт сачарар эди. Фалак ҷархининг галаён билан тўхтовсиз айланниши шиддатидан унинг димогида андак гурур пайдо бўлган эди. Қилич боғлари ҳам ҳудди ёқутдек тобланар, қўтидаги найзаси ҳам ходадек йўғон эди. Унинг асли номи ҳалқ ўртасида Ҳаррон бўлиб, жангчилар уни йиртқич шер дердилар. У майдонга тушиб, паҳлавонлик расмийодатини адо этгач, ўз шоҳининг ҳақига дуо қилди. Дуони тугата солиб, Бориқца ютурди. Бориқ ҳам унга қарши яшин тезлигида ташланди. Булар дарҳол бир-бириларига чирманиб, бир-бириларини майдоннинг у четидан бу четига сура бошлидилар. Икки ўртада уч юз олтмиш олти хил ҳарб-зарб бўлишига қарамай, найзаларининг уни қон кўрмади. Ниҳоят, охирида, Бориқ чандастлик билан Ҳарронга найза санчиб, уни отдан шундай птқитдики, юқ-

сак фалак: «Дастингга офарин!» — «Найзангга офарин!» — деб юборди. Шу онда Барбарий отдан сапчиб тушиб, Ҳарроннинг бўйнидан арқон боғлаб, бир зумда уни шохнинг олдига келтириб ташлади. Бу Искандар учун хайрли фол бўлди, зеро ғалаба бошлаб унга ўз жамолини кўрсатган эди. Шундан сўнг яна шерпайкар, душманни банд қилувчи паҳлавон Барбарий ер ўпиб, саманини майдонга солди. У тараф истаб наъра тортганда бир фил ту тувчи ўртага от сурди. Бу шундай зўр ботир урушини ўзига хунар қилиб олган бўлиб, кураш майдонида юз марта душман устидан ғалаба қозонган эди. У бошидан-оёғигача темир кийимга ўралган, ўзигина эмас, оти ҳам темир ёпинчиqlар ичидаги кўринмай кетган эди. У Шайда лақаби билан ном чиқарган бўлиб, насли насабда Харроннинг қардоши эди. У мастларча Бориқнинг йўлини тўсаркан, Бориқ ҳам унга қарши адовар ўти билан алланган ҳолда от солди. Булар ҳам бир-бирлари билан олишиб кетдилар. Найзаларини бир-бирларига хезладилар. Искандарнинг иқболи ёр бўлиб, паҳлавон Барбарий фурсат топиб, уни ҳам найза билан уриб ийқитди ва шохкӯзурiga келтириб ташлади.

Искандар фалакдан муродига йўл тоғани ҳолда, дунё шоҳи Доро бевафолик кўрсатаётган фалакка таъна тошлиарини отди. Барбарий югуриб, яна жанг майдонига тушиб, ўзи билан курашишга мубориз-паҳлавон талаб қилди. Ўч алансидан юзига ажин тушган биттаси яна майдонга от солиб, Барбарийни ўлдириш учун қасд қилди. Бу келиб, рўбарў бўлиши биланоқ ботирнинг бир ҳамласи билан йиқилди. Шу зайлда ҳар бири кураш чоғида эркак шердай ботир бўлган тўққизта паҳлавон жанг майдонида Барбарийнинг найзасидан яраланиб, енгилдилар ва асир олиндилар. Кейин, бониқа ҳеч ким бу билан курашиш учун жанг майдонига тушишга ботина олмади. Аммо Бориқ эса майдондан чиқмай, туриб олди. У ўзи билан яккама-якка курашишга чақириб, паъра тортиш билан душман юрагига ўт ёқар эди. Доро газабидан шундай изтиробга келған эдик, «Унга қарши бирон кимса чиқсан!» — деб шитоб билан буйруқ қилишга мажбур бўлди.

Нихоят, бирор майдонга от солиб, ўз душманининг отини ҳам жавлон урдириб суро кетди. Унинг танаси филдек бўлиб, ўзи ҳам фил каби зўр, оти ҳам худди каркидондек баҳайбат эди. Оти устидаги ёпинчиги қонлон терисидан бўлиб, ўзи ҳам ҳалқ бонига оғат солиш учун йўлбарс терисидан тўн кийиб олган эди. Қизил

дубулгасини бошига қийшиқ кийган, унинг ваҳимасидан ўлим ҳам ажал теккандек беҳол бўлиб қолар эди. Ҳалиги қизил қалноғи даврасига қора мато ўраб олган эди. Ҳолбуки ҳеч ким қора доғга ўралган лолани кўрмаган бўлса керак. Унинг юзи қип-қизил бўлиб, соқоллари эса сариқ эди. Юзи хурмо рангидек дагал, соқоли хурмо пўстлогини эслатарди. Икки кўзи иккита олмосдек, кўз давраси худди қон тўла косага ўхшар эди. Унинг ватани Мағрибнинг энг узоқ чеккасида бўлиб, эли ўша водийларда яшар экан. У ерининг одамлари шу сингари тузилган, шу зайлда баҳайбат, ҳар бирининг шавкат-салобати ҳам бир қўшинча келар экан. Қайси бир сulton оламга шоҳ бўлиб, бирорта душманга қарши қўшин тортса, бу қавмдан бир киши келар эмиш-да, душман бу шоҳнинг ахволини танг қилиб қўйган пайтда, ҳалиги келган шахс жанг майдонига тушиб, жанг расм-русумини кўрсатиб қўяр эмиш. Душманни асир олди дегунча, ватанига томон жўнаб қолармиш: то ўз манзил ва масканига етиб боргунча ҳеч ким уни тўхтатолмас эмиш. Қўлига тутқун бўлган бечорани ҳам ўзи билан бирга олиб кетар, уни истаганча ишлатар эмиш.

Бориқ зафарларидан ҳалқ ҳайратга чўмиб турганида у яшин тезлигида жангга ташландики, иккови майдонда тўқнашган ондаёқ бир-бирларига чирмашиб, майдоннинг у чеккасидан бу чеккасига суриша кетдилар. Гоҳ буниси қочиб, униси майдоннинг нариги четигача кетидан суриш борар, гоҳ униси орқага қайтиб, буниси ундан ўч олиш учун майдоннинг бу бошигача қувиб-солар эди. Буларнинг ур-ийқитидан осмонга шундай гард-тўзон қўтарилдики, буни кўрган одам қуюндан Фарқ қилмас эди. Жангари Бориқ ўзини эҳтиётлик билан асрар, Мағриб паҳлавони уни снгиш чорасини тополмас эди. Лекин Бориқ борган сари ҳолдан кетиб, курашдаги ҳаракатлари сусая борди. Ўзидақа паҳлавондан тўққизтасини уст-устига, дам олмай енгган Барбарий мағриблик майдонига тушган заҳотиёқ юраги орзиқиб, тинкаси қуриган эди. Бориқнинг ҳолдан тойганини сезган одам овловчи паҳлавон унинг белидан тутиб, азот қўтариб, ўнг қўли билан маҳкам ушлаган ҳолда, сўл қўли билан отининг паҳлавони тутганча, овини бўшатмай ўз қўшини ичига ҳам кирмай, ганимини отга босганча тўппа-тўғри Мағрибга томон йўл олди. Унинг бу ишига жаҳон ҳалқи ҳайратланиб, қўздан нихон бўлгунга қадар орқасидан қараб қолдилар. Мағрибидан бу раҳмезликни кўриб, Искандар гамга ботди. «Энди унинг

жоли не кечаркин?» — деб Барбариининг мушкул ахволига ачинди.

Хайриятки, мағриблик хуррамлик билан сахро сари кетганича қайтиб Доро ҳузурига келмади деб хурсанд ҳам бўлди, лекин шоҳ Доронинг шодлиги оламга сиг-масди, зеро, мағрибликнинг кўрсатган ҳупари унинг бузук кўнглини обод қилган эди. Гарчи Барбариини мағлуб қилган мағриблик Доронинг олдига келмаган, асирини унинг ҳузурига ташлаб, шоҳни хурсанд қилмаган бўлса ҳам, лекин зўр душманнинг даф этилганидан Доро мамнунл эди. Шу пайтда қўёш дороси паствлад, Мағриб тарафга қараб, ботиб кетди. Айни пайтда, Машриқ Қуёши каби, осмонда ой жилваланиб, худди Искандардек халқда нур соча бошлади. Икки томоннинг қўшини жанг майдонидан қайтиб, ўз оромгоҳларига кирдилар. Иккала қўшиннинг атрофи хандақ билан ўраб олинган бўлиб, бу хандақлар қанотдай шоҳларининг қасрини ихота қилган эди. Ҳар тарафдан тунги соқчилари чиқиб, хушёрлик билан лашкар атрофини муҳофаза қила бошлади. Доро ўз боргоҳи ичига кириб ўтиргач, ҳордиқ чиқариш зарурати билан чолгу ва май тилади. Ва лекин ич-ичидан шиша каби қон ютар, тоингла даврон қандай хуниар кўрсатахагини ўйлар эди.

Искандар ҳам ўзига хос хонага кириб, ором ола бошлади. Унинг ўнг ёнида илм-камолот соҳиблари ўтирад, сўл ёнидан эса ҳарбий раҳбарлар жой олган эдилар. Бу ердаги ҳар бир ақл эгаси душман устидан галаба қилиш чораси тўғрисида мулоҳаза юритар эди. Жаҳонга донги кетган паҳлавонларнинг ҳар бири зафарга эришмоқ учун душманга шиддат билан ҳужум қилиш, фидоийлик билан курашиш лозимлиги ҳақида ўйлар эдилар. Шу хилда кечанинг учдан икки қисми ўтди. Бу пайтда бир тарафда журъат ва умид ҳукмрон бўлса, иккинчи томонда хавфхатар талваса солмоқда эди.

Яздопнараст шоҳ шу орада бир хилват жой топиб, бошини тупроққа қўйиб, оллоҳга сифириб тазарруъ қилиб, ўзига зафар истарди. У ибодатдан бўшаганда тоғ қуёши ўз чироги билан оламни ёрита бошлади. Яна икки тарафда ғала-ғовур бошланиб кетди, икки қўшин ҳар ёнда саф тортишга киришдилар. Яна ногорачилар харакатга тушдилар, яна уруш ногоралари гумбурлай бошлади. Тагин найзабозлар шитоб билан югурга кетдилар, тагин найзалар ўйнай бошлади. Қилич-тиғ кўтарғанлар жангга ташландилар, қиличлар ҳаммаёқни чопа кетди. Тагин бедариг жанг бошланиб, тагин қиёмат-қойим бўлди. Ис-

кандар хилватда ибодат қилиб, бу оғатнииг чорасини кўришини чорасоз таңгридан ёлбориб сўрар эди.

У хилватдан энди чиқай деб турганда, югуриб бир элчи келиб, оғзи бекик бир хатни секин узатди. У номани хилватда Искандарга бераркан: «Буни ўқиб, воқеа пималигини англа!» — деди. У хатни очиб қаараркан, таңгри унинг дардига чора кўрганини фаҳмлади. Хат мазмуни тубандагича эди: Доро ноибларидан икки киши, унинг зулми ниҳоятда жонларига теккани туфайли, бошларини ўлимга тикибдилар. Чунки Доро урушда зафар қозонса, буларнинг иккисини ҳам ўлдириб, гўрга тиқишига аҳд қилган экан. Шу жиҳатдан бу иккиси ҳам қуролланиб, Доронинг ўзини қатл этишига қарор қилибдилар. Шу муносабат билан улар Искандарга тубандагича мурожаатнома ёзибдилар: «Доро бизни тиғ билан қатл этишига қасд қилгани туфайли ундан илгарироқ биз уни қилич билан ҳалок этишига қарор қилдик. Келинг, унинг дарахтини илдизидан қўпорайлик, бутун ҳалқ Доронинг зулм-бедодидан қутулсан. Унинг жабр-зулмини торта-торта жонимиз қолмади, шундай қилиб, орадан йўқотсан армонимиз ҳам қолмайди». Бирордан Искандарга бу хатни зудлик билан бериб юборибдилар. Ёзган номаларида ўз ихтиёларини Искандарга беражакларини ҳам исботлашга уринибдилар.

Искандар бу номани ўқигач, ҳодисанинг қандай эканлигини очиқ-ойдин англадиу, лекин: «Бу, макру фириб эмасмикан?» — деб гумонсиради-да, у хатга хеч қандай жавоб қайтармай, ўзига сабр берди ва дилида: «Бунга жавоб бермаганим дуруст, агар жавоб берсам, яхши бўлмас. Борди-ю, ёлгон бўлса индамаганим фойдали ва агар бу гап рост бўлса ҳам менинг ёзувим мактуб әгаларининг қўлига бориб тегиши қийин», — деган фикрга келди.

Шундан сўнг тездан отга миниб, таваккал қилиб душманнинг кейинидан боришга отланди. Яна икки тарафнинг қўшинилари саф тортди, яна уруш расм-одатига киришилди. Лекин ҳали жанг бошланмасдан сал бурупроқ икки қотил, гаров боғлагандек, шоҳ Доронинг икки ёнидан бориб, уни қилич билан уриб, қип-қизил қонига беладилар. Бунинг бири унинг биқинига қилич солиб, шафқатсизлик билан қонини тўққаң бўлса, иккинчиеси унинг бошини тиғ билан чопиб, Доронинг зулмига қарши зулм билан ўч олди. Тахт эгаси Доро шундай яралаигач, худди катта бир дарахт қулагандек бўлди. Баҳман авлоди бўлмиш шоҳ ерга думалаб, Қайқубод ёқсан машъалнинг шуъласи ўчди. Қазодан бу фожианинг содир бўлиши унинг бошига йиғилган бир қаинча одамлариниг ғала-ғовурига сабаб бўлди. Бу ахвол

қўшин орасида ҳам бесаранжомлик қўзгатди. Зеро, шоҳ аҳволи танг бўлса, лашкардан низо чиқади. Искандар ҳушёрик ва фаҳм-фаросат билан бу ахволни кўздан кечириб, Доро қўшини ҳали пароканда бўлмасидан эҳтиётлик билан у тарафга қараб йўл олди. Тезда шоҳ бошида тўплланган жамоатнинг олдига етиб борди. Улар Искандарни кўриб, ерга бош уриб, шоҳ бошига тушган фожиали айтдилар. Искандар Доронинг олдига яқин бораракан, унга дўстона муносабатда бўлиш фикрини қилди. Кўрдики, бутун вужуди қонга беланган, қон билан унинг фарқи йўқ ахволда ётиби. Доронинг боши томон ўтиаркан, унинг фожеъ ахволини кўриб, кўнгли бузилиб, йиғлади. Унинг бошини ердан кўтариб, ўз қучоғига олиб, кўзларидан Доро юзларига ёшлиар тўкди, гўё унинг беҳуш юзига бир озгина гулоб сенгандек бўлди. Шундан сўнг Доронинг кўзи сал очилди. У боши устидаги зот кимлигини фаҳм етиб, бехавф-хатар тилта кириб гапира кетди:

— Марҳабо, эй навқарон шоҳ! Сен жаҳоннинг ҳам шоҳи, ҳам паҳлавони экансан. Ҳеч қандай отадаи сен каби ўғиз туғилмас, душман узрини ҳеч ким сен каби қабул айламас. Сенга қарши қашчадан-қашча гулу ва можаро қўтаришимга қарамай, сенга ҳавасим келарди. Сен шундай кинисанки, жаҳонда тенгинг йўқ; сұлтонликда ҳам Дородан қолишибайдиган одамсан. Сенниң қылған ишларинг бошца бирон одамнинг қўлидан келмайди, сен бу жаҳонда таңгрининг қудратисан. Қачон бўлса ҳам руҳсорингни кўрсам, сўзларигни қулогим билан эшитсан, деб оразу қилур эдим. Ажал қоумид қилиб турган шайтда бўлса ҳам, тангри мени шу муродимга етказди. (Ха, Доро қандай умид қылған бўлса, шунга етишиди-ю, лекин бу ўз ҳаётидан умидини узган пайтга тўғри келди.) Жуда ҳам қалтиғ фурсатда менга меҳмон бўлибсан. Ҳозир мен сени жонимдан ўзга нарса билан сийлай олмайман. Бу чорда сенга қандай йўсунда мезбонлик қиласай? Агар қабул қиласағе, жонимни исор айлай. Йўқ, яънишни, ахир менинг ўзим сенга бир нафаслик меҳмонман-ку, қандай қилиб мезбонлик қиласаймен? Шундай соатда менинг бошимга етиб келишдан муддаётинг нэдир? Уни ҳам айт, энчитайни. Агар шиоринг дўстлик бўлса, иккни дунёда таңгри ёринг бўлгай. Ва агар қатл этиш учун қомимга келгай, бошимни кесиш шияти билан бу ерга қадам қўйгани бўлсанг, мурузват қидиб, бир нафас болимни кесмай тур, иккни-учта сўзим бор, шуни айтиб олгугича омоныни бергай!

Искандар Доронинг бу гапларини эшитарман, мотам-

зада кишилардек фигон чекиб, ёқаларини йиртиб, бошидан тоқларини олиб, зор-зор йиглаб шундай деди:

— Етти кишварнинг шаҳанинди тирик бўлсинлар, жаҳон сиздан бир нафас ҳам холи бўлмасин. Мен камина Сизнинг хизматкорингизман, хизматкор бўлганда ҳам шарманда хизматкорман. Мен Сизнинг мулозимингиз бўлиб, кошонангизда бел боғлаб хизмат қилишим, хона-донингизни ғанимлардан тозалаб, жаҳонда душманнингизни кўймаслигим лозим эди. «Сиз хирож талаб қилиб, менга қарши уруши очдингиз», — дейишга тилим бормайди. Сизни ҳозир шундай беилтифотлик билан кўрганим учун ниҳоятда уятлиман. Қўшин тортиб, Сизга қарши жангга отланиб, қаршингизда уруш сафини тузганимга иқор-ман. Аммо бу фожианинг юз беришидан хабарим йўқ; бу хиёнаткорлар билан сирдош эмасман. Тўғри, менга ҳозир бир хат ҳам юборган эдилар, лекин уни ўқиб, бундай бўлишини гумон ҳам қилмай, ташлаб юборган эдим. Хатни келтирган одамга гарчи жазо бермаган бўлсан-да, аммо бу ишга розилик ҳам билдирганим йўқ. Ҳозир бу ходиса юз бергач, ёруг олам кўзимга қоронгу бўлди. Шунга амин бўлсинларким, ҳақ мададкорлари бўлмиш жаҳондор истасалар, Искандар у жанобдан илгари ўлишга, шаҳанишоҳнинг яна минг йил ҳаёт кечиришларига розидир.

Шундан сўнг, Доро:

— Менинг икки-учта сўзим бор, шуни айтишга кўзим мунтазирдир, — деди.

— Мени у муродингиз билан сирдош қилинг, — деди Искандар, — қандай фармонингиз бўлса, буюриб бошимни кўкка етказинг.

Искандардан шундай ёқимли муомалани эшитгач, дуолар қилиб, жаҳон шоҳи Доро шундай деди:

— Менинг бу уч сўзим — учта васиятимдир, шуни баён қилмоқни кўнглимга тутгани эдим.

Биринчиси шуки, бегуноқ бўлгалим ҳолда, мени қатл этиш учун қўй чўзган у икки душманимни адолат юзасидан қатл эттирасан ва шу билан менинг руҳимни шод этасан. Бундай қилингани билан менинг жароҳатим тузалмаса ҳам, аммо бу чора сенинг жедақагигант учун фойдалидир.

Иккинчиси, менинг қавму қариндошларимга зулм қилма, ахир улар Каёний авлодларирилар. Шунга имоним көмилки, қариндошларим орасида қўлидан сенга қарши адоват келадиган одам йўқдир. Қарам — яхшилий қилсант, уларнинг ҳаммаси сенинг фуқаронг бўлжаб, ниматики хизмат

буюрсанг, байкону дил адо этадилар. Қадим хонадоннинг ургуни қуритиб юборма. Улардан сенга ҳеч қандай хавф ва хатар етмайди.

Учичиси шуки, менинг Равшанак деган қизим бор. У бугундан бошлиб менинг менсизимдир. Унда Каёний сultonларининг ишонаси мавжуд. У Каёнийлар тоғининг меросхўриди. У салтанат дengизининг пок дурри, шарап осмонининг порлоқ ўлдузидир. Ўз хонадоннинг у шам билан ёритгин, у билан ўйнаб-кулиб, ўзингни овутгин. Мехр-муҳаббат билан уни ўз ўйнингга киритиб, ақд-никоҳ билан багрингга олгин. У менинг бузилган экинзоримнинг бошоги, пораланган жигаримнинг бир парчасидир. Харамимда сен менинг бир фарзандим ва ушбу хаста бағрим пайванди бўл. Равшанак ҳам сендан баҳра олиб, бир фарзанд кўрса, у ота тарафдан Искандар табиату она тарафдан Каёний зот бўлғусидир. Кейин у ҳам дунёда адолат ўринатиш ишига бел bogласа, иккаламизнинг насл-насабимиз учун дуруст бўларди. Мана шу васиятларимни қабул қилиш билан ярали кўнглимни шодлантири. Зоро, эмди менинг видолашиб чоғим стиб келди!..

Искандар кўзидан ёш тўкиб, фигон чеккан ҳолда:

-- Эй, дунё тахтининг шаҳаншоҳи! Итоат юзасидан сизнинг ҳузурингизга келган эдим, нимаики ҳукм қилган бўлсангиз, ҳаммасини қабул қилдим. Умидим шуки, оллоҳ тавғик бериб, Сизнинг руҳингиз менинг узримни қабул айлагай!

Нима деган бўлса, унинг ҳаммасини Искандар қабул қилганини эшитгач, Доро кўзини мангуга юмди. Ажал шоми ҳаммаёни ўз зулмати билан қоронгиатган бўлса, ажабланманг. Зоро, қуёш қиши кунига қараб ботди; Лухросбининг қонунлари йўққа чиқди: Гуштосбнинг расм-руслари барбод бўлди; Кайхисрав ёритган чироғлар хираданди; Сиёвуш ўтидан бағрида доғ қолди. Қовуснинг номи ҳам унут бўлди; балки Қайқубоднинг шуҳрати ҳам сўнди; Манучехрнинг арвоҳи чирқираб қолди; Фаридуннинг жонига даҳшат тушди; Дорони жондан жудо қилган бу дунё Искандарни Доро мартабали жаҳондорга айлантириди!

Ниҳоят, Доронинг танасини шоҳона тахтиравонга солиб, унинг устини Каёний таомили билан ўраб, жанг майдонидан олиб чиқиб кетдилар, натижада у ер губор ва қондан тозаланди. Шундан сўнг у ўт-ўланларидан беҳишт ҳиди келадиган жаннатдек бир жойни топиб, ўз қўшинларини шу кўм-кўк далага қўндириб, кўк гумбазидан ҳам баланд бир боргоҳ қурдирди. Шу чодирга кириб, тахт-

га чиққач, «Ўруп ва ўлдириш тўхтатилсин!» — деб элга омонлик ҳукмини берди.

Эй соқий! Май келтирки, уни ичини билан жон топай, гам билан ўлимдан омон топай. Аммо давр Дорога қутилмаганда заҳар берган экан, Искандарга умри боқий оби ҳаёт бермайди-ку!

Эй мутриб! Чанг нагмасини созла. Лекин бу қўйингга йиғини жўр эт. Мен ўз дардимга фифон тортиб йиглайин, бир нафас худди шишадек қон йиглайин.

Эй Навоий! Бу жаҳоннинг вафоси йўқ. Унинг расмидати нақ жағоқашликнинг ўзгинаси-ку! Ўзинг вафодор бўлғин-у, аммо дунёдан вафо кутма! Агар бу дунёда навоистасанг, бенаволиғ йўлини тут!

XXVIII

Шоҳликнинг тартиб-қоидалари ҳақида гап борадиган бўлса, тақдирни азалийдан намоён бўлгани шуки, ушбу жаҳонда хоҳ фаришта, хоҳ пайғамбарлар, хоҳ авлиё гуруҳи бўлсин, хоҳ оддий ҳалқ жамоати бўлсин, қадр ва мартабада ҳар бири ўз ерида тартибга солинган ва бундан кейин ҳам ўша дастур билан иш олиб борилса яхшироқ бўлибгина қолмай, балки заруратга айланishi шакшубҳасизdir

Кимки шоҳлик қилишни истаса, барча аскарларининг ҳолидан воқиф бўлсин. Уларнинг таъминоти масаласини ҳал қилганда ҳар кишининг даражасига қараб иззатини бажо келтирсин. Улуғ мартаба эгасига улуғвор илтифот кўреатиб, кичигига кичикча саҳоват айласа; кимки ўрта даражадаги амалга эга бўлса, унга иисбатан: «Ҳар бир ишнинг яхшиси — ўртача ҳолат» деган ҳикматли сўзга амал қиласа, дуруст бўлур. Улуғ кишиларни кичиклардек камситмаслик, кичикларни улуғлар қаторига қўтариб юбормаслик лозим. Шундай қонун-қоидаларга риоя қилган шоҳнинг эл-юрти тез орада гуллаб-яиниаб кетади. Ўз ишида баҳт-саодатга, яхши патижаларга эришади ва салтанатини идора қилишида ҳамма мақсадларига етади. Қайси шоҳ бу тартибларга риоя этмаса, ундан қандай рўшнолик кутиши мумкин?

Масалан, ёш бола ўзини хурсанд қилиш учун шатранж ўйнайман деб доналарни тергани билан ўйнашни ва теришни билмаса, олишини ва беришни билмаса; масалан, пиёдан шоҳнинг ёнига қўйсаю филни руҳнинг ўрнига терса ва умуман, ҳамма доналарни шу хилда пойма-пой

жойлаштираса, ўзингиз айтинг-чи, ақлли кишилар бунга нима дейдилар? Унинг бу ўйини қанча чўзилса ҳам, бари бир ўйин эмас ва ўйинлик аҳамияти ҳам йўқ. Бу худди ит тувағига сомон солиб, от охурига суюк ташлаб қўйган-дек ишдир. Агар бирор бўрига қўзини едирса, у ўз қўли билан ўзига бало ҳозирлаган бўлади. Бирор қорин тўйгизиб шер роҳатлансин, деб унга бирон жоноворни қурбон қиласа, буни ҳам ақл маъқул топмайди. Кимки арелонининг қорини тўйгизиш ташвишини қиласа, фурсат топиб, арслон унинг қорини ёради. Този итнинг бошига тоҳ кийдириш муносиб эмас. Нутуқчи деган кичкина қушининг бошига тумоқни кийгизишдан не эҳтиёж бор? Тезарвоз шунқорининг бошига эса зийнатли тумоқ ҳам оз. Нодон одамларнинг табиятига зарбафт кийим ёқматани сингари эшак олдида хушибўй заъфарон ўсимлигининг қиммати йўқ. Кимки илонининг бошини янчса, ўз йўлини балодан тозалаган ва агар уни қўйнига солса, ўзини ўлдириш учун ажак сиртмоги тайёрлаган бўлади. Илонни қўйнингга солишни хавас қиласа, бу ахир тасбех эмас, илон-ку. Агар бўрибосар бўлса ҳам итнинг жойи эшик тагидадир, мушукка эса уйнинг тўри макон бўлди; чунки ит данит йиртқичларини, мушук уй зааркунаандаларини овлайди. Одам қанча саъӣ-ҳаракат қилгани билан бу маҳлуқларнинг бири қилган ишни иккинчилиг қилдиролмайди. Ановисини ўз ерида овқатлантириш зарур бўлгани каби, бунисини ҳам ўзига муносиб парвариш қилмоқ лозим. Агар аҳамият берib қарасангиз, зарурат вақтида буниси ҳам, униси ҳам керакдир.

Тагин бир ажаб ҳолат бор, шоҳлар буни ҳам билиб қўйишлари шарт. У ҳам бўлса жавоҳиршунослардек фаросат билан ҳар кимнинг ўз феъл-атворига қараб муомала қилмоқдир. Яъни лаълни кўраркан, чўғ деб гумон айламасас-ю, чўғни кўрганда гавҳар деб ўйламаса; ферузани эшакмунчоқдан ва бутун чиннини синиқ қўздан фарқ қиласа. Лекин бу ишда анчагина қийинчилик бор, зеро осмондаги юлдузлар бир-бирига жуда ўхшаш бўлгани сингари дунёдаги одамларнинг ҳаммаси ҳам аслида бир хилга ўхшайди. Фарки шундаки, ёмон одам шумният бўлса, юлдузлар баҳтиёрлик нурлари тарқатади. Агар, мисол учун бир онадан эгизак бола туғилса, шунинг ҳам бири яхши-ю, иккинчиси ёмон бўлиши мумкин. Арабча билан ёзганда «алф» ва «алиф» ҳарфи (I) бир шаклда бўлгани билан, ҳисобда бири — «минг»ни билдираса, иккинчиси «бир» маъносини билдиради. Биёбонда ўлган тошбақсанинг қуруқ чаноги шаклан садафни эслатади.

614

Лекин бунинг бирида дурдона бўлса, иккинчисида бир почта чириган суюқдан ўзга нарса бўлмайди. Муз сумаги кўрининцида шамъга монанд, аммо бириниң бошоги ўт бўлса, иккинчисиники сувдир. Шакар майда тузга ўхшаса ҳам бари бир, бири тузу бири қанддир. Баҳт қуши ҳисобланган ҳумо худди ўлимтиқхўр карнага ўхшагани билан иккаласининг орасида гоят катта тафовут бор.

Бинобарни, шоҳда фаросат нури бўлмоги, буларининг бир-биридан фарқ қилишида зиyraklik кўрсатмоги лозимдир. У бронздан олтинни, қизил товадаи қўёши фарқ қилини шарт. Агар бундай синчковлик қобилиятига эга бўлмаса, ҳар бирини амалда кўп марта синаб кўрмоги даркор. Агарда унинг қўл остида донишманд, илм-ҳикматда мамлакатнинг оройиши бўлмиш одамлар бўлса, шундай шароит тугдирмоқ лозимки, уларнинг кўнгли мутлақо раижимасин. Подиоҳдан айрим кишиларгина катрам кўрмасдан, ёш-қари, катта-кичик бирдек рози бўлмоги керак. Агар шоҳдан ўз ҳалқи хурсанд бўлмаса, дуиман қасд қилган пайтда ақлли иш қилмаганини ўзи ҳам сезиб қолади. У чет душманга қарши тиг кўтариб нима қилади? Ахир ўз ҳалқи бошдан-оёқ унга ганим-ку. Ўзининг эл-улусини душманга айлантириб қўйган шоҳдан зафар четлаб кетади. Агар йиллар давомида ҳалқ бу шоҳ билан юзаки яхши муомилада бўлса, хонаси келгандা улар албатта ўз душманликларини ошкор қиладилар.

XXIX

Султон Абу Саид Кўрагон... ҳикоятиким, ўз тадбиркорлиги билан кўп мамлакатларни босиб олди ва умр эгови бўлган қиличи билан кўп элларнинг бошига гавго солди ва лекин сипоҳи (қўшини) шоҳдан норози бўлгани туфайли, уруш пайтида шоҳга қарши қўзголди ва душман аро ёлгиз ўзи таҳликада қолди ва ёв ул ҳукмронининг бўйини қасд тиги билан чопди

Ақл-идроки ўткир бир подиоҳининг лақаби Кўрагон эди. Хурсон ва Мовароунахрдан ташқари кўп ўлкалар ҳам унга қарам эди. Хоразмдан тортиб Кирмон мамлакатларигача, Кошгардан то Сипоҳонгача бўлган жойларни ҳам босиб олди. Зобулистону Қобулистон ўлкалари бунинг парвариши баҳоридан гулистанга айланган эди. У ҳисобсиз мамлакат ва шаҳарларни олиб, салтанатда дунёниг энг катта шоҳига айланган эди. Билим ва пухта тадбиркорлик бошига жаҳонгирлик ҳавасини солиб, Табризу

615

Румга ҳужум қилиб, у ерларни босиб олиш ҳақида ўз қўшинига фармон берди. Тангри Кўрагонга кўп хунар билан баробар бир ажойиб айб ҳам бергән эди. У хазиналарни йигиб, тўплайверар эди-ю, қўл остидаги лашкарларни ундан баҳраманд қилмас, гоят хасис эди. Бу ишидан у ўз қўнглида хурсанд бўлганни билан аскар ва сипохлари шоҳдан ниҳоятда порози эдилар. Абу Сайд ўлкаларга қўшин тортиб борганда у ернинг шоҳи ҳам лашкар йигиб, мамлакатга шикаст етмасин деб бунинг қаршисига чиқиб, уруш эълон қилди. Жанг ҳаддан ташқари қаттиқлашиб, уруш ниҳоятда чўзилиб кетди. Кўрагондан лашкарлари озурда бўлганлари туфайли бошларига қийинчилик, азобуқубат тушган пайтда шоҳнинг бўйругини ҳар тарафлама бузиб, душман галабасини кўзлаб қолдилар. Улар ўз шоҳларининг буйргидан бўйин товлаб, қочиш билан қаноатланмай, балки душман қўшинига мадад бера бошладилар. Натижада бевафо фалак бемехриқ кўрсатиб, дунёнинг энг катта шоҳи душман қўлига асир тушиб қолди ва шундай равшан табиатли одам дунёдан йўқолди, яъни душманлари унинг жонига қаед айлаб, қиличларини унинг қони билан бўядилар.

Қайси шоҳданки фуқароси хурсанд бўлмаса, ишининг долзарб пайтида пушаймон бўлиб ўтиришининг фойдаси йўқ. Қўшинидан ажраб қолган шоҳ ёлғиздир, айтинг, ёлғиз одамнинг қўлидан нима иш келиши мумкин? Гулистондан узилган гул охири қурийди. Бадандан ажратилган юрак эса бир парча этдир. Шоҳ ўз қўшини билан гина қудратли бўлгани каби, қўшин ҳам ўз шоҳи билан кучлидир. Шоҳ ва қўшин худди ошиқ-маъшуқлардек бирбири билан иттифоқ бўлмоги, ҳар бир ишни келишиб қилмоги даркордир.

Жаҳонни олмоқлик осон иш эмас ва лекин иттифоқу аҳилчилик бўлса қийин ҳам эмас.

XXX

Фикр эгаси ақл ишлатиб, покиза иш юзидан нижоб очгандан кейин нега унинг висолидан баҳра томмайди, деб Искандарнинг Арастудан сўрагани ва унинг жавоби ҳақида

Осмонсалобатли шоҳ, яна қатла сўрадики:

— Эй Афлотун шукухли Ҳаким! Қиши ўз феъл-хўйи туфайли зиён қўради ёки фойда топади. Ўз феъл-авторига ақл-идроқ билан боққап одам ҳар бир ишининг қайси фойдали, қайси зарарли эканини англаб олиши қийин эмас.

Масалан, тама кишини хор қиласди; қаноат эса одамга шарапф багишилади. Шоҳлик иши ҳам айнан шунга ўхшайди; фазилат яхшиликка йўлбошловчидир. Элни рози қилган шоҳ кўп халойиқнинг дуоси билан ўз мақсадига етади. Ҳақиқатини олганда баъзи шоҳлар бир ишни қилишда ўз фойдаларинигина кўзлайдилар, ўз мақсад ва умидларини юзага чиқазишнингини ўйлайдилар. Бинобарин, савобли фикрларни тарқ этиб, ёқимсиз феълларни амалга оширишга уринадилар. Бунинг натижасида обрўларига путур этиб, қарамогидаги одамларга ўзи қарам бўлиб қолмайдими? — деди. Доно ҳаким ўз фикрини чуқурлаштириб, тубандаги гўзал ва нозик маъниоли гапларни баён қилди:

— Билим денгизига шўнғиган кишилар сен берган саволга ҳар хил жавоблар айтганлар.

Бири шундаки, киши ақл ҳақамлигида иш тутса, яхшилик ва ёмонликни озми-кўпми фарқ этади. Унинг табъи яхшиликни маъқуллайдиган бўлгани учун қилган ишлари ҳам фойдали бўлиб чиқаверади. Бироқ бажарилishi машиқватли бўлган ишларга эмас, балки енгил ишларга кишининг нафси кўпроқ мойил бўлса қачон киши ўз нафси истагига эрк берса, у халқни фойдадан бебаҳра қилади. Иккинчидан, кимда-ким бирон ёмон хислаттага эга бўлса, ҳар ишда ва ҳар қандай ҳолатда ўша тугма хислатнинг таъсирида бўлади. У бир ишнинг яхшилик томонини кўриб турган ҳолда, «ёмон» деёлмайдиу, аммо табиати уни ёқтирамайди. Шу ишни қилса, баҳтиёр бўла жагига кўзи етса ҳам уни қилишга табиати йўл қўймайди.

Учинчиси, масалан, бирор юлдуз илмига ишқибоз бўлиб, эртаю кеч юлдузлар дунёсига кўз тикиб ўтирадиган бўлиб қолса-ю, яна бунинг устига толеъ юлдузи ҳам унга ёр бўлса, албатта фойдали бир иш чиқаза олади. Котиблик иши жуда нозик ишdir. Масалан, бирор котибликка ишқибоз бўлса-ю, ўз қўли билан Қуръонни кўчичириб ёзишни истаса, аммо у қанчалик баҳтиёр одам бўлишига қарамай, бу ишда толеъ юлдузи унга ёр бўлмаса, котибликка жони борича саъӣ-ҳаракат қилгани билан ёзувчи — мирза бўлиб, бунинг орқасида иш сёлмайди.

Мана, юқоридаги уч масалага шу тарзда қарамоқ лозим. Лекин худонараст одамлар айтадиларки, ҳоҳ ахли масжид ва ҳоҳ бутпараст бўлсиз, тақдирда нима ёзилган бўлса шуни қўради. Қанча тадбиру чора ахтаргани билан ҳеч ким тақдирни тағиyr қилиб, ўзгартириш имкониятига эга эмас. Қимки бир ишин «савобли» деб билсаю, аммо уни юзага чиқазиш имкониятига эга бўлмаса, бунинг ҳақиқий сабаби у ишнинг юзага чиқишига тангрининг хо-

ҳини йўқлигидадир. Бирор бир ишни тадбир билан юзага чизаза билган экан, у ҳам тангрининг тақдир иродаси билан бўлган. Ҳақиқат изловчи одамлар наэдида бу тушича хеч шубҳасиз тўғридир.

Эй покзод одам, агар сен инсоф эгаси бўлсанг, қупидан-кунга бу фазилатинг зиёда бўлсин.

Ҳаким Арасту шу каби ҳикматли фикрларни баёни қиларкан, Искандар бу сўздан хазина тоғандек бўлди ва бу сұхбат бойлигидан кўнгли тўлиб, жон-жаҳони роҳатланиб, сукут айлади.

XXXI

Искандарнинг Доро мамлакатларига молик бўлиб, унинг бойлик ва хазиналаридан қўёш ва булутдек саҳоват билан зар ва дур ёғдириб, қўшин ва фуқарони у эҳсонлардин обод этиб, оламдаги мамлакатларнинг шоҳларига элчилар юборгани ва уларнинг ҳаммаси унинг амрига итоат қилганлари ҳолда, Қашмир шоҳи номувофиқ афсун ўқиб, Ҳинд ройи терс жавоб берив, Чин хоҳони чин сўз айтмагани

Бу зафарномани ёзган одам ҳангомани шундай тасвирлади:

Искандарга бунчалик зафар ёр бўлгач, душманларига бунинг даргоҳи сигинадиган жойга айланди. Бир неча доропараст гурухлар мавжуд бўлиб, улар ҳам унинг ҳукмига бўйин эгдилар. Доронинг ҳалокати ҳаммага маълум бўлгач, барча шоҳлар Искандарга итоат билан бош эгдилар. Шундан сўнг узоқ мамлакатлардан келган ҳалқлар худди шамолдай ўз ватанларига жўнаб қолдилар. Сақлоб ва Шарқ мамлакатларининг султонлари, шунингдек Хоразм, Ҳинд ва Хитой мулкининг шоҳлари ўша қуниёқ қочиши чорасини кўрдилар ва тезлиқ билан ўз мамлакатларига кетдилар. Искандарга галаба йўлдош бўлгач, худди чангизор шеридек шавжатга эриниди ва буюк таҳт устига чиқиб ўтириб, Доро васиятини амалга оширишга киришди. Бурун, шоҳ Дорога шоҳлар урф-одатига муносиб йўсида аза очди. Мотамини эъзоз ва чидам билан тутиб, шоҳона одатлар билан дағн эттириди; унинг ҳолига, йўқ, унинг ҳолига эмас, ўзининг аҳволига зор-зор йиглади. Зоро, Искандар бонига беҳад улуғ иш тунгани эди, ахир иш қанча улуғ бўлса, ишчи шунчча қайгулик бўлади-да. Доронинг дағн ва таъзия маросимидан бўшагач, уни ҳалок қилиган икки қотилини келтириб, сўроқ қилди ва

сўнгра икки устунни ерга кўмдириб, дор ясатиб, у икки хоинни ўша дорга оёгини осмондан қилиб остирди. Ундан кейин бу қотилларни камондан ўқ отиб ўқбўрон қилишга фармон берди, ҳалқ уларни ўқбўрон қилиди. Кимки ўз шоҳига хиёнат қиласа, у баҳтиқаронинг жазоси шундай бўлгай. Сўнг Искандарпинг буйруғи билан уларнинг баданларини куйдириб, кул қилдилар ҳамда кулинни кўкка сөвурдилар.

Яна афви умумий ҳақида ҳукм чиқазиб, Доро авлодларидан қаёнда, хоҳ хафа, хоҳ хуреанд, ким бўлса ҳаммасини озод деб эълон қилди ва уларнинг кўнглидан вахму хавфни йўқотди. Доро уларга иқтоъ қилиб, қанча ерсув берган бўлса, Искандар ҳам муроса юзасидан у ерларга тегмади. Яна тағин одамлар ичиди ишончли, йигин кўрган ва ҳурматга сазовор бўлган кишилардан бирини Равшанакка хат бериб юбориш учун тайинлади. Равшанакка ёзилган номада азанинг қора мусибатлари ҳақида қайтуриб, тубандагича фойдали панд-насиҳатлар ҳам битиб юборган эди:

«Кўп бефойда йиги-сиги қилма. Тангри ҳукмига ҳурсандлик билдиримоқ — саодат гулидан баҳраманд бўлмоқ демакдир. Жаҳои боғидан гулбун йўқолган бўлса, янги, тоза гул гунчалар яшиаб очилгай. Агар фалак садаф кўксини чок қилған бўлса, ундан чиққан дурри пок шараф тожини безатгай».

Сўнгра фармон қилиб, у ердаги одамларнинг ҳаммасига инъом-эҳсон беришини ваъда этиди. Шундан сўнг сарв озодини, сарв эмас, хури наризод шоҳ қизини ўзининг хонадонинг келтиришларини буюрди. Ундан кейин Доро васиятларининг ижросига киришиб, жаҳонгирилик ишларини бошлиб юборди.

Доро хазинасида йигиб қўйилган онкора ва маҳфий мол-дунёнинг барчасини аниқлади ва жамлади. Бу бойликлар шоҳдан шоҳга қолиб келаётган, Фаридун замонидан тортиб, дунёнинг ҳамма мамлакатларига ҳукмроилик қилған Қайқубодгача; ундан сўнг, унинг авлодларига қолиб, бири кетса, бири шоҳ бўлиб, ундан яна бирига мерос бўлиб қолаётган, авлоддан-авлодга ўтиб келаётган жаҳоннинг мол-дунё ва хазиналари эди. Буларнинг биттаси даврида қанча бойлик ортиб, хазиналар тўлса, иккичи-сига келганда бу бойлик яна икки баробар ошиб, то дунё шоҳи Доро жаҳон таҳтига ўтириб, даврон сурған пайтигача давом этиб келарди. Бу сулола оламда бир минг учюзу ўн тўрт йил жаҳои ҳалқларига шоҳлик қилди. Мана шуларнинг шунчча давр ичиди жамлаган бехисоб хазина-

ларининг ҳаммасини ҳақ таоло Искандарга насиб этди. Эшитишинг қараганда, Доронинг ҳазиналар билан тўла бир юз саксonta қалъаси бор экан. Бу маҳфий қалъаларнииг ҳаммаси жавоҳирот ҳазиналарию олтин-қумуш давриялари билан лиммо-лим эди. Искандарга бир одам ҳазина калитини келтириб берса, иккинчи биттаси қалъа очгичини тоширир эди. Шоҳ улар билан қалъаларни қидириш ва ҳазиналарни топиш ҳақида кўпгина сұхбатлар ўтказди. Енрига муруват қиласа, иккинчсини умидвор этди. Қайси қалъадан биронта одам келиб қолса, бу ишини шу ондаёқ ўшанинг ўзига вазифа қилиб тоширир эди. Лекин уларнииг ҳаммаси аниқлангунча: бор ҳазиналарни яхшилаб текшириб, ундаги тайёр бойликларни ҳисоб-китоб қилиб туришни мутахассисларга буюрди. Шоҳнииг маҳкамасида жам бўлмиш ҳазиналар ҳақидағи фармон дафтари топтириб, хоҳ лаълу ёқут ва хоҳ дурри-гавҳар конининг посбони бўлсин, ҳамма ҳазиначилардан ҳисоб талаб қилди. Уларнииг қайси бири давлат дафтарида рақам қилинган маблағ асосида ҳисоб берса, уни ўз ҳузурига қабул қиласига ҳақида, ҳисоби тўғри чиқмаганини эса жазолаш ва ишдан четлатиш ҳақида фармон берди. Улар ҳазинадаги барча молу дунёни жамлаб, ниҳоятда ёргу юз билан шоҳга арз этдилар. Буларни кўриб, хотиржам бўлгач, ҳазина нисор қилувчи шоҳ: «Бу бойликларнииг ҳаммасини ўрдага ташиб келтирилсин!» — деб фармон берди. Шундан сўнг ҳамма ҳазиначилар тўда-тўда бўлиб, худди денгиз томон жадаллик билан оқаётган селдай ҳазиналарга қараб жўнадилар. Шоҳ фармонига итоат қилиб, бойликларни шоҳ саройига таший бошлидилар. Шу тахлитда икки йилгача ҳазиналар шоҳ қасрига беттўхтов ташилди. Лекин буларни ёзиб турган ҳисобчиларнииг рақамига қараганда, икки йилда келтирилган молдунё мавжуд жаъми ҳазинанинг ярмини ҳам ташкил қилас мас эди.

Шундан сўнг шоҳ, бир одамга: «Бош ҳазиначи қолган бойликларнииг ҳаммасини тахминан аниқлаб, ҳозирча ҳазина эшиклиарини бекитиб, қулғласин ва қачон буюрасак, шу замонда саройга келтириб тоширисан» — деб фармон берди. Муҳтарам шоҳ қандай ҳукм қилган бўлса, ишни худди ўша хилда бажардилар. Ҳисоб-китоб фанининг мутахассислари келтирилган дунёниг ҳисобини етти юз минг туманга қиёс этдилар.

Сўнгра Доро мартабали, Жамшид шукухли шоҳ: «Доро қўшинидаги ҳар бир лашкарбоши, қисм қўмондони ва эшик огаларининг давлат девони — маҳкамасидан шу

пайтгача қанча маош олиб келганини аниқлаб, шоҳга арз қилинсин ва бу ҳақдаги улар Фикрларини бадён қилиш ҳам унуглилесин», — деб фармон берди. Шу асосда, инициатики бўлса, кўпми-озми ҳаммасини арз қилдилар. Бу Искандар назарига жуда оз кўриди. Шоҳга айтдиларки: «Бу ишлар ҳозир тубандагича бўлиб, авваллар бир неча марта ўзгарган. Яъни ҳарбийларга тўланадиган маошнииг ярмиси давлат девонидан берилган бўлса, ярмиси ҳалқдан ундирилган ва бу тартиб улус бошига бенихоя ранж-машаққат солиб келмоқда», — дедилар.

Доро сипоҳларининг маоши қандай бўлганини билгач, дарё саҳоватли Искандар лутф-марҳамат қилиб: «Агар Доро иккidan бирни бериб, унинг ҳам ярмини ҳалқдан ундириб келган бўлса, биз буни икки баравар оширамиз. Уларнииг ҳаммасини ҳазинадан берамиз», — деди ва эл улусни қўшинин маошинаниг ярмини тўлаш машаққатидан қутқарди.

Буидан ташқари, тўрт юз минг киши чокарлик — хизматкорлик юзасидан мояна олар эди. Бу хилдаги тобе кишиларга давлат ихтиёридаги ерлардан ҳам улуш бериб, ҳаётини янада фаронилаштириш чорасини кўрди. Яна бундан бошқа, икки юз минг моянахўрининг маошини икки баробар кўпайтириди. Яна олти юз минг аскарни, маошдан ташқари, озиқ-овқату кийим-кечак билан таъминлашни буориб, ўз тахт-салтанатининг шуҳратини осмони фалакдан ҳам ўтказиб юборди. Ҳарбий хизматчиларнииг мояналарини икки баробар оширгани ҳолда, фуқародан ундириладиган солиқларнииг ярмини камайтириди. Лашкарни обод ва хурсанд, фуқарони ҳам шод ва обод қилди. Аскарларио фуқаросини ҳазина билан бойитиб, унинг ҳам, бунинг ҳам қийинчилигини бартараф қилгач, айтдик: «Мен ганиж — ҳазина иштиёқманд эмасман. Мен учун ҳалқ ва лашкар ҳазинадир. Агар бойлик денгиз ва кондан кўпу, ҳазиналар жаҳонни босиб кетган бўлганида ҳам уларнииг нафи тегмайдиган бўлса, у ҳазинада қўмилиб ётган лаъл-ёқутдан харсангтош яхшироқдир. Зоро, харсанг безарар бир тош бўлгани ҳолда, ганиж — ҳазинадан эл жонига қўп хатар бордир. Бир кишининг бекитиб қўйган мол-дуңёси бўлса, шу мол-дуңё туфайли ҳамма унга душмандир. Ҳалқ маъмур бўлса, шунинг ўзи бир ҳазина бўлиб, бу куч билан бутун жаҳонни осонликча фатҳ этиш мумкинди».

Ҳа, дарҳақиқат, ҳалқ Искандарнииг давлати бўлиб, бу сармояни у ўзининг саҳовати ва лутф-марҳамати соянисида қўлга киритди. Эрон элини ўзидан рози қилган Искандарнииг ўзи бир ҳазина бўлиб, бу куч билан бутун жаҳонни осонликча фатҳ этиш мумкинди».

дар жаҳонни эгаллаш орзусида белини маҳкам боғлади. Аввал илм-ҳикмат аҳлларидан бир қанча фикри ўткир кишиларни аниқладики, уларнинг ҳар бири ганирганда қилин қирқ ёриб, ўша нозик толалардан кийимлик тўқир эдилар. У олимлар тил тигини тортганларида, уларга мингларча қуролли кишилар бардош беролмас эди. Булар қандай фикрни ўтказиш ҳақида саъй-ҳаракат қиссалар, ҳар қандай душманин таслим қилиб, ўз ўйларига солардилар. Уларнинг тиллари шундай бурро эдики, дамига ёр суртилган қиличини эслатарди. Буларнинг барчаси ҳамма илмдан хабардор, ҳар бири оламшумул файласуф ҳисобланар эдилар. Олий фикрли шоҳ шу олимлардан ҳар бирини бир томонга номзод қилиб тайинлади. Биттасини Сақлобу Сақсин мулки томонга; яна бирини Ҳиндистонга; бошқасини Чин — Хитой юртига юборди; бирига Байтулхарамга йўлланма берган бўлса, бўлагини Кашмирга жўнатиш учун ёзиб қўйди; биттаси Миср билан Бағдодга, бошқаси Навшод мамлакатига ёзилди. Ва сўнгра, буларнинг ҳаммасининг қўлига чуқур мазмунта эга бўлган хат тутқазилди. Бу мактубларнинг ҳаммасидаги мазмун бир хилда бўлиб, дилга ҳузур берувчи сўзлар, кўнгилга осойишталик багишловчи гаплардан иборат эди. Бу номаларни ёзиш учун қаламни ишга солиб, хат санъатининг ажойиб намуналари тасвири чизилганди. Бу номалар зоти осмонда қойил-мақом бўлмиш тангрининг оти билан бошланди.

У тангри шундай қадимийки, ибтидоси йўқ: шундай азимки, интиҳоси йўқ. У оллоҳ бечоралар дилидагини билувчидир ва шаҳаншоҳларнинг шаҳаншоҳидир. У шоҳ бўлганда ҳам мартаба жиҳатидан бутун замоннинг шоҳи бўлиб, ҳаётидаги ҳамма фармонлар унинг ҳукми биландир. Агар бирон кимсани тангри ўз иродаси билан шоҳлиқдан маҳрум этса, унинг сабабини ахтариб юришга кимнинг ҳадди бор? Агар жонидан тўйгудек ҳолда бўлган гадо бўлса-ю, унга тангри шоҳлик насиб этса, кишининг буни рад этишига қандай мадори келади? У нимани ирова айласа, барча шоҳларнинг шунга розилик билдиргани авлодир. Ҳақ таоло ҳамд-саносини шу ерга еткургач, гап-сўзни тубандагича давом эттириди:

«Менким — отим Искандару, етти иқлимин олмоқ тиласигимдир. Сенинг отинг Хоқони Чин ва ёки Турон замин лашкарбошими, шуни билки, одамдаги бор-йўқ нарсалар бор бўлиш ва йўқолишдан иборат. Бу қонун бирорининг тадбиридан эмас, балки тангрининг тақдиридандир. У агар хоҳласа — гадоларга подиょқлик беради ва хоҳласа

шоҳларни гадога айлантиради. Шоҳлар бунга таи беришлиари, гадолар ҳам буни фойдали деб билишлари шартдир. Дунёда нимаики юзага келса, тангрининг амридан деб билимасликка, унга бўйин эгмасликка кимнинг ҳадди бор? Тангрининг ҳукмидан бўйин товлаш — унинг борлигига имон келтирмасликдир. Унинг ошкору ниҳон ҳукми билан бутун жаҳон менга насиб бўлди. Тангригина мени бу мақсад ийлида баҳтга эриштириди. Бу ишнинг юзага келиши ихтиёrimda эмас эди. Бошлаб мени баҳт-иқбол қўллаб, ақл ва илмни менга ёр қилди. Отам Рум кишварининг шоҳи эди, у ўлгач, Рум мамлакати менга қолди. Мен илм-ҳикматдан хабардор бўлиб, унга қизиққаним туфайли шоҳлик қилишга хеч қандай ҳавасим йўқ эди. Лутф-қарамали тангри қайси ишни насиб этса, кишининг бунга ҳаваси бор-йўқлигининг унга аҳамияти борми! Пешонамга шу қисмат ёзилгани сабабли ҳақ таоло мени ўз ихтиёrimга қўймади. Эл-улус ҳам ағфону зор қилиб, мени ўз ҳолимга қўймадилар. Гойибдан келган илҳом нимани амр этган бўлса, жонимни ҳовучлаганча шу инга киришиб кетдим. Аввал тангрининг амри туфайли Зангбор подшоси билан жанжаллашиб, хабаш элининг кунини қаро қилдим. Ундан кейин уруш ногораларию сурнайларин чалиб, Бартосу Русларни ўз ҳукмим остига олдим. Сўнгра суръатни қўлдаш бермай юриш қилған ёдим, ҳақ менга Фараонг диёрини олишини ҳам насиб этди. Ана ундан кейин саъй-ҳаракатим янада ошкору бўлиб, шаҳаншоҳ Доро ҳам қўлимага асир тушибди. Устма-уст ёр бўлаётган баҳт мени сарафroz айлаб, ҳақ мени шу хилда қудратли қилиб юборди. Толеим мени қайси тарафга юзлантирган бўлса, улар менга нисбатан ўн, балки юз баробар бўлса ҳам ҳақ амри билан уларга қарши жанг қилдим ва уларнинг чангини осмону фалакка чиқардим. Энди, ҳозир бутун Эронга қарашни мамлакатлару, уларнинг шоҳлари менинг ҳукмим остига ўтдилар. Доронинг баланд мартабалигига тан бериб, унинг буйруигига мутеб бўлмиш гуруҳларнинг ҳаммаси даргоҳимга келиб, менга қуллуқ бажо келтиридилар. Мен уларга шундай беҳисоб иноятлар қилдимки, эл учи қанча тасаввур қилмасин, бари бир ундан қўцдир. Бинобарин, сенга ҳам баҳт ёвару, толеъини ёр ва раҳбарлик қилиб, бошқалардек менинг ҳузуримга ташриф буюресанг, осмондек баланд даргоҳимга сигинсанг, дейман. Не амр қиссан, қаломимни қабул айлаб, итоатимга бош эгиб, оёғимни ўпсанг, дейман. Мен ҳам сенга нима лозим бўлса, лутф-эхсон юзасидан марҳамат қилай; имконият борича сен билан келишай ва дўстлашай. Бошқа шоҳларга қараганда мар-

табангни баланд айлай ва иноят тариқи билан иззат-хурматингни жойига қўяй. Кишварингнинг ҳаммасини ҳисоблаб, бошдан-оёқ сенинг ихтиёрингга хат ва рақам қилиб берай. Башингга фалак оғат солса, паноҳинг бўлай; душман адоват қилса, унга қарши курашда сенга иттифоқдош бўлай. Ва агар, ўртада бир монеълик бўлса, бу тарафга келишини фойдасиз деб билсанг ёки бу томонларга ўтишнинг иложини қилолмасанг, зарурат сени бу иқболдан маҳрум қиласидиган бўлса ва ёки менинг оstonамга келишининг учун монеъликлар юз берса, бу ҳақдаги узрларинг маъқул ва тушунарли бўлса, у пайтда ининг, ўғлинг бўлса, икковини юбор; йўқ десанг, ҳалқингдан биронта одамини жўнатгинки, у доно, соҳиб ақл, сенинг ўрнингга муносиб ва ишончли одам бўлсин. У мол-дунё, яъни совгалар билан қелиб, сенинг номингдан хизматкорлардек қуллук қилсан; қандай узрларинг бўлса айтсан; мақсад ва муддаойинг нималигини бошдан-оёқ баён этсин. Мен нимаики ваъда қилаётган бўлсам, вафо ҳам қилайн. Борди-ю, аксинча, бўйсуниш ўрнига худо сақласин, жоҳиллик ва ўжарлик қилсанг, шиоринг урушиш бўлиб қолса, гумроҳлик айлаб, хато йўлга кирсанг, бевафо фалак бошингга нима кунларпи солса, ўзингдан кўр. У пайтда мендан муросаю мадора умидини кутма. Нимаики қилсан гина қилма, мен маъзурман. Мақсадим шулар эди, ҳаммасини хатга ёзdim. Қолган сўзни элчи баён қилар, вассалом».

Шу мазмундаги мактубни иншо қилиб, у элчига яна бошқа сўзларни ҳам изҳор айлаб, айтилиши керак бўлган гапларни қолдириб, керақ бўлмаганларини мактубдан ў chirди. Ҳамма хатлар битилиб, тартибга тушгач, уларнинг ҳар бирини бир тарафга жўнатишни тайинлади. Шундан сўнг ишни битириша, гапни гапиришда паст-баландни фарқ қиласидиган элчилар у хатларни олиб, ҳар томонга равона бўлдилар. Ҳар жонибга ўйл олган элчиларнинг бир хиллари оз вақт юриб, манзилларига етдилар. Дунёning ҳар диёрида мамлакати бўлган шоҳ ва шахриёрлар бу инидан хабар тонгач, дилларида умид ёки қўрқув бўлинидан қатъи назар, хат келтирган элчиларни иззат-хурмат билан қарши олдилар. Уларнинг дилларидаги мақсадларига қулоқ солиб, шоҳ юборган номани кўзларига суртдилар. Хатни ўқиб, мазмунидан огоҳ бўлгач, шу мактубни олиб борган одамга ҳамроҳ бўлиб, ўзлари билан шоҳга атаб пешкаш — совгалар ёки хирож — солиқларни ва бошқа зарур нарсаларни олиб, шоҳни қўриш. баҳтига муйассар

бўлмоқ умидида ҳаракат қилиб, Искандар ҳузурига етиб келдилар. Фақат уч киши хато қилиб, шоҳнинг олдига келишдан бош тортиди. Шу уч киши баъзи иижёя вайкларни қилиб, Искандар амрини бажармадиларки, булардан ҳеч ким буидай муомалани кутмаган эди.

Жумладан, Кашмир шоҳи бўлмиши Маллу иби Мабоқ, ҳеч қандай риоя, андиша қилимай, дебдики: «Искандар агар бутун дунёнинг шоҳи бўлганда ҳам менинг мамлакатимнинг бу дунёга дахли йўқдир. Зоро, тангри менга уч ҳунарни насиб қилибдурким, агар бирордан енгилсам кутилмаган ғаройиб воқеа бўлур эди. Биринчиси шуким, мамлакатим ниҳоятда мустаҳкам: унинг тоглари баланд, қалъялари истеҳком шаклида. Бундан ташқари, бу ерда яна бир ажойиб иш қилинганким, қалъанинг бутун тевараги ҳам, ости ҳам дарёдан иборатдир. Иккинчиси шуким, менинг бир қанча сеҳргарларим бор бўлиб, улар ҳаммаси мендан мояна еб ётадиган хизматкорлардир. Агар менинг бошимга фалак бирон оғат юборса, улар шундай шафқатсизлик билан чора кўрадиларки, сеҳр-жодуни ишга солиб, юронқозиқни ўйртқич шерга, буғуни салобатда қонхўр қоплонга айлантирадилар. Агар Искандар оламнинг ҳалқини йиғиб келтирганда ҳам унинг устига шундай оғат елини эсдираманки, бу елнинг шиддатидан унинг бутун қўшини омонлик тополмай, худди елга совурилган сомондай тўзгиб, тумтарақай бўлиб кетади. Учинчиси шуким, агар Искандар урушқоқлик йўлини тутиб, зўравонлик билан мамлакатимга босиб келса, бу ер бир тоғлиқ жой бўлиб, баланд тогнинг устида бир қўргоним борки, бу қадимги илм-ҳикмат эгалари тарафидан мис ва бронза қотишмасидан яхлит қилиб қўйилган тилсимдир. Бу шаҳар ичидаги маҳфий ер ости йўли бўлиб, ногаҳон шоҳ шу ерга тушиб қолса, то қўргонгacha бўлган бу йўлда чархи фалакка чиққудек бир иссиқ ҳарорат билан шамол қуюни ўйнаб ётганини кўради. Қачонки бу йўлини бир оғзини беркитилса, иккинчи оғзи ҳам албатта ёпизиб қолади. Агар бирон киши шу қўргонгacha бўлган шу ердаги тилсимда шундай бир сир борки, ўша одам ҳаракат қизиб шу сирни очса, ўз дунпанидан ўт билан сани ўғирлай олади. Бу ер гармсөннинг макони бўлиб, агар шу ел эсмаса, одамлар куйиб-ўртаниб кетадилар. Аксинча, агар шу ел қўзгалиб ташқари чиқса-чи, бу мамлакатда жони бор одамнинг қолиши мумкин эмас. Ҳожати бўлмаса ҳам айтанин, агар олов бўлмаса, одам ейдиган овқатини нима билан пиширади?

Кашмирни эмас, ўзга иёлмини ҳавас қиласанг, дуруст бўлур эди».

Маллу шундай фикр баён қилгани каби, Ҳиндистон шоҳи Рой ҳам айтибдики: «Искандар олий мартабали шоҳдир, у қандай ҳукм эта, фармонини бажаришга тайёрман. Лекин дунё ҳомийси бўлмиш Доро сенинг томонингга қўшин тортуб борғанида юз хил таъриф билан нома ёзиб, менинг ҳам сенга қарши юриша бирга бўлишимни таклиф қилган эди. Унинг сўзини ерда қолдириб бўлмасди. Устига-устак, йўл йироқ бўлиб, бир-икки йидлик яроқ ҳам лозим эди. Мамлакатимдан икки йиллик хирож олиб, қўшин учун ҳам қанчалик зарур бўлса бериб, унинг тайинлаган жойига, яъни Рум элининг шоҳи билан бўладиган жанггоҳга бўриб етдик. Сизнинг баланд иқболингиз Дорони паст айлаб, ажал тузогига гирифтор қилди. Сизнинг иқболингиз душманнинг чаигини чиқазиб юборгач, биз дашт-биёбонга қараб йўл солиб қолдик. Қурол ва қўшиналаримизнинг ҳаммаси барбод бўлганини каби, фалакдан талай зулму бедодликларни ҳам кўрдик. Урушга қатнашган эълим олдида хижоятга қолганим устига, асирга тушига аскарларнинг ҳаммаси қўлга, озод юргани одамлар бандига айланди: шаҳзодалар жиловдор бўлиб қолди. Мен ичча ойлаб биёбон кесиб, ўз мамлакатим пойтактига етиб келгунимча, йўл-йўлакай аскарларим ўлиб, қурол-аслаҳам талон-тороқ бўлиб, бу ерга ўи хиссадан бири ҳам етиб келомади. Шунча мол-жонимнинг гойиб бўлганини кўриб, мамлакатим ҳалқи оғир мусибатга ва ҳар хил хаёлга борди. Ҳалқи аслида қора ранги дема, бутун мамлакат мотамга ботиб, қора кийимга бурканди. Мен, «Искандарга бўйсунмайман» демайман, йўқ, бөшимиға шунча шикаест тушиганини айтишман. Сенинг ҳукмини бошим ва жоним устига, лекин зулм-ситам билан ҳалокими кўзлама. Бу кундан икки-уч йил ўтиб, бу мамлакатимда тинчлик-омонлик ва хотиржамлик барқарор бўлса-ю, исталган нарсанни қўлга киритиш имконияти туғилса экан. Мен шундай кунни кўриш умидидаман. Икки-уч йил ўтмасдан сенинг таклифларингни қабул қилиш менга беҳад малол келади. Агар менинг бу гапимга лутф-марҳамат юзасидан қараб, фикрингни ўзгартмасанг, ҳақ пешонамга нимани ёзган бўлса, шуни кўрарман. Сенинг амринг қазо-қадарнинг бўлса, шуни қўрарман. Сенинг амринг қазо-қадарнинг ҳукми эмас-ку, ахир. Искандар ҳукмдер бўлса ҳам худо эмас. Мен сенинг сўзингни шунчалик хурмат қилдим, сен ҳам ўз иззатингни билсанг, ёмон бўлмас». Ҳинд шоҳи Ройнинг хатга берган жавоби ана шундай бўлди.

Чиъ шоҳи эса яна бошқача хитоб қилиб, дебдики: «И-

кандарнинг юборган мактуби заҳардан аччигу қиличдан ўткир. Элчисини бу томонга юборган иайтда мактубини адиша билан ёзмабди. Менинг ҳам лашкарим кўп, эл-юртим ўзига тўқ ҳаёт кечиради. Менинг удан камлик жойим йўқ. Бир шоҳ бошига шоҳга ҳоким бўлмагач, унинг бундай мактуб ёзини ўринисизdir. Ёзган хатида ҳикмат сўзини ишлатиб, ўзини «ҳаким ва дошишманд» дебди. Унинг фикри шунчалиқ пок экан, юқоридаги сўзлари ақлга тескари эмасми? Боши осмонга етиб кетган одам ҳам, «Хоқони Чин даргоҳимга келсин!» — деган гапни айтилмайди-ку. Доро шунча вақт жаҳондорлик қилган бўлса ҳам орамизда дўстлик барқарор эди. У бундай муомала қилмади, менга ҳеч қаочон бу каби таклифда бўлмади. Искандарни иккичи Доро деб билай, уни жаҳондаги мамлакатларнинг шоҳи ҳам деб тан олай. Лекин у бир нарсанинг маъносидан бехабарга ўхшайди: Чин кишварининг ўзи ҳам бир жаҳондир. У йигитлик қилиб хатни шошибди, аммо мен унга жавоб қилишда шошма-шошарлик қилмайман. Агар у ўз номасида дагалликка йўл қўйган бўлса ҳам мен қўпеллик қилмайман. Агар у Доро каби дўстлик қилса, мен ҳам сўзига харидорман. Борди-ю, бундан ортиқ нарсани хаёл қилиб, мактубида ёзгани каби сўзларни айтса, орзуvida мультадиллик бўлмаса, уруш ва жанг қилишдан бошқа иложим йўқдир. «Унинг устига босиб бораман», — деб айтмайман, йўқ, қайси ерда уруш қиласман, деса ўша ерга бориб, саф тузишга тайёрман. Лекин бошимга қўшин тортуб келса-чи, энни очиб, шаҳримга киришга йўл қўймайман. Қўшинимнинг оёқ зарбидан, чархи фалакни тўзон бостириб, шаҳардан чиқиб, бетма-бет жанг қиласман».

Юқоридаги учта мамлакат шоҳига бормиши учта элчи уларнинг гапини олиб, Искандарнинг ҳузурига келдилар. Улар ўз сўзларини юқорида тасвирлаганимиздек бошлиб, то охиригача бирма-бир адо қилдилар. Искандар ўз ҳузурига дарҳол келган шоҳларга жуда қўп илтифотлар қилди. Бир неча бор шоҳона базм тузиб, маю созлар билан улар қўнглини хушнуд этгач, шу учта мамлакат бобида улар билан фикрлашди. Бу шодлин базмларида ўзи ўйин-кулги билан банд бўлгани ҳолда, қўнглида ўша тарафларга юруш қилимоя фикри туғилган эди. Лекин қиши яқинлашиб қолди. Шоҳлар қиши фаслида қўшин тортмайдилар. Бинобарин, қўнглида қишилаш фикри орзузи туғилиб, Аррон Қорабоги томонга қараб йўл олди.

Эй соқий! Бир нафас ўй-хаёлни қўйиб, җадах ичига шишишани тўйтар. Бир дамгиња мен энди Ҳиндистону Каш-

миру Чинга юриш қиласан, деб шишага ўхшаб юзингни буришилмай тур.

Эй чолгучи ва қўшиқчи! Ҳиндча куй куйла, унга Кашмирйилар сеҳрини омухта қил. Мен чиний идишдаги майни ичганимда сен жарангдор чиний идишни жўр қилиб чал.

Эй Навоий! Жон багишловчи бодани симир. Бу дунёда на Маллу, на Рой ва на Ҳоқон қолади. Бу мазмун май қадаҳининг даврасида ёзилмишdir. Бунга қараганда, эндиғи сўз юқоридагиларда эмас, йўқ, Искандар бобидадир. Йўқ, асли гап оламга оро берувчи Искандарда ҳам эмас, балки, Хизр билан Исо-Масиҳода бўлса керак.

XXXII

*Изғирини ҳасратли ошиқнинг совуқ оқидан нишона ва совуқ шиддати ўрганган шайдойиларнинг ўтли нафасидан ағсона айтадиган, мармар тошига сўз бермайдиган қалин муз қатламлари ва жаҳонни қоплайдиган дурсочар қор чопқини таърифидаким, бу фаслда қуёшдек шуъладан ва балки май шуъласидан равshan бўладиган фалаксимон оқ уйда бир қуёш юзлик баҳори нозпарвард гулрӯйдан
мажслис гулшан бўлгани*

Қишилласи базмини гулхан ва май билан қиздириш керак. Май худди ўтдек ҳароратли, ўт худди майдек қиздирувчи бўлса. Ўтнинг манқали май ширасидек жилвалиниб турса-ю, май шираси худди манқалдаги ўтдек ўткир бўлса. Ўрдак шакл, тиник лаъл май идиши ёнида бўрдоқи ўрдак кабоби турса; ўтнинг шуъласи уйни гулшан, майнинг жилvasи кўзни равshan айласа; уни бир ёқимтой дам-бадам алантариверса: ўт туташидан уд ҳиди таралса ва димогларни ҳар лаҳза май қиздириб турса; унинг чўғи гавҳар кони бўлса-ю, бунинг лаъли майи бир парча чўғ бўлса; лекин базм юз киши сиғадиган оқ уй ичида бўлса-ю, оқ уйнинг ташқариси тун мушки билан қоп-кора тусга кирса; ўша қоронгулик устига оппоқ булут таралиб, жаҳон бошдан-оёқ оппоқ қор билан қопланган бўлса; оқ уйнинг эшик ва туйнуклари тамоман беркитилган бўлиб, уй даврасига катта наматлар солинган бўлса; созанда-хонадалар куйи авжига чиқса-ю, у куйларни улфатлар завқ-шавқ ва сукут билан тинглаб ўтирасалар; одамларни фақат май эмас, бир неча шўх гўзал ҳам ҳар хил ноз-карашмаю кўз сузиш, киприк ўқи отиш билан йиқитиб турса; бирорларнинг кўнглига шу нозанинлардан бирининг пип-

хоний муҳаббати ғам солиб, хаёlinи ўзга оламларга элтиб кетса; май унинг эс-хүшини олмасдан илгари, юрагидаги дардини ҳеч кимга ошкор эта олмаса; ичган бодаси унинг ҳүшини олгани устига, қаршисида ҳалиги маҳваш япа май сузиб, узатиб турса; у бечора дам-бадам ичаётган қадаҳдаги май аччиғи устига, қадаҳдек аччиғ-аччиғ ўйглаб кўз ёши тўкиб ўтире; у нозанинга боқмай деса, гўзаллигидан бебаҳра қолса, боқай деса, юраги дов бермаса; шунда ногоҳ ўша шўх ўжар унинг қаршисига ўтириб олиб, юз ноз ила май қадаҳини тутаверса, унинг ҳолигавой. У ўша бодаларни ичиб, унинг олдига бош қўйса-ю, қиёматгача бошини кўтармаса, кошкӣди! Агар шу аҳволда ўлса, уни ҳаргиз ўлим дема, йўқ, абадий ҳаёт деявер! Майпарат ошиқ бирон ерда маст бўлиб, ийқилиб, ўзидан кетса-ю, саҳар чоғи маҳваш ёри уйғониб, унинг хуморини тарқатиш учун яна май тутиб журъақашлик айласа; шаъмлар ёқиб, яна базмни бошлаб шўхлик билан ҳар хил қиликлар қилса. Худди мастлардек хумор-хумор боқиб, лаъли лабининг майидан мастларни яна майпарат этса; қора бўркининг учини қора қоши устига қийшиқ қўйса; кўзи пўстинига ўралиб, қўй шаклидаги ҳамал буржидан чиқкан порлоқ қуёшга ўхшаб жилваланиб турса, кеча-кундузнинг шундай айланиши натижасида қиши ичида бундай баҳор бўлишини қиёс қила олмаса; шу суръат билан ошигининг бошига келиб, ноз-истигно билан унинг ёнига ўтириб, қулогидан тортиб уйготса; кўзини очгач, минг туман ноз ўқини отса; алқисса, Исо-Масиҳо «куф-суф» қилтандек юз хил «дам» уриб, кеча ўлдирган ошигини бугун бошқатдан тирилтираса, севгилисига у илтифот билан рух бағишиласа-ю, Масиҳдек ҳаётбахш ёри қўлидан бу бечора ҳам оби ҳаёт ичса; Масиҳ нафасидан жон топиб, совиган вужудига ҳаёт суви югурса, иккى қултум майдан ичиб шундай маст бўлсаки, базмдаги улфатлар изида бунинг гапи достон бўлиб кетса. Буни «маст» дема, ҳолдан тойтган мажнун де, жинни бўлгандা ҳам жуда наришон аҳвол жинни, де. Май ичган сари ҳарорати из мастлиги органи каби у паризоднинг қиликларини кўрган сари жиннилиги тўғён уриб борса. Ишқ девона қилиган инҳо ўз сирини очиб қўйишидан ваҳимага тушиб, ўрнидан турса-да, ўйдан ташқарига чиқиб, худди телбалардек ҳар томонга югурса, жаҳонни қор ичига қопланган ҳолда кўриб, уни иккинчи бир бошқа дунёга ўхшатса, совуқ тифидан шундай изғирин эссаки, бу изғирин қаерга тегса, худди пичоқдек кесиб юборса; сувлар шундай тош қотиб музласаки, уни тош билан уриб, ёриб бўлмаса; қуёшнинг кўзи бир коса

муздек акс этса-ю, ундан сочилган нурлар худди қатра-қатра юлдузга ўхшаса; офтоб кўм-кўй фалакда кўринмай кетиб, оқшом чоғидагина кўзга намоён бўлса; қуёш шуъла-си ниҳоятда нурсизланиб, табиатида ҳарорати ҳам йўқолса; одамлар совуқ елнииг заҳридан юз-кўзларини ўраб олиб, нафасларининг тафтидан муз сумалаги ҳосил бўлса; қуш ўзини худди девоналардек ўтга ва парвонадек ёниб турган алангага урса; гўё тутуннинг остида шуъла тузоқ-дек акс этиб, унинг учқунлари доңга ўхшаб кўринса; тўлин ой кўкда ботгунча юз марта тўйгиб, фалак дengизининг ишларни кўки ҳам муздек қотса; оқ булут ҳам фалак чархи бўшилигидан тек турмаганидан ундан бир парча муз синиб тушигандай акс эта; шамолнинг тинимисиз эсишидан қиши дастурхони унга тўлса, мамлакат чаманларини остин-устин қиласа; хеч қандай дараҳтии қўймай силкитиб, бошдашиб-оёқ яланточлаганидан шоҳ-шаббалар ўзларини қўйдиришини, битта қўймай ёндиришини ҳавас қилиб қолса; қирговубу ўт учқунларини кўргач, дон гумон қилиб, совуқ елидан ларзор бўлиб ётган шамшод ва сарв дараҳтлари атрофида айланса; ҳалқ ундан тўзгиган пар ва туклар ичи-га кўмилиб, жаҳон худди қокум ҳайвонидек оқ туслага бенанса; одамлар қулоқларини икки кифтлари ичига олиб қўлларини эса қўйинларига тиқиб юрса; кишиларининг ҳаётине беомон совуқдан ҳавф остида қолиб, жонларини ҳовучлаб, ўзларини кичик бир иш узугидек ноҷор ҳис этишса; ҳар қанча ўраниб чирманилса ҳам иссиқликни ҳаво-нинг совуқ заҳри йўқ қилиб юбореса; қуёш теграсини юл-дузлар ўрагандек, ўтнииг атрофини маҳвашлар қуршаб олса; элни тоғ изгирини сомондек саргайтириб, уларнинг юзи оловда худди қаҳрабодек акс эта; шамол ўзини ҳовузга томон урганда, гўё симобни асл қумушга айлантириандек, сувни мавжлантирса; балиқлар қиши наҳангига смиш бўлиб, хот киргач, у қиши наҳанганини ютса; ниҳоят қаҳратон қиши яшваръ лашқарлари ўз базмини бошлаб, ер юзини ўзига ўқ ўтмас кийим қилиб олса; ер эса бу совуқ босқинига чидамай, олам аҳдини исену галаёнга келтиреа; совуқ шиддатидан кўз очиб бўлмаслиги устига, қавс ойи-дам-бадам ўзининг найзасини санчса; олам қиши назарига жуда ҳам галати кўриниб, ходисалар қуюни жаҳонни тасиб бўлмас ажиб бир туслага киритса!

Қиши қўшини юқоридаги манзараларни кўрган ҳалиги паришонхол ошиқни эзиз ташламоқчи бўлса; кейин у уйдан ноўрии чиққавини ҳис қилиб, яна қайтиб киришдан бошқа чораси йўқдигини пайқаса-да, базмга қайтиб кириб, яна анбар ҳидини ҳидласа; у дўзахдан қочиб, бе-

хаштга доҳил бўлгандек бўлса: унга ҳурзод жонон яна қав-сар сувини тутиб, у сув бунииг жонига яна ўт солса; бир ниёла ичиш биланоқ яна маст бўлиб, худди соқийининг обекқинаси тагига бош қўйса-да, ўз фигони билан чархи фалакни бозовта қиласа!

Лекин, базм қанчалик жанинг ўхшаш бўлгани билан агар киши ёрсиз бўлса унинг дўзахдан фарқи йўқдир.

XXXIII

Мажнун ҳикоятикум, қиши кунининг узун қоронгу кечасида Лайли зулфининг муаттар ҳидини шамол карбони орқали келтириб, унинг димогига урди ва баҳт машшотаси (безакчиси) мурод ишни Мажнун қўлига тутқазди

Эшитишимча, боши гангиг қолган бечора Мажнун ою ийллаб дашту чўлларда сарсон-саргардон кезарди. У қиши демай — ёз демай юрар, югурап-елар эди. Ёз бўлса дашт дўзахни эслатар дараҳжада қизиб, қуёш ҳаммаёни оташдек ёндириб юборар эди. Мажнун шундай иссиқ пайтларда ҳам сояга ўтишни эсига келтирмас, сояда ётгани билан унинг мақсади юзага чиқмас эди. Борди-ю, қиши ҳавоси забтига олиб шиддатидан одамларнинг қизил юзи сарғайгани тақдирда ҳам Мажнун ўз масканига қайтмас, исиниб олай деб гулхан атрофига бормас эди. Яъни унинг бутун хаёли Лайли томонда бўлиб, Лайли қаёнда бўлса, майли ўша томонда бўлар эди. Маҳбубининг қаердалигидан ҳабар топса, ғам-андуҳга тўлган юрагидан нола чекиб, тоңг насими гул томонга қараб хиромон айлагандек, у ҳам ўша томонга қараб елиб-югурап эди.

Қишининг бағоят совуқ бир кунида у Лайлига яқин бир жойга бориб қолади. Булбулга гулзор исини етказгани каби, сабо унинг димогига ёр исини етказади. Бу вақт қоп-қоронгу тун бўлиб, ёмғир-кор аралаш бўрон эсар эди. Димогига гўзал нигорининг иси киргани туфайли Мажнун қўзини юмганча ўша томонга қараб югорди. Ер уйининг олдига етган пайтда кўзи юмуқ бўлгани сабабли бошини эшикка уриб олди. Эшик очилгач, бенхтиёр чонганча уйга кирди.

Бирорнинг уйига бош уриб кириш бундан ортиқ бўлмаса керак. Қўзини очиб қараса, уйда худди қоронғу кечада ҳаммаёни ёритиб турган Сұҳайл юлдузидек Лайли турган экан. Шунда шавқ ва ҳайрат Мажнуннинг юрагини ҳаяжонга солиб, бетоқатлик уни холдан кетказиб, Лайли қаршисида бошни тупроқча қўйди-да, икки қўзини дунё-

дан абадий юмди. Бунииг келганини ногаҳон бирор фахмамасин деб Лайли уни бир ҳужкрага олиб кириб берқитди.

Агар киши ўз ҳаётини тарқ этган ҳолда шу каби муродмақсадига етишса-ю, яна қайта тирилишни истаса, унга яшани ҳаром бўлсин!

Ишқ савдосида шу каби ажойиботлар борки, беишқ одамлар бундай ишқ «ўйин»ларидан хабарсиздурлар.

Е раб, Навоийга ҳам шундай яқинликни ато қилгин. Яқинликни ато қилиб, ёр дийдорини қўришини насиб этгин!

XXXIV

ҲИҚМАТ

Искандарнинг Арастудан қиши фаслида совуқнинг қаттиқлигидан ва ёғингарчиликнинг кўплигидан одамлар қийналадилар, шунга қарамай, нечун ҳалқнинг табиати унга толиб ва рогибдири? — деб сўрагани. Ҳакимнинг бу саволга жавоб бериб, ҳикмат булутидан дурлар ёѓдургани

Саховати дарёча бўлган шоҳ Арастудан сўради: «Эй, Масиҳо нафасли ҳаким. Қини фаслида кўн қийиничилклар бўлади, ундан исенопларга азоб-уқубат етади. Шулардан бири изгирии бўлиб, элини дардга гирифтор қиласа, иккичиси, кишини ҳалок этувчи қаттиқ совуқдир. Қишининг узун, қашқатғич совуқ тунини кўз олдингизга келтиринг, унга қор бўрони қўшилиб, ҳаммаёқни чопкин — тўс-тўполон қилганини айтмайсизми? Қиши чоги фалак ерга шу хилда фитналар ёғдириб, кишиларнинг табиатини бўшаштириб, тикиласини қуритади. Шунга қарамай, нима учун ҳалқнинг ёзга қараганда қишига рагбати зўр бўлади? Бунииг даҳшатини кўриб-билиб турган одамнинг табиати нега бундан чўчимайди?

Донишманд мунажжим шундай деди: «Бу ишининг бошқа бир сабаби бор. Масалан, қишининг табиати совуқ, нам ва рутубатлидир. Ақл бу масалага шу тарзда қарайди: ёш кишиларнинг табиатига майин ҳаво ёққани ҳолда ҳарорат ва қуруқлик азият беради. Қуруқлик билан иссиқ ҳарорат алангалатган киши вужудини совуқ ва намчил ҳаво мўътадил ҳолга келтиради. Ёшлик ва қарилик даврлари ҳам кишиларнинг айш-фарогат чоги хисобланади. Дам олиб роҳатланиш, кўпчилик учун, ёзга қараганда қишида қулайроқдир. Агар қундузи қор-ёмғир ёғадиган бўлса, ҳалқ бу фурсатдан дам олиш учун фойдаланади. Об-ҳавонинг покурайлиги у ёп-бу ёнга юриш ва ҳаракат

қилишга монеъ бўлгач, одамлар дам олиб, роҳатланишининг пайдан бўлиб қолади. Қиши кечаси ниҳоятда узун эканлиги ҳам роҳат-фарогат учун заминдор. Қишининг узун кечаларида ёр-дўстлар билан сұхбат қуришдан яхши нарса ўйқ. Аммо кўн авом одамлар вақтни ётиб ухлаш билан ўтказадилар. Баъзи бирорлар уйқу элтунча май ичишини ўзларига ҳунар қилиб оладилар. Ўз вақтида ётиб ухлаш — баданинг саломатлиги учун зарурдир. Ухлаш билан киши табиати равшан тортади. Бинобарин, имконият борича уйқудан ўз вақтида, етарли фойдаланиш лозим. Шунингдек, косиб одамлар тириклик учун бир бурчакка кириб туттугуллансалар, узун тунни ётиб ухлаш билан ўтказиш ўрнига вақтдан иш ундириш учун фойдаланадилар. Илм таҳсил қиласиган одамлар ҳам камолот тониш умиди бўлса, узун кечаларда чироғ дудини кўп ҳиджамасликдан роҳатга эриша олмайди. Шунинг учун ҳам бундай киши номозшомдан кейин ва тоңг ёришмай турив илм таҳсил қиласа-да, туи ўртасида ором олса, мияга ҳам дам берган бўлади.»

Доноларнинг билимдони шу жавобларни айтгач, билим-доиларнинг шоҳи унга оғаринлар ўқиди.

Бу шарҳ этилганилардан маъъумки, олам аҳлига қиши фасли фойдалидир. Шу сабаб дунё ҳалиқи қишини талаб қиласди.

XXXV

Искандарнинг жаҳондорлик муддаоси билан азм этиб, Хуросонга етиб, Ҳиротни бино қилиб, Мовароуннаҳрни олиб, ўхшаши ўйқ Самарқанднинг тархини (режасини) тузиб, Кашмирга юз тутгани ва Кашмирйлар сеҳрини даф этиши учун Мусо каби ақл ишлатиб, сеҳрли тарзда турган қалъаларни мўъжиза билан бузуб ҳамда ул ердан Маллунинг умидини узиг, тилсимлик қўргонга азм этгани ва Искандарнинг Кашмир шаҳрига киргани

Бу можароини шарҳ этгаш тарихчи достонни шундай сўзлар билан бошлайди: шоҳ қинини ўтказини учун ўйлга тушиб, Аррон (қадимги Озарбайжон) давлатининг Қорабоғ деган жойини ўзига оромгоҳ қиласди. Унинг муддаоси жаҳонгирлик бўлиб, туни куншу ҳақда тадбири излар эди. Илм-ҳикмат аҳллари билан маъжисе тузиб, бу бобда уларнинг фикрини сўрар, эртаю кеч шунинг тадбири ҳақида ўйлар, унинг ўйлари билан эса тақдир ишъикоси ўртасида фарқ ўйқ эди. Бу андишадан озгина хотиржам бўлса,

қўшинни қандай тузиш ва уни қуромлантариш ҳақида фикр юритар эди. У ўз қавм ва яқинларига меҳрибонлик кўрсатар, ўзига тангридан мадад тилар эди. Бу каби ишларнинг ҳаммасидан бўшаса, отга миниб овга жўнар эди. У ов қилиб, хордик чиқазганида, кўниинча Арас дарёсининг атрофидаги ўрмонларни сайд этар эди.

Доим айланиб турувчи фалак қўёни ҳамал (март — баҳор) жилва қилиб турган фаслга етказгунча Искандар шу каби ишлар билан машгул бўлди. Қуёш шоҳи шараф тониб, ҳарорати ошаркан, ҳар тарафда кўм-кўк майса қўшинлари саф торти. Ана шу пайтда хуршид юзли шоҳ ҳам ўз саройнга бориб, ҳалиги майсалар сингари қўшинини даштга чизди ва кўхна фалакнинг қутлуғ соатини мўлжаллаб, баҳт-саодат билан қинилоқдан жўнади. Йўлга чиққач, Сипоҳонга қараб юзланди, ундан ўтиб Хурросон томон ўйл олди. Бу ерга етгунча бўлган бутуни Эрон замини хат-муҳр билан унинг ҳукми остига ўтди.

Хурросон об-ҳавоси унга ёкиб, табиати шодлик ва қувончларга тўлиб кетди. Зоро, бу мамлакат бениҳоя кенг бўлиб, ери бошқа иқлиmlарга қараганда баланд эди. Хурросоннинг бутуни атрофини кўздан кечириб, қандай сифатлари бўлса аниқлади. Хурросон ўлқасида қўпгина анҳор ва чашмалар бор эди, буларнинг ҳаммаси унинг кўнгил кўзгусида бўлган чаңг-губорни ювиб юборди. Бундан бошқа яна тўртта денгиз каби катта дарёси бор эдики, буларнинг шарқираб оқсан овози кўк авжига чиқар эди. Жаннатдай бўлган бу жойнинг сувлари ҳам жанинат анҳорларига ўхшар эди. Улардан бирини Ҳирманд дердиларки, ҳар қатра суви юз хил дардга даво эди. Бу анҳордан Зобулистон ери сув ичиб гуллаб-яшиаб, бир гўзал гулистанга айланган эди. Бу сув кўзни қамаштирадиган даражада тиниқ бўлиб, бу мамлакатдаги губорларни бартараф этган эди. Яна бири ҳам тиниқлиқда дунёни ёритадиган қўёшга ўхшаш бўлганидан отини Нимрўз қўйғанлар. Бу қишварнинг ҳар бир камбагали Ҳотамдан бой, ҳар бир аскари Рустамдан зўрdir. Буларнинг яна биттаси Дарижаз ариги бўлиб, бунинг суви, манфаати кўплигидан, узум сувидан фарқи йўқdir, йўқ, узум суви эмас, кеча-кундуз жанинадаги ҳурлар ичадиган покиза шаробдир. Бу анҳор Балх ерини обод этган бўлиб, сувидан ичган душманинг ҳасаддан кайфи бузилади.

Мана шу Балхни Хушангшоҳ бунёд қилиб, сўнгра ўзи бу дунёдан ўтиб кетди. Таҳтигоҳига эса Иброҳим Адҳам қойим-мақом бўлдики, унинг босган йўли улуг осмончалик кенг эди. Энг охиргиси Мургоб номли дарё бўлиб,

бунинг шаънига жанинатдаги «Кавсар» суви мадҳиялар айтган. Унинг сувидан ичган одамнинг вужудидан ранжи алам кўтарилиб енгил тортар, шу жиҳатдан оқил кишилар уни «ганжи равон», яъни «оқар хазина» деб атаганлар. Мана шу дарёning сувидан Моҳон ва Марв шаҳарлари ободлашган, унинг бўйларида сарв дарахтлари, қирговул қушлари кўп учрайди. Девларни банд қиладиган Тахмурнинг таҳти шу жойларда бўлиб, бу ерниг паривашларидан хўб баҳраманд бўлган. Ундан сўнгра Санжаршоҳ бу ерни оромгоҳ қиладики, ҳеч бир қуш бунга ўхиаган тузоқчини кўрмаган эди. Яна бу Хурросонда Чахчарон деган дарё ҳам бўлганки, унинг тўлиб оқадиган суви абадий ҳаёт багишловчи оби ҳаётдан иборат эди. Ери баландликда фалакдан нишона-ю, у дарё ўз мавжи билан худди осмондаги «сомон ўйли»ни эслатарди. Дарёдаги кум-шагаллар ёруг юлдузларек ярқирав, улар латофат ва гўзаликда худди дурри-покининг ўзгинаси эди. Тиниқ суви ҳаётбахшилик хосиятига эга бўлиб, уни ичган одам ўлимдан најоттонар эди. Дарёning қиргоқларида кўм-кўк гул дарахтлари, худди Хизр пайгамбардек абадий яшил рангла бурканиб ётар эди. Ерининг фазоси фалакдек кенг, ҳавоси худди жанинат ҳавосидек мусаффо эди. Лекин бу оби кавсарга ўшаган ариқдан жаҳон кишилари сув ичишини орзу қилганлари ҳолда, бунинг суви қум ва даштларга ёйлиб, бора-боргунча ҳаммаси ерга сингиб йўқолар эди.

Искандар Хурросонни бошдан-оёқ қезиб, юқорида тасвирланган тўртта дарёсини ўрганиб чиққач, равшан табиати уларни ёқтириб: «Бу ер жанинат гулшани экан-ку», — деди. Кейин, мана шу дарёлар оқиб ўтадиган заминга жанинатмисол бир шаҳар қурдирди. Сўнгра билимдон кишилар шаҳарга ҳар хил от-қўйиб қўрдилар, лекин шоҳ Ҳиротдан ўзгасини маъқул топмади. Мана шу сўзга илтифот қилиб, бу шаҳарнинг отини Ҳирот деб атади. Искандар қўйган оти Ҳирот бўлдию, аммо ҳалқ уни Ҳирий деб юритдилар. Бу шаҳарнинг тутган ўрни тўртинчи иқлимда бўлгани туфайли унинг толеъ юлдузи қуёш эди. Юлдузлар етти туркумга бўлинганилари каби жаҳондаги ерлар ҳам етти иқлимдан ташкил тонгандир. Осмоннинг ўртасида қуёш порлоқ нур согчани каби, Хурросон дунёning қоқ марказига жойлашгандир. Хурросон бадан бўлса, Ҳирот унинг жонидир; Ҳирий жон бўлса, Хурросон унинг баданидир.

Илоҳи осмонда қуёш доим бўлиб, қуёш нуридан коинот ёришиб турғай. Ҳирот ҳам қуёш сингари завол топиб ботмасин, фалак бунинг ҳалқини ошуфтаҳол этмасин.

Дунё шоҳи Искандар саъй-ҳаракат қилиб, Хурросон ўл-

касида бу шаҳарни бино айлагач, яна манзил-баманзил юриб, Амударёдан ҳам ўтди ва у ерда ҳам жанинат богига монанд мамлакатни кўрдик, бу ернинг суви ҳам, ҳавоси ҳам худди жанинатдагидек ёқимли эди. Латофат ва гўзалликда жанинатдан қолишмайдиган бу жойнинг исми Мовароунихар эди. Бу икки дарё оралигидаги ер бўлгани учун Мовароунихар дейилади. Оралиқдаги масофа эса юз ёғочни ташкил қиласр эди. Мовароунихар деб аталган ернинг шарқий чегарасидан Сирдарё, гарбий чегарасидан эса Амударё оқиб ўтар эди. Бу оралиқда фақат шу икки дарёгина эмас, бундан бошқа ҳар бири бир Арас нахридек келадиган ўн-ўн беш нафар сойлар ҳам бор. Бу нахрлардан кўп ариqlар ажралиб чиқиб, ҳар қайсиси бир қанча шаҳарларни обод қиласрди.

Ва лекин бу замонда Кўҳак-Зарафшон деган бир дарё борки, уни жанинат нахри десак, хеч ким шак-шубҳа қилмайди. Унинг сувидан дармонсиз одам ичса қувватга кириб кетарди. Зарафшон киши умридек тез оқар дарё эди. Шу жиҳатдан у сувдан на бир шаҳар ободу ва па бирон одам ерларни сугориб гуллатишдан шод бўларди. Ўзи латофатда Багдод шаҳридан ўтадиган Фурот дарёси билан рақобат қиладио, аммо худди ҳаёт сўнганидек, ҳамма сувлари йўл-йўлакай қум-тупроқларга сингиб, зое бўларди. Искандарга бу мамлакат дилкаш кўриниб, унинг ери ва оби-ҳавосини афсонавий Эрам богига ўхшатиб, хусусан, Зарафшон дарёсини Нил нахридан, Нил эмас, жаниннадаги Салсабил дарёсидан ҳам ортиқ кўриб, тангридан шу жойда Нил дарёси бўйидаги Миердек бир шаҳар бино қилишин тилади. Сўнгра илм-хикмат аҳллари билан маслаҳатлашиб ва ҳар тарафлама ўйлашиб, шаҳар қуриш учун муносиб жойни ажратдилар. Бу Зарафшон дарёси тепаликда жойлашгани учун «Кўҳак» деб ном бердилар. Йўқ, бу тепалик эмас, жаҳоннинг бойлиги устига қилинган тилсимдир. У ернинг қум-шагаллари лаъли, ёқут ва инжу-марварид доналари кабию яшил ўт-ўланлари кўм-кўк осмоннинг ўзи эди. Шу тепаликдан шастга қараб қуйилгани учун ҳам Зарафшонни Кўҳак дарёси дейдилар. Бу сув шу тепаликдан қуийига шундай оқардики, кўз юргутирган киши тепаликни ошиқнинг боши-ю, сувини унинг кўз ёшиси деб тасаввур қиласрди.

Искандар ана шу Кўҳак тепалиги ёнида шаҳар бино қилдики, буига то абад йўқлиқ губори қўнимасин! Искандар унга Самарқанд деб ном берди, ҳам «Самарқанди фирдавсмопанд» деб атади. Уни безак-зийнатлардан ҳам чиқариб-битиргач, Кашмир мамлакатига қараб йўл олди.

636

У даштларнииг паст-баланд, яхши-ёмон йўлларини салтанати Кашмирга соя солгунича босиб ўтди. Буюк ҳимматию ва доим бедор баҳтидан бора-боргунча бир қанча срларни фатҳ этиб, ўз қўл остига киритди.

Искандар Кашмир чегарасига оёқ қўйганда осмонига тулашиб кетган бир тог кўринди. У тог шундай баланд эдики, гўё чўқиси осмондаги ойнинг юзига тегиб, қўкартириб юборгандек эди. Уни томоша қилмоқчи бўлиб, тепасига қараган одамнинг тўпписи ерга тушиб кетар эди. Унииг тошлари бошдан-охиригача силлиқ қилиб йўнилгаңдек ярқироқ. Бу тогнинг икки ёни шундай интиҳосиз бўлиб, унга юриб етаман деб овора бўлмаган яхшироқ. Бутун ер юзини ўраб олган, ердан осмонгача етадиган афсонавий Қоғ тогига ўхшаш бу буюк тог орасида йўл бўлиб, икки томони ниҳоятда қиялик эди. Бу икки тог оралигидаги йўлнинг эни тахминан юз қари (метр) эди. Кашмир халқи шу икки тогни бир-бирига пайвандлаб, қалъа-истехком қилиб олган эдилар. Бу қалъанииг баландлиги ҳам, қалилилиги ҳам 150 қаридан бўлиб, ганч ва харсантош қотишмасидан бошдан-оёқ бир бутун тошдек қилиб қўйилган эди. Бу қалъага жуда баланд бир темир дарвоза қурилган. Дарвозанииг икки ёни ярим белигача тошдан ишланган, икки қаноти ниҳоятда мустаҳкам эди. Дарвоза устида уруш чоғи душманни даф этиш учун истехком ясалган бўлиб, уни ким кўрса, мустаҳкам қалъа эмас, жодугарнинг сеҳрли қўрғони деб ўйлар эди. Қалъанииг ичida зўр тадбиркор, ҳийлагар, сеҳрсоз устадан икки мингтаси доим тайёр турар, буларнинг шу баланд истехкомда туришдан мақсади қалъага минг қари наридан бирон кимса яқин келмаслигини кузатиш эди. Агар бирор у томонга тўсятдан қадам босса, оёқ-қўли бўшашиб, ҳаракатдан тўхтар ва ўз жонини тубсиз чуқурлиқда кўрарди. Одамгина эмас, от ҳам у томонга юрса, оёғида куч-мадор қолмас эди. Искандарнииг аскарлари ҳам бу ерга етгач, худди шундай лол ва беҳол бўлиб, ҳайратга тушдилар. Орқаларига қайтиб, нимаики қўрган бўлсалар, ҳаммасини шоҳга арз этдилар. Шоҳ эса бу сўзларга унча бовар қилмай, тезда Арасту билан у ерга этиб борди. Кейин ҳақиқатни яқиндан азмойиш қилиб билгач, дедики: «Бу маккор ва жодугар кашмирийларнинг ҳийла тузогидир. Биз шундай чора кўрайлилки, бу истехкому қалъаси бошдан-оёқ остин-устин бўлиб кетсин».

Шундан сўнг Искандар атрофни айланиб кўриб, орқароқка — бехавотир жойга қўшинни туширди. Кўнгли хотиржам бўлгач, ўз қароргоҳига қайтиб ором олди.

637

Бу сафарда Искандар билан беш юз олим бирга эди. Хусусан, улардан ўнтаси эртаю кеч шоҳ билан бирга бўлиб, унинг энг яқин дўстлари ва ҳамсухбатлари эдилар. Булар тубандагилардир: Афлотун, Арасту, Балинос, Арашмидус, Шаминос, Қилимун, Волис, Фарфурнус, Сукрот ва Ҳурмус.

Лашкарбони Искандар бу донишмандларнинг ҳаммасини чақириб, маслаҳат маъжлиси очиб:

— Бу кашмирийларнинг сехридан бошқа нарса эмас, қани, айтинг, бу сехрни қандай тадбир билан даф этмоқ мумкин? — деди.

Донишмандлар ҳозиржавоблик билан сўз бошлаб, аввало ҳаммалари шоҳнинг ҳақига яхши тилак тиладилар ва бундай дедилар: «Шоҳимиз бу ишдан ташвишлимансинлар, бунга юз баробар найранг бўлса ҳам илм-ҳикмат билан барбод қилиб ташлаймиз. Бу истеҳком агар чархи фалақдек зўр бўлганда ҳам уни емириш биз учун қийин эмас. Тангри шоҳнинг иқболини баланд қилсин. Агар у зотнинг иқболи бизга раҳнамо бўлса, бу найрангларни албатта, бузамиз — баланд қалъани ер билан яксон қиласиз. Бир нечагина сеҳргар жўгилашнинг қўлидан найрангбозлигу кўзбўямачиликдан бошқа нима келар эди? Илм аҳллари уни даф этмай, сенинг ҳузурингдан ҳеч ерга кетмайдилар. Дунёнинг ҳамма илм-ҳикматини бошдан-оёқ билган, фан бобида ҳар қайсиси бир жаҳон бўлган олимлар бу ишда сенинг раҳбаринг эмас, хизматкор қулларингдир. Жўгилашнинг найранги Афлотунни хижолатга солса, Арасту бу жодугарлардан фириб еса, ер юзида яшамагани яхшироқ эмасми? Кашмирийларнинг сеҳргарлари қанча кўп бўлса ҳам фан олимлари олдида уларнинг аҳамияти кам, зеро бизнинг ҳар биримиз уларнинг мингига бас келурмиз. Чумчуқнинг лақаби жодугар бўлгани билан, у қанча кўп бўлса, овчилар учун шунча курсандлик келтиради. Шоҳ агар икки кун дам олиб турса, учинчи куни душмани устидан ғалаба қозонгусидир. Шу орада биз илм-фани ишга солиб, уларнинг сехрини бошдан-оёқ бузиб ташлаймиз».

Искандар бу сўздан хурсанд бўлиб, олимларга таҳсии айтди ва:

— Барча нарсани йиғишириб, ҳаммангиз шу ишга машгул бўлингиз, — деди. Улар шоҳни дуо қилидилар ва мақсадини бажо айлашга сўз бериб, ўринларидан турдилар. Шундан сўнг Искандар ўз хонасига жўнади, олимлар эса билимларини ишга солишига жиришдилар. Улар бошлаб ўлдузларнинг ҳолатини жўздан кечтириб, улар-

нинг табиати узларининг бу ишларига қанчалик мос келишини қиёс қилиб кўрдилар. Кейин бир қанча кўра ва дамларни тайёрлаб, маъданлардан бирмунчасини ҳозирлаб, симоб, қалайи ва мис аралашмасидан катта коштокка ўхшаш бир қурол ясадилар. У тўп фалак сингари думалоқ бўлиб, ичи осмон гумбазига ўхшаш бўш эди. Унинг ичини турли дори ва моддалар билан тўлатдилар. Кейин бу тўпдан икки тешик қўйиб, у тешиклардан тўп ичига икки пилик киргиздилар. Душманинг бошига ўхшаган, ийқ, чақмоқ тошига ўхшаган бу коптоқнинг пиликларига ўт қўйиб, уни чақмоқ ёйига ўрнатиб, сеҳргарларнинг ўша бир бутун тошдан иборат бўлган кўргони томон отиб, кашмирийлар устига осмондан балодек туширадиган бўлдилар. Бу тўпнинг пилиги ҳавода ёнса, ичидағи портловчи моддага ўт тегиб, бу тилсим тўп мўлжаллалиган ерга тушади ва қаттиқ портлаб ёнишидан ундан тўрт нарса: баҳайбат садо, ўт-аланга, қора тутун, бадбўй ҳид ҳосил бўлади. Бу тўпнинг портлаган садосидан у сеҳргарларнинг асбоблари бузилади; ўт аланигасидан қалъанинг дарвозалари очилади; у дуддан сеҳргарларнинг юзи қораяди; ҳиди кимминг димогига кирса, жодугарлик илмини тамоман эсдан чиқарип юборади. Бу ажойиб тўлини ой каби думалоқ тилсим тайёр бўлгач, ҳар бири салобатда осмондан улуғ бўлмиш олимлар жам бўлиб, шавкатда шоҳ Дородан устун Искандар ҳузурига келиб, маҳфий тайёрланган тилсимни кўрсатдилар ва унинг бутун сирларини баён қилидилар. Шоҳ бу ажойиб қуролдан шодланаркан, уларга бениҳоя ташаккурлар изҳор қилиб деди:

— Шундай тилсимни ихтиро қилган экансиз, буни ишга солмай, не учун вақт ўтказурсиз? Шоҳнинг кўнглидаги бу истакни билгач:

— Ҳуқм қиль, — деди олимлар.

Шундан сўнг шоҳ ва ҳалқ ҳаракатга келиб, гала-говур бошланыб кетди. Искандар отига миниб, қалъага қараб юрди, ҳалқ ҳам селдек у томонга оқди. Искандар олдида оламның билимдон олимлари; жиловида эса, дунё шоҳлари бөрар эдилар. Қўшиннинг охирига етгач, тездан чақмоқ отадиган асбобни тайёрладилар. Нижоят, пиликка қўйилган ўт портловчи моддага бориб төккакч, тўп осмонга учиб, тездан душманынни бошига етди ва ерга қаттиқ тегиб портлаб, даҳшатли садо чиқарди; бадбўй ҳид, саркаш ўт ва қон-қора дуд пайдо бўлди. Садо сеҳрларни тамоман ботил қили — эмири; ўт ҳаммаёқни

куйдириб, қалъани хароб айлади; дуд сеҳргарларнинг юзини қорайтири; ҳид — уларнинг миясида ҳеч қандай билимни қолдирмади. Сеҳргарларнинг юрагига шундай даҳшат тушдики, қочишдан бошқа чора тономмадилар. Улар пойтахт томон қочиб, ҳолдан тойған, дуддан юзлари қорайган ҳолда, тўпна-тўгри Кашмир шоҳи бўймиши баҳти қаро Маллунинг олдига бордилар. Қалъага келишида сабзраинг бўлган бу икки мингта жодугар пойтахтга заикийлардек қоп-қора бўлиб қайтилар; йўқ-йўқ, қалъага кўк-қарға бўлиб бориб, загча бўлиб қайтилар; тўти бўлиб келиб, олақарғага айланаб бордилар. «Минг қарғага бир кесак» дейилгандек, бояги тўп отилгана, буларнинг ҳаммаси бирма-бир қочгандилар. Бўлган ҳединеани баён қилмагунларича, уларнинг мингдан бирини ҳам ҳеч ким танимади. Улар осмондан келиб тушиб портлаган ҳалиги гаройиб тўпни арз қилганларидан кейингина Маллу бу иш Искандардан келганини фаҳмлаб, юрагига ларза тушди. Шундан сўнг унинг кучли, ўзининг кучсиз эканини англади ва унга тенг эмаслигини аниқ билди. Шунингдек, Искандар олдида ўзини қандай заиф сезса, илм-фан олдида сеҳр-жодунинг пуч эканини ҳам ҳис қилди. Осмон гумбази каби мустаҳкам қалъасини душман бир ҳаммада олиб қўйганини фаҳм этди. Шундан сўнг, ўзининг Искандар буйруғидан бўйин тоблаб, хато қилганини тушуниди. Ўзи нима қилишини билмай, ҳайрон бўлиб қолгани каби, ҳалқи ҳам ваҳимага тушган, паришонҳол эди. Ўз мулкида туришга тоқати қолмай, қочиш тараддудини қилди. Қочганда ҳам ҳали юқорида тавсифланган қалъадан бошқа ўрин йўқ эди. У тездан қалъанинг ер ости йўлини оттириб, бутун хазиналарни, яъни ўзига ёқсан ҳамма нафис, бебаҳо матоларни, ниҳоятда кўп бўлган лаъл-ёқутлару олтип-кумуш дурри-гавҳарларни у ерга ташитди, бу хазиналар тилло-кумуш идипларда бўлгани сабабли, ҳалик унинг ичидаги нима борлигидан бехабар эди. Хазинада ишмаини қимматбаҳо нарса бўлса, қолдирмай, ҳаммасини қўргонга келтириб, хотиржам бўлгач, иномуборак иқболидан қочиб, юқоридаги қора тог устига, худди қарға устига чивин қўнгандек жойлашди. Ана шу пайтда Жамишид қудратли, Доро шавкатли Искандар ҳалиги қўргонга яна тўп оттириб, истеҳкомни вайрон қила бошлади ва ўзи ҳам қўргонга юриш қиласхагини айтди. Лекин олимлар ҳозирча у ёққа боришига рухсат бермадилар:

— Бугун боришини манъ қилишимизнинг боиси шулким,— дедилар улар,— тўпдан чиқсан тутун билан бад-

бўй ҳиднинг таъсири ҳали йўқолган эмас, ундан одамларимиз саломатлигига зарар етар эҳтимол.

Дунёнинг қаҳрамони бўлмиш Искандар бу сўзни әшитгач, қувонди ва сабр этишга қарор қилди. У ўз қароргоҳига қайтиб, шодлик базмини тузди. Баэмга олимларни чорлаб, уларга кўп мукофотлар берди ва таҳсиллар ўқиди, уларнинг ҳаммасини лутф-эҳсонидан баҳраманд қилди ва иззат-хурмат билан бошларини кўтарди. Осмон ҳакими Искандарнинг тилсимига ўҳшаган тўп каби қуёши мағриб уфқига отган пайтда, қадаҳ билан димогларини чорлаб, шодлик ва ўйин-кулгига берилидилар. Рона баданлари қизиб, кайфлари чоғ бўлгач, ётиб ором олишга киришидилар. Ухлаб, аъзойи баданларидан бутун чарчаш ва ҳорғинлик кетгач, қуёш ҳам Искандар каби юзини кўрсатиб, нурин соча бошлади. Умид тонгини кутгандек уни кутаётганларга Искандар ўзининг қуёшдек юзини кўрсатди. Сўнгра у, улуғ қуёш осмонга чиққандек, Рустам каби отга сувори бўлди. Теварак-атрофдаги кучли ва кучсиз аскарларнинг барчаси унинг ортидан эргашди. Истеҳкомнинг оғзига етгунча, аскарлар неча кун чувалашиб бордилар. Шундай юриш қилиб турганларида, Кашмир томондан бир қўлида хат ва бир қўлида қалит тутган элчи келиб, таъзим бажо қилди. Хатни шаҳар ҳалқи ёзган бўлиб, ўзларининг Искандарга таслим бўлганларини тубандаги мазмунда билдирган эдилар:

«Бу диёр Маллунинг қўлида бўлган замон биз қулларда ҳеч қандай ихтиёр йўқ эди, биз унга қул каби хизмат қилар эдик. Ҳозир у сенинг шавкатинг олдида снгилиб, қочишга мажбур бўлди. Биз шарманда қулларингга не ҳукм қилсанг, бажаришга мажбурмиз. Вайрон бўлган мамлакатимизга осойишталик берсанг, сенга молу жонимиз фидо бўлсин. Агар биз сенга керак бўлсанг, ҳаммамиз сенинг дийдорингни кўришга муштоқмиз. Сен қандай ҳукм қилсанг, фахрланамиз. Хатимиз жавобига мунтазирмиз».

Хатни ўқигач, Искандар тубандагича жавоб ёздири:

«Сиз келаман деб ташвишланманг. Ўз ватанингизда хотиржам яшайверинг. Менинг ҳақимга дуо, оллоҳга ибодат қилсангиз бас. Тезда ўзим етиб борурман». Элчи бу хатни олиб боргунча, Искандарнинг ўзи шаҳарга кирди.

Маллу айш-ишрат қилиш учун шоҳона бир қаср қурдирган эди. Бу қаср атрофида ажойиб бир бօғ барпо қилинган бўлиб, ундаги ҳар бир гул равшан чироғдек жилвалинанар эди. Қасрнинг аркини осмон баравар кўтагтирган, бу гулшапнинг отини «Жашнатосо» қўйган эди. Шоҳининг манзили шу боғда бўлди; аскарлар эса шаҳар ичига иккӣ-

ланди. Бу воқеа катта-кичик барчага маълум бўлгач, ҳамма «Жаннатосо»га қараб йўл олди. Маллунинг яқин амалдорлари Искандардан бу илтифотни кўргач, янгитдан ҳаёт топгандек бўлдилар. Оддий фуқаро Искандарга яқин келломагани ҳолда, узоқдан баланд товуш билан дуо ва илтижолар қиласидилар. Шоҳ уларнинг ҳаммасига лутф-марҳамат кўрсатиб, бузилган кўнгилларини кўтарди ва астарларига ҳалқни азобга солмаслик, ҳеч кимдан ҳеч нарса тами қиласлик ҳақида фармон берди. Кимки бирордан бир қарич ип тами қиласа, ўша ип билан бўғизидан осилажагини, лекин шу ерлик ҳалқ ўз ихтиёри билан «омонлик моли» берса, ундан баъзи бирорлар фойдаланиши мумкинлигини билдириди. Фуқаро ўз ихтиёри билан «омонлик моли». беришдан, аскарлар эса ундан баҳраманд бўлишдан қувондилар. Шундай қилиб, бирордан бирорга алам етмади, кишидан киши битта тангани ҳам зўрлаб олмади. Искандар хурсандчилик учун қадаҳ тўла май ичар ва Кашимир юртини тавоғ — тамоша қиласарди. У ҳаддан ташқари гаройиб нарсаларни кўрдики, уларнинг ҳаммасини баён қилинса, сўз узайиб кетади. Шулардан бири гўзал жом бўлиб, у худди чукур дарёдек май билан тўла эди.

Маллу ўз мулкини ташлаб, қалъага қочганида, бир хазиначиси хазинадан бир қанча қимматли нарсаларни бекитиб олиб, қалъага етмай қочиб қолган эдик, ўша тухфалар Искандарнинг насибаси экан. Улардан биттаси ичи қип-қизил лаъл каби май билан тўла, ҳам қанча ичган билан камаймайдиган, ўзи энгашмаса бирор ичомайдиган порлоқ жўб эди. У жом ихтиро қилинганда гардигига таърифи ёзилган экан. Масалан, ҳам шоҳ, ҳам илм-ҳикматдан баҳраманд бўлмиш Жамшид бутун дунёни ўз кўлига олганда, бир қанча фан олимларини йиғиб, ишилтиб, иккита жом тилсим қилдирган экан. Унинг бирига «Жоми гетинамой» (ойнайи жаҳон), иккинчисига «Жоми интратфазой» (айш-ишрат жоми) деб ном қўйган эканлар.

Жаҳонни акс эттирувчи жом ҳаммага маълум ва машҳур бўлгани туфайли, қўйдан келганча иккинчисини тарьифлайман. Буни ихтиро қилган олимлар тавсифини шундай баён айлаган эдилар:

«Ишрат жоми ўзига май тортувчи моддадан тайёрланган бўлиб, ундаги бағоят гўзал хурсандчилик бағишловчи май қанча ичила ҳам камаймайди, энгаштирилса тўкилмайди ва ҳар доим лиммо-лим тураверади. У жом майни ўзига жазб этиб — тортиб олгани каби, ундаги май ҳам кишиларни ўзига жазб этади. Агар борди-ю, бир кун келиб,

у жомда май тугаса, бутун дунёда ҳам майдан асар қолмайди».

Искандар у жомнинг сирини билгач, ўзи ҳам базм тузиб, май ича бошлади. Ҳикмат аҳди жомни ҳеч қўлдан қўймай, тамошо қиласар эдилар. Шоҳ бу ишрат жомига берилиб кетиб, Жоми ойнайи жаҳонни эсидан ҳам чиқариб қўйди.

Эй соқий! Екўт рангли жомни келтир! У, элнинг кўнглида шодлик кайфини оширеин. Қапча ичилагани билан унинг майи кам бўлмасин. Ичувчи улфатларга ундан алам етмаёни.

Эй ҳофиз! Шундай дилнавоз куйлагинки, у куй кишиларни кашибирийлардек сеҳрласин. Борди-ю, куйлашни тўхтатмоқни истасанг, ҳалиги жомнинг майи тугамасдан илгари тўхтатма!

Эй Навоий! Агар ўшапта ўхшаш жом топсанг, майдан ўзга нима иссанг, ҳаром бўлсан! Агар жомни гул юзли соқий тутса борми, уни «Жоми абадий» деб атагац бўлардинг.

XXXVI

Жаҳон алломалари, ўхшаши йўқ ҳолиқ яратганларининг тамошоси ва нозик санъатлар, уларнинг жаҳон кезиши ва ғтида кўпрак мұяссар бўлмогига далил келтирмоқ ва сафар йўсунини уч турга тақсим қилмоқ; аввало сайёҳ ўз дашт-саҳроларини кезиб мақсад үйида азиз бўлиши; жаҳонгашта сайёҳ майл манзилига бошдан қадам қўйиб етук пирнинг тўгри йўл кўрсатиши билан камолга етишви; учинчиси Баҳром сингари жанғчи шоҳнинг юлдуздек сон-саноқсиз қўшин тўплаб жаҳон мулкини олмоги ҳақида

Азал тонги саҳиyllик билан лутфу қарам кўрсатиб, барча яратилган нарсаларга мавжудлик тамгасини босди. Тақдир қалами харакатга келиб бутун мавжудотнинг тасвирини туширди. У қалам туширган тасвирдан ажойиб суратлар ошкор бўлди. Икки дунёнинг суратини чизганинг бир исмини рассом деб аталса ажаб эмас. Бу тасвирларда кўп гаройиб, ниҳоятсиз ажойиб нарсалар мавжуд. Буларни кимки тадқиқ этар экан, уларда мусаввир — рассомнинг етук жамолини кўради. Нарсалар тасвиридаги санъатни кўрган кишига сир билувчининг қурдати янада аён бўлади... Агар киши талабгор бўлса, жаҳон ичида бирбиридан ажойиб бўлган нарсалар кўпdir. Буларни киши

жадон кезмай, мاشаққат захрини тортмай күриши мумкин эмас. Сафар захмати гарчи мушкул бўлса-да, лекин у денгиз қаъридаги энг йирик, энг аъло дурнинг ўзиdir. Киши денгиз тагига наҳанг (акула) сингари шўнгимай туриб гавхар олиши мумкинми? Катақда семирган макиённинг (тovук) ҳавога учмоғидан фойда-зиени борми? Фалак бўшлиғига сингиб кетган лочин худди баланд-пастда юраётган-дек қанот — қуйруқ қоқади, овчи томонидан овланиб жони талон-торож бўлиши мумкинлигига қарамай оламни тамошо қилади.

Дарё суви оққанда оҳанг чиқариб гўё қуylайди, туриб қолдими — қуий тинади.

Сафар қилмаган одам хом бўлиб, у оромда-сукун топиб яшаганидан озгина совуқ ҳам таъсир қилиб тўнгади, энг буюк ишлар борасида кимгаки маълумот берилса, ҳаммаси-пинг ичиди энг асосийси ер юзини айланиб чиқишилик турди.

Оlam сайридан киши баланд мартаба топади. Ҳаракат қилмай қўйдими — туфроғдан хўрлик тортади. Сафар элига Хизр ҳамроҳлик қиласи, сафар қилмаган эса ҳеч нарсандан огоҳсиз бўлади. Уйидан қадам қўйиб кўчага чиқмаган одам нимадан воқиф бўларди? Қўнглини очиш мақсадида сафар қилган одамларга қандай яхши-я! Буларга фалак ридо (бошга, бўйинга солиб орқага ташлаб юриладиган чодирдек нарса)си кафан, йўқ-йўқ — мешаққат гарди кафан бўлади. Улар таваккулнинг отига миниб ёлғиз юришликка майил бўладилар. Бақосизлик сароби уларга дарёю исенқ гармсөн шамол уларга гўё лолазор бўлади; бошдан оёқ шавқ ўтига гарқ бўлиб тезюар отда чақмоқдек еладилар. Ғўнгилларининг тиширчилашидан танлари чайқалади, ҳашақдек жисмларидан ҳарорат қўтарилади. Сайр қилувчининг оёғи кафида қабариқлар пайдо бўлади, икки кафи гўё мақсад дурлари билан тўлади. Улар ёрилгач суви худди бақосизлик булутидан тўкилган юмалоқ дурлардек ҳар томонга томади. Уларни юмалоқ дур деб эмас, балки тириклик суви, оёқда жамланган жон суви деб билавер. Товони тагидаги ёриқлар гўё тириклик суви оқиши учун ясалган ариғларга ўхшайди. Хизр унинг оёғини ўтмоқни ҳавас айласа, мақсади тириклик сувини ичмоқдан бошқа нарса эмас.

Бу янглиг сафар кимга мусассар бўладиган бўлса, унинг кимсасиз, хилват жойларда боғланиб ўтиришининг нима қераги бор? Агар бу мақсадга эришиш ҳаммага ҳам насиб бўла бермас экан, у ҳолда белни маҳкам бояглаб жаҳон аҳлидан вафо, дунёдан эса балодан бошқа нарса кўрмагани

сабабли ҳалқ гавғоларидан, олам асбоб-апномларидач ётак силкиган ҳолда, ўрнидан туриб ёлгиз, дополарча, девона-вор дашт кезмоқ учун йўлга ҳозирланиш ҳам ёмон эмас. Бундай ҳолда унинг жузвони (қозоз ва ёзувлар солина-диган чармдан ишланган кичкина папка) улфат, китоби эса ўртоқ ва ҳамсұхбат бўлади. Шунда кўз етган жойларни тамошо қилиб, барча эллариниғ сўзларини тинглаб, ҳар бир машаққатда хосият, ҳар бир хўрликда бир ўзга ҳолат кўрса. Қақраган қўнглига муздек сув тилаб, ноёб дардига табиб сўраса; ўзини барча гурухлар ичиди тўгри тутиб, бори тўгрилар билан доимо бирга бўлса. Агар уни кўргани камолга етган, фалакни сайр қилувчи қўёшдек жаҳоннинг шта, қўнгли очиқ кимса келса, зарра сингари сайру саргашталикини қўйиб, унинг этагидан маҳкам тутиб қўшип олмаса. Унинг хизматидан бахти очилиб, тангри насиб этса мурод-мақсадига етса. Бу хилдаги сафар ҳам қўнглига мақбулдир.

Агар буниси ҳам насиб бўлмаса, яна бошқаси ҳам мавжуд, яъни шоҳ Искандар сингари етти мамлакат аҳлига шоҳ бўлиш мақсадида қўшин тортилганда қайси ерни олмоқни қаед қиласа — зафар қозонса, қайси томонга боришини орзу қиласа — галаба ёр бўлса. Гоҳ унга Ажам мамлакати ром бўлса, гоҳ Кашмир таслим бўлса. Ниҳоятсиз гаройибот, чек-чегарасиз воқеаларни қўриб истаклари бирма-бир рўёбга чиқса, ер юзининг обод қисмлари уига таслим бўлса. У жаҳон мамлакатига шоҳлик ҳукмини топиб, бу шоҳликни ердан қўккача етказса. Сафар ичра ҳар бир ишда тўгри йўлдан борувчи соҳибларнинг мушкуллари осон бўлиб, очилиш устига очилиб борса. Сенга мушкулларнинг очилиши ҳавас бўлса, бу оламда муродга етмоқ истасанг, талаб-ҳоҳиш йўлида суръат кўрсатгинки, истаганча топа олишлик ёр бўлади.

XXXVII

Икки дўст ҳикоятиким, бири саъй-ҳаракат билан мамлакат сultonни даражасига етди ва иккинчиси олам аҳли оёғи остида тепки еб ётган ердек хокисор бўлади, негаки, гардек ҳаракат этмади, тупроқдан бош кўтариб олий мақомга этмади

Хуросонда икки ўртоқ бор эди, булар дўст бўлганда ҳам бир-бирларига жуда меҳрибон эдилар. Ҳаёт ҳодисалари буларининг ишларига шикаст етказиб, тириклик борбиди қўллари гоят қисқа бўлиб қолди. Бири уй-жойи ва

диёридан умид узолмай, ҳеч ерга кетмади: иккинчиси сафарга қараб жўнаб қолди. Даврон, уйда қолганинг бoshiga кўп муҳтоҷиклар согани туфайли, эл-улусдан кўп хорликлар кўрар эди. «Фақир киши панада» деганларидек, камбагал одам элга кам кўрингани маъқул, кўп кўриниш уни хўрликка солади. Феруза тоши оз бўлгани учун азиздир, эшакмунчоқ кўп бўлгани сабабли ўнтаси бир нул турмайди.

Мусоғирчиликни бўйнига олиб, сафарга чиққан ўртоқ бошлаб, ўша хўрликдан ўзини халос қилди. У сафарда батоят ажиб нарсаларни кўрар, насиба уни ҳар тарафга тортар эди. Охири, бунинг йўли Юнон томонга тушди-ю, гўё ўлиқ — оби хаётга йўлиқиб, жон тонгандек бўлди. У ернинг турироқлари ажойиб — ҳикматли эди, балки тақдир у ерларни шундай ҳикматли қилиб яратгандир. У, бир қанча вақт у ерда истиқомат қилиб, илм олиш ишига бел боғлади. Фан ахлари билан сухбатлашиб, саъй-ҳаракат қилиши натижасида бир қанча илм касб этди. Кимки бир ишга хаваеланса, унинг бунга қобилияти ҳам бўлиши керак. У ҳақиқатан қобилияти бўлгани туфайли, кўп билимларни эгаллаб, илм-ҳикмат бобида жаҳонга машхур файласуф бўлди. У сафар шарофати билан ҳам кўпгина билимларни қўлга киритди, бинобарин, у бир жойда ётмай саир-сабҳатни давом эттириди. Энди у Ҳинд мамлакатларига томон юриш қилди. Бу пайтда ҳинд шоҳининг кўзи ожиз бўлиб қолган эди. У шоҳ: «Кимки саъй-ҳаракат қилиб, менинг кўзимни очса, унга кўз нуримни, яъни кўзим пардасида яниринган қизимни никоҳлаб бериб, уни кўз қорачигидай фарзанд этаман, кўзим нурини унга пайванд қиласман», — деб ваъда берган эди. Ҳалиги сафарда юрган доно бу ганимат имкониятни фаҳмлаб, шоҳнинг хузурига бориб, бир-икки куида унинг кўзини очди. Шоҳ ўз ваъдасига вафо қилиб, уни куёвликка қабул этди. Ниҳоят, шоҳнинг умри охирига стиб ўлгач, унинг ўрнига шоҳ бўлиб қолди.

Бундан ўз шаҳрида қолган дўсти хабардор бўлди, яъни ўртогига шоҳлик мұяссар бўлганини у ҳам эшилди ва ажиб бир ахволда, фалак тенқиларини еб эзилган вужуди билан сафарга жўнади. Ўртоги қайси мамлакатнинг шоҳи бўлса, ўша ерга стиб борди. Дўстига бунинг келгани гоят маъқул бўлиб, иноят айлаб уни ўзига вазир қилиб олди. Ўз ватанида афгоддаҳол ва муҳтоҷ, ўз ҳалқи олдида муттасил хор бўлиб юрган бу одам, саир-сафар хосиятидан вазирлик мартабасига эришиб, турмуши гоятда яхшиланиб кетди.

Биринчисининг саир-сафари бениҳоят мукаммал бўл-

гани туфайли, у подшоҳлик мартабасига лойиқ ва мувофиқ эди.

Кимки, ўз мамлакатидан саир-саёҳатга чиқиб, сафар заҳматларини чекса, оқибат таңгри уни ёрлақагай.

XXXVIII

ҲИҚМАТ

Искандарнинг Арастудан: — «Модомики сафар қилмоқ мешақатли ши экан, ҳикмат аҳлари нечун бунга рухсат этурлар?» — деб сўрагани ва ҳакимнинг жавоби

Ҳашамати Фаридундан ҳам қолишмайдиган шоҳ яна сўрадики:

— Эй, ҳикмат аҳлига сабоқ берувчи ҳаким! Бир жойда истиқомат қилгандা осойишталигу сафарга чиққанда минг турли мешақат бор бўлгани холда, нима учун илм-ҳикмат аҳли сафарни маъқул топади?

Доно ҳаким ўйлаб туриб шундай жавоб берди:

— Эй, ҳикмат амида фикри тоза шоҳ! Саир-саёҳатда элга малол етса-да, унга рухсат берилишининг боиси ва сир-асрорлари шундаки, сафарнинг манфаати бениҳоядир. Ҳар бир мешақат сўнгига роҳат бўлади, фарогат мешақатсиз бўлмайди. Кишига лаззат берадиган таом ўт ранжини тўла тортмаса, яхши пишмайди. Олтин шу жиҳатдан кишилар кўзига дилкаш кўринадики, у ўтда тобланиши натижасида ортиқча нарсалардан тозаланади. Сафарда дўзах мешақати борки, унинг ўтига ҳар ким дош беролмайди. Худди шунга ўхшаб, инсон вужудининг олтини ҳам ҳар нарсадан покланган ва тоза эмас. Ўтнинг ҳарорати қанча баланд бўлса, олтин шунча яхши эриб, ярақлагани каби, сафар ўтида куйишни ўзига мақсад қилиб олган одам ҳам вужуд олтинини тоблаб, чиниқтириб, камолотга эришади. Сафардан сўнг бирор уни имтиҳондан ўтказса, табиатидан анчагина покерак нарсалар йўқолганини билади. Яна шу жиҳатдан тарғиб қилинадики, сафар кишиларнинг саломатлиги учун ҳам зарурдир. Масалан, сафарда юрган одамнинг еган таоми яхши ҳазм бўлади. Овқат тез ҳазм бўлдими, кишининг саломатлиги яхшилаверади. Шунингдек, киши вужудида хасталик юз берганда ҳаво алмашмаса хавфлидир. Об-ҳавоки ўзгардими, кишига саломатлик ёр бўлади-қўяди.

Одамзод нимага одатланган бўлса, бу одат унинг табиати амидан бўлади. Киши табиати янгиликка мойил.

Махбуб табиати айш-ишратга ўч бўлганидек, янгилик ҳам киши табиатини ўзига жалб этади. Сафарда об-ҳаво ўзгара боргани сари, янгилик ҳам ўз-ўзидан келиб чиқаверади. Табиат икки нарсадан, яъни сув ва ҳаводан баҳра олади. Шу икки нарса мусассар бўлса, киши саломатлиги ортади. Сафарда саломатлик дурустланар экан, бу, инсон табиати учун кифоя эмасми? Агар ҳакимлар бундай ишга рухсат берсалар, улар оқил одамлар наздида маъзурдирлар.

Ўз саволининг жавобидан қаноатланган фаросатли шоҳ доно Арастуга оғаринлар айтди.

XXXIX

Искандарнинг Кашир шаҳрига етгандан сўнгра Маллунинг Каширидаги тилсим қўргонидан ел билан ўтни ўтилагани; жоду натижасида бу вилоятнинг ўлиқ жисмдек нафаси ўчгани; ҳарорати сўнгани; Афлотун бу тилсимни очгани ва яширилган ел билан Маллунинг ҳаётини барбод этиб, маҳфий ўт алангаси билан унинг умр хирмонини кўйдиргани ва Искандарнинг Маллу ўрнида Ферузнинг давлат чирогини ёритгани

Бу муборак тарихнинг дошишманди Искандар тарихини шу тарзда баён қиласди:

Маллу ўз жонини сақлаш умидида тилсим қўргонга қараб азм этди. Искандар келиб унинг таҳтини олди ва иқбол баҳтини қора қилди. У адолат баҳш этиш билан эл-улусни шодлантириди, эл унинг адолат ҳакидаги ваъдасидан жуда умидвор бўлиб қолди. Ҳалойик Искандарнинг ҳукм ва фармонларига мутеъ бўлиб, лутфу эҳсонига кўнтил боғлади. Сўнгра у Маллунинг ҳол-аҳволидан хабар сўради. У ҳақда ҳалойик бундай деди:

«Малл Сизнинг савлатингизни кўриб, қочиб қолди. У фалон қалъя ичида бекиниб ётиби. Бу ўша сехр ёхуд тилсим қўргон бўлиб, сизнинг элчинингизга бу ҳақда Маллунинг ўзи гапириб берган эди», деб воқеани ипидан-игнасигача шарҳлаб бердилар. Муборак фазилатли шоҳнинг ўзи ҳам худди шундай тушунчада эди. Ҳақиқатан ҳам ажабтовур манзарани кўз олдига келтирди, бинобарин, фикр юритиб бир қарорга келиши керак эди. Яна тағин Искандар киши кўнглини хурсанд қиласиган дилкушо мажлис чақириб, билим аҳлидан у ҳақда фикр сўради.

«Кашмир агар чаман-чаман очилган гулзорга ўхшаса ҳам, лекин ҳавоси кишини ҳайратлантирадиган даражада иссиқ экан. Доим руҳпарвар насим эсib тургани учун

жанинатга ўхшайди, бўлмаса жаҳаниамнинг худди ўзгинасидир. Агар бу гулшана шамол эсib турмаса, гули ўту сунбуллари қора дуддан фарқ қиласди. Дунё олов сочиб турса-ю, лекин ҳеч ким ўтдан нишон тополмаса, бу жуда ажабланарлик. Қайси ўлкада шу каби қийинчилик бўлса, ундаги ҳалойиқнинг ҳаёти машаққатлидир. Машаққат у ёқда турсин, бу ахволда бундай жойда (яъни ўт билан ҳаво йўқ жойда) яшаш мумкин эмас. Агар бу ишнинг чорасини топиш мумкин бўлса, одамларнинг бу ерда туришидан ҳеч қандай ташвиш йўқ. Борди-ю, чорасини тополмасак, ҳозир ихтиёrimiz ўзимиздалиги пайтида бу днёрни тарқ этиб қўяқолганимиз авлодир. Ҳали, бир оз ўтгач, ҳолдан тойганимиздан кейин кетмоқчи бўлсан, эшитган қулоққа ҳам яхши эмас», — деди.

Олимлар дуо қилиб айтдиларки:

«Агар шоҳнинг муддаолари шу бўлса, Маллунинг бу макрини даф этамиз; унинг тарафидан солинган парданинг сиррини очамиз. Шоҳнинг таъблари буидан хира бўлмасин, бу нарсани бартараф этиш бу қулларингиз учун унча қийин эмас. Агар шоҳ бизга ўн қунга муҳлат этсалар, шу орада буни даф этиш учун тангри зафар берса, ажаб эмас», — дедилар.

Шоҳ дедики: «Агар ўн қунга чўзиладиган бўлса, ўт ва елсиз ҳалойик ҳаддан зиёда қийналиб қолмасмикин?»

Бу бобда шоҳнинг кўнгли малол топаётганини кўриб, билимдон Афлотун: «Жаҳон шоҳнинг муборак таъблари хоҳ ошкор ва хоҳ маҳфий ҳолда гамгин бўлмасин. Мен уч қун ичида бир тадбир топиб, ўша ердаги вазиятни ўзгартиришга ваъда бераман», — деди.

Билимлар ҳазиначиси бу сўзни айтаркан, Искандарнинг табъиғи тоғоят равшан тортиб кетди.

Худди шу аснода ел бирдан йўқолиб, эл иссиқнинг шиддатидан гўё дўзахга тушгандек бўлиб қолди. Иссиқдан ҳалқнинг ичи ёна бошлади. Шуниси қизиқки, ўт ҳам иобб бўлиб қолди. Шу пайт баковуллар келиб арзу дод қилдилар:

«Оламда ҳеч қандай оловининг нишонаси қолмади. па чўғ, на шуъла, на учқун ва на тутун бор. Ҳаммаёқ худди гўзаллар кўнглидек тош бўлдики, ундан мутлақо учқун ҳам чиқиши мумкин эмас. Ўт чиқармикан, деган умид билан тошга темир урилса, ўт ўринга сув чиқадигандек туюлади. Арзимиз шулки, агар овқат ўхшамаса ва ўз вақтида пишмаса, айб бизда эмас».

Хулласи қалом, ўт ва ел йўқолиб қолди, одамларнинг

иссиқ дами ўту совуқ охи ел бўлиб қолди. Қундузи тандирда олов ёимас, кечаси шамларда шуъладан асар кўринмас эди. Ажабланарлиги шундаки, ўчиб қолиш хавфи бўлгани учун чироғ сдан узоқ туриши лозим эди, энди ел йўғида нечун битта ҳам ўчмаган чироқ қолмади? Иссиндан шамнинг кўзи хира-ю, совуқдан ёниб турган шам қорайиб қолди. Бу уч кун ичида ҳалқ шундай хафаланиб кетдики, энгакларига қўлларини тираган ҳолда, бошлари қотиб, ҳайрон бўлиб ўтирас әдилар. Бу аҳвол шоҳни, шоҳгина эмас, бутун лашкарбошию ва бошқа кўпчиликни Афлотуннинг ҳарамига боринига мажбур қилди. Зеро, дунёнинг бу доноси ваъда қилган уч кун ўтганига қарамай, ҳали бир қарорга келгани йўқ эди. Агар яна, бундан ортиқ кутишга тўгри келса, машаққат эл-улусини бетоқат қилиб қўйини табиий эди. Буларни кўриб, донишманд тадқиқотчи айтди:

«Одамлар бу аламдан ташвишланмасинлар. Бу кун ҳам ваъда қилинган уч кунга дохиллир, албатта, тонгла муродмақсадимиз ҳосил бўлур».

Мана шу ган билан шоҳ ҳам, у билан бирга келганлар ҳам таскин топиб, ҳаммалари ўз жойларига қараб кетдилар. Афлотун ҳаким учун буни даф қилишнинг ҳеч қандай хавф-хатари бўлмагани туфайли, бу вазифани ўз зиммасига олди, зеро у бу илмни Жомосб ҳакимнинг башоратгўй аҳкомидан ўқиган эди. Китобда бундай дейилган эди:

«Искандар ўз замонасининг илм-фан шоҳи бўлиб, жаҳондаги мамлакатларнинг ҳаммасини ўз қўл остига олади. Ана шундай жаҳон ерларини бирин-кетин қўлга киритиб юрганда, Кашмирни фатҳ этиш ҳам унга мұяссар бўлади. Шунда Кашмир шоҳи тилсимланган қўргонга қочиб кириб, ҳалидан ел билан ўтни яширади. Лекин ҳаракат қилиб қидирган одам у қўргоннинг ичида бўлган тилсимни тошиши мумкин. Қўргоннинг ичида тошдан қурилган бир уй бор, ҳикматпараст олимлар тилсимни шу уйга жобажо қилганлар. Халойиқни оғатлардан сақлаш учун бутун елни сеҳр билан мана шу ерга банд қилиб қўйганлар. Бурунги пайтларда жуда қаттиқ шамол бўлиб, халойиқни безовта қилас экан. Елини ҳакимлар у ерга беркитганларида, у ердан яхши бир туйнук ҳам очганларки, бу туйнук бутун мамлакатга, хусусан, Кашмир шаҳрига тўппа-тўгри қаратилган бўлиб, шундан ҳаммаёққа ел эсив туради, эл-юрт мана шу ердан баҳраманд бўларди. Мабодо, бирор ўша туйнукни бекитиб қўйса, ундан чиқадиган шамол ташқарига чиқа олмасди. Бундан бошқа, қалъа ташқарисида яна бир чоҳ — чуқур бор бўлиб, у ерда ҳам ажойиб тилсим мавжуд. Бу қудуқнинг оғзи жуда тору аммо ости кенг,

кенг бўлганда ҳам ўша қалъага баравардир. Шу чоҳнинг тубида бир катта ўтхона бор бўлиб, бу Іаюмарс замонидан бери ёниб туради. Унинг ичида бўлган тилсим ўша чуқурнинг бир бурчагига жойлаштирилган бўлиб, кўринишида ҳудди одамнинг гавдасига ўхшайди. Ўша киши ҳайбатига ўхшаган тилсимнинг қайнавишидан ўтхонада ҳарорат ҳосил бўлиб туради. Ўшанинг ёнида бир дам билан кўра бор, шу кўрага ҳаво берадиган бир най ўрнатилган. Шу дам билан кўранинг ҳалиги найи орқали пулфланиб, унинг ичидағи олов туташтирилади. Бу чоҳнинг оғзидан доим ўт билан тутун чиқиб турадики, мана шу олов билан тутундан ҳалқ баҳра олади. Кашмир мамлакатида ўтнинг манбаи шу чоҳдир. Наинки ўт, қуёшининг чиқар жойи ҳам шу ердир. Бу мамлакатда ўзидан ўт чиқиши мумкин бўлган қаида тош бўлса, унинг ўти шу ўтхона ичида бор. Ҳамма ўтларни шу тилсим ўзига тортиб олган бўлиб, унинг ўтхонаси шу туфайли муттасил ёниб туради. Мана шу чоҳнинг оғзидан чиқиб турадиган алаңгаларгина бу мамлакат ҳалқига ўт етказиб беради. Агар бирон кимса у чоҳнинг оғзини беркитса, беркитганда ҳам жуда мустаҳкамлаб ёпса, ҳудди қуёш ер остига ботгандек, мамлакат элига олов кўринмай қолади. Искандар қачои Кашмирни олса, у мамлакатнинг шоҳи ўз душманига қарши шу тадбирни қўллади. Шунда Искандар ёнидаги олимларнинг барчаси буни даф қилиш учун бел boglaidilar. Lekin bu vaziifa asosan Aflotuning havolasi qiliinadi, zerro, u ilm-xikmatda bu fanining sohibidir. Avval u chohning boшини topib oлмоги, sungra usha erga kiriб ўtiradigan chodir tixmogi lозим. Ana undan keyin berkitilgan chohning oғzini ochib, un etti qadam ichkariga yuriб kiradi. Shu un etti qadamdan bir қарич ҳам пари ўтмай, chohning ikki eniga yahsilab қараса, ҳар tarafiga bittadan tosh lavxa қурadiki, shu lavhalarning biriga «ўт», ikkinchisiga «ел» deb eziб қўyilgan. Ana shu tosh lavhalarni shuiday zarb bilan teneish kerakki, u devor ichiga қulab ketsin. Mana shulardan қulagach, biriidan engaю ikkinchisidan utga yul ochiladi. Shu yullar ochilgan onda ushi taniqariga қараб қочини lозим. U erdan ut bilan el shuiday tugen urib chiqadiki, yulida қanday tysisi bўlsa, vayron қилиб yoboradi. Bu ikki raҳnadan daҳshat bilan chiqqan ut va elini kourgan odamlar қiematkoim boشlaudi, deb yulaydi. El қalъa ichidagi odamlariga shuidat bilan stib boradiki, kimga tegsa, uni xarob қiladi. U ҳар қандай katta va zor imoratni ҳam emiradi, erga yahsilab urnatilgan ҳар қандай baқuvvat xodani ҳam sindiradi — yinqadi. Bu paytda u erdagisi

одамлардан биронтаси тирик қоламан деб ўйлаши, ҳатто бундай хаёлга бориши ҳам мумкин эмас. Энди, ўтга кел ганда, ўтнииг шуъласи шу чохдан кўринган ондаёқ ўз яллиги билан қалъани кўйдирib ташлайди. Ўт бир онда бу қалъа ичига, ичигагина эмас, унинг баланд минораларигача туташиб кетади. Бу ўтнииг алангасидан қалъанинг ташқариси кип-қизил чўғга айланиб, ичкарисидаги одамлар қизиган тошга ёпилган кабобга ўхшаб жизгилик бўладилар. Ҳаким ўша тош лавҳаларни қулатиб, бир дам бу хатарлардан четга қочиб турсин-да, ел қалъани остин-устии қилиб, шаҳарга йўл олиши билан дарҳол яна ичкари кириб, ҳалиги тош лавҳаларни тиклаб, раҳна туйиукларни қайта беркитсин. Шунда у ўт билан ел тинчланиб, иккаласининг түфёни ҳам пасаяди. Шундан сўнг, худди бурунгисидек, ел ёқимлилиги, ўт ўзининг мўътадил аланигаси билан ҳаликларга ҳаёт бағишлайверади».

Афлотуни мана шу юқоридаги афсонадан хабари борлиги туфайли, шоҳ билан аҳд-паймон қилиб, ишга киришган эди. Ўша афсонада кўрсатилган белгини топиш учун уч кун синчковлик билан мўлжалдаги жойларни ахтарди ва ҷоҳнииг бошини топди. Энди сеҳргарларнииг жазосини берини қолгаи эди. Бояги ташвишиланиб келган шоҳ ва унинг ёнидаги ҳалойиққа тасалли бериб жўнатгач, ўзи турдиган ва асбоб-анжомларини қўядиган бошпанасини ҷоҳнииг яқинига олиб бориб қўндириди. Қуёш ер ҷоҳини мақон қилган, осмон юлдузлар тилсимини намоён айлаган пайтда, Афлотун қароргоҳга бориб, шоҳни бир хилват жойга чақириб, бу сеҳр ҳақидаги сирларни бошдан-оёқ унга арз қилишини ўзига фарз деб билганини айтди ва баён айлади. Шоҳ сеҳрининг сирини англаб, жуда ҳайратда қолди. У, Афлотунга бир қанча эҳсонлар бериб ва таҳсин-оғариплар айтиб, деди:

— Демак, бу ишни битиришининг ўйли топилибди, энди доно устоз қандай маслаҳатни раво қўрадилар?

Донишманд дуо билан сўз бошлаб, бундай деди:

— Эй, ўз шавкати билан фалакни ҳам поймол этган! Мен қандай фикрда бўлса, шу рост чиқди. Тангри ёр бўлса бу иш албатта саранжом топгусидир. Фақат биргина гап, у ҳам бўлса баҳт-иқболнинг ёр бўлиш масаласи қолди. Бу бобда сен каби баҳти кулган одам ҳозир дунёда йўқдир. Иқболинг ҳам, давлатинг ҳам зўр, ҳиммат ва қувватинг эса булардан ҳам икки баробар ортиқдир. Фикр ва ақл билан бажарилиши мумкин бўлган ишларнинг ҳаммасини қилдим, энди сенинг забардаст қўлингнинг кучига эҳтиёжим бор. Яъни, тонгда ўша лавҳаларни сен қўпориб беради.

санг, бу иш саранжомига етган бўлур эди. Зеро, сен шоҳ бўлганинг ҳолда, жаҳоннинг энг зўр паҳлавонисан; ўзинг жувонмард бўлганинг каби, давлатинг ҳам ёшdir. Хизматкорингнинг муроди — бу сеҳрининг тўсиги ҳам сенинг қўлинг билан очилишидадир! — Ишбилармон шоҳ оғаринлар айтди ва талабни қабул айлади.

Шундан сўнг шоҳ бир қанча сирдош маҳрамлари-ю, шу ишнинг иложини қила билувчи кишилар билан, тезда отга суворий бўлиб, ўша томонга қараб жўнади ва доно тарафидан аниқланган ҷоҳнинг яқинига бориб тушди. Афлотун ўзининг ҳар нарсага қобил ҳамроҳини, яъни қора тунда порлаб чиқкан ойдек шоҳини ўзи билан бирга ҷоҳнинг оғзига бошлаб борди. Ҷоҳ ичига тушиб анча юрарканлар, тош лавҳаларнииг иккаласи ҳам нуқрадек оппоқ ялтираб кўринди. Афлотун икковини ҳам Искандарга аниқ қўрсатгач, деди:

— Энди фурсат ўтмасин, тез бўл!

Искандар уларни кўриб хурсанд бўлди ва айни пайтда тангрига сифиниб туриб, икки лавҳани шундай куч билан тепдики, уларнинг иккиси ҳам қулаб тушди ва шоҳнинг ўзи тезда ташқарига қочди. Шу онда Искандар билан Афлотун икковлари қўргонга томон, йўқ, қўргон томон эмас, тангрининг қудратига қўз тикдилар. Орадан бир дам ҳам ўтмай, ўт алангаси қалъадан чиқиб, кўкка томон ўрлади. Яна бир нафас ҳам ўтмай, ел ҳам этишди. Ел этиши биланоқ эл ҳам қўзгалиб кетди ва шу онда ҳалиқнинг дод-фарёди оламни босди. Булар ҳам тезда қайтадан ҷоҳнинг ичига кириб, раҳна олдига бориб, ганч ва гишт билан у тешик — раҳналарни уриб-беркитиб ташладилар. Ҳавфу хатарнинг йўлига ғов солмоқ учун ҳамма керакли нарсаларни ҳаким аввалдан тайёрлаб қўйган эди. Бало раҳнаси қайта ёпилгач, ел билан ўтнииг түгёни ҳам камайди. Дунёниг энг улуғ шоҳи билан илм-фани эгаси бўлмиш донишманд икковлари гордан чиқдилар. Энди, баҳтиёрлик ва шодмонлик билан қўшин томонга кетай деб турганларида, ҳалиги ҷоҳдан шундай қий-чув, шовқин-сурон, дод-фарёд товуши келдики, асло тоқат қилиб бўлмасди. Қўргон ичига ўт кетиб, алангаси осмонга қўтарилиб, ел-бўрон ҳам ур-йиқит қилиб, ҳалойиқни ағдар-тўнтар қилган пайтда бу икки балодан ҳалок бўлаётган бир гурӯҳ кишилар даҳшатланиб горининг ичига ўзини урибди. Булар орасида Маллу, унинг фарзандлари, куёви ва туқ-қан-жигарлари ҳам бор экан. Булар ҳалиги ўтдан жигарсўхта бўлиб, бири куйиб, бири ёниб, ҳаммаси саросима бўлган ҳолда ўтиндай аланталаниб чиқиб келишди. Искан-

дарнииг ёнида бўлган ҳалиги маҳрам кишилар тезлик билан уларнииг ўтини ўчириши. Улардан кўпчилиги жизгинак бўлиб ўлдики, ҳеч ким бундай ҳолни маҳлуқлар орасида ҳам кўрган эмас. Булардан бирмунчаси ҳалок бўйлмай қолди. Тирик қолганлар орасида Маллу иби Мабок ва унинг Феруз отли ўғли, оламга нур сочувчи ойдек қизи ҳам бор эди. Бу қизнииг тавсифи ҳақида сўз юритишнииг ҳозирча ўрии йўқ, кейин бафуржা айтилар.

Маллу бу чорасоз Искандарнииг иши эканлигини билib, ўз умрининг иши қисқарганини фаҳмлади. У Искандар олдига келиб, бошини ерга қўйди ва бир нафасдан сўнг бошини кўтаргач, кўз ёшларини тўка-тўка деди:

— Эй шоҳ, сенинг қошингда гуноҳкорман. Ҳар қанча жазо берсанг, сазоворман. Агар гуноҳимни афв этишни лозим кўрганингда ҳам менинг тирик қолишим жуда маҳол. Гарчи ўтдан менинг ҳаётим сақланиб қолган бўлса ҳам бари бир, сенинг қаршингдаги уят — ўлимдан қаттиқ. Ҳар ҳолда менинг ўлишим аниқ ва қатъий. Сен узоқ йиллар бахт-саодат билан яшагин. Мен қулингман, аммо мана бу ўғлим билан қизим сенинг қулбаччаларингдирким, шуларнииг гуноҳини афв этиши билан мени қувонтиранг, деган умиддаман.

Шоҳ унинг ожизлиги ва таслим бўлганини кўриб, Маллу кўнглидан хавф-хатарни кўтариш учун деди:

— Биз сенга бундай душманлик қилимоччи эмас эдик, лекин сен ўз бошингга ўзинг тиф тортдинг. Энди, ҳозир ҳам юзингни тупроққа суртиб, ожизлик билан илтижо қилияпсан. Бинобарин, ўз қошингда афвкорлик кўрсатиб, карам қалами билан гуноҳингни ўчирамиз. Мабодо, ўлмай қолсанг, иноят юзасидан кишварингдан маълум миқдорда хирож олиш шарти билан тоҷу таҳтингни ҳам, подшолигингни ҳам ўзингга бериб, мамлакатингдан чиқиб кетамиз. Ва агар умринг муҳлат бермай, сенинг давлатининг қуёши ботадиган бўлса, ўрнингга эҳтиром билан халафзода ўғлингни таҳтга ўтқазайн. Ҳамда иффат эгаси бўлмиш қизингни, яъни офтобингни ҳам ҳарамхонамга келтириб, тўё тамошо билан никоҳлаб олишга ваъда бераман ва уни ўз ўйимнинг базм чирогига-ю, кошонамдаги ёри-мехрибонимга айлантираман. Бизнинг бир-бираимиз билан улфат ва пайванд бўлишимиздан пайдо бўлган фарзанд эса сен билан бизнинг наслимизга мансуб бўлгусидир.

Шоҳ бундай гапларни айтар экан, Маллу хурсандчиликдан ўз жонини фидо қилғудек бўлди. Шоҳ унинг жонини лутф-эҳсон билан олиб, оби ҳаёт бериб ўлдирди.

Замон унга ханжар ургай эди, худди ўша ханжар унинг ўлимига баҳона бўлди. Искандар Маллунинг мамлакатида меҳмон эди, кеч кириши билан мезбоннинг меҳмонга тортадиган нарсаси жоп бўлди. Худди гадо бекитиб қўйган нарсасини меҳмонгага нисор қилингандай, Маллу ўз жонини шоҳга нисор айлади. У шу аҳволда бу дунёдан кўз юмгунча, Кашмирининг давлат арабблари ҳам бу ерга келиб етган эдилар.

Шоҳ тезда бир қанча кишини тайинлаб, марҳумни кўмиш учун зарур бўлган барча керак-яроқларни тайёрлатиб, тонг отгач, шоҳона тартиб-қоидаю унга лойик зеборойиш билан, қўшин ичидаги бўлган ҳамма шоҳларни ҳам чақириб, улар ҳам тобут атрофида ҳамроҳ бўлишгани ҳолда, Маллунинг авлод-аждоди дағнини ётилган, тупроги хушбўй, анбар каби ҳид сочиб турган мозорга олиб бордилар. У қабристоннинг тоқиравоқи осмондек баланд ва кенг қилиб ишланган эди. Мозоротнинг атрофи ҳам худди осмон фазосидай кенг бўлиб, ундаги ҳар бир мозор ҳам кўк гумбазидек эди. Мозорнинг ташқарисида осмонга кўтарилигандай туғлару ичидаги малаклардек гўзал қандиллар порларди. Маллунинг ҳамма марҳум авлодлари шу мозоротга дағнини ётилган бўлиб, оғир уйқуда ётар эдилар.

Подшоҳлар ётган осойишта жой бу сultonга ҳам оромгоҳ бўлғай. Дағнини ётиш масаласида Искандарнииг фармони қандай бўлган бўлса, эшитганлар бу хукмни шундай ижро этдилар.

Маллунинг қариндош-уруглари икки-уч кун йиги-сиғи қилгач, кўз ёши тўкиш ҳам тўхтади. Оти Мехрноз бўлмиш қизи — ҳар қандай гўзалининг рашигини келтирадиган Кашмир ойига келганимизда, у ота азаси билан ғамзада эди. Шунингдек, ўғли Феруз ҳам мотамзада эди. Замон шоҳи шу таъзияни тугатиш учун шоҳона бир маърака чақирди. Ўзи тўққиз зиналик баланд таҳтга чиқиб, тўққиз қабат осмоннинг шавкатидек улуғворлик билан ўтиради. Шоҳлар қабулхона ичидаги унинг атрофида икки саф бўлиб турдилар. Ҳалойиқ эса, боргоҳдан узоқроққа жойлашдилар. Лутф-марҳаматли шоҳ осмондек кенг дастурхон ёзиб, ўз душманига дўстлардек маърака оши тортиди. У ҳалойиқ олдига шундай кўни поз-пельматларни тўкиб солган эдик, пасткаш фалак бундай тўкини маъракани тушида ҳам кўрмаган эди. Ёзилган беҳисоб дастурхонининг ҳар қайсиси осмондай кенг эди. Бу дастурхонлардаги ҳар бир ион қуёшдай қизариб пишган. Шунча кўн қўй сўйилган бўлса, шунча от ҳам сўйилди. Багоят кўп шакар қайнатиб, ранг-баранг ҳолвалар пи-

ширдилар. Даствурхон устида идиш тобоқ қўядиган жой қолмаган, товоқларда гўшт ўринига кабоблар тортилди. Ош-овқатлар тавсифга сиғмайдиган, тавсифга эмас, лофга ҳам сиғмайдиган даражада кўп эди. Дунёнинг шоҳи шу хилда сахийлик билан даствурхон ёзиб, бутун ҳалойиқни у ноз-незъматлардан баҳраманд қилди. У маърака тугаб, даствурхонлар йигилгац, дунё шоҳининг ижозати билан, давлат катталари ҳам шоҳининг буйруқларига ҳурмат билан бўйин эгган ҳолда, жой-жойларига жўнадилар. Сўнгра, Феруз билан севимли Мехрноз ойга ҳарам аҳллари муносиб кийимлар кийғаздилар. Жумладан, Ферузнинг бошига олтин тоҷу заррин лиbosлар устидан олтин камар бөғлатилди. Бундан бошқа яна унинг ёнидаги йигирма еттида давлат арбобига амалдорлик тўн-жуббалари кийғазилди. Яна икки юз кишига тўн ва декла-нимча; икки минг кининг эса яланг тўн инъом қилинди. Инъом олганлар шундай хурсанд бўлдиларки, миннатдорчилик юзасидан Искандарга тўққиз марта юкуниб-таъзим қилдилар. Булар юкуниб бўлгач, шоҳ Ферузни чақириб, ширин қалом бошлиди:

— Азалдан қазо қалами билан ёзилган тангри тақдирига чора йўқ. Бу жаҳонда ҳоҳ шоҳ ва ҳоҳ гадо бўлсин, ҳамма шубҳасиз, шу ўлим йўлидан боради. Ҳеч кимса шоҳликка етиш учун эмас, балки шоҳми, дарвешими,— ҳамма бу дунёга кетиш учун келган. Доим киши яшаш умидида юрадио, аммо дунёда ҳеч бир кимсанинг ўлмай қолганини эшитганмисан? Жаҳонда тахт қуриб, охира тахта устида сафар қилмаган ким бор? Янгишдим, тахта устида раҳт — анжом бўлади, чунки тахт эгаларига у зийнат беради-да. Лекин кимники сартахтага эҳтиёжи тушса, у ҳамма кийимларини солиб, қиёмат одамларидек ялангоч кетади. Мол-дунё ва тахт соҳиблари ҳам охири сартахта устида ялангоч ётадилар. Шунинг учун ҳоҳ мен, ҳоҳ сен ва ҳоҳ налону пистон — ким бўлмасин, бу дунёга хирс қўйишимиз лозим эмасдир. Ҳар қандай шароитда ҳам киши бу дунёдан ўтади. Модомики шундай экан, доим кетиш тараддудини қилиб юрмоқ лозим. Кишининг бу дунёда қилган иши ҳоҳ хирмон уймоқ ва ҳоҳ бир бошоқ буғдой олмоқ бўлсин — бари бир, улар унинг учун озиқдир. Ҳар бир кишига унинг бир яхши иши у дунё учун йўл озиги бўладио, аммо шоҳнинг йўл озиги учун адолат зарурдир. Сени бу мамлакатга шоҳу бу кишварга кишварпаноҳ — пособон айладим. Шиоринг лутф-эҳсон бўлиши, адолат йўлини тутишинг зарур. Фуқаро сендан шодхуррам бўлса-ю, мамлакат ободликка юз тутса, деган умидаман! — деди.

Мана шу юқоридаги каби ваъз-насиҳатлар билан иккимолам учун фойдали гапларни айтиб, унга ислом динидан таълим берди. Бу сўзлар Феруз кўнглига ёқиб, ер ўпиб, ҳаммасини қабул айлади ва шундай гап бошлиди:

— Эй, оламни обод қилган, адолат билан дунё ва охиратни эгаллаган шаҳашпоҳ. Сен менга фармон бериб, шоҳлик қилишни муносиб кўрдинг. Бу бобда нимани буюрган бўлсанг, бошим устига. Умидим шуки, ҳақ таоло сен айтган сўзларни бажаришга мени муваффақ қилгай. Илоҳий, сен айтгандек бўла олайн. Энди, қайси тил билан сенга миннатдорчилик қиласай? Отамнинг ёши улгайиб қариб қолгач, унинг ишларидан мен ташвишланиб юар эдим. Табиатига тажаанглик ўрнашиб қолганидан кишининг насиҳатига қулоқ солмас эди. Ана шу жиҳатдан хато қилиб, сенинг буйругингдан бўйин товлаб қолди. Панд-насиҳатлар қилдим, қаттиқ гаплар ҳам айтдим. Иқболи давлати қайтган экан, ҳеч қандай сўз таъсир қилмади. Шоҳ инсофларидан мен баҳра олдим. Эндики умидим тангрининг лутф-марҳаматидандир. Хизматкорликда маъқул ишларни қилиш билан шоҳ эҳсонидан баҳраманд бўлиш учун тиришурман. Агар қари отам ўз ишида хатоликларга йўл қўйган экан, сенинг шунчалик марҳаматларингдан таъсирланган йигит ундей қилмас.

Искандар унинг сўзларига қараб туриб, отасининг ўрнига уни шоҳ қилиб тайиплади. Ёши ўтган қария, куч-қувватдан қолиб, бу дунёни тарқ этган экан, унинг ўрнини ёш йигит эгаллаши керак!

Эй соқий! Менга қарияларнинг жомини тут, шоҳона демайман, фақирона жом тут. У жом менга шундай бир мадад берсинки, қайтадан йигит бўлиб кетайин, умидим шу.

Эй созанда! Ҳазин бир куй бунёд қил. Шу куй билан йигитлик айёмларини ёдимга сол. Сенинг у куйингдан фикрим янгилансину, соғинганим йигитлик завқи билан яна жўш урайин.

Эй Навоий! Гафлатдан жуда қеч уйғондинг, афсус! Йигитликни барбод қилдинг, афсус! Йигитликда балои нағсинг сени йўлдан оздирди. Энди, қариганингдан сўнг, ҳасрат-надоматдан нима фойда?

LX

Ёшлик елининг сабоҳати — гўзаллиги (ундан ўқтин-ўқтин ёруғлик юзланур) ва йигитлик гулзорининг тозалиги (унинг гуллари ҳар лаҳзада очилиб тургай). Ёшликнинг

шундай гўзал дамларида қуёшдек ёстиқдан бош кўтариб, очиқ чеҳрани кўрсатмоқ ва бу фаслда бинафшадек белни букиб, меҳнат ва тоатга бўйин қўймоқ зарурлиги ҳақида

Йигитлик чогиданоқ меҳнат ва тоатга бўйинсунган кишининг юлдузи нақадар кутлуг! У авжи үйнаб-куладиган пайтида тангри нимани буюрган бўлса, шуни қилади. У тангри буюрган ишни бартараф қилмай, бошқа беҳуда ишларга қўл уриб, ўз умрини ўтказмайди. Ахир бу каби бефойда ўйин-кулгилар беш-олти кунлик бўлиб, оқибати яхшиликка олиб бормайди. Бинобарин, гўзал йигитлик давриниғанимат билиб, ҳақ ва ҳақиқат йўлидан четга чиқмаган маъқулдир. Тангри қандай неъматни насиб қилган экан, шу неъматининг шукрини адо қилмоқ зарур бўлгани каби, ёшлиқ неъматининг шукри ҳам уни фойдасиз ҳарала-тарала билан ўтказмаслиқдир. Ҳар ҳолда, кимки хушёр бўлса, ёшлиқ даврини бекорга ўтказмайди.

Сенга худо тарафидан насиб қилмиш неъматларнинг сон-саноғи йўқ. Сен ана шу неъматларнинг шукрини қилиб яшашинг керак. Кимнинг зехни ўткир бўлса, бу айтганларни албатта адо эта олади. Шулар ҳақида, ҳам масини эмас, бир озгинасини мен гапирай, сен эшитгин:

Бошлаб, тангри йўқлиқдан сенга вужуд берди, яъни ўз карами билан сени йўқдан бор қилди. Гўдаклик пайтингдан то ўспиринлик чоғинггача бошингга ҳеч қандай ғамгусса солмади. Мушкул — оғир кунларда ўз меҳрибонлиги билан сени балолардан ҳимоя қилди. Бу даврда жамолингни жаннатмисолу қадди-қоматингни жаннатдаги тубий номли дараҳтдан ҳам гўзал ва навниҳол айлади. Қўзингни кишини сеҳрлайдиган даражада ўткир ва ҳар нарсага ҳаяжонланиб боқувчи қилгани ҳолда, унга ноз уйқусини ҳам берди. Сунбул соchlaringни жингалак этиб, кишилар кўнглини қармоқдай ўзи томон илинтиришга қодир айлади. Киприкларингдан найзалар пайдо қилиб, найзадор баҳодирларнинг ихтиёрини сенинг қўлингга олиб берди. Эгма қошиб ёдек бўлиб тураркан, одамлар жигар-багирларини бу ёй ўқига нишон қилиб тутадиган бўлди. Иккни лаъли лабинг кулгуга очилганда, ўртада қанд шармандалиқдан адойи тамом бўлди. Шудринг жоласига ўхашгининг дурдай ярқираб тураркан, ёқут лаблар у дурнинг садафига айланниб қолди. Багбақангни рангли, ҳидли гўзал бир олмага ўхшатиб, унга жон чашмасидан сув бериб қўйди. Шу багбақанг чуқурчаси устида қора хол пайдо қилиб, шу холни у чохнинг нуқтаси мисолида яратди. Жамолингни товусдай зебо айлагани ҳолда, ноз-карашмаю

жилва билан қарашингни ҳар нарсадан парҳез қиладиган — тақводор зотларни ҳам беихтиёр ўзига мафтун этувчи қилди. Ўтирганингда зебо кўринувчи, юрганингда эса магрурлик намойиш этди. Бошингдан оёғинггача гўзалигу оёғингдан бошинггача маҳбублик намоёнидир. Булардан бўлак яна ақлу идрок каби фазилатлар бериб, сени кўпчиликка раҳбар ва бошлиқ ҳам қилди.

Шу каби осмон ва ерда бўлмиш бир қанча неъматларни бергач, сенга бир неча ишни фарз қилиб буюrdи. Бу фарз қилингдан ишларнинг заминида ҳам сенга юз минглаб хис-туйгу ва умидлар бағишлади.

Аммо сен эса таңгрининг барча амр-фармонларини упутиб, шукр қилиш ўрнига тилингни гунг — лол қилиб ўтирибсан. На худонинг бунча эҳсонига тилинг шукр этади ва на ўзинг унинг фарз қилган амр-фармонларини баҗарасап. Думогингии девларда бўладиган гуур ғаллаб олган, сухбатингниг ҳеч қанақа фариштаси йўқ. Оғзингга ёлғондан бошқа гап келмайди, кўнглингдан эса ҳамма ишинг тескариси ўрин олган, ўспиринлик чоғлари меҳнат ва тоат айёмларидир, сенда эса бунинг аксича жаҳл ва гафлат авж олган.

Ҳаш-паш дегунча бу ўспиринлик чоғи ўтиб, қарилик кўчасига қадам қўйсанг, кейин бу каби шодлик ели эсмайди, аксинча, бу пайтда умр боғи куз фаслига киради. У пайтда юзинг куз япрогидек сўлиб — сарғая бошлайди. Қўлларинг худди ел текканде қалтирайдиган чинор шохларидек қалтирайдиган бўлади. Қўлларинг барглардай титрайдиган бўлгач, томирларинг худди дарахт илдизларидек қурий бошлайди. Қувватлизик натижасида кўз олдиларинг қоронгилашгани туфайли, уйдан кўчага чиқомай, ҳеч кимга қўшилолмай қоласан. Бошинг кўксингга эгилиб қолгани каби, қолларинг ўсиб, киприкларингга тушади. Жисмингда бўлмиш барча бўғинларинг бошдаи-оёқ тугун тушган инга ўхшаб қолади. У тугунлар томирларга оғирлик соглани каби, қиладиган ишингга ҳам юз хил монеълик кўрсатади. Пепонаингга устма-уст ажин тушиб, у ерда беажин жой топилмайди. Ажин кўнайгач, юз пардаси хунукланиб, у ажинлар ўз хунуклиги билан худди пиликини эслатадиган бўлади. Юзинг сомон тусиға кириб, ундаги томирлар ҳам хароб ҳолига келади. Бу хилдаги одамларга айб қўйиб бўлмайди, зеро, ундаги айблар табиийдир. Бундайларнинг совуқ табиати нафасини ҳам совуқ қилади, бунинг совуқлиги қиши изгиринидан фарқ қилмайди. Нафасининг совуқлигидан қорлар ёғиб, унинг соқол-мўйлабларининг толалари оппоқ бўлиб қолади. У

агар ўрнидан турмоқчи бўлса, қадди учи эгилган таёқдай букилади, бош эса ўз ҳаракати билан юмалаб кетаётган коптоқка ўхшайди. Юрой деса куч-қуввати бўлмаганидан, қўлига гавдасига монаанд эгри таёқдан ҳасса ушлаб олмаса яна бўлмайди. Унинг ўзини тутолмай тинимсиз ҳаракатланиб туришидан боши ўзидан ҳам олдин кетади, гўё боши икки чавгон ўртасида қолган коптоқни эслатади. Ўтирадиган бўлса, бадани сомон поясига ўхшаб бўшашиб қолади, орқаси деворга ёпишмайди. Аммо тиззалари эса ўзининг шалоқлиги билан орқасидан ҳам ўтиб тушади. Агар шу нотавон одам хоргинликдан ётиб қоладиган бўлса, қиёматда ҳам ўз бошини кўтариб ўрнидан туролмайди, дейверинг.

Агар бир бечора шу дараҗада ранж-машаққатга тушиб қолган бўлса, уни ақл ва тадбир билан тузатиб бўладими? Йўқ, асло! Бундай одамнинг ҳар қандай ишга уриниши фойдасиз, шунингдек, тоат-ибодат ҳам унга ортиқчалик қиласи ва балки гуноҳини ортиради. Ахир, куч-қуввати бор вақтида гуноҳ ишлар билан ёш умрини ўтказиб, энди ҳолдан тойган пайтда тоат қиламан, дейишдан нима фойда?

Ўспириплек даври — меҳнат-риёзат чоғидир, қарилик эса у дунёга кетиши арафасидир.

Бахтили ва ақлли одам ёш умрини бекорга ўтказмайди, қиладиган ишларини қилиб, муродига етмасдан — бу дунёдан кетмайди.

XLI

Ҳаётининг ҳар бир ҳолатидан воқиғ бўлган тажрибали кекса насиҳатининг қадрини билмаган, фурсат ўтгандан сўнг эса бехуда пушаймон бўлган гофил йигит ҳақида

Эшитишимча, бир ажойиб барно йигит бор бўлиб, унинг юзи жозибали ва қадди раънодек гўзал эди. У ўспириплек даврида қилиниши зарур бўлган ишларга қайрилиб қарамас, доим ўйин-кулги, ҳарала-тараланинг кетидан чопгани чопган эди. У хоҳ қиши ва хоҳ баҳорда бўлсин, бир лаҳза умрини майсиз, мусиқасиз ўтказмас эди.

Шу йигитнинг яқинида бир дили пок қўшниси бўлиб, у ҳаётнинг ҳамма ўйл-йўриқларидан, дунёнинг аччиқ-чучуги, иссиқ-совуқларидан тўла хабардор эди. Шу одам бу йигитга қўшни бўлганидан сикилар, чунки у ҳар куни

деярли жанжал-сурон қилиб, жонига тегар эди. Бу ота унга кўпгина фойдали насиҳатлар қиласиди-ю, аммо ҳеч қандай таъсир қилмас, аксинча, у йигит насиҳатгўйга тубандагича жавоб қиласи:

Йигитлик чоги — ўйин-кулги, роҳат қилиш даври, қарилик эса — меҳнат ва тоат-ибодат давридир. Ёшлиқда қилинган ҳамма гуноҳлар кечирилади, кейинча меҳнат ва ибодат қиласидан вақт ҳам келади, ўшанда қиламиш,— дерди. Мана шу каби гаплар билан ўз кўнглини хушлаб, ичиб, тарарабедод қилиб юраверди.

Бу йигитнинг «ҳа» демай ёшлиги ўтиб, куч-қувватдан қолди. Энди на ишга ярар ва на ибодатга чоги келар эди. У, ахир, ахлоқизлик ва ярамас ишларга одатланган бўлиб, унга меҳнат-ибодат каби ҳаётий заруратлар жуда оғир туюлар эди. Агар баъзан шу ишларни қилишга мажбур бўлганда ҳам, бундан ҳеч қанақа завқ топмас ва қовушмас эди. Охири бу йигит қариди, куч-қувватдан қолиб, умри охирига етиб қолди. Шунда ҳалиги насиҳат қилиб, тўгри йўл кўрсатган пир келиб, раҳм-шафқат билан унинг пешонасини силади. У, бу пайтда ўлим тўшагида бўлганига қарамай, ўз умрини, меҳнат ва ибодат қилмай ножўя ишлар билан ўтказганини эслаб, пушаймон ерди.

Шунда доно пир: «Кўп насиҳатлар қилдим, йўл-йўриқлар кўрсатдим, қулоқ солмадинг, шундай бедаво кунлар олдингга келишини ўйламадинг»,— деди. У бечора эса:

«Тажрибам йўқ эди, эй дўстим! Сувда сузишни билмаганим учун гарқ бўлдим. Қаригач, шундай кунлар бошимга тушажагини билсан эдим, йигитлик давримни увол қилиб, бехудага ўтказмаган бўлар эдим»,— деди.

«Отанг неча ёшга кириб ўлди»,— деб сўради чол.

Ҳисоб қилиб: «112 ёшда»,— деб жавоб берди йигит.

«Шу пайтда у ҳам куч-қувватдан қолганими?» — деб сўради пир. Эшитувчи буни тўла тасдиқлади. Шунда бу пок қалбли зот қулиб:

«Э, ҳар нарсага сингил ва бепарво қаровчи одам, ўша отангнинг бошидан ўтган кун — сенга старли тажриба эмасми?» — деди.

Кимгаки тангридан раҳм-шафқат стар экан, у ўзгаларнинг ахволидан тажриба ва ибрат олади.

XLII

Искандарнинг Арастудан: «Киши табиати йигитликда нечун меҳнатдан нафратланади ва қариликда мияда ақл

камаяди?» — деб сўрагани. Ҳакимнинг қарилек донолиги билан жувонбахт шоҳга йўл кўрсатгани

Жаҳон шоҳи яна бундай савол сўради:

«Эй маҳфий ва нозик сирларининг билимдони! Йигит кишига ишлаш ва қасб-хунар қилиш оғир бўлмайдиу, аммо нима учун ёшлар меҳнат қилишдан қочадилар? Нима сабабдан кўпчилик ёшлар ўйин-кулгидан ўзга нарсани ўйламайдилар ва тоат-ибодат қилиш уларга оғир туюлади? Йигитликнинг даври ўтгач эса нима учун ҳамма ишнинг завқи, лаззати камаяди? Ёш йигитлар нега хурсандчилликка ўчу қарияларга ўйин-кулги ёқмайди?»

Донолик хислатига эга бўлмиш ҳаким айтдики: «Эй, барча одат ва хислатлари баркамол шоҳ! Болалик айёмларида одамзотда ҳар нарсани тушуниш ва идрок этиш қобилияти кам, табиати эса ақл ва тафаккурдан узоқроқ бўлади. Ёшлик дамлари ўйин-кулгига қанча ўч бўлса, хато ва камчиликларга шунчалик мўл бўлади. Чунки бу пайтда ҳали ақл чархланмаган, нафс эса ҳар хил бўлар-бўлмас ўйин-кулгиларга ҳаваснок бўлади. Болалик ўтиб, ўсиринлик даври бошлангач, мияга ақл шури ҳарорат бера бошлайди.

Ўсиринлик даврининг одамлари икки турга ажралади: уларнинг бирида ақлнинг қуввати ошса, иккинчисида нафс кучланиб кетади. Агар кишининг ақли қувватлапиб — ўсиб борса, у яхши ишларга томон йўл олади. Лекин афсуски, олам кишиларида бундайлар оз, агар бўлса, бундай ақл эгалари ҳалқ ўртасида мумтоз ва обрў эгаси бўларди. Агар нафси ақлидан устун бўлса, уни тарбия қилмок керак. Зоро, бундай нафси ақлидан устун бўлмиши одам, нафсининг рагбати билан ўйин-кулгига, маишатга берилади, хато йўлларга кириб кетади. Одамларнинг кўпчилиги нафснинг йўлига тушиб, адашиб қоладилар. Тангри бутун элни парвариш қилгани сингари, бундай нафс йўлига кирган одамларни тарбиялаш, уларни тўгри йўлга солиш зарурдир.

Кимгаки поклик рухи мадад берар экан, унинг кўнглига ақл шами нур сочиб туради. Бундай баҳтга эга бўлган кишилар жуда оз бўлиб, бори ҳам ҳалқ ўртасида нодир ҳисобланади. Нафси ақлидан устун бўлган одамларнинг сони кўп бўлса ҳам, аммо ҳалқ ақлли одамларни ҳурмат қиласди, уларга ён босади. Чунки ақлли одамлар ҳамма нарсанинг кетини ўйлаб, риоя-андиша билан иш қиласди, уларнинг ўйлаганлари кўпинча тўгри ва омма учун фойдали бўлади.

Одамлар ўрта ёшга кириб, соч-соқолларига оқ туша бошлагач, тарбия натижасида тўғри йўлга тушиб қоладилар. Зоро, бу пайтда баданларининг ўти анча совиб, ҳароратлари пасая бошлайди. Бу ёшдаги одамларнинг баъзилари майга берилиб, ичкиликинг ҳарорати билан ўзларини қиздирмоқчи бўладилар. Бундай майхўрликка беришганларнинг умри ўйин-кулги, ҳарала-тарала билан ўтиб кетади. Лекин булар қариб, вужудида қувват ўринига заифлик, дармонсизлик пайдо бўлгач, нафас олиш қийинлашиб, баданида бўлган ҳарорат ўтини рутубат-иам босиб, сўндиради. Қайси бир ўтни сув босадиган бўлса, унинг ўчмай қолиши мумкинми? Киши вужудида ҳарорат камайса, меъда сустлашиб, ейилган овқатлар яхши ҳазм бўлмай қолади. Агар ҳазм бўлмаяпти, деб кам овқат еса, кундан-кунга куч-қуввати пасаяди, кўп еса-чи, ҳазм бўлмаслиги орқасида вужуди касалланади. Ўтдан чироқ ёнгани сингари, киши вужуди соглом ва бақувват бўлса, димоги ҳам чоғ бўлади. Ўт ўчса, шамъ ҳам ёнишдан тўхтагани каби, баданида қуввати кам одамнинг ақли ҳам етарли бўлмайди. Зоро, қувватсизлик мияга кўпдан-кўп заар етказади, натижада ақл-идрок издан чиқади. Киши шундай ҳолатга тушиб қолса, шаклининг ҳам ўзгариб-хунук бўлиб қолиши турган гап.

Лекин дунё, юқорида айтганимиздек, пок қалбли, ақли баркамол одамларисиз қолмасин. Уларнинг табиатлари ҳикматли бўлиб, тангри уларни баҳт-саодат эгаси қилиб яратган. Агар бундай ақлли кишилар ҳаёт ва жамиятда ўз шахсий манфаати учун курашмай, ўз нафсини демай ҳалоллик билан иш юритсалар, қаноат билан тириқчилик қилсалар, уларни пайғамбар деса ҳам, валий деса ҳам, ҳаким — файласуф — донишманд деса ҳам бўлади. Бундайларнинг вужуди, шубҳасиз, меҳнат ва риёзат билан чиниқдан бўлиб, кўнгиллари фақат поклиқдан қувват олади. Уларнинг умри қанча узун бўлса, қанча кексайса ҳам юз-кўзлари шунчалик гўзал ва нуроний бўлаверади. Шунингдек, улар яшаган сари ақл ва билимга тўлиб, канон қанча эскиргани билан ўз тусини йўқотмагани каби, яшарип юраверадилар».

Искандар устози Арастудан бу фойдали насиҳатларни эшитгач, хотиржам бўлди.

XLIII

Искандарнинг кўнгли жоду зулфидан холи бўлгач, ҳиндуга майл кўргизгани; яъни Кашимирдан Ҳиндистонга сафар

қилгани ва ҳинд ҳукмдори ўзининг аркони давлати ҳамда бир гуруҳ олимлар ҳаққи-ҳурматини шафе келтириб, ўз гуноҳига кечирим сўрагани; Искандар ўтични қабул қилгач, ҳинд ҳукмдори ҳукмдорлар ҳукмдори Искандарни Ҳинд сори бошлаб Нигор номли ўрмонда жойлашган қишлоғни томоша қилдиргани ва у ўрмоннинг тўрт томони васфидаким, таърифига тил ожиз, негаки жаҳонда мундоқ дилкаш масканнинг топилмоги душвордир

Келиб чиқиши ҳинд наслидан бўлмиш доно бу тарихни бундай тасвирлайди:

Шу тариқа Искандар Кашмир юртини Феруз ихтиёрига топшириди. Унинг бошини тож билан зийнатлади ва муайян миқдорда хиројк тайинлади. Сўнгра тубандаги топшириқларни берди:

«Икки ой ўз мамлакатингда туриб, ишларингни тартибга сол. Шу муддат ичиде аскар жамлаб, уларнинг ҳаммаси учун тегишли йўл харажатларини ҳозирлаб, бошқа ҳеч қандай ишга қарамай, бизнинг орқамиздан дарҳол Ҳиндистонга отдан!

Шу қаби топшириқлар билан упдан хотиржам бўлгач, унинг синглиси Мехризини тўқиз парда орқасига яшириб, қоронги ҳарамини у билан ёргу этди. Сўнгра Ҳинд мамлакатига қараб юриш қиласхагини маълум қилиб, Ҳиндистон сари отланди. Лашкарларнинг ташвиш ва мاشақати яна ортди, замонанинг ур-ийқити яна авжга минди. Бутун ер юзини лашкар тутгандай бўлди, унинг чанг-тўзони осмонни фалакни босиб кетди. Шу тариқа булар юрган йўлларни манзил-бамаизил таноб билан ўлчаб боришли. Қайси бир қишлоққа қўнсалар, у ерни ўз қўйл остига ўтказар эди. Юқсан тоглар устида қад қўтарган баланд қўргонларни ҳам қўшин поймол қилиб борарди. Искандар шу юрушда йўлида учраган ёмонларни даф этди, лекин яхшиларнинг ҳурматини жойига қўйди. Үнга қаршилик кўрсатган ва зўравонлик қиласхагини шавкатини ер билан яксон қилиб, ўзига бўйсундирди. Искандар шу юриши билан Ҳиндистон мамлакатига қадар чўзилиб кетган ўлкаларда адолат ўрнатиб, бўстондек яшнатди. Ҳинд шоҳи Искандарнинг Ҳиндистонга юриш қиласхани хабарини, то Қашмирга азм этиб, у ерни қандай фатҳ этганидан тортиб, уларнинг сеҳр-жоду ипларини бошдан-оёқ парчалаб, тилсимотларини вайрон қиласхани борми, Қашмир халқига баъзан зўравонлик ва баъзан тадбир ишлатгани борми, ҳаммасини биттама-битта эшитган ва бу бўлган ишларга қўнглида ҳеч қандай шубҳаси қолмаган эди. Ҳинд Ройи

Искандарга ҳеч бир қаршилик кўрсата олмаслигини биларди. Шу важдан ҳам жаноб Искандарга жуда кўп тортиқ тайёрлади. Барча ашё-матолардан тўққизталаб совга ҳозирлadi, аввало ҳайбатли, ҳайқирганида бутун ер-кўни ларзага соладиган филларни бир ёқса қўйди. Буларнинг сони ҳам тўққиз-тўққиз (бошқа бир ривоятда ўттиз тўққиз) қилиб жамлади. Ҳар бир филнинг гавдаси тогдек бўлиб, бир чирангданда тогларни қўпориб ташлар эди. Лекин бу филлар тог бўлганда ҳам бир бутун тошдан ташкил топган, қўринишида кулранг тошга ўхшарди. Бир учида осмондай думалоқ тош бўлиб, бу унинг бошини билдирадар, ўзи кема каби равон юрадиган ажойиб тог бўлиб, унинг икки ёнида елканга ўхшаган иккита қулоги бор эди. Бу филлар кема эмас, кўк осмонга ўхшар, хартумлари эса сомон ўйлини эслатарди. Хартум эмас, у домига тортувчи аждаҳога ўхшар, салобатда эса аждаҳардан ҳам қолишмас эди. Фил хартумини ўз танаси бўйлаб айлантирганда худди тоққа аждаҳо чирмашаётгандек туюларди. У хартум илдиз отиб кетган кекса чинорга ўралса, ёки катта дараҳтга ўхшаш минорани туртиб юборса, қулатар эди. Хартум атрофидан иккита тиш чиқиб турган бўлиб, буларни кўрганда осмон гурухи жисмлари уялар эдилар. У тишларнинг ҳар бири ажад дараҳтининг танасига ўхшар ва терак танасидек оппоқ эди. Бу тишларнинг сифатлари «лом» ва «алиф» ҳарфларидан ташкил топган¹ «бало»нинг сифатларидан ортиқ бўлса ортигу кам эмас. Бу филларнинг жусаси фалакча бор, тишлари фалак устидаги янги қайрилма ойга ўхшар эди. Куч-қувват, савлати бу каби филларнинг ҳар бири устида шундай ёпинчиқлар ёнилган эдики, у ёпинчиқлар етии хил нафис гуллар солиб, зар билан тикилган ҳарир матодан бўлиб, устига яна дурри шоҳоналар ҳам қадалган эди. Яна ҳар бир фил устида ажойиб бир таҳт бўлиб, ҳар таҳтнинг ичиде тўққизта баҳти кулган ҳинд маликаси ўтиради. Уларнинг юзларидаги холлар худди кўз қорачигини эслатарди. Ҳаммаси запижнйларнинг холига ўхшаш ёқимли, барчаси ҳиндуларнинг зулғидек шўхбашанг, лиbosлари сариқ ё қизил рангда бўлиб, худди баҳор билан куз араланиб кетгандай эди чамаси. Буларнинг остидаги филлар тинмай юрар, чунки булар у бечора-ларга на тинчлик ва на уйқу берар эдилар. Бу филлардан

¹ Бу мисера талқини бундай: филинг тинни шаклан тўгри алифдек бўла бориб, ломдек эргилашади. Шу ўхшатиш орқали алифдек тўгри тишлар лом каби эргиларнинг дастидан (Ло — инкор маъносини билдиради) балогардон бўлиб кетганилигига ишора қилинади. (*Muyarrir izoz zu*).

ташқари яна фильмисол, девмонанд, елдай югурук бедов отлар ҳам бор эди. Бу отларнинг ҳар тўққизаси бир хил тусда бўлиб, буларнинг гўзаллиги олдида кўзга бошқа ранг кўринмас эди. Кўринишда бу отларнинг ҳар бири бир парига ўхшарди-ю, аммо табиатан девдан қолинмас эди. Югурганда буларнинг ҳар бири шамолдан ўзар, шамолгина эмас, осмон отидан ўзар эди. Булар шундай тез ва текис юрардиларки, устидаги одамлар ҳеч бир озор тоғмас эди. Бу чавкар отлар ҳар бир қадам ташлаганда замона кечакундузи кўз илгамас даражада орқада қоларди. Ҳар бўз отларки, кўкка қараб кишиаганда, қўёни отининг шуъласидек ўт чақнар эди. Ҳар тўққиз отнинг гажим — ёпиги ҳар хил рангда бўлиб, унга тақилган қўнғироқлар заррин тусда эди. Буларнинг устига ҳиндуда найзабозлари минган бўлиб, устларидаги тўнлари заррину камарлари олтин эди. Саман отга сувори бўлган чавандозлар эса қўлларида найза тутган, эгниларига ўқ ўтмас зирхли кийимлар кийган эдилар. Булар Зуҳал юлдузи сингари олтин рангда, Баҳром юлдузидай оташин ва газабнок, ўйлаганини нуқул уруш ва адovat эди. Буларнинг қулоқларида қуллик ҳалкаси бўлишига қарамай, ўзларини олтиндек арзанда ҳис қилар эдилар. Яна буларнинг ҳаммасининг юклари бўлиб, бу юклар чархпалакдек катта ва оғир тугунлардан иборат эди. У юклар ичидағи ҳар хил ажойиб матоларнинг майнин ва нозикликда тенги йўқ бўлиб, улар билан хаёлни ҳам пардапўш қилиш мумкин эмас эди. У кийимлар шундай юпқа эдики, кийгандан киши танаси пардаланмас, ўн қаватидан ҳам бадан кўриниб турар эди. Яна шунча аداد олтин идишлар бўлиб, қўёшдек ярқираб турар эди. Улар ичидағи покиза косалар, пиёлалар, қадаҳ ва жомлар худди хуршиддек тобланар эдилар. Яна шунча шакаргуфтор, шакаргуфтор эмас, балки ширинсухан тўтилар ҳам бор эди. Буларнинг танаси зумуррад шаклида-ю, тумшуқлари қипқизил латъла ўхшар, улар шу лаъл орасидан сўзлаганда дурру жавҳар тўқар эдилар. Яна шунча, латофатда жаинат товузларини эслатадиган зебожамол товуслар бор бўлиб, булар кишининг ҳүшини олишга қасд қилган гўзал санамларга ўхшардилар. Бошларидаги тоҷлари эса келинлар бозига тақиладиган жиганинг ўзгинаси эди. Яна сандал, уд, мушк ва кофур каби муаттар моддалар жойланган тўдатда идишлар уюми бор эди. Шунчалик кўп тортиқлар муҳайё қилинган эдики, уларни тамошо қилишдан кўзлар камашар эди.

Булардан ташқари, мамлакат акобирлари бор эдиким, улар элу юртнинг умиди эди. Уларнинг ҳаммаси илм ва

билимда Афлотуи даражасидаги, Арасту мартабасидаги олимлар эдилар. Булардан ташқари, яна бир гуруҳ тақвадорлик билан ном чиқарган, тонгда чиққан қўёшдек покиза зотлар ҳам бор эди. Буларнинг ҳар бири Исо пайгамбардай ҳаётбахш нутқа эга-ю, Фаридиддин Аттордай шакаргуфтор, ширинсухан одамлар эдилар. Шоҳ мана шу улуг кишилар олдида хижолат чека-чека кўп ожизликлар билан узрхонлик билдири:

«Мен шоҳнинг бир пастарин қулиман, бошим даргоҳининг тупрогига орзуманда. У кишига адovat қилишни хаёллимга ҳам келтирмаганиман. Бундай ёмон хаёлларга боришига ҳаддим борми? Шундай хаёлга борган тақдирда ҳам қўлимдан ҳеч нарса келмайди. Унинг қули бўлганимдан кейин унга қарши чиқа олмайман. Лекин кел деб амр этганида боролмадим. Икror қилиб айтаманки, ўша вақтда мазам йўқ эди. Мактубини элчидан тура солиб олдим-да, ҳурмат билан ўпиб, бошим устига қўйдим. Мен унга кўп хизматлар қилиш ниятида эдиму, аммо ҳузурига боришига имкон бўлмади. Аммо фармонига бўйин товлаб саркашлиқ қилмадим. Буйргуни жоним билан қабул айладим. Бу бобда элчи кўрган-бильганини тангри ҳаққи яширмай айтгандир. Шунингдек, у пайтда ўзим анча бемор ва мајруҳ эдим. Узримни қабул қилурлар, деган умиддаман, зеро маъзурман. Агар шоҳ узримни қабул қилиб, вайронна кишваримга ташриф буюрсалар, лутф-марҳаматлари билан ҳалойиқ ўртасида менга иззат-обрў багишиласалар, кўрсатган меҳрибонликларидан бошим кўкка етган бўлур эди. Танимда жоним бор экан, баданимда жондан нишон бор экан, у кишига қулчилик қилур эдим. Агар тангри кўрсатмасин, қаҳр айлаб, дўстлик қадаҳининг майига заҳар қотиб юборсалар, яъни мени гуноҳкор деб ҳисобласалар, бу ҳиндунинг куни қаро бўлса, на чора. Узримни қабул этмасалар ийма ҳам қила олур эдим. Яхшиси, бу ҳиндистонлиқда ақл йўқ экан, деб кўя қолсинлар!

Мени шоҳ сўзи билан гуноҳкор деб билинг, эй жамоат! Лекин сизлар шафоат қилмасаңгиз бўлмайди. Шак-шубҳа йўқки, жанобишинг вукуди шафқатга тўла, мусаффо хотирилари кўзгудек соғдири. Илонурманким, сизлар шафоат қилиб турсангиз, у кинни иноят айлаб гуноҳимдан ўтгайлар.

Шириизабон ҳиндуда, ҳиндугина эмас, ҳинд ахлининг подшоси шу каби сўзлар билан гарчи уддабурон бўлса-да, денгиз (Искандар) олдида хасча кўринувчи мамлакат акобирларини Искандар ҳузурига юборди.

Улар совға-садомлар билан ўйлга равона бўлганча ўз-

ларини ҳар қадамда енгил ва хурсанд ҳис этдилар. Ва ниҳоят, Искандарнинг ўрдасига етдилар. Улар аввал давлат бошликлари ҳузурига, сўнгра илм-ҳикмат арбобларига томон юзландилар. Улар ҳам иззат ва эҳтиром кўрсатдилар, булар ҳам салом-алик қилдилар, ахли вакил келганини Искандарга билдирилар. Искандар шоду хуррамлик билан тахт устига чиқди, хинд ройи унинг ғазабидан омон қолди. Хушхабардан Искандар гул-гул очилиб, кўнглидаги гам-гусса тарқалди. Бу вакилларнинг Искандар олдида қиммати ғоят катта эди. Бинобарин, улар томонидан келтирилган совғао пешкашлар унинг наздида бир қора пулчалик ҳам кўринмади. Шоҳ уларни лутф-икром билан ўз ҳузурига чақириб, шоҳона бир улуғворлик билан сўз бошлади. Ҳалиги уламои боамал кишилар келгач, буни улуг баҳт деб билиб, уларни тахтдан тушиб, тавозеъ билан қарши олди. Улар билан кўришганда эгилиб, ўзини паст тутиб, дин ахлларига ихлосманд эканлигини изҳор айлади. Кейин илм-ҳикмат ахлларига юзланиб, уларнинг ҳам ҳаммасига илтифотлар кўрсатди. Баҳтиёр шоҳ, руҳонийларга ҳурматсизлик бўлмасин, деб ўз тахтига ҳам чиқиб ўтиради. Такаллувғизгина ерга ўтириб, уларни ҳам қўлдан келгапча иззат-эҳтиром билан ҳаммасига муносиб жой кўрсатиб, ўтиқазди. Сўнгра, узрхонлик билан сўз бошлаб, йўл мاشаққатлари юзасидан уларнинг кўнгилларини сўради. Мехмонлар аввал Искандар ҳақига дуо қилдилар, ундан сўнгра ўз шоҳларининг гуноҳи устида тўхталдилар.

Искандар бу мўйсафида машойихларга хоксорлик билан муносабатда бўлиб, деди:

«Сиз нимани илтимос қиласангиз, уни қабул қилмоқ биз учун ҳам фарз, ҳам қарзdir. Сизнинг шоҳингизнинг бир оз гуноҳи бўлса ҳам, аммо у иноят ва марҳаматга сазовор одамдир. Агар гуноҳ ва итоатсизлиги кўп бўлганда ҳам айбини бўйнига олиб тургани туфайли, карам-яхшилик қилишим лозим бўлур. Ҳусусан, Сизнингдек азиз, донишманд ва мўътабар кишилар унга шафेъ бўлиб, ҳимоянгизга олиб турганингиздан сўнг, афв этишдан ўзга нима қилишим ҳам мумкин? Гуноҳи оз эди, ҳатто кўп бўлганда, жазолашга сазовор бўлганда ҳам унинг бутун гуноҳларини кечдим, уруш ва адоватдан қўлимни тортдим. Бинобарин, иноят қилишимга қатъий инонган ҳолда, шоҳингиз бемалол қароргоҳимга марҳамат қиласин. Хинд юртининг ишини ўз қўлига топширай, бошини салтанат тожи билан сарфароз этай. Шоҳлик тахтига ўтиқазиб, ўз кишварини ободонлаштирсин, байрогини фалакка қадар юксалтирай. Бунга боис Сизнингдек табарруқ зотлар билан кўришганим

ва мулоқотда бўлганимдир. Сиз бу тарафга қадам ра нижда қилиш билан мени шод ва мамнун этдингиз. Ранж-машақ-қат чекиб келганингиз учун узр сўрайман ва сизларга ташаккур билдираман. Бир мамлакатга четдан бир шоҳ кирганда, «омонлик моли» бериш қадимий одатлардандир. Аммо ҳозирча бу эдан маблағ талаб қилмаймиз. Хинд ройи салтанат хизматига яна бош-қош бўлгач, бу мамлакат ҳалқидан хирож олишга киришар. Ҳозирча ҳалойиқнинг эҳтиёжини назарга олиб, уни икки йиллик хирождан озод қилмоқчимиз.

Искандар шу хилдаги карамларни кўрсатгач, унинг ҳузурига келганлар бунинг лутф-марҳаматидан бағоят миннатдор бўлдилар. Улар Искандардаги юксак ахлоқни, бениҳоя бахшишу эҳсонларни кўриб, унга қандай ташаккур айтишни ҳам билмай қолдилар ва ҳатто дуо қилишда ҳам паришону ошуфтаҳол бўлдилар. Уларга кутилмаганда шундай шодлик юзландик (ахир улар бундай бўлади, деб ҳеч ўйламаган эдилар), қувончдан ўзларини қаерга қўшини билмай, эсанкираб қолдилар. Ниҳоят, бир амаллаб ўзларини қўлга олиб, дуо қилиш йўлини тутиб, дедилар:

«То осмон ўз ҳаракатида давом этиб, осмон устида қуёш саир этар экан, тахting осмон устида-ю, қўёшининг думалоқ ёстиги сенинг суяничигинг бўлсин! Фалак сендеқ огоҳсиз, жаҳон сен каби шоҳсиз бўлмасин. Барча олам сенга қарам, етти иқлим сенга таслим бўлсин. Баҳт сенинг юзингни осмон офтобидек шарофатли қиласин, дилингни эса ойнайи жаҳоннамодек равшан айласин. Ҳузурингга келганимизда беҳоллиқдан, қўрқинчдан сўз айтишга лол эдик. Сени ўзга шоҳлардек гумон этган эдик, лекин сен бошқа шоҳлардан фарқли экансан. Энди билдиқ, улар қора тупроқ бўлса, сен таңгрининг марҳамати билан пок нурдан яралган экансан. Ҳалқлар бошида турган кўп шоҳларни кўрганмиз, лекин шоҳларнинг султони ўзинг экансан. Сендаги бу яхши хулқларни кўргач, қўйглимида вахима ҳам, хавф-хатар ҳам қолмади. Узоқдан гулни ўт деб гумон қилиб, яқин боргач, унинг исидан жон тоиган одамга ўхшаб, жанобинг билан муомала ва муносабатда бўлгач, марҳаматинг олдида ҳайратимиз янада ортди. Сенинг қилаётган ишларингни кўриб ва тафаккур қилиб, ҳайрон қолдик, ҳайратимиз яна зиёда бўлди. Сенинг сифат ва хислатларингни ўз кўзимиз билан кўриб, бир инсонда шунчалик иқтидор ва фазилат бўлганига ажабланиб қолдик. Ҳақ таоло сенинг вужудингни малоиксифат қилиб яратган экан. Коинот бир нафас ҳам сенсиз бўлмасин. Хинд ройи сенинг бундайлигингни билганда, аллақачон

хузурингга келган бўлур эди. Агар уни келтиришга, юзини остоанагга суртишига ижозат берсанг, бориб афву марҳаматингни баён қиласилик, ҳазин кўнглини шодлантирайлик. Уни келтириб, сенга қуллуқ қилдирайлик, сенинг қадаминг хокидан у ўз кўзини равшанлантирсин. Шоҳ ҳам шу асиода:

— Сизнинг мақсадингиз нима бўлса, менинг тилагим ҳам шудир, бундан ўзгаси ҳаром бўлсин! — деб юборди.

Шундан кейин жамоат ўрнидан туриб, дуо қилди ва ер ўпгач, келган тарафига равона бўлди. Шодмонлик билан ҳинд ройи олдига бориб уни ҳам шодлантиридилар. Барча ҳолатдан уни хабардор этгач, ўзлари билан ҳамроҳ бўлган ҳолда, Искандар ҳузурига боришини илтимос этдилар. Рой ўзининг хатарли аҳволига шу тарзда најжот тоғгач, худди ўлган кишига жон битгандек бўлди. Ҳалиги жамоатни олдига солгани ҳолда, шоҳ остонаси томон йўл олди. Яна аввалгига нисбатан ҳам кўп ва қимматли тухфалар олдики, уларни тавсиф қилишига ҳарф ҳам, товуш ҳам етмайди. Ҳалиги кишиларнинг йўл бошчилигига ҳинд ройи ишонч ва қатъият билан водийларни босиб, бора-боргунча Искандар таърифини эпитетиб борди. Унинг қуёшдек саховати манфаатли эканини бояги жамоат турли мисоллар билан тушунтиридилар. Шу каби Ройнинг кўнглини кўтарадиган, уни умидвор этадиган сўзлар билан Искандарнинг даргочига кириб келдилар.

Мазкур жамоат билан Ҳинд ройини бирга келганини мулозимлар шоҳга хабар қилдилар. Яна:

«Донишмандлар мажлисга нур бағищласинлар!» — деган фармони олий берилди. Бундай ҳукмга мунтазир бўлиб турган у жамоат ройни шоҳ ҳузурига дохил этдилар. Унинг эгнида либос ўрнига кафан, бўйнида қилич, юрагида ўлим хавфи мавжурар эди. Искандар бу ахволни кўриши биланоқ ҳайратга тушибди. Зоро, ройнинг бу даражага лойиқ гуноҳи йўқ эди. Ўзини бу қадар хўрликка солиши ўринисиз эди. Шафқат-муруватни ўзига фан қилиб олган шоҳнинг фармони билан ройнинг устидан «кафан»ни, бўйнидан «қилич»ни олдилар ва эҳтиром билан уни олий мақом шоҳнинг олдига олиб келдилар. Шоҳ эъзоз-икром билан уни қаршилади, қучоқ очиб кўришибди, бу билан унинг бошини осмонга етказди. Қучишидан кўнгли шодланган рой, қайтиб, келтирган совга-саломларини ҳадя қилди. Искандар уларни мамнуният билан қабул қиласкан, сultonларга хос тартиб-қоида билан ройга ўтириш учун жой кўрсатди. Бу илтифотлар ройнинг кўнглида бўлган ҳамма ваҳималарни даф этиб, юрагидан ҳар хил анди-

шаларни кўтарди. Яна Искандар дин аҳллари-ю, илм-ҳикмат вакилларини ҳам аввалидек иззат-хурмат ва миннатдорчилик билан қаршилагани ҳолда, уларга кўп иноятлар қилди — мукофотлар берди. Шоҳ уларга бениҳоя чиройли муомалалар билан жоннавозлик, жоннавозлик эмас, меҳмоннавозлик кўрсатди. Шундай йўл билан бутун ҳинд элини шоҳи жаҳон ўзига асир қилди, вафо или билан уларнинг ҳаммасини ўзига банд этди. Базм ҳаддан зиёда ёқимлигу туринг ниҳоятда файзли бўлиб, бир-бирига уланиб кетди. Шоҳнинг бекіёс лутф-марҳаматини кўргач, Ҳинд ройи ўрнидан туриб деди:

«Бутун дунёни ўз қўли остига олаётган шоҳ, бизга қарам айлаб, бу ҳинд кишварини ўз руҳсорлари билан зийнатлаб, у ерда бир неча ой тўхтасалар ва бутун ҳинд диёрини айланиб тамошо қиласалар. Зоро, бу мамлакат кўп гаройибот ва ажойиботлар конидир. Ажаб ўрмонлару кишини ҳайратга соладиган ваҳший ҳайвонлару қушлар бор. Бир қанча фурсат сайр-саёҳат қилиш билан ҳордиқ чиқарсалар, фарогат қиласалар қандай бўларкин. Голибо, қишига ҳам яқин қолди, қиш ичиди қилинадиган ишлар ҳам унча кўп бўлмаса керак. Май ва мусиқа билан айш-ишират қилиб, кўнгилларини хушнуд айласалар, деган умиддамиз. Хусусан, Ҳиндистоннинг қиши киши табиатига худди наvrози олам кунларидек ёқимли таъсир этди. Булут ёмғирли, дарахтларга атиргуллар чирмашган бўлади, на иссиқ, на совуқ, на лой ва на чанг бор. Қуёш Ҳамал буржига кўтарилиб, ҳарорати ошган пайтда қай томонга бўлмасин юриш ният қилинса, қўшин тортилса дуруст бўлур, у пайтда йўллар ҳам очилур, ҳар ишни қилиш мумкин бўлур, деб ўйлайман».

Бу гап Искандар кўнглига маъқул тушиб, худди ташна одам сув кўрганда қувонганидек бўлди. Жуда хушхоллик билан бу таклифи қабул айлади. Шу баҳона билан ҳинд элига кўп баҳт-иқబол ёр бўлди.

— Қайси томонга бошласангиз, — деди Искандар, — бу қиши ўша ерга қўнайлик.

— Пойтахтимиз Дехлидир, — деди рой, — юкларни ўша ерга туширмоқ муносибидир.

— Қўшин шаҳар ичига сигмас, — деди шоҳ, — уларни ўрмонга жойлаштирилса ҳам бўлур. Аммо сикқандা ҳам шаҳарда туриши унча маъқул эмас. Зоро, улардан ҳалиқа зиён-заҳмат етиши мумкиндири. Бинобарин, биздан илгари бирор бориб, шаҳар ташқарисида бирон жой кўрса дуруст бўлур эди. Йироқроқ бўлса ҳам зарари йўқдир, улар шаҳардан четроқда истиқомат қиласалар ҳам бўлади.

Рой яна илтимос қилиб, деди:

— Мамлакатларнинг фотиҳи бўлмиш шоҳ рухсат этсалар, бу ишларни саранжомига етказиш учун мен қулингиз борсам, шоҳнинг қўнажак манзилларини ҳам аниқласам. Акс ҳолда, қўнглим тинчланмас, ҳар нафасда ташвишланурмен, хотирим жамъ бўлмагай.

Бу сўзлардан қаноатланган саодатли шоҳ ҳинд ройига таҳт, тоҳ-ва шоҳлик камарини иноят қилди. Үнга чопганда тупроқларнинг чангини тўзғитадиган, каркидек зўр, таъаси фидек келадиган зеб-зийнатли, эгар-жабдуқли ёпинчиғига гавҳар каби қимматбаҳо тошлар қадалган бир от ҳам ҳадъя қилди. Ройни отга миндириб Ҳиндистонга узатди ва ўзи ҳам орқама-орқа ўша томонга жўнади.

Ҳинд шоҳи ўз юритига етгач, ўз халқига мужда етказди. Душмандан омон қолганини билган қатта-кичик, яхшиёмон — ҳамма қувонди. Искандарпинг қилган карам ва яхшиликларини эшитиб, ҳамма беҳад шодланди ва дуолар қилди. Рой ўз элини хушдил қилиб бўлгандан сўнг, Искандарни жойдаштириш тадбирига бел боғлади. Юқорида Нигор деган қишлоқ ҳақида гапирилган эдики, бу ўрмонзор ов қилиш учун ниҳоятда қулай, кўпгина турли-туман қуш ва жониворлари бор эди. У ўрмон эмас, афсонавий Эрам богинининг тимсоли бўлиб, ажойиблиги билан ақлу тилни лол қилас даражада эди. Ўрмондан анбар атрининг ҳиди эсар, қора тупроғидан эса, бўтақўз гулининг бўйи анқир эди. Сандал билан обнус дараҳтлари худди муничоқ билан қаҳрабодек ёнима-ён турардилар. Сандал дараҳти томонидан эслан шамол киши димогини сандал ҳидига гарқ қилас эди. Бу ҳидлар бутун төғ ва ўрмонларни тутиб кетган, тупроқлар ҳам сандал иси билан қопланган эди. Дараҳтларнинг шоҳига чирмашган сандалмисол илонлар кумушбадан гўзалнинг социдан қолишмасди. Қалампир-муничоқ сунбул томонга эгилгани каби сунбул ҳам қалампирмунчоқ томон бош эгган. Ҳар бир дараҳтнинг боши қўкка қараб чўзилиб кетган бўлиб, қуёш барглар орасида кўринмай қолган. Барглар қуёш нурини шунчалар тўсиб ташлаганки, қуёш тупроққа ўз шуъласини сойлар орқали сочарди. Ўрмондаги чинорлар ўз панжаларини (шоҳшаббаларини) хинага бўягандек, офтоб нурларига бўяб олганлар. У ергага ҳиндий ёнғоқларнинг бўйи осмонга етганидан, гўё ёнғоқ ҳидидан фалакнинг боши айланадиган бўлиб қолган. Ҳаммаёқ ҳиндий ёнғоқзори билан қопланган бўлиб, шоҳларидан дорчиннинг ҳиди келар эди. Зайтун дараҳтлари ҳам осмонга туташиб кетгани туфайли, чархи фалакнинг зайдунлари бундан хижолатда эдилар. Осмони

фалаккача бўй чўзиб кетган ҳамма дараҳтларнинг шоҳларига ток чирмашиб чиқиб кетган. Юлдузлар дунёсини кузатувчи мунажжимлар, у дараҳтлардаги узум бошларини кўриб, осмонда Ҳулкар юлдузининг сон-саноги йўқ экан, деб ўйлайдилар. Ўша дараҳт шоҳларнга чирмашиб кетган токлар осмондаги афсонавий Сидра дараҳтига каманд ташлаб, унинг шоҳларини ўраб олгандай. У узум бошларини кўрган хомхаёл ўғри учун осмонга чиқиши ҳам унча қишинимасдек туюлар эди. У дараҳтларнинг сариқ барглари, куз пайтида, худди фалакнинг ҳар томонга сочиб қўйган минг-минглаб юлдузларини эслатарди.

Бу ўрмонзордаги ҳар турли қушлар осмонни сайр қилиб учганларида, қушга эмас, балки қийғир шаклидаги Ўқоб юлдузига ўҳшаб кетардилар. Гала-гала ажойиб тўтиларнинг дилкаш наволари ўрмоннинг ҳаммаёғидан эшитилиб турарди. Қайси дараҳтга уларнинг галалари қўнсалар, у кўмкўк бўлар, кўмкўк эмас, гўё уларга яшил тусли Ҳизр пайғамбар қўнгандек туюларди. Булар қўнгандарахт баргиз чинорга, йўқ, чинорга эмас, кўк осмонга ўҳшаб кўкариб қоларди. Кўк эса осмон ҳам эмас, гул ниҳолига, гул бўлганда ҳам қизил рангли гулга ўҳшар эди. Қизил тўтиларнинг ранги гулнорни эслатарди-ю, аммо тумшуқлари олов шуъласи рангидан эди. Уларнинг ҳаммаёқни босиб кетган қизил-яшил ранги шамлар шуъласидаги бир маҳобатни кўз ўнгингизга келтиради. Яна гала-гала гапириувчи майналар бор бўлиб, улар худди ҳиндулардек сўзга уста эдилар. Майналар учун худди ҳинду ўйинчилариникига ўҳшатиб, олтирангли кимсоқ билан зийнатланган қафас қилинган. У тўмтайтан эмас, зарварақ тоҷга ўҳшатиб безатилган қафас. Үнга солиб қўйилган майналар, қаёқдан чиқиши билмай, тутқунликдан зорланиб сайрап ва гапирадилар. У ернинг турланиб юрувчи гўзал товуслари гўё малак тоифасидан бир намуна эди. Улар ҳар томонга жилва қилиб, мастиларча ноз билан юрганларида май кувачаси каби мастона бўйин тоблар эдилар. Буларнинг бўйинлари тўқ қўк-ложувард тусли бўлиб, усти яна зарҳал билан қопланган. Қирғовул ва какликлари ўз юриши билан кишининг эс-хушини ўғирлар эди. Қирғовуллар сарв дараҳтига томон юрганларида, сарвнинг ўзи ҳам гулдастага ўҳшаб тилларанг қирғовулга қараб эгилар эди. Товус эса Сидра дараҳти устида Ҳабраил фариштаси ўтирганидек, дараҳтнинг энг юқори шоҳида ўтирад эди.

Бу қишлоқнинг ерларини зумуррадек сабзалар қопланган, яшил осмон эса унга гўё забаржад сепиб турарди. 673
43–1396

Бу ўрмоннинг шимолида Синд дарёси бор, жанубида Хинд шаҳри қад кўтариб турди. Бу дарё ичидаги юзлаб кемалар фалак денгизидаги яиги ойдек суръат билан сузиди юради.

Шарқий чегарасида бир қамишзор бўлиб, унинг тавсифини қилиш учун бир неча достон камлик қилди. Бу қамишларнинг ичи бошдан-оёқ шакар билан, шакар эмас, лиммо-лим қанд билан тўла. У қамишзорнинг суви щундай ширинки, худди шарбатнинг ўзгинаси; сувнинг остида эса балчик ўрнига шакар қатламлари босилиб ётади. Еарбий чегараси баланд тог билан ўралган бу ўрмондаги тўрт фасл ҳам баҳорни эслатарди. У ерда қишин-ёзин раийонлар гуркираб кўкариб ётарди-ю, асалпаз боларилар у гулзорнинг бобонилари эдилар. Бу ердаги асалариларнинг сон-саноги йўқ бўлиб, ҳаммаси шу тог ораларини асал билан тўлатиб ётардилар. У тогнинг қайси тошига назар солманг, ундан бир булоқ сувидек асал оқиб чиқарди. Одамлар у тогнинг қай томонидан ўтмасинлар, жиглажилга бол оқиб ётганини кўрардилар.

Бу тогда минг-минглаб кийик галалари гул ва асал ичидаги гижиглаб юрарди. Қамишзорида эса буги ва маралларнинг оёқлари шакар шираларига ёнишиб, сайд ва тутқун бўлиб ётардилар.

Сув билан тўла тўқайларида кумушранг балиқлар сонсиз бўлиб, фалак балиғи бўлмиш ой буларга нисбатан кўрименз эди. Яна ўрмон атрофида овлаш учун ҳар турли ҳайвонлар беҳисоб эди. Энди қишлоқнинг одамлар истиқомат қиласидиган шаҳарчасига келганимизда, васфи тасвирга симасди. Унинг қай тарафига қараманг, гўзаллигидан кўзингиз қамашарди.

Бу ўрмоннинг чор атрофини қалам билан банд этдим. Ери бағоят текис, гул ва сабзалари бениҳоя кўп. Бахтиёр Ҳинд ройи йўл бошлаб, раҳнамолик қилиб, Искандарни шу ўрмонга туширди. Бутун қўшин ҳалиги тасвирланган сабзаворга кўнди, яна осмон каби баланд қароргоҳлар қурилди. Искандар гоят хурсанд ҳолда у ернинг ҳар томонини эҳтиётлик ва хушёрлик билан айланиб, кўриб чиқди. У синчковлик ила ҳар тарафга кўз соларкан, у ернинг табиат бойлиги ва паст-баланд тузилишини кўриб, ҳайрон қолди. Рой уига анча қуллуқ ва ҳурмат изҳор қилиди, биз унинг шарҳини қисқагина баён айладик. Искандар бутун машғулотини йигиштириб кўйиб, қиши бўйи шу ерда айш-фарогат билан дам олишга шайланди.

Эй соқий! У зарнигор қадаҳни, майнинг лаълини рангидан жилоланувчи гавҳарнитор қадаҳни келтир. Мен гўзал

Нигор ўрмонида мақом тутдим, энди менга, албатта, зарнигор жом керак!

Эй мұғанний! Мунгли бир оҳанг чал, унга ўзинг ҳам жўр бўлиб кўйла. Зоро, Ҳиндистонда яна бир гўзал майсазор менинг бошимга қора кун солди.

Эй Навоий! Қаламинг яна не ишлар қилди? Ёзганларинг Ҳинд мулкича бўлиб кетди-ку. Ҳиндилар ўз мамлакатларида қанча савод кўрган бўлсалар, бу саводингни кўриш билан уларнинг ҳаммасини унутадиган бўлдилар-ку!

XLIV

Афв фазилати ҳақида. Дарёдил жувонмардлар айбдорлар гуноҳининг хас-харакатларини баҳшиши (афв) насими билан йўқлиқ соҳилига сурадилар ва уларнинг юзларида дарё мавжидек ажин қолмайди ва ҳайронлик қоронгуликларидаги овораларнинг йўлини қарам шамъи билан ёритиб, у қоронғу водий ҳалокатидан қутқарадилар ва бу қоронгуликдан ўзларига озор етмайди

Қайси шоҳ афв билан қарамни ўзига одат қилиб олган бўлса, у бошқа шоҳларга нисбатан ҳурматлироқ бўлади. Жувонмардликни — саҳоватни ўзига ҳунар қилиб олган киши жаҳон ахли ичидаги ягона ва тенгизидир. Кимки ўз зулми билан халқа хавф солмаса, шуни энг саҳий ва қарамли одам деб бил. Афв-қарамни ўзига касб қилиб олган одам золимлардан итиқом олмайди, демаймаи, йўқ. Лекин гуноҳкор ўз гуноҳни юзасидан тавба қилиб узр сўраса, унинг гуноҳини афв дарёсининг суви билан юваб юборади. Агар гуноҳкор уятдан бошини қуий солса, мард унинг бошини тиф билан баттар эгмайди. Агар бирорнинг оёғи тойиб, гуноҳ лойига ботиб қолса, афвкор шахс унга қўлдош ва таянчлик бўлмоги керак. Айбдор ўз нуқсонига иқор бўлиб, кечирим сўраса, илтифот билан унга тадбир кўриш керак. Агар гуноҳкор ҳурматли кишиларни восита қилиб, ўз гуноҳининг кечирилишини сўраса ва ҳукмроннинг амр-фармонига ҳам бўйин эгса, афв этишининг имконияти бўлса, унинг гуноҳини кечмоқ керак.

Эй, ҳалқ устида шоҳ бўлиб турган банд! Агар оғоҳ бўлсанг, мендан бир неча сўз эшиш:

Сенинг ҳукмнингга бўйсунишга мажбур бўлмиш ҳар хил ҳалқ гуруҳлари борки, шоҳ бўлишингта қарамай, сен ҳам шу гуруҳлардансан. Зоро, яратилишда ҳамма одам бир жинсдандир. Уларнинг кўплари билим ва камолотда сендан мўътабар, қобилиятда ҳам сендан юксак турадилар.

Худо сени уларга амиру уларни эса сенинг амр-фармонинг га бўйин эгувчи қилиб қўйди. Борди-ю, ўшалардан бирига сенинг мартабангни берган бўлса, амрига бўйин эгмай ни ма қила олар эдинг? Фарқ шу ердаки, ҳақ таоло сенга баҳт ато қилиши натижасида сен ҳамма халққа бошлиқ бўлиб қолдинг. Гуноҳинг учун тангридан омонлиқ тилаганингда, ўзингни уларнинг бири деб гумон қил. Ниманики ўзингга нисбатан нораво деб билсанг, уни халққа ҳам асло раво кўрма. Гуноҳкорни жазолаш ҳақида ҳукм чиқазмоқчи бўлганингда, худо олдида ўз гуноҳларинг борлигини ҳам эслаб қўй. Ёмонга жазо бериш — гарчи қонун ва сиёсат юзасидан тўғри бўлса ҳам, аммоadolатли ҳукмдорнинг асл йўли — шафқат-муруватдир. Бирорни қатл этиш лозим бўлиб қолса, имконият борича унинг ўлимини кечиктиришга урин. Бир шахс ўлимга қанчалик сазовор бўлса ҳам, унинг ўлимини орқага суриш, бу ҳақда шошмаслик яхши. Одамларни шошиб-пишиб, дарҳол ўлдириб юбориладиган бўлса қамоқ, зиндон, қишини каби нарсалар беҳуда экан-да! Айбдор бугун зиндоидан қолса, нима зиёни бор? Керак бўлса уни эртага ҳам ҳалок қилиш мумкин-ку. Ебегуноҳ бир бечорани шошқалоқлик қилиб, бугун ўлдириб юборсанг-да, эртага унинг чин аҳволини билиб, «аттанг» деб қолсанг, сенинг ҳолинггавой! Ундан кейин ўзингни ўзинг ўлдирисанг не фойда-ю, ўз қўлинг билан бошингни кесссанг нима фойда? Жонингни эваз қилганингда ҳам даво топмайдиган бўлгач, бирорни жароҳлатиб нима қиласан? Бир иморатни бузуб ташлаганингдан сўнг уни қайта тиклаб, ўзиdek қиласман деб овора бўлма, чунки унинг бутун ашёлари шикастлангандир. Ўйлаб қара, у зор, мазлум она ўз боласини тарбиялаб вояга етказишда қанча ранжу мashaққат чекди! Боламнинг уйқуси бузилмасин, деб қайғуриб, кечалари ўз уйқусини ҳаром қилди. Фалак ўттиз-қирқ йиллаб айлангунча, унга меҳрибонлик билан тарбият берди. У узоқ муддатдан сўнггина баркамол ҳаёт йўлига тушди, одам сонига кирди. Сен ўзингнинг зулмкорлик одатинг бўйича, андиша қилмай, унинг боини кесинга ҳукм этасан. Аслида унинг бу оғатга йўлиқиши, унга тўн ва қишини ёпишган тамиа натижасидир. Унга юз берган бу шумлик, сенга маҳқум бўлишини ният қилганидан эмас, йўқ, ўз нафсининг балосидан бўлди!

Эъоҳ! Бундай ишни қайси баҳтесиз қилмасин, унга шу хилда қаттиқ жазо бериш равоми, ахир? Қўйларни бўғизлаш бўришининг табхий одати экан, у чўпон меҳматининг андишасини қиласими? Йўқ! Йиртқич росу капитарни ҳалок қилар экан, унинг етим жўжалари очлидан ўлиб қолди.

лишининг ташвишини тортадими? Йўқ. Агар айбдор ҳақиқатан ўлимга сазовор бўлса, унинг яна иккى кун зиндоидан ётишининг не зараги бор? Ва агар бир куни шу хатони қилган экан, балога гирифтор бўйай, деб қилмаган-ку. Агар бир кимсанинг гуноҳи исбот бўлса-ю, тавба қилиб узр сўраса, сен афв-карам айлаб, гуноҳини кечсанг, агар унинг вужудида одамгарчилик бўлса, то умришини охиригача бундай ёмон ишни қилмайдиган бўлади-ку. Уни сен жон-дил билан ҳурматлассанг, яъни ўлимдан сақлаб қолсанг, бу сенинг камоли афвкор эканлигини намойиш этмайдими? Унинг тирик қолиб юришидан мақсади ҳам сенинг бу яхшилигинги эвазига умр бўйи яхшилик қайтариш бўлиб қолади-ку. Агар у юз жон топса ҳам фидо айлаб, сени рози қиласди ва ҳақингни адо этади, албатта. Агар борди-ю, у яхшилигинги яхшилик қайтара олмаса, тангридан ундан ҳам яхшироқ эваз қайтажагини унутма. Шунингдек, у сенинг яхшилигинги эвазини қайтариш тўгрисида ўйламаса, дунёда яхши от қолдиришнинг ўзи кифоя эмасми?

Искандар одамларга юқоридаги каби лутф-карамларни қилганда ўзидан кейин яхши от қолдиришни ҳам ўйлади. Кимдаки мана шундай карам жавҳари бўлса, ҳозирги замоннинг Искандари шудир. Кимки афв-карам бобида маҳорат кўрсатса, карам ҳам унга ўз фазилатини сочгусидир.

XLV

Олди-соттисидан катта зиён кўрган ва жигаргўшасидан ажраб, фироқида юзларини жигар парчаларидан нақшалаган, белидаги ўлимлик нақдидини бериб, жигаргўшасини ўлимдан халос этган савдогар ҳинояти

Адан мамлакатида бир тоқир савдогар бор эди, у савдо ва тижоратда савдогарларнинг энг моҳире эди. Унинг бир яхши фарзанди бўлиб, дунёда унга ҳамондик кезадиган йигит йўқ эди. У савдогарининг туяси юқтагича ҳан бўшамас, ҳар ўп куида бу шаҳардан у шаҳарга ётниар эди. Тоқир бир кечаси уйқуни тарқетиб, кўнглини савдо-сотиқни мўлжаллаб борар экан, ҳали бирори данит ва дарёни босиб ўтмасданоқ, карвонга қароқчилар хукум қилиб қолди. Ўлим хавфидан ҳаммалари тўзгинаш, ҳар бири бир қир-тепаликларга қараб кочтилар. Шу қочганча, тўғри келган тарафга бош уриб, ҳар ким ҳар хил иқлимга бориб қолди.

Шу можарода ҳалиги савдогар ўз жонини күтқарди-ю, аммо ўғлидан ажралиб қолди. Қора кун бошига тушган бў төжир жигаргўшасини тополмай, жигаридан фалакни ўртовчи оҳ тортар эди. Бу гамдан жигари эзилиб ўз-ўзига:

«Энди менинг ишим овораю сарсонликдан болиқа нарса эмас, лойдан бўлган баданим батамом ишдан чиқиб, ҳолдан тойгунча ҳар тарафга қуюн каби югураман. Борди-ю, шу югуришда муродим каъбасини топсан тоидим, бўлмаса биёбонда саргашта бўлганимдан нима гам?» — деди.

Унинг белига яширинча боғлаб қўйган минг олтин пули бор эди, у жамғарманинг белида турганини кўриб, жигаргўшасини ахтариб кетди. Кўзидан ёш ўринига тинмай қонини оқизиб, севимли арзаандасини ахтариб, ҳар ёнга чопар эди. Елиб-югуравериш унинг жигарини эзиб, ишдан чиқаргандা бир ажойиб қишиварга бориб етди. Қанча данилларни босиб ўтган, жигари хун бечора бу шаҳарни ҳам кезиб ахтариш учун қадамини теззлатди. Баиогоҳ қараса, бир жойда анчагина одамлар тўдаланиб турибди, уларнинг қўлида эса бир жигари хун асир бор. Лекин бу асир жигарранг бўлиб, ўз қонига белаигану яна тенасида ёвузлар қиличини ярқиратиб, ўхталиб турибдилар. Қоничида бутун вужуди жигарранг бўлиб кетган бу одамнинг ҳозирги фожиона аҳволга тушувига қон тухмати сабаб бўлган эмиши. Бу қон қасосидан қутулиш учун унга минг тилла баҳо қўйибдилару, аммо бу маблагни бериб, уни олининг ҳеч кимнинг юраги дов бермас эмиш. Ҳолдан тойган савдогар бу савдони кўраркан, кўкрагига боғлаб қўйган нақдинасини олиб, минг олтинни бериб, у бечора мазлумни күтқариб олди. Кейин қараса, бу ўзининг азиз жигаргўшаси — фарзанди экан. Унинг кўз ёши тўкини кечирапари ҳол эди, бироқ у кўзидан ёш ўринига қон тўқар, ўғлининг вужудини босгани қонни қон билан ювар эди. Кейин жигарининг яралари ҳам битиб, деди:

— Эй жигаримнинг пораси, аҳволнигни баён айла!

— У кечаси ўзиниг кўрган аҳвол юз бергач, — деди ўғли, — мен душман қўлига мубтало бўлиб қолдим. Аввал уларнинг барчаси менинг ўлдиришга қарор қилдилар, кейин бошимни олини қасдидаи кечиб, менга шарт қўйиб: «Биз сени ўлдиримайлик, энди сен биз билан дўйстлашгин-да, нимаики қисеак, сирдошимиз бўлиб қол», — дедилар. Шундай инъом ваъда қилганларидан сўнг ўлим олдидан чор-ночор уларнинг шартига бўйсундим.

Бугун эса бу қишиварга келиб, улар бутун ҳалқ билан урушдилар. Шу можарода ҳалқдан бир бечора шахид бўлди-ю, қароқчилар тарафидан мен ҳалққа асир бўлиб қолдим. Бу ахволни ҳокимга арз қилганларидан сўнг унинг фармони билан менинг ҳалиги қароқчилар томонидан ўлдирилган қишининг ворисларига хун ҳақи учун топширдилар. Умримнинг қуёши ботай деб турган пайтда сен келиб қолдинг, бу ёғида нима бўлгани ўзингга аён. Сен карам тугулларини саховатпеша қўлларинг билан ечиб, нақд пулларни бериб, менинг жоним нақдинасини сотиб олдинг.

Халойиқ бу сирри-асрордан воқиф бўлгач, мамлакат шоҳига ҳам бу ҳақда хабар бердилар. Карам саховат ҳикматларидан огоҳ бўлмиш шоҳ воқеани тушунгач, савдогарга кўп инъомлар бериб, уни аввалгидан ҳам бисёр давлатманд қилиб юборди. Минг олтинни саховат қилган савдогар қайтадан ўғиллик ҳам бўлди ва юз минг бахтга ҳам эришид.

Қаергаки карам ёмгири сочилар экан, ниҳоят, у ерда мана шундай гуллар очилгусидир.

XLVI

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудан ҳар бир ишга яхши-ёмонлигига қараб бир мукофот ва жазо бордур, ҳикмати недур, деб сўрагани

Яна файласуф табиатли шоҳ сўрадики:

— Эй ҳар бир ҳикматнинг мазмунини олдиндан билгучи устоз! Ҳар ишда бир хосият бўлишининг ҳикмати нимада? Шуни менга изоҳлаб берсангиз! Масалан, бир кимса бирон ёмон иш қилган бўлса, унинг ўзи ҳам албатта бир ёмонликка дучор бўлади. Аксинча бирор ўзига яхшиликни одат қилиб олган бўлса, унинг мукофоти баҳтлар хазинасидир. Нима учун шундай бўлиши ҳақида бир масала айтинг, бунинг сири нимаданлигидан менинг хабардор қилинг.

Гўзал маъноларнинг хазинаси бўлмиш доно шундай жавоб берди:

— Эй яхшилик маъноларидаи парвариш топган зот! Тангри бу дунёда, бу дунёдагина эмас, азалдан оламу коинотда ниманини яратган бўлса, унга бир маҳфий хосият ато қилдиким, бу хосиятларнинг ўзига хос ҳола-

ти ва сифати бор. Билимсиз ва жоҳил одамлар бир ишга киришсалар, у ишдан кўнгилдагидек манфаат чиқмаса, бировлардан кўрадилар ва хафа бўладилар. Ваҳоланки, унинг асл сабабчиси бирон кимса эмас. Агар кишига гойибдан пинҳоний нафъ бўлмаса, бирордан бирорга фойда етиши мумкин эмас. Ёш болаю девоналардан бу борада гина қилмаймиз, зоро, иккисидан ақл бегонадир. Бироқ ҳар бир киши ақл эгаси бўлса, унинг ақли ўйламасдан бирор иш қилишга йўл қўймайди. Борди-ю, маҳлуқларда бундай ҳолат бўлса, холик уни шундай ақлсиз қилиб яратгани ажабланарли эмас. Ёруг ўту қора тутун бўлмасин, уларнинг ҳеч бири бекорга яратилган эмас. Мавжудотда нимаики бўлса, уларнинг ҳаммаси бир-бири билан боғлиқдир. Бу хақда бир нарса дейишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ, зоро, бир узуқ ип ҳам бекорчи эмас, унинг ҳам ўзига яраша ўрни бор. Шунингдек, ҳеч кимса йўқки, унинг ўзига хос феъли ва сифати замирида бир хосиятию вужудида бир ҳолати ва кайфияти бўлмаса. Лекин кишиларнинг феъл-автори яратилганда, унинг ичига табиий ахволининг уруги ҳам яширинган. Ахир, дехқон ўз срига ниманинг уругини экса, ҳосил пишгаんだ ўшанигина ўриб-йигиб олади-ку. Бирор тупроққа бугдой сочган бўлса, у ҳеч қачон арпа йигиб олмайди. Агар ейиш учун арпа эккан бўлса-чи, у буғдой хирмон қилиш имкониятига эга бўлмайди. Бирор итқовун экса, ундан аччиқ ҳосил олади ва агар шакарқамиш экса-чи, қанд ийгади. Шу каби, феъл-авторнинг ҳам шарофатли ва ярамас уруги бор. Хоҳ шарофатли ва хоҳ ярамас бўлсин, ҳаммаси табиатнинг юқоридаги қонунига кўрадир. Ҳар ким яхши қилиқли бўлса, бу яхши қилиғидан ўзига ҳам яхшилик қайтади. Агар бирор ёмонликдан завқ оладиган бўлса, ўзи ҳам қилмишига яраша ёмонлик кўради. Ҳар бир ишнинг натижаси шу — яхшиликка яхшилигу зулмга зулм қайтади. Ақли салим ва тани-жони соғ одам ҳаётга тафаккур ва мулоҳаза билан боқса, ҳақиқий тўғри йўл шу эканини билади. Агар тутилган иш қонунга хилофу тескари бўлса-чи, адолат тариқи бузилади.

Эшитгувчи бу маъноларга тан бергани ва қойил қолгани каби маърузачи ҳам шу билан қифояланди.

XLVII

Қуёш тун зулматидан чиқиб, кун зиёси қиёмга кўтарилганидек, Искандарнинг Ҳинд ерларидан чиқиб, Чин киши-

варига киргани ва Чин хоҳони унинг қуёшдек ҳарорат билан жаҳонгирилик тиги тортиб келаётганини эшишиб, заррадек беҳисоб қўшин тўплагани ҳолда, у билан муроса қилиш учун элчи юбориб, номувофиқ жавоб топгани ва Хитой лашкарлари Искандар қўшини шукуҳидан тўзондек тўзғиб, беҳарор бўлгани ва хоҳоннинг ўзи бу борада тадбир кўргани

Чуқур маъноли гапларни ҳикоя қилгувчи ва бу каби нукталарни билиш учун кўп машақкатлар чеккан доно бундай деди:

Шундай қилиб, Искандар қишини шу ажойиб ерда ором олиш билан ўтказишга қарор қилди. Ўзи Ҳинд мамлакатининг зеб-ороси эди-ю, бунинг устига Ҳинд ройи (шоҳи) ҳам унинг мажлисларини безарди. Гоҳо ҳаммомга тушиш учун шаҳарга, май ичиб машшат қилиш учун баъзи бир кошоналарга ҳам борарди. Ройнинг қасрида бўладиган зиёфат ва айш-ишратларда иштирок этарди; хурсандлик билан май ичиб, мусиқа тингларди. Гоҳо ўрмон ичра ов билан машғул бўлар ва гоҳо ов вақтида ҳам кўнгли май тусаб қолар эди. Гоҳ қоплон отиб, гоҳи шер ўлдирар ва гоҳо фил, каркидон каби баҳайбат маҳлуқларни ҳам дадиллик билан шикор этар эди. Гоҳо дарё ичидаги базм ташкил қиласи ва гоҳо кемаларга тушиб, дengizларда саир этар эди. Гоҳ қармоқ билан кумушранг балиқлар тутар ва гоҳи кумуш жомлар тўла майларни сипқаарди. Гоҳо худди ботир шер каби қамишзорга кириб, у ерда ўз манзилидай кезар ва тўқайларда бўлмиш ёввойи хўқизларни овлар, қулонларни олдига солиб қувар ва пайистоннинг най шакарларидан тоғинар эди. Гоҳо қуёш ўз буржига қараб юксалганидек, асал тоғига томон кўтарилилар ва тоғ устида май нўш қилиб, хушҳол бўлгани каби, боллардан ҳам тановул айлаб, таъбини чоғ қиласи ва кўнгли тинчланар эди. Гоҳ шаҳаншоҳлар таомили бўйича, катта чодирлар ичидаги базм қуриб, ҳазин куйларни тинглар; гоҳо осмон гумбазидек балаанд, шавкатли қароргоҳининг коинот қадар кенг пардалари орасида ўтириб май ичарди. Гоҳи донишманд кишилар билан ўтириб, ҳамма фанга оид китоблардан келтириб, диққатини ўзига тортган қандай ноаниқ — баҳсли масалалар бўлса, ечиб олар эди.

То баҳоргача Искандарнинг кечакундузи мана шу каби машғулотлар билан ўтди. Қуёш шамининг ҳарорати ошиб, шараф буржига кўтарилиб, бу шамдан сру осмон равшан тортгач, порлок хуршид каби шоҳ худди

Жамшиддек яна жаҳондаги мамлакатларни фатҳ этишга кириши. Сафарга отланиш учун мажлис чақириб, Хитой ва унинг марказига юриш қилиш учун жазм-қарор айлади. Аскар денгизи орасига яна жўшқинлик тушиб, уларнинг шовқин-суронидан осмоннинг қулоги батангага келди. Яна ҳарб ногораларини филларга ортиб, бу кишвардан кўчиш машқи чалинди. Ҳинд ерларини бошдан-оёқ олган бу фотиҳ энди Хитой ўлкаларига түғ тикиш учун юриш қилиди. Шундай қилиб, Искандар Чин диёрини эгаллаш ниятида, Ҳиндистондан қўшинларини олиб чиқиб кетди. Олий имтиёзли шоҳ учун йўл устида бўлмиш ҳар шаҳарнинг оралиги хоҳ эллик йигоч ва хоҳ юз йигоч бўлишига қарамай, қўшин юборишга эҳтиёж бўлмади. Зоро, у томонга бирон ҳат юборилса бас эди, у ердаги шоҳларнинг ўzlари ҳат олиб борувчи кимса билан бирга бу томонга келишаверди. Улар совгаю тортиқлар билан қелиб, Искандарни зиёрат қиласар, у ўтирган жойнинг тупроғини ўпар эди. Олиймақом шоҳ уларга иноят ва марҳаматлар айлаб, яна ўз йўлида бетўхтов давом этар эди.

Шоҳ қўп йўл юриб, ҳамма жойларни тамошо қилиб, ниҳоят Чин мамлакатининг ҳадди-чегарасига бориб етди. Чин ҳоқони бу омонисиз селнинг Ҳиндистондан чиқиб, Хитойга оқиб келаётганини билган бўлиб, сон-саноқсиз лашкар тўплаган, ҳаддан зиёда қурол-ярог тайёрлаган эди. Аммо шунга қарамай, хоқон Искандарга аввал душманлик кўрсатмоқчи ва ёки даъво-жанжал қилмоқчи эмас эди. Балки элчи юбориб сулҳ қилиш, келишиш йўлини тутиш ҳақида сўз юритмоқчи эди. Агар хасм бундай сўзга хўб деб бўйин эгса, дўстона муомила қилиб, уни қайтариб юбормоқчи эди. Агарда иш келишиш йўли билан битмайдиган бўлса ёки темир қизғин узрлар сўраш билан юмшамаса, ўзини кучсизлардек забун ва таслим этмай, қўшин тортиб, жанг қилишига қарор айлади.

Хоқоннинг фикри шу тадбирларни кўришга тўхтагач, дастлаб душманини бир синаб кўрмоқчи бўлиб, бир ақлли одамни Искандарга элчи қилиб юбордики, бу одам элчилик бобида жуда маҳоратли эди. Үнга қўп махфий сўзлар айтиб, худди денгизга хас-ҳашак ташлагандек, элчини Искандар ҳузурига жўнатди. Элчи шоҳнинг қароргоҳига етгач, унинг жоҳи — салтанатига назар солди ва аскарларини кўздан кечираркан, юз йил ақл ишлатганда ҳам сон-саноғини чамалаш қийинлигини тасаввур этди. Шоҳнинг ўрдаси шу даражада юксак дабдабали эдик, унинг қархисида фалак бир камтарона қурилган

чодирга ўхшар эди. Ўрданинг ичи шу қадар кенгки, кўрган одам эе-хушини йўқотиб қўйгудек бўлади. Водийларни босиб келган элчи бу жойни кўриб, хуши оғиб, худди гард сингари беихтиёр ўзини ўрдага урди. Бу даргоҳнинг хизматчилари элчининг муддаосини фаҳм этиб, унинг келганини шоҳга арз қилдилар. Искандарнинг фармони билан элчини унинг ҳузурига олиб кирдилар, гўё оддий чўпни дарё ёнига элттилар. Ақдли ва тажрибакор элчи тездаи тупроққа юз қўйиб, таъзим бажо келтирди. У таҳт олдида ўтириб, нафасини ростлагунича, кўнглидаги изтироби таскин топиб, ўз сўзини айтиб, эннитганини англай олиш даражасига келгучиша, шоҳ ўзини бошқа нарсага ҷалғитиб турди. Узоқ сукутдан сўнг, мамлакатлар соҳиби бўлмиш шоҳ:

— Энди сўзларингни изҳор эт,— деди.

Бечора элчи шоҳ ҳақиға кўп дуолар қилгач, Чин ҳоқонининг гапларини баёни айлади:

«Эй юлдузлар сultonни бўлмиши қуёни сингари малихур шоҳ! Дарё шукухли Хитой ҳоқони арз этдики, бу кинвар томонга кўк ҷархининг қуёши янглиг сайд қилиб келдинг, дунёкезар отинг билан бу юртга кирдинг; ўз зиёйнинг билан бу ўлқани ёритдинг. Бу маънинга не боис сабаб бўлди-ю, қандай фикр сени бу томонларга йўллади экан? Агар «дўстлик билан» десанг, дўстлик бундай бўлмайди; ҳеч ким буидай ҳаракатни дўстлик тарафдуди демайди. Сендеқ улуг иноҳнинг лаинкар тоғтиб, бизнинг мулкимизни жиравоҳ қилинидан муродинг иедур? Агар душманлик иният билан ҳужум қилиб келган бўлсанг, не душманлик кўрдингки, бизга ёв бўлдиин? Бошлаб, устимизга оғир даъволар билан элчи юбординг. Биз сенга ҳурмат билан узр айтиб, уни омон-эсон узатдинг. Ўша хатингда: «Хоқон хироҷ олиб келсин. Доро жойироentonга кетди, унинг шаҳанишоҳлик тоҷ-таҳти менга қоиди», деган эдинг. Агар дунё шоҳи Доро ўлган бўлса, эли дунёнинг ҳузур-ҳаловатидан сен баҳрамаид бўл. Лекин мен билан Доро орасидаги ҳамма муносабатлар муросаю мадори йўли билан бўлган эди. У мен билан уруниб, голиб келмаган; ёки унча хироҷ берасан, мунча тўлов тўлайсан, деб талаб қўймаган эди. Агар сен ҳам подиҳоҳлар ўтасида бўладиган шу каби таомилларга амал қилгудек бўлсанг, иккимиз дўстлик-иттифоқлик алоқасини боғлаб, қаттиқ-қурум гапларини орадан кўтариб ташлайлик. Агар бундай муросаю аҳлчиликка розилик бермасанг, қазо нешонамга нимани ёзган бўлса, шуни кўравераман. Менинг элчи коландаги сўзим шундан иборат бўлган эли-

ҳозир ҳам шудир. Ўзинг айт-чи, шу гап ёмонми? Мен айни гапимдан асло қайтмайман, ўзгача жавоб ҳам кутма. Агар ҳозир сулҳ қилиб, қайтиб кетадиган бўлсанг, менинг гапим ҳам сулҳдан бошқача бўлмайди. Ва агар душманлардек ғулув қиладиган, гуфт-гўйинг фақат адват устида бўладиган бўлса, менинг ҳам бу ишда сендан камчилигим йўқ, жанг майдоним ҳам саранжомдир. Лашкарим сон-саноқсиз даражада кўп, қуролларим ҳамишагидан бисёроқ.

Иёлу ватан узра то жони бор,
Киши ҳарб этар то имкони бор.

Лекин икки шоҳ уруш эълон қилганда, зафар қайси тарафга ёр бўлиши ҳеч кимга аён эмас; кимнинг галаба қозониши номаълум, зеро буни ҳеч кимнинг пешонасига ёзиб қўйилмаган. Эҳтиёткорлик нуқтаи назари билан қараганда, киши урушдан қанча йироқ бўлса, шунча яхшироқдир».

Нотиқ элчи ўз фикрини бошдан-оёқ шарҳлаб бўлгач, жавоб кутиб, кўзини ерга тикиб ўтириди. Шоҳ табассум билан бу гап-сўзларни тинглаб бўлгач, гавҳар сингари қимматли қалималар билан шундай деди:

«Эҳтимол, шоҳлиқдаги мартабаю шон-шавкатда, жаҳондорлик расм-русумларида Чин хоқони мен билан Дорони бир мақомда, деб ўйлар. Бу шубҳасиз хато. Агар, унга-мунга ақли етадиган одам бўлса биладики, аввало шоҳлик даражаси мамлақатнинг салмоги билан ўлчанади. Модомики, шоҳнинг эътибори ер мулкининг тутган ўрни билан бўлар экан, менинг кишварим Дороникидан икки баробар кеттадир. Борди-ю, шоҳнинг шижоати эътиборга олинадиган бўлса, хоқоннинг Доро ахволидан хабари бўлса керак. Доро билан урушга бошлиганимда, менинг кучим унинг ўндан бирича ҳам келмас эди. Шу куч билан уни шундай таңгу тор қилиб ташлаган эдимки, ҳеч ким уни бундай оғир ахволда кўрмаган эди. Ҳеч шубҳасиз мен голиб бўлишим керак эди, охирида ҳам ҳақ менга зафар ато қиласи. Менинг шу айтганларимга таин берадиган бўлса, хоқон бундай ноижўя гап-сўзларни унунтсан. Яхшиси, менинг буйруғимга бўйсунисин; ўз кучсизлигини тан олиб, узр айтсан, вассалом. Юқори мартабали кишиларни шарафлашнинг қанчалик даражаси бўлса, имконият борича мен шуларнинг ҳаммасини бажо қиласин. Агар бу гапларга эътибор ва аҳамият бермаса, унга уруш қанақа бўли-

шини кўрсатиб қўйишга мажбур бўлурман. Нимаики деган бўлсан, ҳаммаси чин ва қатъий. Мен фақат рост ва бор гапни айтаман! Сўзим тамом. Энди равона бўлиб, хоқонни менинг бу гапларимдан хабардор эт. Кетингдан мен ҳам йўлга тушиб, секин-аста боравераман. Мен етмасимдан илгарироқ маъқул ва савобли жавоб келтирсанг, бизнинг жавобимиз ҳам фойдали бўлади. Агар хоқон буйруқдан бўйин тоблайдиган бўлса, фалак қандай ўйин ўйнаижагини кўурмиз».

Элчи шу хилдаги гапларни эшитга, ўрнидан туриб, паришон ахвојда ўйлга тушди. Жонидаги дардига даво тополмай, ўз хонининг даргоҳига қараб йўл олди. Хоқон қандай сўзларни айтиб юборган бўлса, Искандар ҳам ўз жавобларини етказишин унга буюрган эди. Элчи бориб, Искандар билан бўлган мажлисда қандай можаролар ўтган бўлса, ҳаммасини бошдан-оёқ хоқонга арз айлади.

Хоқон у шижоатли шернинг ўзи ўйлагандан ҳам ботир эканини фахмлади. Яна, бошқатдан гаплашиш учун ўзга одам юборай деса, фойдасиз; у бундан яхшироқ жавоб келтиришига кўзи етмайди ҳам. Бинобарин, уруш қилишга қатъий ва мардона бел боғлаб, Искандарнинг келишини кутиб ўтириди. Бутун Хитой юртларининг ҳаммасидан, яъни етти мамлакат, йўқ, етти эмас, етмиш ота-бобосининг юртидан лашкар тўплаган, аскарлари сон жиҳатдан осмон юлдузидан ҳам, саҳро қумидан ҳам кўп эди. Улардан тўққиз юз минги ёй билан ўқ отадиган мерганлар, мергангина эмас, жонга ўқ отувчилар эдилар. Улар чақмоқдек тез бўлиб, ўқ узганда душманини ўқ ёмғирига гарқ қилиб ташлар эдилар. Улар устидаги ўқ ўтмас темир кийимлар бошдан-оёқ зарҳал; от ёпуклари эса зарбафтлар билан безатилган эди. Ўқбозлар ва қиличбозларнинг барчасининг танаси зирҳли жавшан (совут) билан қопланган. Отлиқ аскарларнинг ҳар бири азаматбарваста, барвастагина эмас, тўлган ойдек миқти ва кучга тўлган йигитлар эдилар. Чин хоқони шу каби қўшин билан, қўшин эмас, рўйи заминни гавғога бостирувчи шижоатли жангчилар билан, Чин шаҳаридан душман қаршисига чиқиб, хитойларга хос қаҳр-ғазаб билан пешонасими тириштириб ўтириди. Душмандан ваҳима қилмай, бўшашмай, қўшиларини бир дуруст жойга тушириб, саранжомлади. Қўшин атроғига шундай хандақлар қаздирдики, уни қўрганда кишининг ҳуши учар эди. Ҳушёрик ва эҳтиёткорлик билан уруш тайёргарлигини кўра бошлиди. Қазиладиган хандақ айланасиниц узун-

лиги ўн беш ёгочга мўлжалланган эди. Лекин бу мўлжални қисқартириб, хандақнинг ичкарисини мустаҳкам қўргонга айлантириш тадбирини кўрди. Хандақ айланаси тўп аробаси билан шундай мустаҳкам қўргон қилиб ўраб олинган эдики, фалак қўргони ҳам бунчалик маҳкам эмас эди. Аробалар эл атрофига ёндошган бўлиб, икки қатор, айрим ўринларда эса бундан ҳам ортиқ эди. Бу аробалар устига қалқонлар ўрнатилган, қалқон кейинида эса, чамбарчас халқ турар эди. Қалқоннинг ҳаммаёғига қармоқ каби чангаклар ўраб, қоқиб, боғлаб ташланган. Бунинг орқасида эса ҳамма турдаги асбоб билан қуролланган жангчилар, душманни ёқалаш учун пистирмага яширинган эдилар. Яна хандақнинг олди томонига узун сихлар қадалган бўлиб, бунинг зичлиги худди ҳиндуларнинг қалин найшакарзорига ўхшарди. Қўргон шу хилда мустаҳкам ва шикаст етмайдиган қилиб тайёрландик, унинг ичига кириш учун ажал ҳам йўл тоғмагудек бўлди. Хитой лашкарларининг бошлиғи ўз атрофини шундай маҳкамлаб ўрабгина қолмай, бутун лашкар атрофини ҳам шу каби қўргонга айлантириди.

Иккинчи томондан жанговар Искандар бутун қўшини билан Чингга қараб келар эди. Хоқон ўзининг атрофини беркитиб бўлгунча, мамлақатни босиб олиш мақсадида, у ҳам етиб келди. Хоқон томонидагиларнинг қораси кўриниши билан, Искандар ўша ерда тўхтаб, аскарларини сафга тузди. Унинг лашкарлари таътифдан ташқари бўлиб, буларнинг сонини қанча десангиз, бундан ҳам кўп эди. Жанговар шоҳ лашкарларини сафга тузиб бўлгач, уруши бошлаш суронини солиб, бутун қўшинини огоҳлантириди. Сурон эмас, юз минг йиртқич шер кўк тоқига валвалаю гулгула солиб юргандек бўлди. Искандарнинг бу каби тезлик билан етиб келиб, ўз сурони билан ҳаммаёқقا гавғо солиши, душман кўнглида ваҳима уйготди ва Хитой томон Искандарни ниҳоятда қўрқинчли ёв деб изтиробга тушди. Лекин кеч кириб қолгани туфайли, иккала томон қўшини ҳам зарурат юзасидан, тинчгина ором олди. Чунки фалак ўз хоқони бўлмиш қўёни гарб қўргонига киритиб, яширган эди. Кун ботгач, худди лашкарларни қўриқловчи посбонлар сингари, юлдузлар кўкда ўзларини қўрсата бошладилар. Икки томондан эҳтиёт юзасидан, қўшинни қўриқлаш учун тун посбонлари чиқдилар. Кеча қоровуллари ҳам кетма-кет равона бўлиб, энг хира ҳулкар юлдузларидек, кўз илгамас ҳаракат қила бошладилар.

Искандар ўйлаб шундай тўхтамга келдики, тонг оти-

ши билан ўзининг юлдуз каби беҳисоб аскарларига хитоб қилиб, жантга кириши лозим бўлган кишиларниң барчасини ўз ўрни ва тартиби билан сафга тузиб бўлгач, худди наҳаңг бошлиги денгизни ёриб, тўлқинлантириб юборгани каби, душман устига тўсатдан тезлик билан бостириб кириб, урушни бошлаб, ҳаммаёқقا гавғо солиб, қаёмат-қоим қўпоришга қарор қилди. Искандарнинг бу ниятини фаҳм этган донишманд аҳлари ундан ҳозирча урушни бошлаб юбормасликни илтимос қилиб, бундай дедилар:

«Эрта-индингача уруш бошламай, ишнинг охирини кутиб турмоқ лозим. Чунки сайдерлар ҳам ва бир жойда событ тургучи тургун юлдузлар ҳам ҳозирча нахслик, яъни хосиятсизлик аломатини кўрсатмоқдалар. Бошқача қилиб айтганда, у юлдузларнинг ҳозирги вазияти бизга нисбатан манфаатсизликни акс эттирмоқда. Бинобарин, икки кунгина шоҳимиз уруш бошламай, сабр қилиб турсалар, шу орада кўк осмонда кутилмаган бир яхшилик нишонаси рўй бериб қолиши табиий. У иштада ишимиз кўп ажойиб, шоҳнинг иқబоллари янада шон-шараф тоғусидир. Борди-ю, агар бу айтганларимиз юз бермай қолса, учинчи куни уруш бошласалар, у вақтда душманга шикаст бериб, унинг шавкатини ер билан яксон қилгайлар, деган умиддамиш!»

Олимларнинг бу сўзларидан шоҳнинг таскин тониши натижасида душманлик олови ҳавони тутмади.

Иккинчи томонда, буюк хоқон ўз одамларида ҳаддан ташқари безовталиқ сезмоқда эди. Хитой аскарлари ва Чин кишилари душман томондаги бениҳоя шукуҳ-салобатни кўриб, ҳаммасининг орасида ғала-ғовуру, ҳаммасини ваҳима боса бошлади. Хоқон ўз кишиларининг кўнглини қанча кўтаргани билан ваҳима пасаймас, безовталиқ таскин топмас эди. Аҳвол шу даражага бориб етдики, қўшиндагилар ҳеч бир ишга рағбат қилмай, тўда-тўда бўлиб, тубандагича ҳар хил мишишларни тарқата бошладилар:

«Бу қоплон юракли, шер салобатли, машхур, кудратли ҳоким жаҳонгирлигини ҳавас ҳилиб, ҳар бир орзусига эришиб келмоқда. Бу кунгача қаёққа қараб, қандай мақсад билан юрган бўлса, ҳаммасини қўлга киритган. Қайси мамлакатга қўшин тортган бўлса, ҳеч қандай гавғосиз у ерни фатҳ этиб олган. Қайси шоҳнинг бўйнига каманд ташлаган бўлса, унинг бўйини ўз сиртмогига илинтирган. У кун бунга қарши урушган Доро чукур, кенг дengiz бўлиб, унинг қаршисида бу бир қатра

эди. Ўшанга қарши урушиб, тадбир билан у шохнинг иқболига шикаст етказди. Бизда Дороникича қудрат ва қўшин ўйқ бўлгани ҳолда унинг бизга нисбатан ўн баробар шаън-шавкати бор. Яна устига-устак, у соҳиб-қирон — жаҳонгир, ёш ва паҳлавон йигитдир. Бундай одам билан уруш қиласан, дейиш ҳеч жиҳатдан тўғри ҳисобланмайди. У билан жанг қиласан деб ким лоф урса, ақл уни бехуда уриниш ва бемаънигарчилик деб айтади. Хоқон улуғларни восита қилиб бўлса ҳам унга итоат қилмоғи керак. Ахир у ҳаддан ташқари қучлигу биз заифмиз, унга ҳеч жиҳатдан тенг ҳариф эмасмиз. У билан урушаман, деб даъво қилган одам унинг тигидан омон қолиши мумкин эмас. Ўзини ақлли деб билган одам учун ўзига-ўзи қасд қилишнинг қандай маъноси бор? Бундай одам ўз жонигагина эмас, халқ жонига ҳам, жонигагина эмас, номуси ва хонумонига ҳам қасд қилган бўлади. Хирож тўлаб туришни қабул қилиб, унга мутеъ бўлса, у бунга тож ва тахтни ҳам қайтариб беради. Бахтиқаро Маллу унга нималар қилмаган эди, шунга қарамай, унинг ўғли Фируз бунга ишончли киши бўлиб қолди. Ҳинд ройи ўз ожизлигини эътироф қилгани туфайли, бугун Ҳиндистонга яна ўзи шоҳ бўлиб қолди. Агар хоқоннинг ўзи унинг олдига борса, мамлакат тожини ўз бошига кийдириб юбориши турган гап. Унинг хизматига тайёр эканини айтса, ҳамма мамлакатни ўз қўлига олади. Мана шундан ўзга йўл тутса, кейинги пайтда пушаймон бўлишнинг фойдаси ўйқ».

Халқ тўп-тўп бўлиб, бир-бирлари билан мана шу каби гапларни гаплашар эдилар. Хоқоннинг яқин маҳрамларидан ва унга ўз ихлоси ва муҳаббати билан танилган кишилардан бири бегона кишилардан, бегонагина эмас, умуман ҳаммадан холи бўлган бир хилватгоҳга шоҳни таклиф этиб, зор-зор йиглаб, унга: «Элнинг юрагига қаттиқ ваҳима — безовталик тушиб қолди!» — деди. Халқдан нимаики эшитган бўлса, ҳаммасини бошдан-оёқ айтиб берди, ҳеч нарсани қўшмай ва камайтиrmай баён қилди. Сўзини тугатаркан: «Эй шаҳриёр, сенга доимо баҳт ёр бўлсин. Мен фақат ўзим кўрган-билганларимнигина айтдим, зотан, буларни айтишда узрли — маъзур эдим. Ишонсанг, бу аҳволнинг бир чорасини қил, ишонмасанг яна ўзинг суриштириб бил», деди.

Чин хоқони бир оз ўйлаб қолди, кейин бундай таҳқиқиқ айлаб, суриштириб қараса, хикоя қилган одамнинг сўзлари бошдан-охир росту унга чин гапирмоқ одат эканини эслади. Ўзининг бу аҳволига кўп чора ахтар-

са ҳам, лекин ҳеч бир чора-тадбир маъқул тушмади. Ўйлаб-ўйлаб ҳалқнинг ҳам шундай гапларни айтишга ҳақи борлигини, улар ҳам таъна ва таибехга сазовор эмаслигини хис этди. Рум шоҳи Хитой чиний қадаҳи билан Рум мармартошини уриштирадиган бўлса, ҳар қандай ақл эгаси ҳам қайси бирининг сицишини яхши билади. Агар чинликлар бу урушни очадиган бўлса, ўз оёғига ўзи тош уражаги турган гап. Бу масалада хоқонни қайғу босиб, тонг отгунча ухлай олмади. Саҳарга етганда, гайб қизининг пиқоби очилиб, бир яхши савобли фикр хаёлига келиб қолди. Ногаҳон хоқоннинг ақли кўнглига шундай бир фикр солдики, бундай фикрни ҳар қандай ақл эгаси ўйлаб тополмайди. Шундан сўнг хоқон ҳалиги ўз ихлосини кўрсатмиш хос маҳрамини ҳузурига чақириб, бундай деди:

— Ўрда атрофида ва менинг чодирим ёнида бўлган одамларни узоқлаштириб, бу яқинда бирон кимса қолмасин. Ўзинг эшик олдидан ҳеч қаёнга кетма. «Бугун шоҳ ҳеч кимни қабул қилмайди!» — деб жар сол. Эрта оқшомгача шу эшик олдидан мени кут, лекин менинг тўғримда ҳеч ташвишланма. Агар эртага кечқурун шу пайтгача етиб келсам, барча мақсадимиз мусассар ва тинчлигимиз таъминланган бўлади. Агар келмай қолсам-чи, ўз тадбiringни кўр, хаёлингга нимаики келса, шуни қил. Лекин бир кечаю бир қундуз бу сирнинг очилмаслиги учун зипхор-базинхор эҳтиёт бўл. Ҳамда мендан бу ишнинг қандайлиги, бу андишага сабаб нима эканини сўрама! — деди.

Эшитувчи хоқоннинг айтганларини қабул айлади. Хоқон фикрга толгани ҳолда ўз хонасига кирди ва шоҳона либосларини ечиб, эгнига элчиларга хос кийимлар кийиб олди. Кейин ҳалиги маҳрамига: «Саронарда — чодир олдига бир от олиб кел! — деб буюрди. Маҳрам тездан бир отни келтириб, саронарда ёнида тўхтатди. Чин хоқони отга сувори бўлди. Бу сирдан ҳеч кимнинг воқиф бўлмаслигини маҳрамга яна бир бор таъкидлаганидан сўнг жўнаб кетди.

XLVIII

Саёҳатчи ой тезюарар қўёш билан тенглашмоқчи бўлганидек, хоқон Искандар ғузурига элчи сифатида боргани ва унинг лутф-марҳаматидан ойдек нур ва сафога тўлгани

Хоқон қоронгида қўшини орасидан ўтиб, қалъа дарбандига — дарвозасига етиб олди. Четга чиқиши учун босил-

ган мухрли ҳужжатни дарбанд посбонлариға кўрсатиб: «Умум фойдаси учун бўладиган бир иш юзасидан мени ташқари чиқаринглар!» — деди. Улар мақбул ишончли мухрни кўриб, ҳеч қайдай зиён-захматсиз, уни қалъадан чиқариб юбордилар. Жаҳонгашта хоқон тезлик билан Искандарнинг қўшинлари жойлашган майдонга йўл олди. У бораркан, кўнглида юз минг хаёлот ва ҳавф-хатар тугён қилиб, юрагини азоблар эди. Ниҳоят, тонг отиб, искандарсифат қўёш ўз юзини очиб, дунёга Искандардек нур сепа бошилади. Юлдузларнинг Чин қўшинидек ранги ўчиб, тақдир — қазо осмонининг кўк яйловини тишиқ қилиб қўйди. Бахтиёр элчи Искандар қўшинига етиб боргач, унинг остонасида отдан тушди. Шу онда мулозимлар шоҳга тубандагича арз қилдилар:

«Муборак чеҳрали бир элчи келди. У ниҳоятда басавлат ва ҳушёр одам бўлиб, инсон суратига кирган фариштага ўхшайди», дедилар. Искандар айтдики:

— Унга ҳурмат кўрсатиб, тахтим ёнига келтириб ўтқазинг. Бугун кечаси гаройиб бир туш кўриб эдим, ажаб эмаски, бу — шу тушимнинг таъбири бўлса. Тушимда мен қўёнидек порлоқ — пуроний эмишман, яна мендан бошиқа ҳам бир қўёш мавжуд эмиш. Ўша қўёш келиб, менга сақда қиласган эмини. Ҳеч ким бу каби икки қўёнини кўрган эмас. Ҳикмат аҳлларининг фалак жисмлари сайри ҳақидаги кузатувларидан маълум бўлишича ҳам бу икки кун ичидаги жуда кўп ва ажиб ҳодисалар содир бўлмоғи лозимдир. Менинг бу кўрган тушим ҳикмат аҳлларининг ахкомида баён қилинган ўша подир ҳодисаларнинг бирни бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Боринг, ўша айтган элчинингизни ичкарига, менинг хузуримга олиб киринг! — деб фармон берди.

Одамлар бориб, элчини ичкарига олиб кирдилар. Яхни ният билан келган сухандон Искандарга узоқдан элчиларга хос таъзим бажо кеатирди. У мақтовга сазовор элчи эди. Бинобарин, Искандар унга илтифот кўрсатиб, қучоқлашиб кўришиди. Бахтиёнг баниорати билан, шоҳ унга «ўтир» ишорасини берди. Элчи ўтириб, хотиржам бўлгач, ўз муродини юзага чиқазиш ниятида юрган Искандар ундан савол сўради:

— Ҳар қандай сўзинг бўлса бошли, қандай сирри-розинг бўлса, бизни хабардор қил! — деди. Саодатли элчи аста, вазминлик билан айтдики:

— Эй ҳар бир сифинган одамни ўз даргоҳига қабул қилувчи шоҳ! Нимаики хукм қиласанг, жон устига, уни бажо қилмоқ, руҳи-равон устига. Ва лекин фикру тад-

бирига юз офарин, дейишга арзийдиган Хитой хони, Чин хоқони менга бир нечта қийматли ва мўътабар сўз айтдики, уни эшитиш шарафиға ҳар ким сазовор эмасдир. Агар бу анжуマンда ўтирган кишилар тарқаса-ю, мен билан фақат баҳодир шоҳнинг ўзлари қолсалар, хоқоннинг айтилиши керак бўлган лутф-эҳсондан иборат қимматли фикрлари бор бўлиб, мени учун у нукталарни баён қилишга имконият яратилган бўлур эди. Пок фикрли хоқон яна айтдиларки, агар шундай хилватда сухбатлашишнинг иложи бўлса, яъни шоҳ бўлса-ю, сир айтгучининг ўзи бўлса, сен бизнинг илтимосларимизниң ҳаммасини баён айла. Агар ундан бўлмаса, ўрнингдан туриб, қайтиб келавер. Агар улар сени ҳибс этиб, қамаб қўйсалар ҳам нафасингни чиқарма. Борди-ю, кишилар сени қора ниятили ивогарларнинг фидойи вакили деб тушунсалар, оёғингни чамбарчас боғласинлар, қўлинингга ҳам кишан солсинлар. Ана шундан сўнггина сен тилтиғидан кескир сўзларнинг баён эт, деган. Ҷарҳақиқат, агар сиз мендан шубҳаланссангиз, қўлимни ҳам, оёғимини ҳам боғлатингиз!

Бу гаплар Искандарга ҳаддан ташқари маъқул бўлди. У ўз аъёнларига:

— Ҳамманигиз бу ерни бўшатиб қўйинг! — деди. Боглашга ҳеч қандай зарурат йўқ, попушакнинг қилиғи шунқорни чўчитмайди.

Ҳикмат аҳллари — олимларнинг, айниқса мунажжим Арастунинг қаттиқ илтимоси билан, сўз келтирган элчининг оёғини боғлаб, қўлини ҳам кишан билан банд этдилар. Шоҳнинг олдига қилич ҳам келтириб қўйгаёт, бирин-сирин ҳаммалари чиқиб кетишиди. Қаср бошқа одамлардан тамом ҳоли бўларкан, Искандар элчидан маҳфий сирлар нимадан иборатлигини сўради. Шунда элчи айтдики:

— Эй, яхши ниятили шоҳ! Эй, душманларини банд этувчи, йўқ, йўқ, мамлакатларни озод этувчи! Сен мени бир жаҳонгашта элчи деб ўйлама. Сенинг даргоҳингда ўтирган кимса Чин хоқонидир. Мен сенинг даргоҳингнинг тупроғи сингари хузурингда ўтирган эканман, на қўлимда тиф ва на кўнглимда кин бор. Оёғимда ҳам, қўлимда ҳам банд бўлгани ҳолда, сенга боғли бўлиб ўтирибман. Бир неча хил сабаблар мени маҳбур қилгач, шу аҳволда хузурингга келиш зарурати туғилди.

Тубан фалакнинг бу ишидан Искандар жуда ҳайратланиб деди:

— Эй Хитой ва Чиннинг хукмдори! Нечун шоҳлар

шундай хатоларга йўл қўйдилар? Киши ҳам ўз душманига, ҳеч қандай дастгирсиз, ҳимоячисиз келиб, ўзини асири қилиб берадими? Ўз оёғи билан келиб тутилгани ҳолда, яна осойишталик билан сўзлаб ўтирадими? Сўзингни давом этириш учун шошилмай, аввал менинг шу саволимга жавоб бер.

Чин ҳоқони ўйлаб туриб, шундай деди:

— Эй, бутун ер юзининг ҳукмдори! Бошимга ниҳоятда оғир ва мушкул иш тушган эди, ўшани ҳал қилиш учун шу аҳволда келишдан бошқа илож тополмадим. Сенга шу хилда юксак ишончим, ихлос ва эътиодим бор. Сен доно, оққўнгил одамсан, жувонмардсан, олийхиммат ва паҳлавонсан! Сенинг шиоринг золимлик эмас, бундай ишлардан ор ва номус қилурсан. Сен, ҳатто, сенга қарши қўпгина можароларни қўзгаб, қўшин тортиб, уруш бошлаган кишилардан ҳам узр айтган чоғларида карамингни аямадинг, ким хор ва залил бўлса, уни иззат-хурмат қилдинг. Мендан бундай ёмон ишлар содир бўлмагани туфайли, ўзимни сенга таслим қилишдан хавфланмадим. Ҳусусан, сенинг яхши хислатларингни билганим, қиладиган ишларинг яхшилиқдан иборат бўлишига ишончим комил эканлигидан, ўзимни бунчалик зор ва забун тутиб, тахting олдида айборларча бўйнимни эгиб ўтирибман; мазлумлардек арз-ҳолимни баён айлаб, асиirlардек сўз сўзлаб турибман. Сенинг ҳузурингга келарканман, «хафаланган ҳолда кетаман», деб ҳеч ўйлаган эмасман. Сен лутф-марҳамат кўрсатасан, кўнглимини кўтарасан, деган умид менга олдиндан қуёшдек аниқ эди.

Ўзининг мушкул саволларига берилган мақбул жавобдан бағоят хурсанд бўлмиш Искандар ҳоқонга оғаринлар айтиб, деди:

— Эй, мурод-мақсадига етган зот! Буни жуда ҳам тўғри ўйлабсан. Яна бундан ўзга ҳам тилакларинг бўлса, ичинда махфий қолмасин, изҳор қил. Йўқса бу аҳвода сени кўриш, бу шаклда сен билан сухбатлашиш яхши эмас.

Багри дарё ҳоқон дуо қилиб туриб айтиди:

— Эй, очиқ кўнгилли жаҳондор! Бу келишдан муродим жанобингга узрхонлик қилишдан ўзга нарса эмас. Хар қандай сўзим бўлса, рўпарангда бетма-бет туриб сўзлашилдири. Сўзимнинг ҳулосаси шуки, ҳозир сенга гўё ҳоқондан элчи келиб, сени Чиига таклиф айлади ва бориб, ўз қўлинг билан Ҳөқондан хирожларни қабул этиб олишингни илтимос қилди. Агар бу таклиф сенга

малол келса-ю, бориши истамасанг, келиб, мен сенга узр айтигумдир. Гапларимни номаъқул деб топсанг, гуноҳкорман, ҳар қандай жазога торсанг, сазоворман. Гуноҳкорлигимни билиб, олдингга бўйнимни эгиб келдим. Агар ўлдирсанг, қоним йўлишгга ҳадя бўлсан. Агар афв этиб мени шодлантиранг, сенинг ҳулқ-одобинг ва марҳаматинг қаршисида бу ажабланарли эмас.

Искандар айтиди:

— Эй, муродига эришгап камёб шоҳ! Аввал сенинг менга берган жавобларинг маъқул, дўстона, қариндошу бегонага ҳам ёқадиган гаплар эди. Бироқ менинг бошимда жаҳонгирлик ҳаваси бўлгани туфайли, пухта тадбир билан майдонга чиқиб, жаҳондаги мамлакатларни фатҳ этиб олишга жазм айлаб, бу кишварга ҳам азм этиб, келдим. Ҳар бир шоҳ ўз душманидан голиб мавқеда турса, шу каби баҳоналарни ахтариши табиий. Аслини олганда, сенда унча гуноҳ йўқ, ҳамма гап биз томондан содир бўляпти. Агар аввалги сўзларда бაъзи бир англапашимовчиликлар бўлса ҳам энди унинг сабабини билганимиздан сўнг, кўнглимида ҳеч бир шубҳа қолмади.

Хоқон дуо қилиб сўз бошларкан, гапни ўз мақсади томон буриб, деди:

— Эй, олам ахли сенга муте бўлмиш одам! Сенинг жаҳонгир бўлишингга ҳеч шак ва шубҳа йўқ. Қайси бир мамлакатни олиш учун қадам қўйган бўлсанг, уни осонликча — беташвиш қўлга киритдинг, демайман. Уни фатҳ этиш тадбири юзасидан бир қанча чора кўргансан ва фикр-мулохаза юритгансан, кўнглингда ҳар доим юз хил хаёл бўлган. Ўзингга маълумки, Маллу каби одамлар сеҳрбозлик ва афсунгарликни ўзига ҳунар қилиб олиб, сенга қарши қанча душманлик ва ўжарлик қилди, унинг мамлакати озмунича ташвиш билан қўлинингга киргани йўқ. Сен уларни қатлу горат этсанг ҳам ножӯя бўлмас эди. Аксинча, сен унинг ўғлига давлат тожи ва муҳрини ато айладинг. Џутфу марҳаматинг билан унинг кўзини очиб, отаси мулкига шоҳ қилиб қўйдинг. Сўнгра бутун куч ва қудратинг билан тахтни олини, галаба қозонини учун бизнинг томонга юриш қилганингда, сен мени дунимай деб ўйлар эдинг. Бинобарин, мен ўзимни шу аҳволда сенинг оёғинг остига ташлашни лозим кўрдим, менинг ҳаёлимга шундай иш тутиш фикри келиб қозди. Эҳтимол, ҳеч ким сенга итоат қилиш учун бундай йўл тутмагандир. Сени ҳақ шундай азиз-аржуманд этдики, мендек баланд мартабали киши сенинг ҳузурингда паст бўлди. Бу масалада

менинг мушкулимни қандай осон қилишингни, қандай лутфу эҳсон қилишингни билгим келяпти.

Искандар айтдики:

— Хотиринг жам бўлсин, бу дунёю у дунё сен отасан, мен ўғилман. Агар истасанг, хизматингга пешонами бөглайин, сени таҳт-салтанатимга ўтқазайин. Сенга фарзандлик қилиб оёгинг изини ўпайин, отам Файлағус тирииди, деб ўйлайин. Сен таҳтга ўтириб, ҳалқнинг арзодини тиғла, мен сенинг ёнингда сарқардалик ишларини бақарайин. Агар бу ишни қабул этмасанг, кўнглинига қандай муддаойигиг бўлса, ўшани баён эт. Сен мени ўз дилингда бўлган тилякларингдан хабардор эт. Қўлимдан келганча мен уни бажаришга ҳаракат қиласай.

Давлат эгаси бўйамиш хоқон шодланиб, дуюю ташаккурлар изҳор этди. Кўзидан оққан ёшларини тиёлмагачи ҳозда, боини шукр тупрогига кўйиб, деди:

— Эй, дунёнинг осмон қадар баланд мартабали шаҳаниҳо! Фалакининг авжи нуқтаси ҳам сенинг таҳт-салтанатинг мартабасидан настдир. Ҳамиша жаҳоннинг паҳлавонию ва дунё киниларишининг муродга етказувчи раҳнамоси бўл. Менингдек кўнгина хон ва хоқонлар сенга муте ва амр фармонинни бақарувчи бўлсинлар. Бу қандай лутф-марҳамат ва нокиза табиатдир! Бу қандай хулқу химматдир! Таңгри сенга шу қадар бениёз химмат ато этгай экан, шоҳларигиг учун бутун дунё ҳам озлик қиласди. Сен икки дунёга лойиқ одамсан демайман, йўқ, буидақа дунёдан ўнта бўлса ҳам сенига оздир. Сен менга шунчалик лутф-иноят қилдингки, мен бунга етарли миннатдорчилик изҳор этишдан ҳам оқизман. Сўзингда аёи бўлмини масалаларни туннуниб этишига ҳам менинг қобилиятим етмайди. Яна сен дўстлик, биродарлик ҳақида сўзладинг, орага оталик, ўғиллик масаласини қўйдир. Менга бундай эҳтиром кўрсатурсан, деб гумон ҳам қилмаган, бу даражада олий мақомга кўтарасан, деб мутлақо ўйламаган ҳам эдим. Мен сенига оталик қилинг ярамасам ҳам, лекин менинг бундай сўзни айтишим хатодир. Ахир, гавҳарнинг отаси садаф бўлгани билан унинг шараф ва қиммати камай-майди-ку. Гарчи бу эҳсону марҳаматингга лойиқ бўлмасам ҳам садафининг дурга бўлгани писбатига ўхшаб, ота-ўғиллик муносабатида бўлишга йўқ ҳам деблмайман. Лекин аввал бир қанча сўзлар баён қилган эдинг, бир қадар яна ўша сўзлардан ҳам гапирсанг экан. Чунончи, хеч кимга бу сирни, яъни менинг келганиму бунинг сабаби ва оқибат-натижасини фони этмасанг экан. Менга элчи-

арга қилинадиган расмий илтифотларни кўрсатиб, кунузи сақлаб, шом бўлгач кетишга рухсат берсанг. Атъян-арингга: «Бу келган элчи яраш ҳақида гапирди, мен у таклифни қабул қилдим», — деб кўё қолсанг. Эртага онг отгач, менинг қошимга элчи юборсанг, у менинг ошимиға шараф соясини солса, яъни сен мени ўз дароҳингга илтимос билан чорласанг, мен сенинг амр-фарзонингни бажо айлаб келсам. Мени кўрганингда, эл ўргудек, шоҳлар бу меҳрибонликни бир-бировига ҳавасаниб гапиргудек қилиб, ҳурмат ва таъзим билан қарши лсанг. Ахир менинг авлод-аждодларим ҳам минг йиллардан бери хонлик қилиб келадилар-ку. Бу мамлакат арпо бўлганидан бери шоҳлик ота-бобомиздан бизга месос бўлиб келяпти-ку. Менинг авлодларимнинг ҳаммаси Ситой — Чин мамлакатида хон, хонгина эмас, қоон ва оқон бўлиб келганлар-ку. Буларнинг ҳурматини қилиб ва брўсими сақлаб, менга қабулхонанг тупроғини ўпишни ўюрмасанг, токи хоқонлигимнинг шарафи ерга урилмаса кан! Эл-улус ўртасида менинг эъзозласанг, «ота» деб ошимиғи кўкларга кўтарсанг. Сенинг хатингда ёзганингдек, Чин мамлакати хирож тўламасликда доимо узрли эди, шу масалага келганимизда, сен бу таклифни ҳам қилмасанг, бу гапни оғзингга ҳам олмасанг, кўзингга ҳам олмасанг. Хирож сўрашдан мақсад мол-дунёю дуррутаълдан қўл-бўйинларга зебу зийнат тақиши бўлса, менда тазинанинг ниҳояси, дурри-гавҳар ва лаъл-ёқутларнинг қадди-ҳисоби йўқ. Менинг сенингдек ўғлим бўлганидан тайин, ҳазиналарни асраб ўтиришга ҳавасланишим ва аруратим бўлиши мумкини? Олдингга шунчалик мол-тунё тўқайкин, аскарларинг уни йигиб-саранжомлаб олишдан чарчасинлар. Шу каби иззат-икромдан сўнг мен сенинг ва қасримда меҳмон қилайин. Сенинг ҳурматингга поҳона расм-руsum билан зиёфат мажлисими тузайин. Ҳен қанча хоҳласанг, бу кишварда шунча истиқомат ғилғил. Кетиш вақтинг тайин бўлгач, одатий расм-зусумлар билан иззатингни бажо келтириб жўннатай ва бир неча манзилларгача бирга бориб, дийдорингга тўйай. Ўзинг қаерда хоҳласанг, ўша ерда сен билан хайр-сўш қилайин. Лекин менинг бу сўзларимни, элчилик учун ҳузурингга ўзим келганилгимни зинҳор-базинҳор маҳфий сакласанг яхши бўларди.

— Мен-ку, ҳаммасини сир тутурман. Борди-ю, ногоҳон сен ўзинг изҳор қилиб қўйсанг, не қиласай? — деди Искандар.

— Бу ишни мен элга билдиримай қилдим, — деди хоқон

ва бу ҳақда кўнглига не фикрларни туғиб қўйган бўлса, ҳаммасини айтиб берди.

Искандар унинг барча илтимосларини қабул этиб, ўз ваъдасига вафо қилиш учун сўз берди. Сўнг атъенларини чақиришга ишорат қилди, улар келгач, тубандагидан иборатларини баён этди:

— Бу муборак қадамли баҳтиёр одам хоқон тарафидан элчи, бўлиб келишининг сабабларини изҳор айлади. Аввал қўлларидан камандини олинг, оёқларидағи кишанларни ҳам ечинг. Кўп маъқул гапларни келтирган бу одам элчилик тариқида ҳам баркамол экан. Бу киши мен билан хоқон ўртасига сулҳ солди, дengиз билан кон орасига йўл солди. Унга шоҳона тўйлар кийдириб, бирмунча пул ҳам бериб, яна ҳузуримга олиб келинг.

Қандай фармон берилган бўлса, бари ижро этилгач, саховатли шоҳ тантана билан «элчи»га ижозат бериб, деди:

— Оқшомгача ўйнаб-кулиб ором ол, жаҳонга қорон гу тушгандан сўнг ўз ватанингга равона бўлурсан.

«Элчи» доно шоҳ ҳақига дуо қилиб, меҳмонхона томон жўнаб кетди. У мурод-мақсадига етган бўлишига қарамай, юзидан ниқобини очмай, кечгача меҳмонхонада ўтириди. Чинга дохил бўлган жойларда, элчилар учун шу каби ниқобда юриш таомил эди. Қачонки ой элчиси осмон юзига чиқиб, тоғу чўлларга қараб жилва сочиб юра бошлаганида, ойга ўҳшаб сайд қилучи «элчи» ҳам отга миниб, жадаллик билан ўз манзилига етиб борди. Буни кутиб ётган ҳалиги сирдош маҳрамни ҳам ўз висоли билан қувонтириди. Баҳтиёр шоҳ унга даштларни кешиб келган аргумогини топшириб, ўзи парда ичига кирди. Кейин йўлнинг ранжи — машаққати кетгач, хотиржамлик билан салтанат тахтига чиқиб ўтириди.

Шу тариқа хоқон ҳеч ким қилмаган ва ҳеч кимнинг қўлидан келмайдиган ишни қилди. Эртасига тонг отиб, қуёш осмон тахтида мақом тутганида Чин хоқони ҳам тахтида ўзини кўрсатди.

Шунингдек, Искандар ҳам ўз тахтига ўтириб, катта-кичик ҳамма лашкарбошию амалдорларни ҳузурига чақиришни буюрди. Эл-улус ҳаммаси шоҳ олдида ҳозир бўлиб, унинг тахт-жоҳига кўз тикиб турдилар. Жаҳонни олувчи шоҳ викор билан бир фармонбардор ва доною сўзамол кишини чақириб айтди:

— Баҳор булути Уммон дengизи томон юрганидек, сен Чин хоқони ҳузурига азм айла. Унга мендан мақтov салом айт. Саломдаи сўнг тубандаги хабарни еткур:

«Душманлик ҳақидаги гап-сўзларни йигишириб, юзингга сулҳ эшигини оч. Агар ёмон бўлсақ ҳам, яхши бўлсақ ҳам, биз бугун сенинг мамлакатингга меҳмонмиз. Дилемизда сенга нисбатан ҳеч қандай кин-адоват йўқ. Марҳамат айлаб, ҳузуримизга келсанг, зеро, жамолингга багоят муштоқмиз. Ишонамизки, бу гапимизни қабул айлаб, илтимос аҳли томонига қадам ранжида қилгайсан!»

Искандар ўз мақсадини айтиши биланоқ элчи Чинга томон йўл юриш тараддудига тушди. У хоқон лашкарлари яқинига бориб етгач, қимматбаҳо гавҳардек сўзлар бошлаб, ўзининг элчи эканини билдири ва хоқон қароргоҳига кишишга орзумандалигини изҳор этди. Бу воқеани арз этганларидан сўнг хоқон уни ўз даргоҳига киритишларини буюрди. У ҳам таҳт устига чиқиб, катта-кичик ҳамма аъён ва акобирларини йигиб, Искандарнинг элчисига мурожаат қилди:

— Бу ерга келишдан мақсадинг не эканлигини гапир!

Шоҳ қандай гапларни айтган бўлса, нотиқ ҳам унинг ҳаммасини бошдан-оёқ хоқонга баён қилди. Элчининг шодлик бағишловчи, руҳпарвар гапларини хоқон бошдан-оёқ эшитаркан, кўп хурсандлик ва миннатдорчилик билдириб, элчи билан очилишиб гаплашиб айтди:

— Фалак ҳашаматли шоҳ бизга душманларча муносабатда бўлган ва биз томонга адоват билан юриш қилиб келган эди. Бинобарин, биз ҳам унга қарши қўшин тортиб, саф тузишини зарур деб топган эдик. Мана энди ёқимли ҳикоятлар айтибди. Бундан маълум бўладики, у бизга душман эмас экан. У билан бизнинг орамизда уруш-жанжалга асос йўқ. Агар сен ишонтиранг, биз унинг ҳузурига албатта борумиз.

Элчи айтди:

— Бу сўз шоҳимизнинг сўзларидир, сиз худди шоҳнинг ўзи билан гаплашаётиман, деб фараз қила беринг. Йўқ эрса, шу ерда ҳозир турган ақл эгалари ҳам Сизни олиб кетишга менинг ҳаддим йўқлигини билсалар керак.

Бу сўзларга хоқон ичидан қулгани ҳолда, тезда бориб етиш учун отга сувори бўлди. Бу дўстона муоммадан Чин лашкарлари ҳам ғоят хурсанд бўлдилар, зеро, уларнинг ҳаммаси уруш ҳавфидан қутулдилар. Барча одамлар тўда-тўда бўлишиб, ҳаммалари унинг кетидан отландилар. Жўда кўп халқнинг жунбишга келиши патижасида гўё ер қатламлари бир-биридан қўчгандек бўлди. Буни кўргач, Чин хоқони халққа фармон қилиб:

— Ёшу қари, ҳеч ким ўз ўридан қимирламасин! — деди.

Шундан сўнг хоқон юзта гул юзли Чин гўзали билан мингта Хитой асилзодалари бекларини ўзига ҳамроҳ қилиб, ўлкалар бағишловчи шоҳ тарафига қараб равона бўлди. Искандар томонидан ҳам бир қанча шоҳсултонлар ва оқилу донолар, биринчилари шоҳона зийнату дабдаба билан, иккинчилари эса олимона одоб ва тамкин билан, ўша замондаги расм-русумга риоя этган ҳолда хоқонга пешвоз чиқиб, уни ҳурматлаб қарши олдилар. Улар худди денгизнинг ҳар лаҳза мавжланиб турган тўлқинидек, фавж-фавж бўлиб келиб, хоқон билан пайдарпай кўришидилар. Искандар оstonасига яқин келиши билан Чин хоқони тезда отидан ерга тушди. Атрофида бир қанча эпчил-озодалар, озода дейиш етишмайди, шоҳ ва шаҳзодалар фармонбардорлигида, ҳали оstonага қадам қўймасданоқ, Искандар ҳам ўзининг оқ уйидан чиқиб келди. Худди қуёш билан ой бир-бирига яқинлашгани сингари, икки томондан икки шоҳ қучоқ очишиб, бир-бировларига қараб жадал юришди ва ота билан ўғилдек икковлари бир-бирларини қучишиди. Фалак иккита дунёнинг бу каби бир-бирига яқин келганини ошкора ҳам ва махфий ҳам кўрмаган бўлса керак. Агар буниинг бири улуғ бўлса, иккинчиси ҳам азамат; буниси бир дунё бўлса, униси ҳам бир жаҳон эди. Бу икки баҳтиёр шоҳ қучоқлашиб, кўришиб бўлгач, Искандар қайтиб, таҳтига томон юрди. У бир қўли билан хоқон қўлини тутгани ҳолда, унга таҳти салтанат йўлини кўрсатиб борар эди. Хоқон тортиниб, бир оз кейин қолмоқчи бўлган эди, осмон мартабали шоҳ уни қўлидан тортиб юқорига чиқарди, шундай қилиб, хоқонни таҳтга чиқазгандан сўнг аввал уни ўтқазиб, кейин ўзи ўтириди. Нима ваъда этган бўлса, ҳаммасига вафо қилиш билан кифояланмай, худди хоқон орзу қилганидек, ҳар нафасда тавозе ва мулоимлик билан қўнгил сўрар ва савол-жавобга чорлар эди. Унинг ҳар бир сўзи мушфиқ ва меҳрибонларча бўлганидек, яна оталик, ўғиллик сўзларини ҳам ўртага солар эди. Сўзлашётган пайтда хоқоннинг қўлини самимият билан сиқиб, аҳд-паймонни ўрнига қўйиб турди. Донишманд келиб дастурхон ёэди. Шоҳона дастурхон ноз-неъматлар билан безатилди. Ундаги ионларнинг ҳар бири қуёш гардишидек эди. Дастурхондаги турли-туман таомлар еган сари кишининг иштаҳасини очар эди. Шундай ажойиб овқатлар тортилдики, оламда бунчалик лаззатли таомларни ҳеч ким тотган эмас. Шу

қаби меҳмондорчиликдан сўнг фалак дабдабали мезбои айтдики:

— Эди, хоқонга рухсат беришмиз мумкин. Чин ҳалиқи бизнинг мудоқоту муносабатимиз қаичалик самимий ва дўстона экацлигини билсан.

Бу сўздан хоқон гоит шодланиб, шоҳ ҳақига дуо қила-қила, ўридан турди. Искандар уни Чинга қараб узатгач, ўзи яна гўзал қадаҳларда май ичишга тутиди.

Эй аёқчи — косагул, менга чиний коса тўла май тут. Ўзим ҳам сўзининг чинини дейишга иштиёқмандман. Сен лиммо-лим қилиб узатгину, мен бир кўтаришда сипкорай-да, шунинг кайфи билан лаҳза-лаҳза ўзими ҳам унутай.

Эй муганий! Келу туркона созлар чал, «Наво» мақомини, йўқса «Турки хижоз» куйини куйла. Навоийнинг ашъоридан ҳам бир неча байти менинг ҳозирги кайфнитмий ифодалайдиган оҳангга солиб айт.

Эй Навоий, фол қилиб, девонингни оч! Одамлар ўзи-сии учун оламга шеърият лаъзу гавҳарларини соч! Буларни сочишда муганийга ҳам таълим бер, зеро, у ҳам ўз ашулалари ичига шу дуррӯ ёқутларни қўшиб куйласин.

XLIX

Тўғрилик дунё бўстонидаги сарвенифат озодаларниң энг ёқимли расми одатидир ва сидқидиллик фалак шабистонининг тонг нафасидай музтоғ табнатидир; савобон фикр бағишловчи асар андақини ҳаракат билан бутун одамии ёритувчи оламаро мөнга (қўёшга) монандир; ширинсұханлик фойдаси шукни, оз сўз билан олам аҳлига кўпгина патижга етказур

Кимки чин ганирувчи бўлса, бу дунёнинг энг бадавлат кишини шудир. Кимки қилган ваъдасига вафо айласа, таңгри уни мурод-мақсадига етказур! Бирорга берган сўзининг қарз бил, уни қатъий қонун сингари фарз бил. У сенинг бўйнингдаги оғир бир юқдир, у агар қилчалик бўлса ҳам, сен уни тօғдек ҳис қил. Агар бирор ёлғончи бўлса, қуръондан далл келтиреа ҳам унинг сўзига илонмайдилар. Ёлғончи киши қаичалик аржуманд — ақлли одам бўлса ҳам унинг сўзига қўйчилик аҳамият бермайди.

Бурунги чогда бир ёлғончи бор экан. Бир кечаси

унинг уйига эплаб бўлмайдиган зўр ўт тушибди. Шунда у ёрдам сўраб қанча дод-вой қилса ҳам, эшитгани ҳолда биронта одам фарёдига ишонмабди. Унинг уйи тез орада куйиб қул бўлибди. Шундан сўнг унга бир доно киши шундай дебди:

«Кимки ёлғонни кўп гапирадиган бўлса, унинг рост гапи ҳам халқ наздида ёлғон ҳисобланади. Агар уйингга ўт тушганда халқ ёрдамга келмаган бўлса, ўзингдан ўпкала!»

Эшитишмача, бир шоҳга устулик бир уй қуриш орзузи тушган. Шундан кейин унинг хизматчилари қидира-қидира бир тўғри ўсган бақувват дараҳт тонганилару, аммо унинг эгаси бир қари кампир бўлиб, ёғочи учун ўн баробар, балки юз ва балки минг баробар ҳақ берсалар ҳам кўнгли тўлмабди. Олди-сотди ишлари битавермагач, ниҳоят, кампирнинг талабини қондириб, оғирликда баравар келадиган олтин беридилар. Кейин уйни қуриб, ичини гавҳарлар билан безатганилар, устуни ҳам зарнигор қилганлар. Қунларнинг бирида шу иморатни томоша қилишга келган кампир ёғочини ўшиб:

«Сен тўғри бўлиб ўсганинг туфайли, ўзингни ҳам, мени ҳам олtingа кўмдинг!» — деган экан.

Тўғри ўсган чиройли бир дараҳтки кишини шунчалик баҳтиёр қиладиган бўлса, тўғри сўз ва ҳалол бир одамнинг қилган ишини, унинг фазилатини таърифлаб битириш мумкин бўлармикан? Хусусан у баҳтиёр бир шоҳ бўлса, жаҳондаги шоҳларнинг энг улуғи ҳисобланishi мумкин. Агар шоҳ тўғрини қўйиб, эгри йўлдан юрадиган бўлса, худо кўрсатмасин, шоҳликдан воз кечаколгани ҳам яхшироқдир. Бирорга кимсанинг қўйлости даги ер мулк бўлса ва у шу мулк билан таҳтга ўтираса, ундайларнинг таги бўш бўлади. Уларга «тўғри бўлсанг қутуласан» ибораси мос келади. Чунки қаҷон тўғри бўлмаган одамнинг таги мустаҳкам бақувват бўлганини кўргансаи. Тўғриликининг байроги алиф (I) дир, лекин у ҳарф арабчада «алиф» ўқилса бирни, «алф» ўқилса мингни билдиради. Модомики бир тўғри чизиқ мингга юрар экан, киши тўғрилигининг баҳоси бормикан? Жаҳонда кишини ростгўй бўлсаю, қадди «до» ҳарфи сингари эгик бўлса ҳам аммо унинг тўғрилиги ҳаммага аёндир. Бирор ростгўйлик ва тўғриликтан узоқ бўлса, ундаид одамнинг бўлганидан бўлмаганинг яхшироқдир. Масалан, бир одамнинг фикр йўналиши тўғри бўлса, душман кўплигидан қандай ҳавфи бўлсин?

Бир яхши фикр, ёмон кунда минг жанговар душ-

маннинг даф этилишига сабаб бўлиши; ҳаддан зиёда кўп душман биргина донолик билан айтилган фикрнинг овоздасидан ўқиб кетиши мумкин. Агар бирор ақл билан, пухта ўйлаб тузоқ қўймаса, ҳавода учиб юрган қушни ром қилиб, ўз тузогига илинтира оладими? Агар киши тўғри фикрлаш илмини билмаса, қаҷон ўз душманини дўстга айлантира олади? Ўлаш билан мақсад юзага чиқади, сабр билан гўра ҳалво бўлади.

Бир билимдон одамнинг айтишича, илонни авраб-сехрлаганда у ўзига-ўзи ўралиб, боғланиб қолиб, кишига зиён-захмат етказа олмас экан. Ақлли одамлар илон тушунадиган тил билан унга кўп хушомад айлаб, уни авраб, ўзларига ром қилсалар керак. Чунки бошдан-оёқ чучук сўз ва яхши муомала ҳар қандай асов жониворни ҳам кишига бўйсундиради-ку. Одам қанчалик кам ақл ва бефаросат бўлса ҳам илончалик ёмон эмас-ку. Сув қаърига шўнгувчи гаввос, ақлу тадбир орқали, наҳанг оғизидан порлоқ гавҳар олиши касб этди. У денгиз қаърида, нафас олмасдан, осонлик билан дурдона ва гавҳарларни ола билади. Ҳар кимки сўзлашга оғиз очганида, тингловчига сўз ўрнига гавҳар сочса, энг ёмон душмани ҳам унга дўст бўлиб, ҳамма мақсадлари юзага чиқиши ажабланарлимас. Модомики инсон — сўзлаш билан инсон экан, унинг қаршисида тилсиз ҳайвонларнинг нима аҳамияти бор? Ва лекин сўзининг ҳам ўрни ва дараҷаси бўлади: унда усталиклар ҳам, нўноқликлар ҳам бўлиши мумкин. Сўз шундай нарсаки, у — тирикни ҳалокатга олиб боради, ўлик танга эса жон багишлиади. Агар бир кишига ақл билан ширинеўзлик ёр бўлса, бундай одам ҳар нарса ҳақида тўғри фикр юритишини ихтиёр қиласди. Оқил киши сўзлашда ҳам нотиқ бўлса, унинг омма учун фойдали фикр юритишдан ҳам бошқача фазилати бўлиши мумкиними?

L

Кучли душманни қилич билан саранжом этишига ожиз бўлса ҳам ўтқир ақл ва тил шамишири билан у мушкул можарони ҳал этган Ардашер ҳикояти

Подшоҳлар гуруҳи орасида Ардашер ҳам доно-ю, ҳам катъий иродали бўлиб чиқди. Чунопчи, у Ардавон билан ёвлашиб қолиб, икки өрада уруғ бўлиш ҳавфи туғилиб қолди. Ардавоннинг кучи кўплиги, Ардашер тарафда эса ёвга бас келиш учун старли куч ва қурдат йўқлиги маъ-

лум эди. Орқага қайтай деса гайрат ва орияти йўл қўймас; юришни бошлай деса ўз заифлигидан ҳайрат ва ташвишда эди. Бинобарин у бир тадбир ахтариб чуқур мулоҳаза юритар, бир йўл кўрсатувчи — раҳнамо истаб, жигибийрон бўларди. «Ярашайлик», деб элчи юборган эди, душман бунинг кучсизлигини пайқаб, таклифини қабул қилмади.

Ардашер қўшини орасида бир сотқин одам бўлиб, унинг яширинча қиласидан иши душман томонга хат-хабар жўнатиб туриш эди. Бу тўғрида шоҳ ўз одамлари орқали неча марта огоҳлантирилган бўлишига қарамай, арқонни узун ташлаб қўйган эди. Душман бир кунлик йўлга шиддат билан етиб келди. Ардашер бўлса ҳамон тадбиру чора излашдан бўшамас эди. Шу аснода миясига бир ажойиб фикр келиб, тезда давлат арконларини ўз ҳузурига чақиртириди. Уларнинг ҳаммасини хилват жойга олиб келиб, маҳфий гапларини баён қилди:

«Ҳеч ким тўсатдан қочишни ихтиёр этмасин, душман шавкатидан ваҳимага ҳам тушмасин. Ҳозиргина менга ҳақ таолодан иноят етишиди, шунинг учун ҳам қўигил сирларимни сизга очай, лекин зинҳор-базинҳор бошқаларга ошкор қилмагайсиз!» — деди.

Уларнинг ҳаммаси ҳеч кимга сирни ошкор қилмасликка аҳд боғлашгандан кейин у шоду хуррамлик билан мана бу достонни бошлади:

«Душман томондаги бир қанча фалончи-пистончи паҳлавонлар (маълумки, урушнинг бориши шуларга боғлиқ) Ардавонга иисбатан қора ниятда эканлар. Менга эса, афтидан, ўзларини зулмкор қилиб кўрсатсалар ҳам, сидқидилликлари бор эмиш, юборган хатларига кўра эртага душман бизнинг водийимизга етиб келиб, ҳар икки тараф лашкарлари жанг қилиш учун сафга тизилган маҳалда, Ардавон қаерда турган бўлса, ҳалиги паҳлавонлар у ерга бориб қилган зулми эвазига унинг бошини менга келтириб беришармиш».

Ардашер бу гапни тугаллар экан, ўтирган одамларнинг юрагидан хавф-хатар кетиб, ўзларини бардамбақувват сездилар.

Анжуман иштирокчилари орасида ҳалиги сотқин ҳам бор эди, маҳфий сухбат мазмунини тезда Ардавонга ёзиб жўнатди. Зўр душман бу сўзни эшигтгач, юрагига қаттиқ қўрқув тушиб, уруш бошлишни ҳам, яқинлари билан маслаҳат қилишни ҳам билмай, ўз ихтиёри билан ярашишга ризолик берди. Ярашишга ярашиди-ю, ўз ёғига ўзи қоврила-қоврила қайтиб кетди.

702

Ардашер юқоридаги фойдали тадбирни ўйлаб тоғани, туфайли иқболи баланд келиб, зўр душмандан осойиншалик билан қутулди ва мурод-мақсадига етди.

LI ХИҚМАТ

Искандарнинг Арастудан тўғри фикрлашнинг мавжөъи ҳанақа-ю, ҳатонинг киши учун нуқсонлигига сабаб нима, деб сўрагани ва ҳакимнинг жавоби

Яна пок табиатли Искандар устоз Арастудан сўради. «Эй, ўткир зеҳли ҳаким! Ҳамма одам инсон ҳисобланади, буларнинг барчаси яратилишда гўё бир хил. Ле кин танги бировга тўғри фикрлаш фазилатини ато қилган бўлса, бошқа бировни ҳар нарсада янгишадиган, ҳаётдан тўғри хулоса чиқазолмайдиган, нуқсонли қилиб яратған. Шунингдек, кимки тўғри фикрлаш қобилиятига эга экан, унинг ҳаётида бунинг ажойиб хосиятлари бўлади.

Лекин ҳар нарса ҳақида шак-шубҳасиз тўғри фикр юритадиган одамлар ҳам тоҳо хатога йўл қўядилар. Ана шундай пок рой — билимдонлар кўи бўлсао ҳато қилмаса; ҳато бўлса ҳам майли-ку, лекин улар пок ройлар томонидан содир бўлмаса. Сиз бунга нима дейсанз?»

Донишманд ўйлаб туриб, бу саволга шундай жавоб берди:

«Эй барча шоҳларнинг яктоси! Ҳалқ яратилишда бир хил бўлгани билан на билимда ва на кўриш-тунунишда бир хил эмас. Ҳақ таолопнинг сифатлари беҳисобдир, одамларнинг ҳар бири эса шу сифатларнинг бир кўринишидир. Одамларнинг ҳар бирини алоҳида бир зот дейин мумкин, зоро, иккӣ сифат иккӣ хилдир.

Модомики шундай экан, одамларнинг бири фаҳму фаросатли бўлгани ҳолда, иккичиси ақлдан бебахра бўлиши ажабланарли эмас. Ҳатто ақлли одамнинг фикри тўғри ва ўткир бўлгани ҳолда, тоҳо суст бўлиши ҳам табиийдир. Чунки одам доим бир ҳолатда бўлмас, у тоҳҳуд, тоҳҳуддир. Агар бир одамнинг барча фикри тўғри бўлса, демак, ақл унга доим раҳнамолик қиласа экан.

— Аммо ақл қанча ўткир бўлса ҳам гайб — сир билиш илмидан бехабар — кўрдир. Зоро, у эртанги кунда не бўлишини, киши бошига қандай кун тушувини билмайди. Яна айтаман: гайб илми ақлдан узоқ! Лекин

703

шунга қарамай, аҳмоқдан ақлли одам яхшироқдир. Шунингдек, бироннинг барча фикри тўғри бўладиган бўлса, ақлга ажаб бир ҳол юзланиши, яъни у одам ўзини билармон деб, гуурланиб кетиши мумкин. Бу каби гуурланиш инсон учун помуносибdir, зоро, керилиш — кини обрўсими тўқади.

Баркамол ақлга эга бўлмиш кишилар ҳам гоҳо хато қилади — янгишади. Лекин бу билан уларнинг фазлу камолоти камаймайди, бунга худо гувоҳдир».

Шоҳ бу жавобдан қапоатлангани туфайли, яна бошқа савол бермади.

LII

Хоқоннинг Искандар учун зиёфат тайёргарлигини кўргани ва уни Чинга келишга илтимос қилгани ва у келгач, шоҳона базм тузиб, турли-туман совға-саломлар, нодир тұхфалар ҳадя этгани

Бу ҳарир матога чин безагини берувчи чин суратгари ўз нақшларини шундай чизди:

Шундай қилиб, 'хоқон Чинга қараб йўл солди, урушадоват базм ва зиёфат билан алмашди. Хитой эли кўнглидан ранж-машаққат кетиб, унинг ўрнини ўйин-кулги, хурсандчилик қоплади. Хоқон шодлик билан шаҳарга кирап экан, ўша опда давлат саройига бориб, тез орада давлат бошлиқларини чақиритиб, уларга илтифот билан ўтиришга ижозат бериб деди:

«Бу фалак ҳашаматли шоҳ бутун оламни бошдан-оёқ фатҳ этган, жаҳон шоҳларини ўзига банди қилган, кўп забардастлар унинг қўлида итоатга маҳкум бўлиб қолгандар. Осмонга каманд соглан забардастларни ҳам бу ўз каманди билан банди ва асир қилиб олган. Биз бу одамии шунича дабдабаси билан лутфани бизга меҳмон бўлади, уруш ва қон тўқиши ўрнига даргоҳимизга желиб, биз билан самимий улфатчилик қилади деб ўйламаган эдик. Имконият борича иззат-хурмат қилиб, менга ўз тахти устидан жой берар, оталиққа қабул айлаб ўзини менга ўғилдек шафиқ ва меҳрибон кўрсатар, деб умид қилмаган эдим. Ўзингиз биласизки, агар уруш бошлайдиган бўлса, қирғин қўпориб, халқнинг чангини қўкка чиқазар, ҳаммани гўзалларнинг зулғидек тўзгитиб, ҳалокатга учратар эди. Аксинча, у лутф-марҳамат кўрсатиб, шафқат йўлини шиор қилиб олди. Бу ерда жам бўлиб турган одамларнинг ҳаммасини унинг озод қилган қуллари деб

ҳисобласак арзиди. Мен унинг бунчалик лутф-эҳсонидан хижолатдаман, гарчи у мени «ота» деса ҳам мени унга бандаман. Унинг бу илтифотларига яраша хизмат қила билмасак, уят бўлур деб ўйлайман. Бу ишининг чораси қандай бўлиши мумкинлигини мулоҳаза қилиб кўринг ва қанақа фикрга келганингизни менга тезда баён айланг.

Чин ва Хўтан шоҳи шу сўзларни айтгандан сўнг, анжумандагилар унинг ҳақига дуо қилиб, дедилар:

«Шоҳ нимаики деган бўлсалар, бутун аскар ва саркардалар бунинг ҳаммасига бир оғиздан қўшилдилар. Ҳозир бу шоҳ бизга меҳмон бўлиб келаркан, жонимизни фидо қиссан ҳам унинг кўриб юрган иззат-икромларига писбатан озлик қилади. Искандарга бериш учун мамлакатимиз ва халқимиздан нимани талаб этсанг ва фармон қилсанг, улар бу нарсаларни бермоқни ўzlари учун ғанимат деб биладилар. Ва лекин истаганингча тайёргарлик кўришинг керак, зоро, нималар лозим ва муносибликни сенинг ўзинг бизлардан яхшироқ билурсан. Сенинг олийҳимматинг нимани лойиқ кўрса, шуни қил, чунки биждинг ҳимматимиз сеникidan анча пастдир. Қачонки кун билан ой қирон қилиб, бир-бирига рўбарў бўлса, арзимас дөглар уларнинг нурлари орасида кўзга илинадими? Ахир икки жаҳон бир-бiri билан ёндошса, бу икки жаҳон орасида чумоли кўзга кўрипадими? Хоқон Искандарни кутиб олиш учун совға-саломлар тайёрлар экан, бу баъзи одамларга ёқмаса, аҳамияти йўқ. Хурмадарахти жаннатдаги туби дарахтининг ўрнини босолмагани каби бизларнинг ақл-идроқимиз ҳам бундай ишларга аралашувга ожизлик қилади. Лекин биз шуни яхши биламизки, Искандар учун юзлаб хазина харажат қилгандан ҳам сен мезбону, у меҳмон бўлгач, ҳеч ким уни кўп-оз демаслиги керак».

У одамлар бу гапларни арз этганларидан сўнг, дарё шукуҳли хоқон жуда хурсанд бўлиб, деди:

«Искандар шундай мардонавор муомала қилгач, халқ ҳам «омонлиқ моли» бериши фарзdir. Унинг сипоҳ (лашкар) ларига бериладиган моянанинг бир йиллигини тўлаш ҳам халқ учун вожибдур. Янаги йилга бериладиган хирожкларни эса дафина қулфини очиб, мен ўз хазинамдан нақд бериб юбора қоларман. Агар сизларга шу фикрим маъқул бўлса, шахсан шоҳни қандай эъзозлашни менинг ўзим ўйлаб кўрурман!»

Хоқоннинг шу каби фикрларини эшитгач, мажлисда қатнашаётган амалдорларнинг ҳаммаси унинг талабини

бир оғиздан маъқулладилар. Кейин ҳаммалари бир-бирнига кўмаклашиб, ишни қараниомлаш чорасига киришиб кетдилар. Бир неча кун ичидаги ҳамма нараса муҳайё қилиниб, Чин маблаглари кону дарёдек ҳаммаёни босиб кетди. Искандар учун хоқоннинг ўзи шундай совғалар тайёрладики, буни кўриб, бутун дунё одамлари ҳайрон қолдилар. Жўмладап, тухфалар ичидаги мингта от бўлиб, буларнинг барчаси оҳу ва қулонга ўхшаш югурик, ҳатто оҳудан ҳам, қулондан ҳам ўзадиган чопқир отлар эди. У отлар чопгандаги ҳавога кўтарилиган гардга ел ҳам етолмас, шамолнинг тезлиги эса бу отлар олдида ҳеч эди. Улар югуришда булату, сакрашда чақмоққа ўхшаган бўлиб, барчаси чақмоқ сингари олтин рангига беланганд. Эгарлари ҳам олтин, жабдуқлари ҳам; тақалари ҳам олтин, узангилари ҳам. Ҳар бир отнинг устига Чин зарбафтларидан ёпиқ ёпилган бўлиб, ундаги тақинчоқлар яъъл ва қимматбаҳо дурлардан эди. Яна ҳар бири тогдек танага эга бўлган минг дона туже бўлиб, ҳар бири нинг вужуди фалак филига монанд эди. Бу туялар жуссада фалакка ўхшаса ҳам, ювош ва беозорликда малакларга ўхшарди. Ҳаммаси юриш суръатида фалакка ўхшар, ўйқ, фалакка эмас, малакка ўхшарди. Туяларнинг асбоб-анжомлари ҳам Чин, Хитойнинг гўзал матоларидан бўлиб, уларга қимматли тош ва жавоҳир каби зеб-зийнатлар тақилган эди. Ҳаммасининг алоқалари (саллага ўхшатиб борглаб, печи чеккага тушириб қўйилади) бошдан-ёқ ипакли бўлибгина қолмай, уларга дур, ёқут, феруза ва қимматбаҳо мунчиқлар қадалган эди. Яна мингта тезқадам хачирки, юришда ҳар бири саркаш фалакни эслатарди. Буларнинг юриш ва чопишлари ҳам жойида бўлиб, эгару узангилари ҳам ҳалигилардан қолишмасди. Бошқа асбоб-анжомлари ҳам юқоридаги от, туяларники сингари кам-кўстсиз эди. Яна бир минг тўққиз юз хил уй жихозлари қандай тахланиб, тугилган бўлса, шундай ечилмай турарди. Бу тугунлар ранг-баранг кўриниши билан гўзал боргни эслатса ҳам, оғирликда ҳар қайси бир тоққа ўхшар эди. Яна яшил тошлардан ясалмиш, анвойи безаклар билан зийнатланган мингта ҳар хил идиш-ёқ бўлиб, буларнинг ҳар бири латофатда бир-биридан гўзал эди. Яна мингта чинни асбоб, айланаси сайдар этувчи қуёшга ўхшаш олтин рангли эди. Яна мингта қаддиқомати келишган, ҳаммасининг сунбул сочларидан мушк атри гуркираб турган гул юзли қанизаклар бор эди. Уларнинг юzlари гул-гул очилган, киприклари тикансимон, қовоқлари кенгу, оғизлари тор-тор эди. Улар нозинча

билан дилларни банд этардилар. Либосларига шундай зеб берилган эдик, чегараси йўқ.

Булардан таниқари иккита ажойиб тухфа ҳам бор эдиким, бундай таажжуб тухфа дунёда кам бўларди. Бунинг бири ойна бўлиб, Жамиининг жомини эслатарди. У ёргуликда қуёш ойнасига ўхшар эди. У фалак қуёши сингари бўлса ҳам, лекин халқ уни «Ойинайи чин» (ҳақиқат ойнаси) дер эди. Бу ойнанинг иккала бети ҳам ой ва кундек ёруг бўлиб, сира зангламас ва доимо биллурдан ҳам тиник эди. Бунинг бир бети кинни аксии кўрсатадиган даражада ёруг бўлгани ҳолда, иккичи бети оддий ойналарникдай қора эмас эди. Уни тилсим қилиб ясаган ҳакимлар, у ойнанинг иккитеига иккиси хил кўрсатили қобилиятини бергани эдилар. Масалан, унинг бир юзи шундай ясалганки, қачон инюҳ адолат таҳтига ўтириб, ҳалқнинг арз-додига стмоқчи бўлса, кишилар бир-бири билан даъволашиб, булардан бири нариги томоннинг даъвосини ишкор этса, даъвонинг қаничлик ҳақ эканини аниқлаш учун гувоҳ керак эмас, жавоб эгасининг ойнага бир қараши кифоя эди. Ўша қарашда агар даъвоси роест бўлса — ойнада юзи кўриниарди; ёлғон сўзлаган бўлса-чи — юзи кўринмаеди.

Яна иккичи юзининг тилсими шундан иборат эдик, агар шоҳ базм пайтида май ичиб ўтирганда, мажлисдагилар шу ойнага боқиб, ўз башараларини тамошо қиласидиган бўлсалар, меъёри билан май ичувчиларнинг башаралари ўз ҳолича — бутун борлиги билан акс этарди. Агар бордию бирор май ичиб, ақл-хушини қўлдан бериб, бадмастлик қиласидиган даражага бориб қолса, ойнада бунинг юзи бузилиб — узун, қисқа, япалоқ, кичик ва ё катта бўлиб акс этарди. Шундан сўнг кўзгуга қаровчи шахс ўз юзини бу ахволда кўргач, тезда май ичишини тўхтатиб, хушдил бўларди. Ва шундан сўнг бузуқ ахволини тузатишга, ўзини эл орасида шарманда бўлишдан сақланига харакат қиласиди.

Бу ойнадан кейинги иккичи тухфа бир Чин гўзали бўлиб, уни гўзалликда жон офати, ўйқ, жон офати эмас, жаҳон офати деса бўларди. У Хитой наслидан — шўх Чин авлодидан бўлиб, гўзалликда ҳур ва париларни ҳам обёқда қолдирарди. Унинг ҳуснига ҳур ҳам, пари ҳам бандада бўлгани ҳолда, ҳар бири бир томонга қочар ва бунга яқинлаша олмас эди. Бу гўзалининг зулғи бутун Хитой мамлакатига шов-шув солған, кўзи эса бутун Чин диёрини талон-тороиж этган эди. Икки ўрим мунини сочи Чин юртига мушк ҳиди таратар эди. Қора қони уч

кунлик ойга ўхшар, ой эса осмонда бунга ҳайрон ва маҳлиёга ўхшар эди. Фалак бунинг қошини қора ёйга ўхшатиб безатаётганида ундан бир нуқтаси юзига томган бўлиб, бунинг отини «хол» деб атаганлар. Юзида бўлмиш икки қийточ кўзи эса эл қонини ичиш чун очкўзлик билан боқар эди. У кўзларни очлик заифлантирганидан бўлса керак, доим хасталардек узала тушиб, сузилиб ётар эди. Унинг юзи кўёшдек доира шаклида бўлиб, оғиз эса бу доирада бир нуқтадек акс этар эди. Паргор уни у нуқта атрофини шундай қилиб чизгапки, у очилмагунча бу нуқтанинг нималиги билинмас эди. Юзидағи кулдиргичи ҳам ярим давра шаклида бўлиб, бундан бутун замон кишилари жабрланар эди. Багбақа чуқурчаси у давранинг нуқтаси бўлиб, бу давранинг кўпгина бечоралари шу чуқурга асир бўлиб қолган эдилар. Қадди-қомати ишва-карапмада гўё сарвдек бураларди, йўқ, сарвдек эмас, хиромон-хиромон юрувчи қирғовулга ўхшарди. Бу қирғовул шундай ноз-истигно билан юрар эдики, у ўзининг бу юриши билан бутун лочин ва қарчигайларни ҳушсиз қилиб тузогига илинтирас эди. Бунинг бошидан оёғигача ишва билан гўзаллигу, оёғидан бошигача ноз билан караима эди. Ҳаммасидан ҳам қизиқ моякаро шу эдикни, у гўзал базм вақтида ҳам, жанг-жадал чогида ҳам бирдек эпчил эди. Базм вақтида у ўз хонини билан ошиқларни қўйдирар, ошиқларнигина эмас, бутун дунёни ўртантирарди. Ўз фигони билан кишиларнинг ҳушини олар; қўшиқлари билан ақл тилини лол қилиб қўярди. Созининг нозик торини чертиш билан ночор юрган одамларнинг жон ипини узар эди. Барбат созини чалиб наво қилганида, биронни ўлдириб, биронни тирилтиради. Мабодо уруп майдонига кирадиган бўлса-чи, майдонда бўлмиш кишиларнинг ҳаммасининг жонига бирдан қаед қиласади. У оти билан ҳар томонга жавлон урганида, одамлар унинг жавлонидан қўрқиб, жон берар эдилар. Агар душман осмон каби зўравон бўлса ҳам, жанг пайтида у осмон бўйнига ҳам каманд ташлар эди. Қилич солганда у тошларни ёрат, ёрилган тошлар орасига ўз филофига киргандай кириб, беркинар эди. Отган ўқи эса юз қабат қалпоқ ва тўйлардан ўтиб, жонга қадалар; қаттиқ харсангларни худди паррондек тешар эди. Агар найзаси порлаб тобланадиган бўлса фалак аждахосининг вужудига ларза тушар эди. Агар душман устига от солғудек бўлса елдек босиб бориб, хас-хашандек тўзгитар эди. У шундай бир бало эдики, кўхна фалак бундай балонинг яна қачон ўтганини эслай олмас эди.

Хоқониниг Искандарга ҳадя қилған тўққиз тухфаси мана шу юқорида шарҳланганилардан иборатdir. Буларнинг ҳаммаси бошдан-оёқ тайёр бўлгач, Чин шоҳи яна зиёфат тараффудига тушиб қолди. У шундай бир ажойиб шоҳона базм тайёрладики, бу зиёфатнинг ҳашамига кишининг ақли етмас эди. Шундан сўнг, у бир қанча улуг кишиларни йўлга чиқазиб, Искандарнинг ташриф буюришини илтимос қиласди. Бу илтимосчилар шоҳ олдига бориб, ер ўнгач, хоқониниг мунтазирлигини арз-баён этдилар. Дунё шоҳи бу сўзларни қабул айлаб, тезда отланиб, Чин шаҳрига қараб равона бўлди. Қуёш тожли хоқон ўз саройидан то бир ёғоч жойигача — Искандар йўлига Хитой ипакликларидан шундай бир пойандоз солдирган эдикни, бу билан Чин саҳросининг устисти қопланиб қолган эди. Ҳар ўн қадамда Искандар бошидан дур ва лаълларни нисор қилиб сочар эдилар. Шоҳнинг юрар йўлига шу қадар кўнгумушк атри сочилаған эдикни, халқ қўзига тўтиё қилиб сурин учун тупроқ тонилмас эди. Халиқ шу мушк устидайтина босиб ўтар, мушкдан гўё кўк юзини қора тўзон қоплагандек эди.

Тожку тахтлар эгаси бўлмиш шоҳ шундай ҳашамат билан Чин диёрига муборак қадамини босди. Шоҳ шундай бир шаҳар кўрдикни, кекса дунё ҳам бу шаҳарнинг мисли йўқлигини айтиб, «Лам-якун» (тенги йўқ) оятини ўқир эди. Шаҳарнинг ховли ва боялари жанингга ўхшар, у шу қадар кейн эдикни, на учи ва на қиргоги қўринар эди. Унинг том-тошлари ҳам одатдан ташқари безатилган ва Чин ипакликлари билан зийнатланган. Умуман, шаҳарга шундай оро берилган эдикни, бунақасини кўз ҳам қўрмаган, кишипинг хаёлига келиши ҳам қийин эди.

Буларни кўргач, Искандарнинг шодлиги тобора ортиб, ўзига муносиб шоҳона пойандоз солинган жойигача борди. Хоқон саройига бориб етганда, у даргоҳининг осмон сингари кўк раингда эканини қўрди. Остонасидан ўтиб, сарой богига киаркан, унинг ҳар тарафи бир оламдек туюлди. У баг таровати яшил осмон сингари бегубор, унда очилиб ётган ҳар бир гул юлдузни эслатар эди. У багнинг тўрт тарафи баб-баравар чорраҳа бўлиб, ҳаммаёги саккиз пахсалик девор билан ўралган эди. Боддаги дараҳтлар тўрт девордан, девор эмас, заркор осмондан ҳам ошиб кетган. Ҳаддан зиёда кўп, фойдали ва чиройли дараҳтлар фалак айвонига ўз барглари билан палос ёзиб ташлаганлар. Бу дараҳт шохларининг кўкдаги манзарасини кўрганда, «осмондаги юлдузлар шуларнинг меваси

экан», деб ўйлайсан. Дараҳтларнинг тагида чаман-чаман бўлиб гул-чечаклар очилиб ётибди. Сарв дараҳтлари ва суман гуллари эса саросар саф тортиб турибдилар. Ўз қаддини эгиб ётган гунағшалар қалинликда нил рангли зулмат чодирини эслатардилар. Эҳтимол, осмон зеб-зийнатларга беланиб, ўз аксиини Чин ойнасига солгандир. Ҳеч ким у ердагирайхонларнинг ҳисобига етолмаса керак, уларнинг димоғни чоғ қилувчи ҳидлари оламни тутиб кетган. Наргиснинг гуллари уруғлагандан бўлса керак, кўзларида оғриқ асорати борга ўхшаб кўринади: кўз оғриғи эмас, гўё қорга қарагану, кўзи қамашиб қолгандек эди. Лола билан кўк майсалар бамисоли нақшин гилам; оқ гуллар эса шу гилам устига тўкилган кумушни эслатар эди. У худди ранг-баранг шишалардек тобланар, уни кўрган одам кўк қасрининг дарчаси шуъла сочяпти, деб ўйларди. Бу гуллан ичиди бир кенг жой бўлиб, бу жойнинг ўртасига бир баланд иморат қурилган. Ҳар куни кечаси шу иморат посбони билан Зуҳал сайёраси улфатчилик қиласар ва сирлашар эди. Бу бинонинг зинапояси фалак саройидан ҳам баланд бўлиб, айвонига булатнинг сояси тушмас эди. Унинг томига ёгиннинг нами ҳам тегмаган, айвонга чақмоқнинг шуъласи ҳам тушмаган. Унинг саҳнлари, равоқ ва шифтлари бошдан-оёқ олтин билан зийнатланган. Ерига ётқизилган чин гиштлари, гиштга ўхшаса ҳам аслида саккиз қиррали чиннилар эди. Рангдор, кошинкор тўшамалари чиннидан бўлиб, хусусан, унинг ўртаси ва четлари нақшлар билан безатилган. Унинг гиштлари чинни гиштлар бўлиб, тинциклидада худди Чин ойнасига ўхшар эди. Қасрнинг ичи бошдан-оёқ зарнигор қилинган, эшикларининг ҳаммаси гавҳар билан зийнатланган. Бир қанча ўтқир нақшлар ўз қаламларини ишга солиб, кўп вақт Моний услубида санъаткорлик билан қалам тебратганлар. Нақшларнинг ҳаммаси илмий ва қонун-қоида асосида чизилган бўлиб, деворишинг тўрт тарафи ҳам сурат ва табиат манзаралари тасвири билан безатилган. Унинг ҳамма жойлари чин услубидаги тасвиirlар билан нақшланган, булар Чиннинг эмас, юксак жаннатнинг тасвирига ўхшайди. Бу қаср ичida шоҳ учун осмон салобатли бир олиймақом тахт ясалгани бўлиб, меҳмондўст ҳоқон шоҳни шу олиймақом тахт устига ўтқазди. Тахтлар оловчич Искандар, ҳоқонни ҳам ёнига чорлаб, шу олий мақом тахтдан жой кўрсатди. Булар ота ва ўгил каби бир тахтда ўтириб, шодлик ва хурсандлик базмини қурдилар. Шоҳ у ерда ўтириши керак бўлган кишиларнинг ҳаммасига ўз жойларига

ўтириши амр этди. Аввал тоҷдор ампр-султонлар, улардан сўнг вазир-вузарою лашкарбошилари ўтиридилар. Афлотун, Арасту ва Фарғёнус каби ҳикмат аҳли файласуфлар шоҳ атрофига жойлашдилар. Қаер ичи жаннатдай бекаму кўст бўлиб тўлгач, у ерда тоза ва иок шароб ҳам муҳаё бўлди. Дастурхонга тортилган ноз-неъматлардан кишиларнинг табъи чоғ бўлиб, иштаҳаси очилиб кетди; кўнгил ҳам чиний қадаҳларда май ичишни тусаб қолди. Шу орада, тездан, латофатда беҳишт хурларининг рашикини қўзгайдиган бир Чин кўзали ўриидан туриб, аввали ўзи бир қадаҳ қип-қизил ёқутдай майни синқорди-ю, кейин шоҳга жаннатдаги кавсар сувига ўхшаш покиза май тутиди. Дағроннинг шоҳи, шоҳигина эмас, ҳоқон ҳам шу майларни ичиб, қадаҳларни бўшатдилар. Шодлик қадаҳи шу хилда уч-тўрт марта айлангач, кишиларнинг кўнгли очилиб, табиати равшан тортиб кетди. Бу қайф-сафолар дўстларнинг бошини қиздириб, орадан хаё пардаларни кўтартмоқчи бўлар эди. Созандва хонандалар ҳар тарафда кўплашиб, санъаткорлик маҳоратини авжига чиқаздилар. Ой юзли сокийлар ўз амбар зулф-кокилларидан Чин мушкиннинг ҳидини сочиб, жилва қиласар эдилар. Эс-ҳуши ўзида бўлганлар сұхбатлашиб ўтириар, маст бўлиб қолганлар хушсизларча ҳой-ҳўй қиласар эдилар. Икки шоҳ эса бир-бирларига миннатдорчилик изҳор қиласар ва дилнавозлик кўрсатар эдилар. Бу унинг пинжиди ўтириб, сұхбатини тинглар; у булинг оёғини ўпмоқчи бўлар эди. Бу Чин мулкини уига садқа қилмоқчи бўлса, бунга бутун Ер юзини тақдим этмоқчи бўларди. Икки шоҳнинг бир-бирларига қилаётган бу мулоzаматлари расмият юзасидан эмас, йўқ, аксинча, булар бир-бирларини бажонудил эъзоз ва икром қиласар эдилар. Кишилар май ичиш ва хитой меҳмошпавозлиги билан тузалган дастурхондан газак ва ноз-неъматлар тановул қилиш билан овора эди. Табақ-табақ овқатларнинг қандай тартиб билан қўйилишини осмон табақалари ҳар дам булардан ўрганарди. Кўк дастурхонларнинг усти, кўк осмондаги юлдузлар каби лимонлар, қанд-қурслар ва понлар билан тўлиб-тошган эди. Бу ерда шундай зиёфат бўлдиди, бу базминиг зеб-оройинидан баланд осмон ҳам баҳра олди. Одамларнинг иштаҳаси очилиб, табиати овқат истаганда газаклар ўргадан олиниб, ош-овқатлар тортилди. Ошгина эмас, дастурхон устини юз алвон таомлар ва ноз-неъматлар босиб кетди. У дастурхондаги овқатларни қандай таърифлаш мумкин, ҳайронман. Чуончи, от қазисининг ўзидан тўққиз минг дона эди. Пиширилган

қўйининг ҳадди-ҳисоби йўқ, уни юз минг десам, яна кам айтган бўламан. Бошқа ҳар хил гўштлардан тайёрланган ош-овқатлар ҳам беҳисоб бўлиб, буларни кўриш учун фалак ўз бошини ерга эгишга мажбур бўлди. Шундай беҳад таом тортилдики, бундан хос-ом, тегишли-тегиши сиз ҳамма баҳраманд бўлди. Шундан сўнг, тездан Чин хоқони таҳтдан тушиб, буни кўриб, таҳтда ўтирган Искандар ҳам ўрнидан турди. Чин шоҳи хурсандчилик ва тавозе билан туриб, совға-саломлар ҳақида сўз очди. Давлат кишиларидан бир қанчаси совғаларнинг рўйхатини шоҳнинг ҳузурига олиб келиб, тақдим этдилар. Шундан сўнг хоқон Искандарга эгилиб, қуллук қилди; ёш шоҳ ҳам хоқонга таъзим бажо келтирди. Бутун совға-саломларнинг ҳаммасини, юқорида изҳор қиласанниздек, тўққиз-тўққиз қилиб ўтказдилар. Бу хилдаги қимматли туҳфаларни кўриб, Искандар хоқонга кўп миннатдорчилик билдириди ва оғаринлар айтди. Ҳамма тортиқларни тўда-тўда қилиб, хил-хили билан кўздан ўтказилар экан, Искандарнинг дикқатини юқоридаги икки нодир тухфа ўзига тортди. Унинг бири ҳалиги моҳрўй Ҳўтсан қизи бўлса, иккичиси ажойиб маҳваш ойна эди. Қуёш табиатли хоқон бир қўлида ойнани тутгани ва бир қўли билан «ой»ни етаклагани ҳолда келди. У шоҳ олдига кўзгуни ҳам, кўзгугина эмас, кўнгил тилаги бўлмиш меҳр дилжўни ҳам келтирган эди. Сўнг хоқон таҳт-устига чиқиб, Искандар ёнида ўтириб, кўзгуни ҳам, дилтортар гўзалнинг васфини ҳам баён қилиб берди. Шоҳ у кўзгуни кўриб, ниҳоятда хурсанд бўлди ва анча фурсатгача уни қўлдан қўймай, кўздан кечирди. Уни аҳли ҳикмат — олимларга ҳам кўрсатиб, у бобда ўзининг бирмунча фикрларини ҳам билдириди. Искандар ўз қўлидан бу ойинани қўймас, анави ой юзли гўзални эса ёдига ҳам келтирмас эди. Гоҳо у кўзгунинг кишиининг асл юзини кўрсатиш бобидаги мўъжизакорлиги ҳақида ўйлар ва гоҳо унинг қандай илм-ҳикмат билан тилсим қилингани ҳақида фикр юритар эди. Ниҳоят, қуёш кўзгуси ўз юзини бекитиб, кеч кирди; жаҳон яна қора зулмат билан қопланди. Илм-ҳикматга берилган шоҳ бу орада бир қадаҳ ҳам май ичмади, зеро, унинг май билан маёт бўлиши дуруст эмас эди. Қуёш қўк осмон сари юргани каби, у отга миниб, ўз қароргоҳи томон жўнади. Хоқон ҳам ўрнидан туриб, уни ҳам йўл кўрсатувчи ва ҳам уни оталарча ҳифз — ҳимоятида сақловчи ҳамроҳ бўлди. Шоҳни ўз қўшини доирасига етказгач, хоқон ер ўпиб ўз шахрига қайтди. Искандар ўз қароргоҳига бориб ўтиргач, бир қадаҳ май

ичди ва яқинлари билан бир қадар суҳбатлашди ҳам. У хоқон базм-саёҳатининг нечоглини ораста ва гўзалигини ва унга қойил қолганлигини таърифлар эди.

Эй соқий! Май билан баробар, ҳалиги кўзгуни менинг рўпарамга келтириб қўй. Уни кўриб, табиатим равшан ва мушкдек муаттар бўлсин. Чунки димомимда Чин мулкининг савдоси бор; сен келтирган май эса, ўша савдони даволасин.

Эй муғанийлар! Сиз уд ва қўбузларни қўлга олиб, «Улуғ йир» навосини кўйлангиз, шу наво билан мени дунё гамидан озод ва хушҳол қилингиз!

Эй Навоий, май ичиб, куй тингла! Бу қўк — фалак ўта бевафодир. Зоро у хоқонга жафодап бошқа нарса қилмагани каби, Искандарга ҳам вафо этмайди.

ЛIII

Зиёфат бодининг сарвдек озодалари хизмат камарини тунчадек қаттиқ боялаб, гулдек очиқ юз билан доим саҳоват дастурхонини ёзиб, меҳмони хоҳ қумри ва хоҳ булбул бўлсин, ҳар бирини ўз табиатига яраша меҳмон қилур, аммо исроғарчиликка йўл қўймас

Энг яхши одам шуки, инъом-эҳсонни ўзига хунар қилиб олгай ва дунёниг бор-йўғидаг ташвишиламмагай. Ўз замонига ўзини меҳмон деб билгани каби, замонининг барча кишиларини ҳам ўзига меҳмон деб аплагай. Бирор унга меҳмон бўлиб қолса, бу ҳам жон билан мезбонлик қилгай. Эшикдан меҳмон келса, паст ва баҳил кишилардек ундан қочмагай, балки меҳмонсиз ваҳор қилмагай. Пайгамбар Халилуллоҳдек сахийлик билан дастурхон ёзиб, ойдек ноңларни унинг олдига ўхшатиб қўйгай. Қилган таоми қанчалик лаззатли бўлса ҳам меҳмонсиз бўлса, у заҳардек туюлгай. Ва агар меҳмон келса, қаттиқ ноң ҳам ўз кўзига худди қуёш қулчасидек иссиқ кўрингай. Меҳмон эшикдан келиши билан унга бекиёс илтифотлар кўрсатиб, очиқ тоз ва яхши хулк билан пенивозд чиқгай. Уни очилгай гул баргларидек кулган юз билан қарши олгач, худди гул каби чиройли дастурхон ёзгай. Гулда қанчаки кулиб турган гул барги бўлса, бу дастурхонга ҳам шунча кўп ноңу ноз-неъматлар қўйгай. Меҳмон дастурхонга қўл узатаркан, мезбон унга жон-дил билан миннатдорчилик изҳор этгай. Меҳмонни тўйдирмай туриб, ўзини тўйдиршига уриимагай, меҳмон овқатдан қўл тортмай туриб, бу қўлини артма-

гай. Мехмони хоҳ шоҳ ва хоҳ гадо бўлишига қарамай, унга мезбонлик расм-русумларини яхши адо этгай. Шоҳ олдига ёғлиқ патир ушатиб, фақирга қаттиқ иши, ёвғон атала қўймагай. Одамларни бир-биридан фарқ қилининг зарари йўқ, аммо шоҳга асалу камбағалга тупроқ тортмаслик керак. Агар униси улут ўйлбошлию буниси итоаткор — фуқаро бўлганда ҳам бари бир ҳар иккаласи худонинг бандасидир. Масалав, кўринишда орқаси бўкир, қўли қадоқ, елкаси ямоқ, назар-ногирон одамлар, кўшинича, кўнгил мулкивинг шоҳию кишиларнинг дилидаги ниҳоний сирларини фаҳм этадиган — огоҳ зотлар бўладилар. Забардаст фалак бунинг баланд ҳиммати олдида маглуб, чарх — аълони эса наст кўради. Агар шоҳ ҳам бунинг олий ҳиммат эгасилигини фаҳм этса, унинг оёғига бош уради. Худоки бу одамини азиз қилиб қўйган бўлса, уни бирор таҳқирлай оладими? Энг яхшини шуки, кимда-ким ҳақиқатдан хабардор бўлса, саҳоват уйини очиб, меҳмоннавозликини қўйдан бермагай. Одамнинг ҳамма ҳолати яширини ва пинҳонийдир, унинг ички сирини билишида ақл нодонлик қилур. Бинобарин, ҳар кимга дўстлик — меҳрибонлик назари билан қараб, ҳаммани тенг кўрмоқ лозимдир. Ўз рухсорини кўрсатиш билан жаҳон устига нурларини аямай сочаётган кўёшдек саҳоваткор бўлмоқ лозим. Ахир қуёш заррин кошонани ҳам, вайронани ҳам ўз нури билан баб-баравар ёритади-ку. Лекин шамга ўҳшаб, ёруғлиқ сочган ҳолда парвонани куйдирмаслик керак. Ана шу ярамас феъли туфайли шамнинг бошини ҳар дамда қайчи билан қирқиб турдилар. Саҳоватда мезбон булутдек бўлмоғи лозим, зоро, булутга ер ҳам, ер эгаси ҳам баробардир. Булут қачон ўз дурларини эҳсон тариқасида сочар экан, дунё шўразорини ҳам, гулистонини ҳам саҳоват ёмғири билан сероб этади, серобгина эмас, ўз дурри-нобига гарқ қилиб юборади. Сен кўча тупроқларини чангитувчи, даладаштларнинг хас-хашакларини тўзгитувчи ур-йиқит шамолга ўҳшама. У ер юзини хору хасдан тозаласа ҳам, уларнинг ҳаммасини бир чуқурликка олиб бориб тиқади. Мана шу ёмон феъли туфайли тақдир уни беқарор, саргашта ва дарбадар қилиб қўйган.

Агар сенда саҳоват қилиш истаги бўлса, у бир печа хил бўлади, билиб ол: бири шуки, бирор сенга меҳмон бўлиб келганда унинг олдига ҳар нарсани тўкиб солиб, ироф қилиш иштиёқи тугилмасин. Ёки меҳмон кутиш иштиёқи иззат-обрў орттириш, шуҳрат қозониша ва ёхуд яхши кўриниш учун ҳам бўлмасин. Бирор-

ларниңг олдига дастурхон ёзганингда, бир киши учун ўпта қўй сўйиб, кетма-кет қўй гўштини пишириб келтира-вериб, у бечоранинг кўнглига теккунча тиқиширишинг, уни жондан тўйғизиб, ҳолдан кетказишинг дуруст эмас. Сен унга овқатни едириш учун бир қанча сўзларни айтиб, қистаб, «еїсан!» деб кўзинигни олмай, уни кўз билан еб юборгудек ўтиришинг ҳам яхши эмас. Меҳмон олдига қандай овқат келтирган бўлишингга қарамай, унинг лаззатини таърифлаб, таъмини мақтаб ўтирма. Меҳмон ҳамма овқатни есин, тўйисин, дейин одамгарчиликдан бўлса ҳам, лекин мажбуран едириб, кишини жабрлаш инсофдан эмас. Сенинг уйинг шайх Луқмоннинг мозори эмас, сенинг ҳеч ким бу жойининг шайхи демайди. Худо молили ироф қилиш, бу қанақа гап? Жинниларга ўҳшаб озиқ-овқат тўкиб-социш ионқўрлик эмасми? Худо «енг-ичинг» дегани билан, «ироф қилманг» ҳам деган-ку, ахир. Бу меҳмон сенга нима гуноҳ қилганки, сен уни ўлдирмоқчи, ёлвориб унга заҳар едирмоқчи бўласан? Модомики, киши бир луқма овқатни сифдиришинг иложини қила олмас экан, уни ейишга мажбур этиш — бу, овқатни заҳарга айлантиришгина эмас, балки худди заҳарнинг ўзиидир. Бу хилдаги зиёфат жуда ёмон бўлиб, ақлли одамлар наздида ниҳоятда жирканч ва нафратомуздир.

Яна бири шуки, қачон меҳмон келадиган бўлса, унга овқатингни бермай, аясанг; сеникига келган одамнинг очликдан ичи ачиб иштаҳаси қўзгалиб турса-ю, лекин сенинг баҳиллигингнинг иштиҳоси бўлмаса, бечорани овқатдан маҳрум қилсанг, бу энди юқоридаги ирофгарчиликдан ҳам баттар ёмондир.

Энг яхши одат шу бўлиши керакки, яхшими-ёмонми, бир одам сенинг дастурхонингга меҳмон бўлган экан, бошлаб, уни хушмуомалалик билан хурсанд қил, сўнгра ирофгарчилик ҳам қилма, ҳасислик ҳам. Унинг кўнглини мимани тусаса, сенинг уйингда нима мұяссар бўлса, очиқ чехра билан унинг олдига торт. Лекин ундан бу овқатнинг муздини сўрама, ўрнига ўрин бир нарса талаб этма. Ишининг «Ахрамуз-зайфа», яъни «меҳмонни сийланг» дегани сўз нур сепсин. «Хайрул умур», яъни «ҳар бир ишда ўртамиёналик» расмини тут. Зиёфатни шу тартибда уюштирасанг, сенга мезбонлика таҳсии ўқиса арзиди. Албатта, бу хилдаги олижаноб мезбон кам бўлади: Агар кимки шундай фазилатга эга бўлса, у олам доносидир.

Баҳром гўр ҳикояти. Уч олачиқ элига (капада яшовчиларга) меҳмон бўлди. Алардин бири ҳаддин зиёда тақаллуф, иккинчиси ўта сустлик са бепарвонлик кўргузуб, таъна ва жазога гирифтор бўлди. ва учинчиси эса, Баҳромнингadolati тариқидан Қорун даражасига етди

Нақл қилишларича, шоҳ Баҳроми гўр бир кун отга миниб, овга чиқди. У ов пайтида бир қулоннинг орқасидан кувиб, ўз аскарларидан узоқлашди ва ўз кишиларидан адашди. Сахро кезувчи шоҳ бағоят кўп елиб-юргургандан сўнг, ёлгиз ўзи, икки-уч капа тикилган бир жойга бориб отди. Даشت кезган шоҳ ҳаддан ташқари оч ва емакка муҳтоҷ-эди. У хонадоилар олдида бир дараҳт бўлиб, саодатли шоҳ шу дараҳтнинг соясига тўхтади. Отдан тушган замониёқ у ердаги одамларга мурожаат қилиб айтдики: «Мен бу дам сизларга меҳмонман. Нимаики тайёр овқатингиз бўлса, ўша билан мени меҳмон қилинг, зоро, оч одамнинг қапоатланиши учун нима бўлса, шу кифоядир».

У уч уйлиқдан биттаси Қорундай бадавлат бўлса ҳам, аммо назари паст одам эди. У шоҳнинг айтганларига аҳамият бермади. Иккичиси эса истрофқунапда эди: у кўйлар сўйдириб, катта қозонлар осдириб, зўр бир зиёфатнинг тайёргарлигини кўра бошлади. Очлик меҳмоннинг димогини куйдириб, ичини ачитиб турган пайтда унинг эртага пишадиган ошидан нима фойда эди? Ва лекин учинчи хонадоннинг эгаси ақлли одам эди. Зотан, ақлдан мадад оловчи одамлар хушбахтдирлар. У баҳтиёр одам шоҳни ўз уйига олиб кириб, ўша опдаёқ унинг олдига уйда тайёр турган нон билан қатиқни кўйди. Моҳазарин (тайёр овқатни) егач, шоҳдан очлик рашни манақнати кетиб, жони ҳузур тонди. Бинобарин, шоҳ мана шу моҳазар билан меҳмон қилган меҳмондўстга беҳадди-хисоб мол-дунё ҳадия этгани ҳолда, ҳалиги паст одамга жуда қаттиқ таъзир берди. Истроғарин эса анча уялтириб, таинбехлади ва унинг ҳам сарф-харажатини тўлади. Буларнинг феълидаги турфа ҳолатларни кўриш билан бирга шоҳнинг уларга нисбатан қилганadolati муносабатини ҳам тамошо қилинг.

Меҳмон деган мана шу Баҳроми гўрдеку, мезбон эса мана шу моҳазар тортган доподек бўлмоги лозимдир.

ҲИҚМАТ

Искандарнинг Арастудан, зиёфат дастурхонини ҳандай ёзини яхшироқдир ва бирорнинг кўнглини олиш учун меҳмондорчиликни ҳандай ташкил қилмоқ таҳсинага лойиқдир, деб сўрагани. Дононинг шу ҳақда фикр юритгани ва ҳикмат ноз-неъматларидан Искандарга фойда. етказгани

Яна дунёнинг фармон берувчиси сўради:

«Эй билимдон кишиларнинг устози! Зиёфат ва меҳмон кутишининг маъқул йўли қайси? Шу ҳақда бизга маслаҳат бергил. У ҳикмат — билимдонлик қоидаларига муносаб бўлсин, яъни шундай тартибни ўргатгинки, у меъёридан оз ҳам, кўп ҳам бўлмасин. Зоро, бу масалада барча миллат аҳллари ҳар хил йўл тутиб келмоқдalar. Ҳозир кўпчилик «Меҳмонни қўлдан келганча иззат-икром қилган одам — баҳтиёр», деган фикрдадир».

Допо ва билимдон устоз аввал Искандар ҳақига яхши тилаклар тилагач, дуодан сўнг тубандаги жавобни берди:

«Меҳмоннинг ейиши учун зарур бўлмиш ҳамма нарсани: ошинону асалу ҳалвою барчасини тартиб ва меъёри билан дастурхонга тортмоқ зарур. Лекин дастурхон ҳаддан зиёда ошириб-тошириб юборилмагани каби, камкўсти ҳам бўлмагани маъқул».

Шоҳ айтдики: «Бу гапларнинг яхши, баҳариш қийин эмас, шоҳларнинг шаъни-шукуҳига унча муносаб ҳам эмас-ку?»

Улуг ҳаким ўйлаб туриб, яна тубандагиларни айтди:

«Эй ҳикмат ва билимни ўзига одат қилиб олган шоҳ! Худо сендей жаҳобнинг мартабасини жуда баланд қилган, бутун ҳалқ сенга мутеъ, кўлингга қарамадир. Шоҳ — ҳалқнинг ризқ-рўзига кафилдир, бинобарин, барчасини баравар кўрмай, уларнинг бирига ортиқ, бирига кам бермоқ ёмондир. Аммо бир оз зиён қилса ҳам, обрўси тушмаслигини ҳисобга олиб, ҳалқ ризқ-рўзи учун нима ажратилган бўлса, камайтирмай, оширмай ҳаммага шуни бермоқ зарурдир. Шунда унинг хазинаси камайиб қолмагани каби, истроғ ҳам бўлмайди.

Агар шоҳ баъзиларга ортиқча маблаг бериш билан ўзини улуг кўрсатмоқчи бўлса, унинг бу хаёли тўғри эмас. У, бир-икки минг дирҳам (танга) ортиқча харажат қилиб, айрим шахслар ўртасида ўз обрўйимни ошираман,

хурмат қозонамаи, деб ўйласа, аксина, ўз обрўсими тўкади, ўз мартабасига ўзи шикаст етказади.

Шоҳ учун халқнинг пастки табақаси аҳволидан хабардор бўлиб туришдан аъло даража йўқ. Агар шоҳ инъом-эҳсон қилишини истар экан, пастки табақага қанча берса, шунча оздири. Аммо кимгаки ақл ёр бўлса, у истрофа, нобудгарчиликка асло йўл қўймайди.

Донишманд шу фикрларни билдиргач, жаҳоний салобатга эга бўлмиш шоҳ ҳаммасини қабул айлади.

LVI

Искандарнинг ҳукамо иттифоқи билан олам ва фалакиётнинг сири-асорини текшириш, очиш ва аниқ билишниятидан хуршиддек порлоҳ сутурлобни ва қуёшифат ойнани ихтиро қилгани ва бу икки офтобмисол түхфани тайёрлаб, хотиржам бўлгач, яна иккита меҳржамолу ой юзлининг висолига рагбат этгани ва бу бобда созу созанда ярогини ва шодлик тумтарогини муҳайё қилиб, баланд осмондек айвонни Равшанак юзидин нурлантириб, Нозмезҳ шуъласидан ёритгани

Чин тасвиirlарини кўздан кечирган одам ўтмиш воқеаларни шундай нақл этади:

Хоқон искандарпаст бўлиб, мамлакат унинг итоатига киргач, Искандар бирмунча вақт Чинда истиқомат қилишга қасд этди. Қиши мавсуми ҳам авжига миниб қолган, бир томонга юриш қиммоқ ҳам ноқулай эди. Бир жихатдан, хоқон унинг қолишини истар, истаргина эмас, жон-дилдан илтико қилар эди: «Шоҳ бу қиши Чинда қолсалар, ноз-неъматлар ичида яшасалар, май ичиб ором олсалар ва ҳузур қолсалар!» Искандар хоқоннинг сўзларини қабул айлади. Бу гап донишмандларга ҳам маъқул тушгач, Чин кишварида қишлишга қарор қилинди. Қуёш билан моҳитобон — ой сингари, Искандар гоҳо хоқон билан улфатчилик қилар эди. Гоҳо овчиликни ихтиёр қилиб, Чин кийикларини овлар эди. Гоҳи соз ва май базмларини ташкил қилиб, майхўрлигу ўйин-кулги билан кун кечираш эди. Ва гоҳи ҳикмат аҳллари билан, фан устозларидек, илм-ҳикмат бобида фикр юргизар эди. Ҳусусаш, хоқон тарафидан тортиқ қилинган ойна унинг жонига ҳузур-ҳаловат бағишилар эди. Қачон у тахтга ўтирадиган,adolattalab одамлар унга арз-дод этадиган бўлса, у кўзгуни даъвогару жавобгарга рўбарў қилиб, ойнани ҳақиқатнинг тўғри ҳукмини чиқазар эди. Ойнанинг бу

ҳикматидан шоҳни ҳайрат босар, бинобарин, ўзининг ёнидаги олим ва ҳакимлар билан шоҳона базм қилиб турган пайтларида ҳам, шу ойнани ўртага қўйиб ўтирас эди. Ҳусусан, Искандар ойнанинг бадмаст қишиларни шармисор қиласидан донолик қудратига қойил эди. Шоҳ у кўзгуга шундай мафтун бўлган эдик, бу бобдаги ҳайратининг ҳеч қандай чегараси йўқ эди. У кўзгунинг ҳикматига ажабланиб, бу ҳақда кўп фикр юритгач, таажжуби юзасидан тубандаги хуносага келди:

«Бу тилсим ажойиб бир ихтиро бўлиб, бунинг сирри ҳикматини фақат буни ясаган фан аҳлларигина билса керак. Мени ҳам арши-аълонинг шоҳи илм-ҳикматдан баҳраманд қилган-ку ахир. Хизматимда неча юзлаб сўзи пок, фикри салим доно олимлар бўлиб, уларнинг ҳар бири илм-фан соҳасида бир олам, то фалакнинг маҳфий шаклларигача биладиган бўлсалару, нима учун, мени юз хил фикр ва андишага олиб бораётган, гуноҳсиз одамнинг асл юзини кўрсатадиган бу ойнага ўхшаш фан мўъжизасини аҳли ҳикматларим билан қашф этиш учун ҳикмат камарини белимга боғламайман? Нима учун чуқур илмий тадқиқот ва мулоҳаза юритиш билан бундан ҳам ортиқроқ тилсим яратолмайман?» — деди. Шундан сўнг билим аҳлларини ҳеч ким йўқ бир жойга тўплаб, улар билан шу бобда кўп мулоҳазаларни ўртага ташлаб, кўнглида борини ганирди. У олимларнинг ҳаммалари бир оғиздан дуо қилиб бундай дедилар:

«Эй фалак шуқуҳли шоҳ! Сен агар шу хилдаги тилсим ихтиро қилишини буюрсанг, бу ҳақдаги амрингни бажариш бурчимиздир. Биз ҳамма олимлар бирлашиб, иттифоқ бўлиб, ундан ҳам аълороқ бир мўъжизани қашф этишимиз мумкин».

Шундан сўнг ҳалиги ҳикмат аҳллари икки гуруҳга бўлиниб, ҳар бир гуруҳ бир ишга киришиб кетдилар. Улардан Афлотун билан Суқрот бир тарафга бош бўлсалар, иккинчи тарафга Арасту билан Буқрот раҳбарлик қила бошладилар. Аввалги тўдага Ҳурмус билан Балинос ҳам, бунисига Аршимидус ҳам қўшилди. Бу ёнда ҳам икки юз, у ёнда ҳам икки юз олим тўпланишиб, кеча-кундуз шу ҳақда бош қотирав эдилар. Номдор шоҳ ҳар доим илм-фан соҳасида мана шу олимлардан фойдаланиб турар эди. Иккала гуруҳдаги олимлар ҳам ер ва қўкнинг табиатини риёзат чекиб ўрганган ва уни яхши биладиган қишилар эдилар. Буларнинг бири ер олами устида иш олиб борса, иккинчи тўда осмон ҳақида фикр юритишга киришди. Юлдузлар ҳолатини ва ерда мавжуд бўлмиши жонли ва

жонсиз табиатни текшириб, юлдузларнинг ўзаро муносабатларини аниқлаб, илм-хикмат соҳасидаги маҳоратларини намойиш қилишга тутиндилар. Улар маъдан аралашмаларида тилсим қилиб, думалоқ шаклга эга бўлган икки қурол ясадилар. Унинг бири кўргочин ва мисдан, иккинчиси эса, ярқироқ пўлатдан бунёд этилди. Кўргочину мис билан иш кўраётган олимлар қуёш ва юлдузларнинг юксаклигини ўлчайдиган сутурлоб асбобини яратдилар. Пўлат устида ишлаётган олимлар эса худди кўзгуга ўхшаган бир нарсани ихтиро қилдилар.

Бу иш жараённада Искандар икки тарафга мадад берар, тоғ уларнинг қилган ишларини ёқтириб, қабул этар ва тоғ рад этар эди. Уларнинг илмий-ижодий фаолиятидан Искандар истифода қилгани каби, улар ҳам Искандарнинг назорат ва аралашувидан фойда топар эдилар. Шу қишида ҳар бири жаҳон бўлмиш мана шу олимлар, иккита ажойиб тилсим — жисм ихтиро қилиб, фойдаланиш учун жаҳон элига ҳадя этилар. Сутурлоб — осмонда қандай шаклдаги жисм бўлса, ҳаммасини кўрсатар, кўзгу эса бошдан-оёқ бир тилсим бўлиб, ер куррасида нимаини мавжуд бўлса, бу ойнага қараган одам шунинг ҳаммасини кўрар эди. Фалакнинг узунилиги ва кенглиги бирига яширинган бўлеа, иккинчисида жаҳоннинг ҳамма ерлари намоён эди. Униси осмон сирлари яширилган сутурлоб бўлса, бу бири жаҳоннамо ойна эди.

Қуёш ойинаси шараф буржига кўтарилиб, ҳарорати ошгач, орадан қиши қайгуси ҳам кўтарилиди. Бу пайтда қуёшининг жусесаси олтиндек ловиллаб, худди Искандар кашф этган сутурлоб тусини олган эди. Қуёш шараф буржидан чиққани каби Искандар ҳам ўз тахтига чиқиби. Шоҳ ёнида Чин хоқони, икки томонида эса қанчадан-қанча хон ва султонлар ўтирап эдилар. Юқоридаги кашфийётларни муборакбод этиш ниятида қароргоҳ ичida нознеъматлар тўла бир зиёфат ташкил қилинди. Шу зиёфатга ҳалиги икки тўда олимлар кириб, ҳаммалари тахтга яқин бориб турдилар. Уларнинг ҳар бири илм бобида абадий бир баҳт кабию, ҳар кимдан мустасно ва тенгсиз эдилар. Искандар уларнинг ҳаммасига эҳтиром кўрсатиб, ўз тахти яқинидаги хос жойига ўтқазди. Баэмда ўтирган бутун ҳалойиқ у олимлар билан фахрланар эдилар. Улар худди ерга қараган осмон каби бошларини қуий солиб, сукут сақлаб ўтирадилар. Шу хилда виқор билан бир дам ўтирганларидан сўнг сутурлоб билан ойинани олиб келишиб. Улар аввал бу икки асбобининг шакл-шамойилини ҳалққа кўрсатгач, сўнг ҳар бирининг ҳикматини бирма-

бир баён қилдилар. Биридан фалакнинг сирри асори ёян бўлса, бирида ер юзининг табиат ва хусусияти акс этар эди. Бирига тўққиз қават осмон жойлаштирилган бўлса, иккинчисига етти иқлим сингдирилган эди. Хоқон бу икки кашфиётдаги икки хусусиятни кўргач, хайрат ва таажжубдан гунгу лол бўлиб қолди. Ниҳоят, у бу илмий-ижодий ташаббус учун шоҳга ҳамду санолар изҳор қилиб, тубандагича сўз айтди:

«Кекса чарх сен каби шоҳни кўрган эмас. Сенсиз на тож ва на тахт даркор. Мулозимларинг ҳам ўзингга жуда лойиқ, билим бобида барчаси сенга мувофиқ экан. Зотинг аҳли оламга ўхшамайди, бу оламдан номинг абадий ўчмасин!»

Юқоридаги кашфиётларни юзага чиққашда ранж-машаққат чеккан ҳикмат аҳллари марҳаматли шоҳдан жуда кўп мол-дунё мукофот олдилар. Гўё у маблағлар камлик қилгандек, шоҳ тарафидан бутун Юонон ер-сувини уларга суюргол тариқасида фойдаланиш учун ҳадя этилди. Чин хоқони ҳам уларга кўп инъомлар, қимматбаҳо дурригавҳарлар тортиқ қилди. У камолот аҳлларининг ҳар бири худди туш пайтидаги қуёш сингари шараф ва бойянка тўлдилар.

Шу икки илмий иш юзага чиққач, шоҳ бениҳоя хурсанд бўлиб, айш-ишратга берилиди. Баҳт машшотаси ўйнаб-кулиб, ҳалиги соғ ва порлоқ кўзгу қаршисида иқболи баланд гул руҳли қизининг юзига ҳол ва чаккасига тажакклар ясаб, қавс сингари қошлирига ўсма қўйиб, соchlарини тараб, кокилларини жингалак қилиб, худди жаннат ҳурларидек ораста, афсонавий Эрам боғидаги сарв ниҳолидек гўзал бир ҳолга келтирди. Муродига етган шоҳ учун эндиги иш у гўзал билан ақд — никоҳ қилиб, жаҳон ҳазинасини у нозанин келинчакнинг маҳрига солишдан иборат эди. Унинг никоҳи койинотининг баҳт юлдузи бўлмиш Муштарий баҳт соатини инъикос этиб, фалак ҷархини баҳтиёр қилган фурсатда ўқилгай. Шоҳ сутурлобин қўлига олиб, шу асбоб ёрдами билан фалакнинг вазияти қанақа-ю, шуғулаларига қараганда, қуёш юришидаги юксак дарајка қаерда эканини аниқлагач, баҳтиёрлик билан майга майл қилиб, шодлик келинчагини ўзига никоҳлаб олгай. Жаҳон шоҳи Доро ўлими олдидан ўз қизи, яъни бу дунёning қуёши бўлмиш гўзал Равшанакни жуфти ҳалол қилиб олишини Искандарга васинт қилган эди. Жаҳонгирлик йўлига кириб келган шоҳ Искандар эса ою йиллаб у ойнинг Нозмехр билан ҳам (фалак ҳам бундай поззи қуёшини

кўрмаган бўлса керак!) шоҳ мақсад ҳосил қилмаган бўлиб, бу ҳақда ҳам доимо кўнгли оромсиз эди. Бинобарин, шоҳ бир катта тўй бошлаб, халойиқни ноз-неъматларга гарқ қилиш иштида эди. Унинг ётоқхонаси Равшанак билан ёргуланиб, барча олам ўзининг гулистонига айлананишини истар эди. Нозмехр ҳам шоҳ жонига роҳат бағишлаб, руҳи унинг мулоқотидан баҳра олишини орзу қилас эди.

Шоҳ ўз дилида шу мақсадларни пишириб олгач, бир гурух донишмандларни ҳузурига чақиртириди ва уларга муддаоларини изҳор қиласкан, у доноларнинг ҳаммаси бир оғиздан бу ишга бош-қош бўлажакларини билдирилар. Ҳар бир кимсанинг тоҷу таҳти бўлса, у ўзидан кейин ўрнига валиаҳд қолдириш тадбирини ҳам кўрмоги лозим. Масалаи, қуёш магрибга ботиш олдидан ўз ўрнига ойни қойим-мақом қиласди. Моҳитобон гарчи қуёшчалик нур таратмаса ҳам, бари бир унинг ёргулиги ўрнида ўринбосар бўлиб қолади. Агар бир дараҳт боғдан кўчирилса-ю, ўрнида бир ёш ниҳол қолса, оқибат-натижада у боғнинг зийнати бўлиб қолади; ҳам меваси, ҳам сояси билан кишиларга нафъ етказади. Донишмандлар ҳам фикрига қўшилганларидан сўнг, шоҳ: «Тайёрлик кўрилаверсин!» — деди. Шундан сўнг давлат бошлиқлари шоҳнинг мақсади асосида ишни саранжомига етказиш тараддудига бел боғладилар. Улар бир неча кун ичида ҳамма нарсани муҳайё қилиб, Чин кишварини жанинатга ўҳшатиб юбордилар. Уни шундай безадиларки, тубан осмон, агар буни ҳисоблайдиган бўлса, минг йилда ҳам юздан бирини кўздан кечиролмас, мингдан бирини шарҳ ва изоҳ этолмас эди. Нимаики лозим бўлса, тўй асбобларидан тортиб ҳаммаси муҳайё қилингач, тезда тўйни бошлаб, айш-ишрат, ўйин-кулгини авжига чиқазиб юбордилар.

Баҳор пайти, гул келинчаклари яшинаб-безангай фурсат бўлиб, бу мавсумда келин сингари булбулнинг иштиёқи янада жўш урган эди. Шундай гул ва майсалар айёмида, шаҳар ва қишлоқларнинг ҳаммаси гулшанга айланган пайтда тўй бўлди.

Эй косагул! Майни қадаҳга лиммо-лим қилиб қуйгил! Зоро, тўй — ўйин-кулги байрамига айланди. Хусусан, наврўз фаслида бўлаётган тўй оламга рўшинолик бағишлаб юборди.

Муғаний, тузиб чинга вазнида чапиг,
Наво чекки, ҳай-ҳай ўланг, жои ўланг,

722

Десаңг сенки: «Ҳон қардошим, ёр-ёр!»
Мен айтайки: «Мунглуг бошим, ёр-ёр!»

Эй Навоий! Турган манзилинг Чинда бўлгач, тўй тугагуна «Чинга» (ёр-ёр) вазнида қўйлайвер. Сенинг яллаларинг «ёр-ёр» бўлгуси-ю, менинг йигитларим зор-зор бўлгуси!

LVII

*Йигитлик баҳорининг хушлиги ва баҳор йигитлигинци
дилкашигу ҳақида, гулдек барг ёзиш ва булбуладек наво
тузиш, юз баргу минг наво билан фигон чекин ҳақида;
гулистон гўдаклари (ниҳоллари) булат соясидан сут
ўрнига жон шираси эмганий ва сув ўрнига оби ҳаёт ичгани
ҳақида*

Жаҳон боги кўп дилкашdir, аммо у йигитлик баҳори билан яна ёқимлироқdir. Кинининг умри кечакундуз демай ўтса ҳам, йигитликда баҳор фасли ўйни-кулги айёмидир. Ҳут кириши, сабзаларга жон битиши билан доим тирик ва абадий ўлмас яратгувчи, офтобни ҳамал сабзазори (буржи) томон йўллаб, табиат неъматларини қуёш ҳарорати билан парварини қилиш тараддудига тушади. Ҳудди Мусо пайгамбар дам урганидек, субҳидамнинг руҳпарвар наисими эсиб, суви қочиб қолган дараҳтларга жон бағишлайди. Бу тонг шаббодаси bog ичидаги ўликларни тиргизиш билан Исо нафасига ўхшаган ҳаёт-баҳшлигини исботлайди. Филдек тўхтовсиз юрадиган баҳор булатлари худди фил сингари ҳар томонни қоплаб олади. Рутубат остида қолган шу филлар тўдаси (баҳор булути) гўё Нил дарёсига гарқ бўлмиши филларни эслатади. Агар шундай бўлмаса, айт-чи, бу нимади? Ахир ҳар томонга уларнинг баданидан қатра-қатра шабнам томиб туради-ку. Буларни қатра эмас, ёмғир селлари дегин; фил эмас, баҳор булатлари дегин. Баҳор булатлари дур томчиларини сочиши билан чамаизорлар обитобига келиб, яшиш кетадилар. Сабзаларнинг иншиталари ерии ёриб чиқадилар, қизил лолалар худди қон каби ҳаммаёқни бўяйдилар. Гўё қонда фасод пайдо бўлса киши қорайиб кетгани каби, бу фаслда қўқсизда қора доклари бўлган лолалар пайдо бўлади. Чамап ўз либосларини раиг-бараиг қилиб, хилъатларини бошдан-оёқ гул билан безайди. Богдаги гиёҳлар Чин табиатини намойини қилгани каби, у срдаги ҳар бир гул Чин гўзалларини эслатади.

723

Яшиаб кўкараётган сунбулларнинг сарвга чирмасиб тувиши гўзаллар вужудида турган ўрам-ўрам сочдан фарқ қилмайди. Гул атрофидан сунбул новдаларининг чиқиб тувиши юз атрофидаги соч қокилларига ўхшайди. Гунафшанинг тагига сув шароби киргани учун уятдан бошини қўйи солиб олган. Агар у сувдан хўлланмаган бўлса, нима учун лиbosларининг этагини қайриб олди? Еш нарғис қадаҳда май ичишга ўрганиб, лиму пўстлоғидан пиёла қилиб олибди. Ва ёки лиму рангли қалпоги эзилиб қолдимикин, четини қайриб, ичини чуқур қилиб қўйибди? Мажнун каби шалвираб ётган гулсаварнинг ранги тоңг шабадаси зарбидан худди осмонга ўхшаб кўкариб кетибди. Юзидан хотиржамлик қўринса ҳам қаттиқ завққа берилиши натижасида у беҳол бўлиб қолган. Оловдек шуъла сочиб турган қизил гулни кўриб булбул бечора самандар каби қуйиб-ёнади. У ёниб-шуълаланиб турган гул эмас, булбул уясига тушган ўтдир, йўқ, уясига эмас, жонига тушган оташдир. Тоңг хабарчиси бўлмиш сабо насими чаманларни кезаркан, баҳор доимо олтин тусяга киради. Кечаси богни гул ўз чироги билан равшан қилганда гунчалар унинг ёниши учун пилик ясад турадилар. Сабо дояси бўлмиши тоңг ели гунчанинг бу ишини билгани учун, унинг гулбаргларини фатила-фатила қилиб очади. Настарин тули шохларини оппоқ қилиб, кумуш шохлар атрофига эгилиб ётади. Уни кумуш босиб, юки оғир бўлгач, худди қор билан қопланган шохларга ўхшайди. Гўзал аргувон гули очилиб, жилва қилган пайтда тўни қизилу лекин ўзи ёш йигитларни эслатади. Шаммол уни ҳар ёнга тебратаркан, у ўз қизил тўни билан жијваланиб, ҳаммани мафтун этади. Булат болалар, яъни кичик булатчалар ўз қатралари билан паргор ила машқ қилаётгандек, сув юзига давралар чизади. Йўқ, бола эмас, гўё Моний хеч қандай асбоб ва паргоресиз юз туман давра чизаётгандек туюлади. Тераккә пайваид қилинган гулнинг қадди-қомати гул юзли сарвнинг ўзгинасидир. Чаман худди гўзал жаннатга, ундаги гул ва сарвлар эса хуруғимонга ўхшайди. Гулзор устига баҳор булатидан ёқсан ёмғирнинг ҳар бир томчиси йириқ думалоқ дурдек бебаходир. Серёгин булатлар бир-биридан ўзиб, худди ҳайқи-рувчи шердек наъра тортишади. Ариларнинг гувиллашидан боққа зилзила тушиб, чақмоқнинг шуъласидан улар бўйнида олтин занжир силсилалари пайдо бўлади. Ёмғирларнинг ҳар бир қатрасини оби ҳаёту унинг осмондан тушиб келаётган ҳар бир торини жон иши деяверинг. Гулшан пок ва мусаффоликда худди беҳиштни эслатади,

унинг об-ҳавоси эса ҳаётбахи Исо нағасининг ўзгинасидир. Бу фаслдаги тоңг ели жон багишлагани каби, булатдан томган ҳар бир қатра ёмғир оби ҳаётдир. Бу фаслда майсаю гиёҳлар ердан бош қўтариб, тоғган ҳаётлари билан жилва қиладилар. Табиатининг бу гўзal манзарасини кўриб, иложи борича ўйнаб-кулмаган, шодланмаган одамини танасида жони бор, деб гумон қилманг. Шундай фурсатда боғлар оғушида айи-пират, кайф-сафо қилмаган одамини иносон қиёфасидаги қотиб қолган табиат жисмларига қўшиб қўявёринг. Аммо қўнгил бирор томонига асир бўлмаса, ҳар қандай ўйин-кулги ҳам ёқимли эмас. Бордию қўнгил бирон гулга интизор экан унинг гулзорга бўлган иштиёқ ва муҳаббати ҳам ажабланарли эмасдир. Агар ўз севгилиснинг васидан хотири жамъ бўлса-чи, бундай одамга боту гулшанинг тамошо қилишдан ҳам завқиёб парса борми?

Айни фасада гул ҳајрида ёнган Искандар ишқ бобида ўз орзусига етиш учун ёр васлини истаб, гулшанга равона бўлди.

LVIII

Булбул ҳикояти; унинг фигони — гулбонгидан бир қарга бузор бўлиб: «Бемаъни эзмалик», деб таъна қилди ва сўнгра унинг ёқимли жавобидан ўзгача маъно англади

Эштишимча, гул фаслида бир bog ичида булбулиниг фигони авжига чиқибди. Шунда ана шу бўгда турадиган бир қарга булбул олдига келиб, унга тубапдагича танбеҳ берибди:

«Хой бемаъни эзма! Ҳар йили ўи бир ой чаманда ҳазин ва хомуш кезганинг ҳолда, бир ойгина бунчалик жўш уриб, фигон чекиб сайрашингнинг маъноси пима? Бир ишда чидам ва саботинг ҳани? Чаман кушларидан уялсанг бўлмайдими?» — дебди.

Шунда булбул:

«Эй ишқдан бехабар! Менинг қуйиб-ёнишими сен қайдан биласан?! Ахир бўгда ўи бир ой гул бўлмагач, менинг ҳаётим ҳам сенга ўхшаган қора бўлади-да. Ўша кунлари мен кечасию кундузи гам-алам чекаман. Аммо баҳор насими эсиб, гул яна очилиб бўгда жилва қила бошлаган, Чин мушкига ўхшаб ҳидини ҳар ёнга сочган, ўзининг гўзal жамоли билан ҳаммани мафтун қилган пайтда булбулда тоб-тоқат қолади дейсанми? Гулзор хусинининг баҳоси сен кабиларга бир ташга ва ё бир чақалик

бўлсин, бари бир, булбул учун у ер баланд овоз билан хониш қиладиган маскантур. Гулзордан қизил — оташин гуллар кетгач, унинг ўринида қолган қора кўмур билан улфатчилик қилишининг не зарурати бор? Сен ҳаммаёқни саситадиган қора қўнғизга ўхшайсан, шу жиҳатдан гул исидан заҳранг учади, уни хуш кўрмайсан. Модомики шундай экан, менинг хол-аҳволимни сен қаёқдан тушунасан? Қўй, мен сенинг сұхбатингдан узоқроқ турганим дуруст,— дейди.

Булбул ўз дардларини айтиб, унинг саволига кескин жавоб қайтаргач, қарға хижолатдан яна ҳам қорайиб кетибди. Бу сўзларга жавоб қайтариш қарға учун мушкул эди, бинобарни, қиши фаслидаги булбулдек жим ва хомуш бўлиб қолибди.

LIX

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудан, инсонларнинг баҳор табиатига ва гулларга ишқибоз бўлмоғи нимадан, деб сўрагани. Арастунинг ҳикмат-билимдонлик баҳоридан жавоб шабадасини етказгани

Яна фалакдек баланд мартабали шоҳ сўради:

«Эй ҷархининг ишикал муаммоларини очувчи устоз! Ҳар қачон фасли баҳор бўлса, катта-кичик — ҳамма жинсдаги инсонлар шоду хуррам бўлиб, ҳар қаёнга боришни орзу қилиб қоладилар. Қиши одам кўнглини ғунчадек таиг қиласа, баҳордан у тулдек очилади. Бу фаслда одамларнинг бунчалик яшиаб-хушиуд бўлиб кетишларига сабаб нима?»

Барча илм ва фанлардан хабардор олим бу саволга шундай жавоб берди:

«Эй нафаси кишига рух багишловчи Исо пайғамбарга ўхшаш кутлуг зот! Сен бергаи савол ҳақида эл-улус кўп фикр юритган бўлиб, бунинг барчасидан олий мақом шоҳ хабардордир.

Бу фаслда одам табиатининг очилиб кетиши фақат гулга қизиқиши, чаманзорлардан завқланиш билан чегаралмайди. Бонқача қилиб айтганда, асли гап бунда эмас. Модомики шоҳ буни билшиши истар эканлар, гап нимада эканлигини айтаман.

Ер юзи ва ундаги одамларнинг табиати тўрт уисурга бўлипади: иссиқ, совуқ, ҳўл ва қуруқ; бу эса ўт ва сув,

ер ва тупроқ демакдир. Иносин мана шу уисурлардан таркиб тоғигаи бўлиб, унга дунёдаги барча ҳалқлар таи беради. Бунинг бирига табиблар «қуруқ-иссиқ» деб ном қўйдилар; иккинчисини эса «совуқ» деб атадилар; учинчисига «қуруқ-ҳўл» деб ном қўйган бўласалар, тўртиничисини «қуруқ-совуқ» дедилар.

Киши табиати юкоридаги тўрт уисурдан ташкил топгани каби, ер юзидағи табиат ҳам тўрт фаслга бўлипади. Фаслни баҳор бўнадан бири бўлиб, унинг табиати «ҳўл-қуруқ» дир.

Кишининг табиий ҳаёти яна учга бўлиниб, уч хил сифат касб этади. Бу уч сифат — сафро, савдо, бағам деб аталади, шунингдек, рух табиати ҳам шунга қўшилади.

Шубҳасиз, жони бўлган ҳар кимса имконияти борича ҳаёт юрини истайди. Шу жиҳатдан баҳор фасли ёқимли бўлиб, эл бу найтда бенхтиёр шавқ-завқа тўлади. Баҳор ҳавосидан киши рухи парвариши тонади, ишнинг учун ҳам бу фасл келиши билан табиат бенхтиёр одамии ўзига тортади...»

Доно масални шу каби таҳлил қилиб бергач, шоҳ жисмига тоза рух киргандек бўлди.

LX

Искандарнинг ул иккى тоза атиргул, йўқ, иккى баҳорий нозанин васлидан мурод ҳосил қилгани ва Нозмезринг меҳру нозидан бетоқат бўлиб, гул фаслида унинг гул жамолидан баҳра олгани ва у гўзалнинг Равшанак рашикидим (зеро, рашик қилмоқ маҳбублар шевасидир), ширин сўзлар билан шоҳни ром айлаб, ўз безакли ётогини равшан этгани ва ниҳоят, Искандарнинг ул ёр хилватгоҳидан чиқиб, Чин мулкидан магриб диёрига азм этгани ва ул диёр гаройибидан таажжуబга тушгани

Бу маизарани тасвир этгани киши воқеани шундай баёни қиласди:

Чин ўлкасида Файлакус ўтли Искандар иккى сўлим келин билан топнишиб олди. Баҳор, йигитлик, шоҳлик ҳамда илм ва доинишмандлик унга мусассар бўлганига қарамай, Искандар билар эдикни, оламга қанча шоҳ бўлиб турса ҳам, бари бир оқибат-натижада ором оладиган жойи тупроқ бўлгусидир. Одам бу дунёдан на вафо топган ва на абадий шоҳ бўлиб қолган. Модомики, кишининг ҳол-аҳволи оқибатда шундай бўлар экан, айш-ишрат дамларидан нима учун воз кечиш керак? Тақдирининг шу

қонунига асосан ишратпрааст шоҳ бир исча кун шодлик майи билан маст бўлди. У икки шам билан ўз шабистонини ёритиб, икки сарвқомат билан бўстонда ишрат қилди. У ўз ниятига етмоқ учун тинч жой излар эди. Искандар Чин замонида шу муродига етиб, ором олди.

Равшанак катта хотин сифатида ётоқда шоҳ базмини қиздириар, у билан хар доим бир тахтда тиззама-тизза ўтираси хамда ҳарамхонадаги барча хонимларга бошлиқ ва малика эди. Нозмехр эса иккинчи дараражада — ўрини тахт ёнида бўлиб, шоҳга итоаткорларча бўйин эгиб ўтираси ва гоҳо ғамзаю истиғно билан Искандарнинг жигарини хун қиласар эди. Равшанакнинг эса рашки зўр бўлиб, шоҳнинг Нозмехрга бир қиё боққанини кўрса, кўзидан ёш тўкиб йиглар эди. Равшанакнинг бу дараражада рашик қилиши ва Нозмехрни кўришга кўзи йўқлигини билиб, Искандар унга ҳар жиҳатдан диққат ва эътибор қиласар, кўпинча Равшанак билан айш-нишот қилигани ҳолда, Нозмехр билан ондасонда ўйнаб-кулар эди. Лекин ўзининг нотавон қўйгли унга зор, ҳазин хотири шу жиҳатдан бекарор эди. Бундан бехабар Нозмехр шоҳнинг меҳри ўзига эмас, ўзгага оғиб кетганидан жуда хафа эди. Бир жиҳатдан унинг бу ҳақда мажаро қилининг ҳам ҳадди йўқдек эди, зеро, Равшанак жаҳон шоҳи Доро айвонининг шамчироги эди. Лекин шоҳи жаҳоннинг асли муҳаббати Нозмехрда бўлиб, бу дардни юрагида сақлар, аммо бундан Нозмехр гофил ва бехабар эди. Искандарнинг ҳазин жони унинг ишқида азобланар, юрак-багри доим изтиробда эди-ю, лекин шунга қарамай, Равшанак билан икки кун ўйнаб-кулгани ҳолда, Нозмехр билан бир кун ҳамхона бўлар эди. Мана шу сабабдан Нозмехрнинг қўйгли ранжида, нозик танини ғам-гусса эзар эди. Шу каби тартиб билан бутун баҳор фасли ўтиб, гул мавсуми бошланиб кетди. Шоҳ тушунган эдики, кўзи ҳиндуда ва кашмирининг сеҳргари бўлмиш ой юзли жодугарнинг, яъни Нозмехрнинг дили кундошлиқ рашикан ошуфтаҳол, ўзи шоҳдан хафа ва одамлардан хижолатда эди. Ўзининг навбати келган куни, ётогида хилват қиласиган кечаси шоҳ Нозмехрнинг ҳарамхонасига кириб, унинг жамолига жонини фидо қилмоқчи бўларди. Искандар:

«Қачонгача яширин ўртанай? Қачонгача кеча-кундуз эл-улусдан инҳон ёнай? Махфий ишқ жонимга тегди, бугун энди жононимга сиримни фоши қилмасам бўлмайди!» — деди ва хурваш нозапин ёнига ўтириб, базмини бошлаб, хушвақтлик билан май ичишга киришди. У шўх гўзал, ўз сағъати билан бу базмини қиздирсин учун, шоҳ-

чиниг ўзи косагуллик қила бошлади. Лекин маҳвашиниң кўйгли гамгии бўлгани туфайли, икки қонунинг ўртаси пиҳоний чимирилиб турар; базмда у тақаллуф ва совуқ-қонлик билан ўтираси; очилиб-ёзилиб, ўйнаб-кулмас эди. Искандар қанчалик ҳаракат қилиб, бунинг сабабини суриштираса ҳам, ҳатто ялиниб-ёлворса ҳам бари бир у суманбар очиқ-ёруғ гаплашишин истамас, ноз-истигносиши қўймас эди. Нозмехрнинг саркашлиги ошган сари Искандарнинг ташвиши кучайиб борар эди. Тоқати тоқ бўлган шоҳ шундай ҳис қилдиким, бу ҳолат унинг жунунини ортириб, расвойи олам қилиши мумкиндай туюлди. Зоро, ишқ унга мажнунлик амрини бериб, жиннилик унинг ақлу фаросатини забун этмоқда эди. На илм-ҳикмат унга ёрлик қиласар ва на ақд-дениш унга мададкор бўлар эди. Нихоят бу зулмдан тоқатензланган Искандар айтдики:

«Эй нозапин! Нима сабабдан бизга бунчалик адоват кўрсатурса? Мен сенга мафтун ва таслим бўлиб ўтирганим ҳолда, сенинг менга саркашлик қилинингнинг боиси недур? Мен бечора-хокисор сенга не гуноҳ қилдимки, мендан сенинг қўнглингга губор қўнди ва азият етди? Сенинг ўтиг билан бир ҳас ловиллаб ёниб турганида, у ўтга яна ёғ қўйишнинг не ҳожати бор? Чибин бечора сенинг асалингга ўз оёғи билан илиниб ётаркан, яна уни шашалоқ билан уриб, пачоқлаш зарурми? Менга вафо қил! Ахир мен жафокор ҳам, бундай зулмга сазовор ҳам эмасман! Сенинг ишқингнинг ўзи мени ўлдиради, қўй, сен ўлдирма! Ўлдирилган кишининг яна жафо тиги билан қийнама! Иатижоларимга бое, жуда ҳам ноз қиласверма! Зулмингни кўпу, лутф-марҳаматинги оз айлама!» — деди. Шоҳ шу каби илтижолар қилиб ялингач, кина-кудурат сақловчи золимнинг тор оғзидан асалдек ширин сўзлар чиқди-ю, аммо бу ширин сўзлар замирида киноя, худди бол уяспода асал билан баробар ари ишитари ҳам бор эди. Гўзал кўнишидор сўзлар билан узib ҳам олди:

«Худо шоҳнинг машшатларини дўйимий қиласин, шоҳ ўз дилбарлари билан муродларига етсанлар. Шоҳнинг лойиқлари Доронинг қизидурким, унинг оёқ изларини суртсалар, кўзлари равшан бўлур... Асл-пасаби ҳиндуда, яна тўғрироги, кашмир зотидан бўлмиш мендек бир канизак, яъни чўри қизнинг шоҳга мунис — улфат бўлиб, у киши билан бетакаллуф ўтириб-турнишга ҳеч қандай лойиқлиги йўқдир...» — деди.

Шунда шоҳ айтдики:

«Эй хаста жон оғати, хаста жонгина эмас, жаҳон

офати бўлмиш гўзал! Бир нафасига кинояларнинг кўй; раҳм-шағқат қилиб, жабр-зулмингни тўхтатиб тур! Менинг ҳадеб Равшанак ҳақида таъни қилаверма, у масалада жуда ҳам мени гуноҳкор деб билаверма! Бу бобда мени маъзур тутсанг, узримга қулоқ сониб, кўнглинигдан гамгуссани чиқариб юборсанг бўлур. Уни иззат-эхтиром қилиш мени учун воқибдир, зотан, унинг ўрни ва мақоми буюндири. Ахир, Равшанак — Баҳмоний тоқининг гавҳари ва Кайкубод осмонининг юлдузидир!.. »

Шу гапларни эшитгач, шўху шириизабон макр билан айтдики:

«Эй, етти иқлимининг ҳокими! Бу гапларниг муҳаббатга не дахли бор? Ишқ-муҳаббатда шоҳликка эътибор қилинмайди-ку! Ишида кўнгилниг тилаги жамол ва малоҳат эмасми? Ахир, жингалак соchlар энг тақводор зотларни ҳам ўз тузогига илнитиради-ку. У асли-насабда шоҳлик мартабасига эга бўлгани билан гўзалликда мени ойга тенгман-ку! Унинг тоғи мамлакат хирожига арзигулик бўлса, менинг қаршимда бутун тоғ эгалари бош эгадилар-ку! У Жамшидининг авлоди бўлгани учун ифтихор қиласа, мени ўз ҳуснимини хуршиди тобонга тенгластиришига ҳам рози эмасман-ку. Агар унинг фармонига мамлакатлар бўйинсуладиган бўлса, менинг ҳуснимига юз туман мулкдорлар зор ва интизордирлар. Агар, бордию унинг ақдамилиги ҳақида афсоналар тўқилган бўлса, менинг ишқимда юзлаб донолар девона бўлиб қолдилар. Агар, у дунё кишилари олдида азиз ва муҳтарам бўлса, менинг қиёмат қўпориишига кучим стади. Агар у жонни ўртантiriшини ўзига одат қилиб олган бўлса, менинг жаҳонга ўт қўйишга ҳунарим стади. Агар у ноз ва гамзалири билан ўқ отадиган бўлса, менинг қарикларим билан тийрборон қилиб — ўқ ёғдириб ташлайман. Агар у ўз севгилисими қатл этиш бобида ўйласа, менинг ишқимниг тифиёқ қатлиом қилиб, барчани тигдан ўтказади. Агар у афсун билан сеҳрлашни ўзига касб қилиб олган бўлса, бутун Ҳашмир жодугарлари менинг шогирдимдирлар. Унинг гамзаси жаҳонни сеҳрласа, ўз догоғилиги билан элии бузоқка, чўқинтирган юзлаб сомирийлар менинг қаршимда бузоқ каби гўл маҳлуқдирлар. Агар унинг шуҳрати авом ҳалиқ ўртасида бўлса, мени тақводор кишилар ичига ҳам қўзголон ва бетоқатлик солганимай. Агар у дамбадам ҳалиқни қатл этадиган бўлса, мени ўликларин тиргизиш хислатига ҳам эгаман. Агар унинг зулфи илонин сеҳрлаб — ўзига ром қиласиган бўлса, менинг афсуним аждаҳони ҳам забуи этади. Агар унинг соч толаси имон

томирини ўзига тортадиган бўлса, менинг лабимниг тори жон томирини тортади. Сунбул сочим юзимга ёпилганди, қуёш ўз юзига тундан никоб тутиб олади. Қимки менинг ёй каби қийгоч қошимни ўйлар экан, уялганидан уч қунилик ой — ҳилол кўзига кўрипмай қолади. Қиригим ўқлари жонни нишонга олганлар, шу жиҳатдан ҳам улар қўзларим атрофида саф тортиб турадилар. Қачонки қўзим ўйқуга кетса, олам аҳлига ўйқу ҳаром бўлади. Юзимдаги кўз қорачуғига ўхшаган ҳолим ҳақида гапирсангиз, ўё бечора булбулниг кўзи гулга тушди, деяверинг. Ёноқларимга нил ранги холлар қўйилса, ақлу тақво аҳлиниг парҳездор кўзига мих қадалиб, ҳеч нарсани фарқ қилмай қолади. Зулфимдаги буралиб-тобланиб ётган гажакдор кокилларимниг ҳар толаси кўнгилларни ўзига илнитириб тортувчи бир каманддир. Лабимниг қизиллиги жоннинг жавоҳиридир, лабларимдаги сувлар эса оби ҳаёт каби жонбахшдир. Терлаб турган тишларимни соғ шудрип, ўйқ, шудринг эмас, ҳақиқий дурдоналар деяверинг. Қиши кўзига қўринмайдиган даражадаги кичик оғзим қимматбаҳо жавоҳир бўлиб, на унинг ўзи ва на баҳоси маълум. Икки лабим сўзлаш учун очилганди, оғзимнинг борлигига одамлар шубҳа ва ҳайрат билан қарайдилар. Оғзим ўйқ бўлгани холда, одамлар уни бор деб гумон қиладилар. Агар бўлса ҳам шу, бўлмаса ҳам шу! Томогим тагини нумушга ўхшаш бағбақа деб ўйламанг, ўйқ, у ойдиндаги қуёшга монанд юлдуздир. Юлдуз ҳам эмас, зеро, ундаги нурнинг чегараси ўйқ бўлса-да, у гўзалликда қуёшга тенглаша олади. Лабим жон бағишлишни ўзига ҳунар қилиб олган. Қўзимниг одати эса дилраболикдир. Қадди-қоматимни қўриб, бу инсон қиёфаси эмас, руҳ деб лол бўлсангиз, маъзурсиз, дарҳақиқат сизгина эмас, руҳил-амин (фаришта) ҳам буни кўрганда беҳол бўлган. Ҳиромон юришим жанинатдаги сарв дараҳтини мот қилгач, оби ҳаёт унга оқмайдиган бўлиб қолди. Жамолим қуёшини куйдириб-ўртантирмоқда. Танимниг оқлиги симобии титроққа солмоқда. Белимниг нозиклигини тасаввур қилимоқчи бўлган одамлар — хомхәёл сурадилар. Ҳаёлим баширият ичига шов-шув солгани каби, гўзаллигим малаклар ўртасида қўзголон ва алоло кўтарилишига сабаби бўлади. Гўзал суратимни кўрган замонда ҳалойиқ қўзига пари ҳам кўрипмай қолади. Лабимда сўзлашдан кўра — сеҳрлаш ортиқ; ҳусн-нозим эса сеҳрловчи афсундан ҳам зиёда! Ҳуснимниг гавғосидан қуёш бетоқатлангани каби гўзаллигим таъсирига тоб келтиrolмай осмон пастлашади.

Лекин шоҳга менинг асалим заҳар бўлиб туюларкан; бунча афсоналарни сўзлашдан не фойда? Фироқ дардини чеккан бир бечора: «Оз бахт — кўп ҳусидан афзал!»— деб қандай чиройли айтған экан! Мен шоҳимдан шикоят қилимоқчи эмасман, йўқ, менинг деъвойим йўлдан озган бахтдадир, вассалом!»

Ширилаб шундай итоблар билан ўз ишқида ўртаиган шоҳни япа бетоқат қилиб ташлади. Искандар унинг бу сўзларига жон фидо қилиб, тездан ўз бағрига жонопини тортди. Мехрноз ўз қўйини тумор каби унинг бўйинги ташлагани ҳолда, Искандар ҳам уни тумор сингари ўз қўйинги олди. Оху шерни шу усул билан ов қилгач, ўз шикорига меҳр изҳор айлади. Сандал шоҳига филтиши урилгач, сўнгра не бўлганини айтишига эҳтиёж йўқдир. Искандар шу топинининг мағтуни ва у паричехра ёрининг мажнуни эди. Бир неча кун мала шу парда ичиди айни-ишрат қилинди, аммо бу ерда нима сирлар ўтганини ҳеч ким билмас эди.

Агар ошиқ ўз ёри висолига муяссар бўлиб, дили мурод ҳосил қиласа, унинг ишиқи аввалги ҳолида қолмайди. Шоҳ бир неча кунлаб ҳамма нарсани унтиб, севгисини билан майшат қучогида ётгач, агар шу хилда ётаверса, умрини бекорга исероф қилајагини тушунди. Яна ақлу ҳикматга сигиниб, донишмандлик таҳтидан жой олди. У жаҳондаги мамлакатларни ўз қўй остига олганида, Магриб замини (Африка мамлакатлари) олиммай қолиб кетган экан. Бинобарин, аскарларга исталгаича егулиқ-ичгулиқ жамлаб, эл-улусининг гамидан қўнгли тинчигач, юриш ҳақидаги ҳукмийни жар солдириб ҳалққа эшилтириди.

Қайси шоҳнингким лашкарлари ундан хурсанд бўлса, унинг душманидан хотири жамъ бўлади. Агар ҳалиқ ўз шоҳидан гамиюн ва хафа бўлмаса, душманининг кўй бўлиши уччалик хавфли эмас. Худо кўрсатмасин, агар ҳалиқи шоҳдан пошод бўлса-чи, душмани эмас, вақт келини билан ҳалқининг ўзи уни барбод қилиб ташлайди. Шоҳнинг ҳалққа саҳоват қилиб, унга енгилликлар бериб тургани маъқул; ўз заруратига муносиб, эл-юртии сиёсат остида туттани ҳам яхши.

Искандар саодатли шоҳлардан бўлиб, шоҳ учун керак бўлган ҳамма хислатлар унда мавжуд экан. У бинобарин, бутун қўшинида бўлган ҳар бир кимсанни ўз ишъом ва эҳсони билан шод-хуррам айлагач, ҳоқон билан хайрхўш қилајагини эълон этди. Унга Чин — Хитой ерларини топшириди, уни ота деб билиб, ҳукмронликни ҳам багишлади. Сўнгра қўшин Чин ўлкасидан ташқарига қараб

йўл олди, у Магриб ўлкалари томон боришини кўзлар эди. Ҳоқон унга ҳамроҳ бўлиш ҳавасида эканини изҳор қилди, шоҳ бу илтимосни қабул этмади. Уни (ҳоқонни) кўп махфий таплар айтиш, ўзига муносиб иззат-икром билан қайтарди. Сўнгра Ҳиндистоннинг жануб чегараси томон йўл оларкан, ажойиб Хитой кишвари ўиг тарафда қолди. Шу ерга келганда ҳинд Ройига ҳам ўз юртида қолишга ижозат бериб, унга ҳам кўп лутф-марҳаматлар қилди. Ҳинд шоҳи Ҳиндистонга қараб равона бўлди; шоҳ Искандар эса Магриб ерига қараб от сурди. Унинг лашкарлари йўлнинг бутун қийинчилик ва оғатларини сингиб, Кужрот ўлкасининг тор йўлларидан эсон-омон ўтиб, Уммон денгизининг қирғоқларига бориб етди. Бу соҳилда бир неча кун истиқомат қилгач, у атрофда қанча кема бўлса, ҳаммасини ўрду (штаб) атрофига яқин келтириб, гоҳ кемага тушиб ўтириб ва гоҳо денгиздаги оролларга саёҳат қилиб, айланиб юрди. У кема билан денгизларни саир қилгани каби, гоҳо чўл ва жазиралардаги водийларни тамошо қиласа экан.

Искандар денгиз соҳилда бўлмиш бутун шаҳарлару ороллардаги барча ерларни фатҳ этиб олди. Чегарасиз денгизни, ўлчовсиз тоғ ва даштларни кезиб чиқди. Шоҳ қаерга боришини жазм қилган бўлса, бутун аскару қўшинлари ҳам бу билан бирга саъян-ҳаракат қилиб борар эди. Тангрининг лутф-марҳамати билан магриб диёри ҳам унинг маконига айланди. Етиб келгач, давлат отига миниб, бу иқлимнинг ҳам барча ерларини фатҳ этиб олди. Магриб диёри ўнчалик катта эканки, у ерда кўнгина шаҳри азимлар қўлга киритилди. Бу шаҳарларнинг шоҳлари ёмонлиққа юз ўғирмай, хирож тўлашни бўйинга олиш билан Искандарга тобе бўладилар. Шоҳ Магриб заминида бўлмиш буюк тоглару очиқ даштларни айланиб чиқди. Қайси манзилга етмасин, у билан қаноат қилмай, манзил-баманзил айланар эди. Шоҳнинг мақсади бу ерларни тамошо қилиб бўлгач, яна узоқ Румга қайтиб бориш экан. Лекин бу иқлимда ҳар лаҳзада бениҳоя ажойиб парсаларни кўриш мумкин экан. У ернинг табиати гўзал ва гаройиботларга тўлалигидан шоҳнинг Румга жўнаш ҳақидаги нияти орқага суряди.

Гаройиботдан биттаси шу эдикни, шоҳ у жойларни айланиб юрганда шундай бир биёбонга етди, у ернинг даҳшати жонга ўт солар экан. У даштни итга ўхшаш жониборлар тутиб кетган бўлиб, бу маҳлуклар кўринишда худди чумолини эслатар эдилар. Ҳаммасининг оёқ-қўлларни чумолиники сингари бўлишига қарамай, лекин улар

йиртқич шердаи зўр эдилар. Кимки уларнинг орасига от суреб кирган бўлса, ўша онда чумолиларнинг ҳамласига дучор бўларди. Улар бирдан даҳшат билан ҳужум қилиб, уни парча-парча қилиб ташлардилар. Натижада ҳалиги келгандардан пишону ер устида қатра қон ҳам қолмасди. Ҳушёр шоҳ бу ерга етгач: «Ҳеч ким у томонга от сурмасин!» — деб буйруқ берди. Шундан сўнг бу ерининг ҳалқи билан махлуқлар ҳақида ҳар тарафлама сухбат ва савол-жавоб қилишаркан, улар айтдилар: «Бу ер шундай жойки, тасаввур қилиш биланоқ киши жонига ларза тушади. Бу водий ичкарисига томон яна бир йигоч йўл юрилса, у ерда шу хилдаги чумолиларнинг буидан ҳам зўр ҳужумига дуч келиниади. Бундан ҳам нарига ўтгач, гўзал бир водийга етиладики, у тоза ва мусаффолиги билан Эрам борига ўхшайди. Ӯ ер бир ҳалқининг оромгоҳ — юрти бўлиб, бу элга бир қавм ҳеч тинчлик бермайди. Улар қавм эмас, таңгрининг балоси ва жаҳон ҳазинасининг аждаҳосидирлар. Гавдаларнинг зўрлиги бир пора тогдек бўлиб, битасига юз тўда одам бас келомайди. Уларнинг баъзилари шундай зўр ва баҳайбатки, бу жониворлар улар олдида бир чумолига ўхшаб қоладилар. Уларнинг тилини киши тушунмайди. Улар ҳақида нима дейилса, кишилар лофт деб ўйламасинилар. Булардан ҳам ўтгач, яна ўп кунчалик йўл юрилса, иккى томони тог бўлган бир водий келади. Ҳар бир тогининг тоши осмон қадар баланд бўлиб, унинг чўққисига қараган одамнинг бўрки бошидан ерга тушиб кетади. У тогнинг биринда қип-қизил олтилар жилваланиб, худди қўёш нуридек киши қўзини қамаштиради. Иккинчи тог бошидан-оёқ кумуш ёмбисидан иборат бўлиб, унинг ёруги худди ойнинг ёруг шуъласига ўхшайди. Бу ерининг эли ҳам мана шу ҳар бир тоши бебаҳо ҳазинанинг аждаҳолариридир. Бу элнинг уйқуси ўзларига қараганда ҳам ажойиброқидир: у қавм бир уйқуга кирганича, ўи кун ухлайди; бу пайтда ҳеч қандай ҳаракат қилмайди. Ўи кун ўтгач, ҳаммаси уйқудан уйгониб, яна ўз ҳолларига келадилар. Шундан сўнг яна ўп кун уйгоқ юрадилару, аммо бу уйгоқликлари ҳам худди уйқудагидек кам ҳаракатдир. Бу девсифат махлуқларга шу уйқу вақтида ҳар бир кимса шикаст бера олади. Лекин улар бутунлай бехавф-хатар яшайдилар, чунки бу чумолилар уларнинг қўриқчиларирилар. У махлуқлар бу ҳазиналарнинг қоровули бўлгани сингари, бу чумолилар ҳам у махлуқларнинг иносбонларидилар».

Оллоҳу таолоннинг қудрати шундай улугки, унинг қуд-

рати олдида ҳар қандай ақл, билим ва камолот эгаси ожиздир. Унинг қудрати кишининг ақлу ҳушидан ўткир, ақл-хушидангина эмас, балки ҳаддан зиёда ва чегара-сиздир.

Шоҳ бу гапдан хабардор бўлгач, ақлни ўзига ҳамроҳ ва мададкор бўлишга чақирди. Шоҳ келган жойига кўнди ва унинг ёнига бутун ақл ва билим эгалари йигилдилар. Улар бу махлуқларнинг ишларини кўздан кечирмоқчи ва йиртқичларга қарши чора кўриш андишасида эдилар. Лекин у ерда кўринган ажойиботлар кўнгилни худонинг қудратига ҳайратлантирар эди, холос. Кўнгил бу ҳолдан ҳайрону, ақл бу ахволдан ожиз ва тўмтотк бўлиб қолган эди. Илм-ҳикмат билан ҳам буларнинг чорасини қила олмагач, ноиложлиқдан ҳамма лол ва ҳайрон бўлиб қолди.

Эй, соқий! Менга шундай май келтиргинки, у руҳнинг сармояси бўлсин. Мен уни ичиш билан ақлнинг фазилатларини унутай. Зоро ақлу идрок мени қўлламади, балки ҳайрат менинг жонимга қасд этди.

Эй, муганий! Ҳазин ва ғарибона фигон чек! Чунки ҳозир менинг манзилгоҳим гарб ери бўлиб қолди. Мен сенинг бошингга, қуёш гарб ерига сочгани каби, мағрибий зарларни нисор қилиб сочай.

Эй, Навоий! Сен турбат ва мусофириликдан хафаланма, ватанинг ҳақида ўйлаш машақатидан ўзингни озод тут! Зоро, манзилинг шарқдами-гарбдами бўлишидан қатъи назар, муродинг ҳосил бўлса, рўйи заминнинг ҳаммаси сен учун баробар эмасми?!

LXI

Басират кўзлари¹ ҳар нарсанинг можиятини билиш сурмаси билан ёритилганлар, улар қаён боқмасинлар, ҳаёт гаройиботларини равшан кўрадилар

Бирор ўзини маъни аҳлларидан деб билиши учун ҳақунинг қалб, ибрат, ақл-идрок ва тафаккур кўзини ўткир ва равшан қилиб яратган бўлиши шарт. Яъни у одам табиатда қандай сурат кўреа, у суратнинг санъаткорини англаши; қайси нақшда бир гўзалликни ҳис қиласа, уни никод этган наққони борлигини тушуниши; қандай ораста

¹ Басират кўзи — ақл-идрок кўзи, тафаккур кўзи, қалб кўзи ва ибрат кўзи демакидир (Кўз ҳамма жонивор-махлуқларда бор. Ақл-идрок, тафаккур, қалб ва ибрат кўзи эса, фақат иносонда бўлади)

ҳайкални учратса, у чиройли ҳайкални яратган ҳайкалтарош кимлигини билиши лозиң. Ахир бир нақшнинг наққоши кимлигини билмаган одам у нақшдан баҳраманд бўла оладими? Кўк — фалак турли-туман нақшларда кўринаркан, унга кўр-кўёна боқишининг нима аҳамияти бор? Осмоннинг тўққиз қават дастурхонида юз туман ноз-неъмат бўлгани билан (қўл етмагач) ундан не фойда! Бу гулшанда (ер юзида) яратилган нарсаларга назар солувчи киши ўтқир қўзли, билимдон одам бўлса, ҳар бир дилкушо чаманин кўраркан, бунинг бобони ким экан ҳақида фикр юритади. Қайси бир қўариб турган нозанин нихолни учратаркан, уни парвариши қилганга юз офарин ўқийди. Гуллардаги ажойиб ранг ва ҳидларни сезаркан, бу санъатда ўзга бир сир борлигини ҳис қиласди.

Бу чек-чегарасиз кенг дунё тепасида бир юксак сарой (осмон) яратилган бўлиб, у муаллақ туради: унинг устуни йўқ, у устуни йўқлигидан тўйтарилиб қолган ҳам эмас, албатта. Унга ҳаяжонланмай назар солган киши, устун у ёқда турсин, ўрилган арқон ҳам йўқлигини билади. Агар, у осмонни усталик билан шу арқонга боялаб осиб қўйилган, осмон муаллақлигининг ҳикмати шунинг тагида, деб ўйласа. Қимминг басират қўзини тангри ўз қудрати билан ёритган бўлса, унинг қўзи қай томонга тушаркан, у ердаги гаройиботларни бошдан-оёқ кўради ва қўигли изтиробга тўлади.

Бироқ ажойиб ва гаройибларни кўришни орзу қилган одамнинг ҳаммаёққа югуриб-елишининг: гоҳ Шарқнинг Чин каби энг узоқ ерларига, гоҳ Гарб ўлкаларига бориб, рашқ-манақват чекишининг; гоҳ ажойиб фил ва товусларни кўраман, деб ҳинд мамлакатларида хор бўлишининг ва гоҳо туюқушлар томошаси учун араб саҳроларида сарсон кезишнинг ҳожатиғ йўқдир.

Басират қўзи очиқ бўлмиш одам астойдил назар солса, дунёдаги ҳамма нарсадан ўзи ажаброқдир. Киши ўз авзойига бошдан-оёқ боқиб қараса ва ҳар тарафлама мулоҳаза қилиб кўрса, унинг маънавиятида ғоят бебаҳо, ажаб, маъқул ва мақбул фазилатлар борлигини ўз қўзи билан кўради.

Бошлиб мен одам вужуди тимсолини шарҳлаб берай, сўнгра унинг маънавий ахволини баён айлай. Бу тимсол деганим — сахий дengизнинг дурри, йўқ, дengиз дурри эмас, ишон вужуди богининг сарв дарахтидир. Одамнинг бошида шоҳлик тожи бор бўлиб, бу тож устига қимматбаҳо лаъл ўрнатилган. Унинг пешанасида шоҳлик аломати, қоши устида эса ҳар бир ҳолатдан огоҳлик нишо-

наси бор; кўзида ҳар нарсани кўриш ва унинг моҳиятини билиш нури норлаб туради. Соч толаларига бир асллик яширинган. Жамолидан шаҳаншоҳлик нури мавжелана, ҳар бир сўзида Исо пайтамбарники сингари ҳаётбахш мўъжиза бор. Гоҳо қўлида фалакдаги офтобнинг равшанилиги акс этса, гоҳо бармоқларида ой икки парчадек нағоён бўлади... Азал билимдони (тангри) инсоннинг ажойиб жисмиши, жисми демай, унинг тилсимини шакллантиаркан, у тилсимнинг тўқимасини турли-туман «арқоқ-ўриш» билан тўқиб, эгнига «одам вужуди» деган либос кийгизди. Яна бунинг устига, санъаткорлик билан одам ичига «ақл» деган бошқа бир одамни ҳам яширди.

Инсоннинг умумий тузилиши — тимсоли шу хилда мужассам бўлди. Энди мен унинг маънавий ахволини баён қиласди.

Одам тилсими шу хилда яратилиб, худди тўлин ойдек ораста бўлгач, бу вужудни бунёд этган ҳоким (тангри), унинг ичига сирлар хазинасини яширди. Бу хазинани одам тилсими ичига яширишдан мақсад уни жаҳон кишилари топиб олмасин учун эди. У ганжни инсон ичига беркитиш билан халойиқдан унинг сирини яширди. Агар кимки бу яширилган хазинани топишга муяссар бўлса, жаҳон аҳлининг шоҳи худди шунинг ўзидир. Буни хазина эмас, етти дengиз дengиз, йўқ, дengиз эмас, тўққиз баланд осмон, деяверинг.

Ой билан қуёшни йўқдан бор этган, ой ва қуёшгина эмас, бутун ҳаракатдаги коинотни яратган оллоҳ бир қатрага дengизни яширгандек, энг кичик юлдуз бўлмиш Суҳонинг ичига чархи аълони¹ ниҳон қилганидек, одам вужудга ғоят ажаб хазиналарни яширди. Агар бирор гаройиботларни кўришни истаса, шундан ҳам гаройиброқ нарсани ахтариб тона олармикин? Ҳар ким гаройиблар тамошосига ишқибоз бўлса, шу истагани ўз вужудида шинҳон ва яшириидир. Модомики, нимани истаса ўзидан топиладиган бўлгач, жаҳонни кезиб — овора бўлиб юришнинг не маъноси бор?

LXII

Сув истаб, дengиз гирдобига бориб қолган ва ўлим наҳан-

¹ Чархи аъло — юксак осмон.

егига ем бўлгач, сувдан айрилганларини билган балиқлар ҳикояти

Денгизда гаввослик қиласиган бир одам менга тубандаги дурдек бебаҳо ҳикояни айтиб берди:

Денгизда бир гурух балиқлар бор эдики, улар сувда бўлганлари ҳолда, доим қандай қилиб бўлса ҳам сув тошишнинг хаёлини сурар эдилар. Улар доим сувни ҳавас қилас, сувдан бўлак орзулари йўқ эди. Уларниг бутун иши сув ахтаришдан иборат бўлиб, «сув деганлари нимайкин?» — деб ўйлардилар. «Сувнинг ранги қанақа-ю, таъми қандай бўларкин, унинг юриш-туриши қанақайкин?» — деб бош қотирав эдилар. Мана шу ташвиши билан таналаридаги тангачаларини тўё баданларига тушган кулфатдек ҳис қилас, лекин сувдан ҳеч «дарак томрас» эдилар. Шу бетоқат балиқлардан бири:

— «Эшитишимча, фалон зўр гирдобда қари-қартанг бир наҳанг бўлиб, у денгизнинг остида ҳам, устида ҳам сайд қилиб юрат әмиш. Эҳтимол, ўша наҳанг сувдан дарак топган ва кўп ажойиб махфий сирларни билиб олган бўлса!» — деди.

Мана шунинг хомхаёл гапи билан ҳалиги балиқлар сувнинг орзусида, ҳеч нарсани ўйламай, шошилганча ўша томонга қарафтазм этдилар. У ноёб-ягона мақсад юзасидан ташаббус қилиб, зўр гирдобга етишдилар. Бу гирдоб гирдоб эмас, чархи фалакдек; кичик-киримгина эмас, айланниб юрувчи осмондек чўнг гирдоб эди. Бу балиқлар — жўшиб ётган сувнинг атрофига яқинлашиши биланоқ гирдоб буларнинг ҳар бирини ҳар томонга тортиб кетди. Даҳшатли гирдоб балиқларни худди бўрон тол япроғини тўзгитгандек тўзгитиб ўборди. Шу онда бу чуқур денгиз чайқалиб, баҳайбат наҳанг пайдо бўлди. Балиқлар бирбиридан жудо бўлиб, фироқ ўтида ёниб турган пайтлариди, ўлим тимсоҳи буларни бирин-сирин барчасини ютиб, ўз қорнида ҳамма балиқларни жамлади. Шунда буларнинг ҳаммаси сувдан айрилганларини ҳис этдилар. Пушаймонлик оҳидан фалакка тутун чиқарай десалар, наҳанг меъдасининг ўти буларни ёндириб юбормоқда эди. Буларнинг ўzlари бир-биридан ажралмасдан буруноқ ораларига жудолик тушган эди.

Эй, одам! Сенда ҳам кўпгина махфий ҳазина бор-у, аммо уни билишга табъинг подонлик қиласиди. У ҳазина сенда бекиниб ётибди, йўқ, сен унга кўмилиб ётибсан-у, аммо билимсизлик сенга зарар бермоқда. Борди-ю, сен

ҳам денгизнинг ҳалокатли гирдобига тушшиб қолсанг, сен ҳам ўлим наҳангига эм бўлсанг, мақсадинг йўлида гарқ бўлгач, у сирдан воқиф бўлсанг, не фойда? Ҳар бир қизиқ кўринган нарсанинг орқасидан югуриб шима қиласан? Ҳамма ажойиботлар сенинг ўзингга беркингани-ку! Нечун огоҳ бўлмайсан?! Ҳар қандай бефойда пушаймонликларга дучор бўлмасингдан илгари эсингни йигиб йўлга қадам қўй-да, ўз улуглигини кўр, эй одам!

LXIII

ҲИҚМАТ

Искандарнинг Арастудан, модомики инсон фаҳми мақсаднинг асл ва тўйлиқ ҳақиқатини идроқ қилишадан ожиз экан, ўзга ҳайвонлардан не фарқи қолди? — деб сўрагани

Ҳазина сочувчи ҳукмдор яна сўрадики: «Эй, нозик ва маъноси чуқур, қимматли сўзлар айтувчи устоз! Барча маҳлуқларнинг энг шарафлиси бўлмиш инсон табиатига ҳақиқат сири пинҳон этилгандир. Лекин киминингки шу шамдан кўзи равшан эмас экан, ўз ҳазинасидан бехабар кишининг ўзгинасидир. Модомики шундай экан, пачун «иљми ийқон» да (ҳақиқат нималигини билдирадиган имда) инсон билан ўзга ҳайвонлар орасига фарқ қўйилди?»

Гўзал нукталар сўзловчи олий зот айтдики:

— Инсон ҳамма нарсани идроқ этини кобилиятига эга, бошқа ҳайвонлар эса бундай фазилатдан маҳрумдир. Зоро, инсон барча маҳлуқотларнинг сарваридир.

— Мақсад учун керакли билимини киши махфий сақласа бундан не фойда? — деди шоҳ.

Допо айтдики: — Жаҳон ахли ўзига қанчалик фазилатлар беркитилганини билмагани ҳолда, билгандан ҳам афзалроқ ва улугроқдир. Лекин инсон ўзига беркитилганини билмагани, ўз мақсад ва муддаоларини етарлича идроқ этмагани ҳолда шунчалик кўп парса биладики, ўзини ўзи яхши тушумагани ҳолда англаган сўзлари — сўзлардаги маънолари, муддаою умидлари уни бошқа барча маҳлуқлардан ажратиб улуглаб туради. Инсондаги талабчанлик, бир нарсани топиш, қўлга киритиш учун ўз идроқи билан меҳнат қилиши, машақцат чекиши — унинг обрў ва шавкатига сабабчиидир. Хусусан, бирорларнинг дилида не муддаолари борлигини билиш, бу ҳақда бош қотириш — инсон учун ниҳоятда ноёб ва улуг фазилатдир.

Искандарнинг чумолилар хайлини овлаш учун ўз қўшинини сафга тузгани ва бу аснода дэвкор-девонавор гурухлар келиб, унинг қўшини қаршисида саф тортгани ва улардан бир паҳлавон иккى қўшин ўтрасига тушиб, Искандар сипоҳининг илғор паҳлавонларини ожиз этгани ва шу аснода Чин газоласи шер қиёфатида маъракайи майдонга кириб, аждаҳошикорлик қилгани ва Искандар ул кийикни ўз ҳарамининг оҳусига айлантиргани ҳамда унинг асирини лутф-марҳамат билан яна ўзига асир этгани ва у ўз одамлари билан бунинг мажлисига қайтиб келгани

Маъно сочишни ўзига хунар қилиб олмиш доно қоғозни шундай сўзлар билан қоралади:

Лашкарлар чумолиларнинг гавғоси содир бўлган ерга от сургач, шоҳ бу ердаги сирлардан воқиф бўлиб, отдан тушди ва бир қадар ором олди, сўнгра ҳикмат аҳли билан маслаҳатлашиб, бу чумолиларнинг чорасини кўриш тарафдудига тушди. Улар шоҳ билан бирга шундай фикрга келдилар:

Мамлакатнинг зийнати бўлмиш отлиқ ва ниёда аскарлар орасида ҳаддан ташқари зўр қаҳрамонлар, сописизсаноқсиз диловар йигитлар бордир. Уларни шу чумолилар жангига мос кийимлар билан ясантириб, сафга тузамиз. Булар бир неча марта чумолилар даштига шиддат билан босиб кирадилар. Қайтиб дам олгач, кийимларни ўзгартириб, яна уларни қириш учун ҳужум қиласидилар. Ахир, чумоли деган маҳлуқ ҳаддан зиёда кўп бўлиб, зарар бермоқчи бўлганда ҳам нима қила олар эди? Агар бордю шер каби куч кўрсатмоқчи бўлганда ҳам, шер шеру, чумоли — чумоли эмасми? Биёбон шу чумолилардан тоザланиб бўлгач, нариги эл устига хавф-хатарсиз юриш қилиб боргаймиз. У ерда шоҳ бошлиқ бутун лашкар, то худо зафарга эриштиргунча жанг қилгаймиз.

Маслаҳат шу ерга келганда қуёш мағрибга ботиб, кўздан гойиб бўлди; жаҳон чумоли босгандек қоронғилик ичига кирди. Шоҳ ҳеч қандай қўрқувсиз шу даштга қўнди ҳамда уни чумолилар босқинидан сақлаш учун посбонлар кўйилди. Акс ҳолда чумолилар босиб, уни ҳар тарафдан тишлаб тортиб, хароб қилиши мумкин эди. Ниҳоят, тоңг ўз байроғини баланд осмонга тиккач, машриқ шоҳи — қуёш ўз юзини кўрсатаркан, Рум подшоси лашкарларни сафга тушиб, мўр сингари чумолиларга ҳужум қилиш учун тайёрланди. Яна саф тортган жангчиларнинг наъ-

ралари янграб, жанг погораларининг садоси еру кўкин чок-чок қила бошлади. Аскарлар бирдан жунбушга келиб, ҳаммаёқса сурон солиб, дунёни гавғога тўлдирилар. Бу тўполонининг садоси ҳалиги ваҳший қавмiga ҳам бориб етди, улар қиёмат-қоим бошланди, деб ўйладилар. Бино-барин, улар ҳеч нарсани ўйламай, шовқин-сурон бўлаётган томонга қараб югурдилар, бу можаронинг сирини билишга шошилдилар. Ҳаммалари нашиша талашидан қочган филлардек югуришиб, чумоли сахросидан ўтдилар ва ер юзи лашкар билан тўлалигини, дунёнинг тогу тошларини ҳам ёв босиб кетганини кўриб, даштни қоплаб ётган чумолилар сингари кўп бўлган бу қавмнинг галаговури оламни бошига кўтарди. Бу ваҳшийлар ҳар томонда аскарларнинг саф тортиб турганини кўриб, қаршимашарши саф туздилар. Уларнинг ҳаммаси дэвпайкар, ваҳшийнамою барчаси ваҳшийларни тутқун қиласидиган, девларни ҳам ҳалок этадиган даражада зўр эдилар. Буларнинг ҳар бири каркидондек кучли, физдек баҳайбату лекин кўринишда худди девга ўхшар эдилар. Буларнинг кўзи кўк, соқоли сарқ, юзи қора бўлгани ҳолда, ҳаммасининг пешанасида шоҳи бор эди. Кийимлари эса ҳаҷир ва кийик чармларида ясалган, ейдиган таомлари ҳам шуларнинг гўшидиан иборат эди. Бу қабиҳларнинг ҳар қайси устундек йўғон ва оғир ходаларни кўтариб олган, темирни эгиб, чангак қилиб у ходаларнинг учига ўринатгаплар. Уларнинг асосий уруш қуроллари шундан иборат бўлиб, факат шу билангина жангга кирадилар. Шу вакоҳат билан ваҳший феълли мингта дев бутун Искандар қўшинига қарши саф туздилар. Булардан бири зугум билан маъракайи майдонга кириб, ўз тилида гўлдираб, қон тўкиб ва жон олиб, ўз элига ҳадя қилиш иниятида эканлигини баён этиб, ўзи билан қурапишга ҳариф талаб қилди. Бу томондан ҳам тапаси харсангдек, харсангга ўхшаса ҳам, ўзи тогни урса толқон қилгудек бир паҳлавон майдонга тушди. У кўп ерда, шоҳининг кўз олдида жапғ қилиб, душманнинг чангини кўкка чиқарган эди. Бунинг гавдаси ҳарифидан — қаршисидаги дуниманидан қолишмагани ҳолда, лекин паҳлаворлик шуҳрати ундан ортиқроқ эди. Ўзи филга ўхшаган бу паҳлавонининг оти Каркидон, отигина Каркидон эмас, тапаси ҳам худди каркидоннинг ўзгиласи эди. Аммо аҳли жанг паҳлавонлар орасида у Раъд (Чақмоқ) лақабини олган, у ҳақиқатан тошлар орасига тушган чақмоқ тоғи эди. Аждар жангига шер қандай шижоат билан кирса, бу ҳам майдонга шундай ботирлик билан кирди. Ганими ҳам худди даҳшатли сел

ўзини қояга ургандек, буига қарши ташлапди. Бу паҳлавонларнинг иккиси бир-бирига чирмасиб, иккى төғ чўққисидек бир-бирларига қовушдилар. Булар бир-бирларига қанчалик кўп зарба урмоқчи бўлсалар ҳам аммо усталик билан чап бериб, зарбани қайтарар эдилар. Ниҳоят, ваҳший зотли қайсар паҳлавон, бир ҳамла қилиб, унинг бўйнига чангакли ходани солди. Чангак маҳкам ўрнашгач, худди қармоқ билан балиқ тутгандек уни тортиб ерга урди. Кейин қўлларини маҳкам боғлагач, тезлик билан чангак солиб, унинг отини ҳам тутди. Асирини ўз кишиларига топширгач, яна ўзига қарши мубориз — жангчи талаб қилиб, наъра тортди. Яна бу томондан майдонга ғазаб билан бир шерюрак паҳлавон тушди. Унинг ўтқир тиги душман гурзисига урилавериб, дами қайтиб кетган эди. Белидаги қайрилма камарида, душманни шафқатсизлик билан чопиши учун кескир қиличи бор. Остидаги зўр оти ҳам қиличдек ўтқир бўлиб, чопгандা худди қуюнга ўхшаб саркашлик билан югуради, у худди чўқчи устига миниб турган балога ёки төғ бошига чиқиб турган аждахога ўхшар эди. Бутун қаҳрамонлар унга Қаҳқаро деб лақаб қўйганилар, бу асли шарқ ҳалқаридан бўлиб, қирвонлик эди. У майдонга кириши биланоқ ваҳшнийга от солди, лекин дев унинг ҳамласини писанд ҳам қилмади. Яна душманлик ўти шундай аллангаландики, фалакка ҳам ундан шикаст этиш ҳавфи бор эди. Гоҳ у шиддат билан ҳужум қилар, бу орқага чекинар; тоғ бу қуввар, у қочар эди. Гоҳ бетма-бет туриб, бир-бирларига ҳамла қилганилари ҳолда, бир мўйларига ҳам зарб текиздирмай, ҳужумни дафъ этар эдилар. Бу гал ҳам ваҳшний уни ҳолдан тойдириб, чангагини елкасига солиб, торта кетди. Қаҳқаро ҳам отдан ағдарилиб, қаро ерга йиқилиб, тупроққа беланди. Девзод уни ҳам боғлаб ташлаб, ўжарлик билан яна ганим талаб қилар эди.

Бу курашга яна бир киши кириб, у ҳам ҳалиги икки паҳлавон сингари асир бўлди. Яна ўз кучимни қўрсатаман, деб бир киши кирган эди, у ҳам юқоридаги уч қиши каби, унинг тузогига гирифтор бўлди. Шу хилда ўн уч паҳлавон кетма-кет кураш майдонига кириб, дебашарага забун бўлдилар. Замонанинг зўр паҳлавонларидан унга қарши ким борса, юзма-юз бўлиши билан тутилаверди. Қимки у билан курашмоқчи бўлса, олдига борган ондаёқ ўз ожизлигини сезар эди. У яна ғаним талаб қилиб қичқирав, аммо одамларда унга қарши боришга юрак қолмаган эди. Ҳамма ҳам майдонга тушиб, у билан курашишга

хавфланар, бекордан-бекорга жонидан ќечишига ҳеч ким ботинмасди.

Бу ҳолат шоҳининг тоб-тоқатини олиб, вујудида изтироб зоҳир бўлди. Ўз кишиларига: «Жаңгга туши!» — деб буйруқ беришдан андиша қиласар, зоро, қаршидаги ҳариф тенгсиз даражада зўравон эди. Шоҳ индамаса, ваҳшний ҳар хил бемаъни замзамалар билан унинг жигига тегар, ор-номусини ерга букар эди. Шоҳ: «Бу шумларнинг биттаси шунчалик иш қўрсатса, ҳаммаси гулув қилгандага ҳолимиз не кечади?» — деган ташвишга тушди. Гоҳо кўнглини қўрқув ҳам босар, аммо ҳикмат тариқини тутган шоҳ ўзици бардам тутар эди. Унинг қўнглига юз минг гам азоб солгани ҳолда, у ўзини мажбуран овутар ва заҳарханда қиласар эди. Лекин дев бунинг қаршисидан нари кетмас, ҳалиги ачиқ-тиззиқ гапларини, замзамаларини бас қилмас эди.

Мана шу аснода ўзига Чин ниқоби тутган бир эпчили одам зудлик билан майдонга тушди. У худди қўқдаги порлоқ қуёшдек қўм-қўк пўлат кийимларга ўранган, жаҳонга нур сепувчи осмон офтобидек нур сочиб, ер юзидаги симобдек жўш уриб турар эди. Отини Чин эгар-жабдуқлари безаган бу паҳлавоннинг қўлида қат-қат ўралган каманд, бошида ўқ ўтмас қалпоғи, белида гилоғи камар билан туташтирилган чин ханжари бор эди. Оти тезлиқда чақмоқдан, ўзи хунрезлиқда жафокаш фалақдан ўтарди. У майдонга кириб, оти билан ҳар томонга жавлон қилгач, шоҳга яқин келиб, бош эгиг, таъзим бажо келтирди ва шоҳ ҳақига яхши тилак тилади, кейин қайтиб, ваҳшний томон от солди. Уни шоҳ ҳам, на аскару сипоҳ ҳам танимади. Лекин ҳамма буига ачиниб, пинҳоний оҳ чекиб: «Юз афсуски, шундай зебо йигит ҳам бу ваҳшнийнинг тигидан шикастланади», — дер эдилар. Лекин у душман билан шундай олишиб кетдики, отининг жавлонидан осмонни гард-тўзиқ қоплаган эди. У отини шитоб билан ҳар томонга югуртириб, қаҳрамоннинг жисмига изтироб солиб, шонириб қўйди. Уни шу каби эпчилик билан эсанкиратгани ҳолда, ўзини чангакка тушишдан асрар эди. Бу икки ҳарифнинг ҳаракати: бирини — бир жойда турган ер куррасига, иккичини айланувчи осмонига; бирини паргорнинг марказига, у бирини эса — давра чизувчи қисмига ўхшатар эди. Шу каби жанг-жадал билан ваҳшнийни эсанкиратиб туриб, унинг бўйнига қат-қат ўралган камандини ташлади ва бир қўли билан бўйинни илийтиргани ҳолда, уни сургаб, тезлиқда шоҳининг ҳузурига келтириб ташлади. Бу маглубият ваҳшнийни ҳолатдан кетказган,

унинг вужуди тупроқларга қорилған, душман отининг оёғи остида топталған, судралиш шатикасида ниҳоятда дабдаласи чиқсан эди. Чобуксувор қаҳрамон, шоҳга яқин келиб, худди шердек сакраб отдан тушиб, сайдини қаттиқ боғлагани ҳолда, судраб келтириб, қора тупроққа ташлади.

Шоҳ бу ғалабадан шу даражада қувондик, ўша онда кўнглидаги барча гам-гуссалари гойиб бўлди. Шундан кейин изтироб ва ташвишлари йўқолиб, тезда ўз қўшиллари орасига келиб кирди.

Бутун қўшин хандақларга шундай жойлашган эдики, унинг ичига кириш учун ажал ҳам йўл топмагудек эди. Шоҳ қўшини орқасида отдан тушгач, жанг майдонининг чаңг-тўзонидан юз-қўлларини ювди. У Жамшиждвор бир викор билан ўз қабулхонасига кириб, яна баҳту давлатдан умидвор ҳолда ўтириди. Тезда хикмат аҳллари билан маслаҳат маъжлиси тузиб, ваҳшийни тутқун қилган қаҳрамонни ҳузурига чақиртириди. У шер тутувчи ботир эшикдан кирганда, маъжлис аҳли уни ҳурматлаб, табрик ва қарсаклар билан қарши олди. Уни Файлақус ўғли Искандар ўз олдига чақириб, багрига босиб, қучоқлади; у бунинг оёғини ўнди. Шоҳ унга кўнгина инояту марҳаматлар кўрсатиб, бошидан олтии-жавоҳирларни нисор қилиб соғди. Кўн лутф-карамлар изҳор айлагач:

— Эй, душманни банд этган, ваҳший шикор! Сен кимсан? Тездан ўзингни кўрсат! Сени кўриш иштиёқи бизнинг тобу тоқатимизни олди-ку! — деди.

Ботири чаққонлик билан юзидан ниқобини олганда, худди булат остидан офтоб чиққандек бўлди. Бу ўша шўх Чин қизи, ўша чобук ва чаққон ҳурзод эди. Буни шоҳга Хоқон ҳадя қиларкан, тубандагича мақтаган эди:

«Бу гўзал, ҳуснда хуршиди тобонинг худди ўзи, яна Зухра юлдузидек хушовоз санъаткордир. Бу сифатлари бир тарафда турсин, жанг майдонида бунга бас келадиган жангчи топилмас!» — деган эди. Искандарга бу кейинги сифатлари хуш келмай, бунга унчалик илтифот кўрсатмас эди. Бинобарин, ҳусни тенгсиз бўлгани ҳолда, жангжўлиги ҳали юзага чиқмаган, ҳеч ким ундан бу қадар қаҳрамонлик кутмаган эди. У ҳам шу пайтгacha ҳеч кимга ҳеч нарса демай, бир жанг жадал фурсатини кутар, шундай пайт келгач, шоҳга жонини нисор айлаб, жанговарлик бобидаги санъатини кўрсатмоқчи бўлиб юар эди. Бугун давлат ишига ниҳоятда халал келиб турган бир пайтда, жуда ҳам иш кўрсатиш пайти келганини хис қилди ва ўзини жанг майдонига уриб, душ-

мани ўз жавлони билан сиғиб, асири олди. Искандар энди унинг ўша ой, хуршиди оламорой эканини билиб, тангри санъатига юз оғаринлар айтгани ҳолда, унга зафар тилаб, тубандагича марҳамат айлади:

— Эй гўзал, жамолингга ниқобингни ён! Ахир тунокшомда офтоб ўз юзини кўрсатмайди-ку! Вақтни ўтказмай, менинг хобхонамга кир, ўша ерда бу кеча менга уйқуни харом айла! — деди. У шам, худди сарв бўстонга кирганидек, шоҳнинг хобхонасига кириб, шабистонини ўз нури билан ёритди. Шоҳ базмни бошлар экан, Кайковуслар одатича май ва соз келтиришни буюрди. У ўз муродига ўйин-кулги ва сози май билан етишни истар эди. Майнинг харорати унинг димогини чоғлаб, бошини қиздиргач, ваҳший тутқунни маъжлисга чақиртириб, у билан бир гуфтутгў қилишни истаб қолди. У девга ўшаган паҳлавонни олиб келганларида анжумандагилар унинг шакли-шамойилини кўриб, ваҳимага тушдилар. Унинг аъзойи бадани занжирбанд қилиб ташланган ва унга ҳамма шафқатсизлик ва душман назари билан боқар эди. Куч ва қудрати икки филча келадиган бу паҳлавонни бунчалик мазлум ва тутқун ҳолда кўраркан, шоҳ унинг вужудини банду кишсанлардан озод этишни, кўнглига шодлик ва фароғат етказишни буюрди. Унинг занжирларини ечдилар. У ниҳоятда миннатдор бўлиб, тахт ўртасида мақом тутди. Даставвал, шоҳнинг буйрги ва илтифоти билан овқат бердилар. Мехмон овқатланиб, қорни тўйиб олгач, гўзал қадаҳларда дарёдек мавжланиб турган тўла май узатдилар. Мехмон бир жом майни нўш қилиши билан, аёқчи (косагул) боз яна бир жом май тутди. Бу икки коса майни ичиб олгач, шоҳнинг илтифотидан паҳлавоннинг кўнгли жўши уриб кетди. Боз унинг устиға шоҳнинг ўзи ҳам шоҳона қадаҳда май тутиб, унинг хатар тўла жонига юз минг қувонч багишлади. У шоҳдан инъом-эҳсон кўрган сари, бу неъматлар учун ҳар пафасда бошини сақдага қўйиб, миннатдорчилик изҳор этар эди. Ниҳоят, қилинган бу шафқату марҳаматлар унинг бўйнига қуллик сиртмогини солди. Май уни беихтиёр қилган эди, бинобарин, у ер ўпид, тубандаги сўзларни баён айлади:

— Мен биёбонларда ўсган бир ваҳшийман. Ота-боболарим ҳам ваҳший — ваҳшийзодадирлар. Сенга ташаккур айтай десам тилим йўқ. Яхшиликларинг учун лоақал дуо қилишга ҳам ожизман. Лекин юрагимда айтмоқчи бўлган гапларим бор. Сен агар: «Ўшаларни айт!» — десанг, айтайин!

— Хар не каломинг бўлса, айт! — деди шоҳ.— Каломинггина эмас, мурод-мақсадларингни баён эт!

Шундан сўнг ҳаддан ташқари кўп ичиб, девона дарајасига келган ваҳшний айтдики:

— Эй шоҳ, сендан менга кўп навозишлар бўлди. Бунга қарши яхшилик қайтариш менинг қўлимдан келмайди. Лекин қўлимдан шу иш келадики, ўлгунимча сенинг хизматингда бўламан. Жанобингдан бир нафас айрилмайман. Ҳеч қачон сенинг хилофингга иш қилмайман. Лекин унутмагинки, мен ўз ҳалқимнинг хони, туну кун уларнинг посбони эдим. Сенинг худди мўр-малаҳдек лашкарингни қўргач, қавму хайлумга шикаст етмасин, деб уларнинг машаққатини ўз устимга олиб, жанг майдонига ўзимни урдим. У ишларнинг тағсилотини сенга баён қилиб ўтиришимга ҳожат йўқ, зеро сен уларни ўз кўзинг билан кўрдинг. Энди мен сенга асир бўлганимда эса, менга баҳту саодат ёғилганини кўриб турибман. Сен менинг бошимга сиёsat қиличини солмадинг; ўлдиришинг лозим бўлгани ҳолда, ўлдиримадинг. Яна бунинг устига менга бениҳоя иноятлар қилдинг, ҳаддан зиёда карам-марҳаматлар айладинг. Агар ижозат берсанг, энди кетсам-да, сенинг хизматингга ярайдиган бўлиб қайтиб келсан! Зеро, қавм-қарипдошу эл-улусларим «гаму кул-фатларга гирифтор бўлди», — деб ўйлаб, мен учун ҳозир мотам тутаётгандирлар. Мен сенинг сояйи давлатингдан уларни шодлантирай, ҳаммасини гам-гуссадан озод этай!

Бу каби хушхабару башоратларни эшитгач, шоҳ унинг кетишига рухсат этди. У қаддини букиб, ер ўпиб, шоҳга таъзим бажо қилгач, ўрнидан туриб, маст фидек айқалиб-чайқалиб чиқиб кетди. Шоҳнинг бу иши мажлис аҳлига жуда ғалати туюлди; ҳар кимнинг кўнглида ҳар хил андиша туғилди. Бу ҳакда ҳар ким бир фикр айтмоқчи бўларди-ю, аммо қандай қилиб шоҳга луқма ташлашнинг иложини қиломас эди. Шоҳнинг бу қилган иши, тўсатдан ўйламай-нетмай ваҳшний озод қилиб юбориши ҳатто олим ва доноларни ҳам ўйлантириб қўйган, улар ҳам бу ишдан бағоят ажабланган ва ҳайратда қолган эдилар. Лекин шоҳ эса ўзининг бу қилмишидан ниҳоятда хурсанд ва завқиёбу, бунинг оқибатидан хотиржам ва форигул бол эди. Йқболи нимани талқин этса, шуни мустақил ижро қилмоқ унинг одати эди.

Бу воқеадан анча фурсат ўтиб кетди, лекин ҳали ҳам ҳамма ҳар хил хаёлда эди. Шу замон бирдан ташқаридаги кишиларнинг қий-чувлари эштилиб, эшикдан ҳалиги баҳайбат ваҳшний кириб келди. У ёлгиз эмас эди, ўзи

билан бирга ўз тутқунларини, яъни ҳали жанг майдонида ўзига асир бўлиб, Искандар қўшинининг кўиганин чўқтирган паҳлавонларни ҳам бирга олиб келди. Уларнинг ҳаммаси хурсанд эди. Ваҳшний буларни ҳам шоҳга совға қиларкан, қулогини ушлаган ҳолда, ерга сајда қилиб, ўзини ҳам ўшалардек қул қилди.

Шоҳ бу қиссадан бағоят шодмои бўлди, шоҳгина эмас, бошқа ҳамма катта-кичик қувончга тўлди. Олийсифат шоҳ бу ишлари учун ваҳшнийга кўп миниатдорчилик ва лутф-карамлар изҳор айлади. Бандга тушганлар озодликка чиқиб, яна шоҳнинг зиёфатида, у билан ҳампафас бўлинг шарафига эришдилар. Шоҳ лутф-марҳамат билан Бориқи Барбари га томон қаради. Қарам хони бўлмиш шоҳ иноят қилиб, буларнинг ҳаммаси билан, хусусан ўзининг қадрдан полвони Бориқи Барбари билан қучоқлашиб кўришди. Мажлис аҳли душман қўлига асир бўлмиш бу гурбат-задаларни саломат кўриб, хотиржам бўлди. Бу оқиом ҳаммалари маст бўлгунча май ичиб, охири уйқуга кетдилар.

Эй, косагул! Ҳозир бир қадаҳ май бер! Зеро, ҳижрон азобидан кўнглим бехузур бўлиб турибди. Шоядки, майнинг таъсири билан мендаги қайту ҳам бирор нафас ўйқолиб, бирон соат ухлаб, ором олиш насиб бўлса!

Эй, хонандаю созанда! Висол куйини куйла! Ахир айрилиқдан бечора жоним кўп азобланди. Ҳалиги одамлар ҳижрондан сўнг бир-бирлари билан дийдор кўришганлари каби менга ҳам тангри висолини насиб айлагай!

Эй, Навоий! Ўз севгани билан кўришмоқ ҳар бир одамнинг орзуидир. Ёр билан бирга кечирилган кунлар эса абадий ҳаётга тенгдир. Сабр-тоқат билан висол дамларини кут, бир нафас бўлса ҳам ўша фурсатни ғанимат бил!

LXV

Ҳажр шомининг қоронгилиги таърифидақим, унинг қаршиисида бало дўзахининг тутуни — шодлик жағнатининг сўнбули бўла олгай ва у шомда ҳаёт рўзгори қорайганларнинг паришон аҳволи ҳақидаким, уларнинг ёр васли тонгидан кўзлари ёримайди; хусусан, бу варафларининг юзини қоралаган кишининг холи ва гавҳари шабчирогининг висоли жаҳонни ёритгудек гўзаллиги ва унинг худди гавҳари шабчироқга ўхшаш ноёблиги ҳақида

Киши юз йил айрилиқ азобини тортса-ю, бир нафас висолга эришса, қандай яхши! Киши ҳижрои азобини

қанча тортса ҳам оқибат-патижада севгани билан топишса, унга нима гам! Айрилиқ қанчалик жонининг оғати бўлишига қарамай, кипи охирда висолга етишса, ҳечқиси йўқ. Агар бирорнинг мастилик оқибатида боши оғриб, жисму жони алам ичида бўлсаю, лекин базмда яна қадаҳ кўтарса, ҳамма дарду гами фаромуш бўлиб, эсидан чиқиб кетади. Аммо фироқ кунларида ўтган умр жуда галати, ундан юз қатла ўлим яхшироқ. Васл айёми абадий ҳаёт кунлариdir; у жонга озиқ, кўнгилга ором багишлади. Айрилиқ кунлари шомдек қора бўлса, унинг кечалари қандай бўларкин? Бир ўйлаб қаранг! Йўқ, унинг кечасини жоннинг оғати, бало кўланкаси ва ўлим зулмати деб билаверинг. У қора кунга ўхшаса ҳам, лекин аслида ажсал ўтининг қора тутунидир. Агар дудга ўхшамас экан, нечун доим ундан кўзга ёш тўлади? Агар у қора кун мисоли эмас экан, нима учун хасталар кўнглини азоблайди? Фироқ бўлмаганда эди, бечора ошиқ кўзидан ёш ўрнига бағри қонини оқизармиди? Агар ҳажр унинг бошига қиёмат кунларини солмаса, қуйиб-пишиб, кўзидан ёш тўкармиди? Қуёш ҳажридан дардинок бўлмаганда эди, субҳ ўз ёқасин чок этмаган бўлар эди. Лолалар гулдан йироқ тушганлари учун ўз бағирларини пора-пора қиласдилар. Фалак қуёшсиз яшай олмайди, бўлмаса нима учун бўйнига булутдан мотам кигизи тутиб олади? Гёё ой ҳажри булут бағрини чок-чок сўқади, бўлмаса нима учун тинмай кўзидан ёш тўқади? Агар Сулаймонсиз қолганига мотамзада бўлмаганда эди, узук ўз кўксига тош урмасди. Тог бечора Фарҳодсиз жон азоби чекади шекилли, эртаю кеч садо солиб, фигон қиласди. Даشت, жони азобда қолган Мажнунидан ажрагани учун, катта йўлда юзини тимдалаб ётибди. Гул булбулни фироқ азобида куйдирди, шу жиҳатдан булбулнинг ранги гулга ёмас, кулга ўхшаб қолди.

Чақин хашакни куйдиргани каби ҳажр азоби гампок вужудни кул қиласди. Агар бирон кимса ҳажр ўтининг табиатини тушунадиган бўлса, унинг ўзи бирор ҳажрини бошидан кечирганиданdir. Сен айрилиқнинг гам-қайғусини ҳажр кечаси уйқуси йўқ одамдан сўра!

Кимки мен каби айрилиқ асири бўлса, унинг доим кийиб юриши эҳтимолдан холи эмас. Мунглуг бошим айрилиққа гирифтор бўлгац, кўз ёним багир қонидан рапгин бўлди. Ҳеч ким фироқ илгига иштабон бўлиб, мен каби жони азобда қолмасин. Лекин киши қанчалик фироқ азобини тортган бўлишига қарамай, висолга муяссар бўлса, у кунлари унуп бўлиб кетади. Мен учун айрилиқ

машаққати ниҳоясиз бўлди, ҳижрон шомига висол тонгидан ҳанузгача асар йўқ.

Фироқ дастиди жабрланувчиларнинг бошидаги бало бир неча хилдир: — молу давлат айрилиги бўлиб, жаҳон ахлига бунинг таъсири зўрдир; дўст-ёрдан айрилиқ доги ҳам кишининг юрак-бағрини куйдириб юборади; қариндош-уре, туқсан-жигарларнинг ҳажри ҳам ёмон, у киши жонинг изтироб солади; яна бири — ишқ дардига мубтало бўлиб, бирорга кўнгил қўйишидир.

Айрилиқларнинг ҳаммасида азоб-уқубат бор-у, аммо ҳеч қайсининг машаққати мана шу кейингичалик эмас. Агар ҳақиқий мақсадга етишиш йўли топилмаса, буларнинг барчасидан мана шуниси мушкулдир.

Менинг ичим айрилиқдан доим йиги — зорда, зоро, юрагимда айрилиқнинг биринчисидан бошқа ҳамма хиллари бор. Бунинг биттаси кипини бетоқат қилгандан кейин, ҳаммасининг азобига қолган бечоранинг ҳоли не кечади? Лекин айрилиқ жонга азоб-уқубат бериб турганда киши дийдор кўришдан баҳраманд бўлса, яъни ҳижрон заҳри висол шарбати билан алманса, бундан ортиқ хуннудлик бўлиши мумкин эмас. Уни ҳаёт шарбати, абадий умр деса бўлади.

Илоё, шундай хушхабар бўлса, Навоийни ҳам поумид қилмагил!

LXVI

Мажнун ҳикояти. Фироқ тоги оғирлигидан ўзини тогдан ташламоқчи бўлиб турганда, Лайлидан келган мактуб қўйлаб ва унинг элчиси камаридан тортиб, ўлимга йўл қўймади

Эшитишмча, бутун вужуди ишқ дардидаги ёниб, аламидан саҳроларни кезувчи Мажнуни неча вақтдан бери Лайлини кўрмаганидан, аъзойи баданини фироқ доги сирқи-ратар эди. Мана шу муҳаббат ўтининг алангасидан ўртангани туфайли, у гам-андуҳга тўлган жонидан кечипга қарор қиласди. Чунки ёрининг фурқати ҳалокатли бўлиб, ҳижрон азобига ортиқ тоқати қолмаган эди. Бинобарин, у Нажд тогининг устига чиқиб, ўз ҳолига тубандагича чора кўрмоқчи бўлади; яъни, мажнунона исёнкорлик билан ўзини шу чўқицидан настга ташлаб юбориш режасини тузди. Айрилиқ асири бўлмиш одам шу хилда ўлинини ҳижрон азобидан афзалроқ кўриши табиийдир. Мажнун зор-зор йиглаб, энди тог тепасига келиб, ўзини настга

ташлайман, деб турганида бир одам Лайлиниг унга ёзган номасини олиб келди ва дилдорининг номасини олиш билан алангаланиб турган ўтга сув урилгандек бўлди. Бу нома унинг кўзини очиб, хаёлини ҳам ўз жойига келтириди, Мажнун севинганидан, тогнигина эмас, ўзини ҳам унуди. Яъни ўша хат бунинг жонининг сақланиши ва ўлимдан қутулиб қолишининг боиси бўлди. Бундан кейин бечора Мажнуни бир неча йилгача хурсандчилик билан ўша мактубдан жонига қувват олиб яшади.

Модомики, ёрдаи келган бир номагина кишиининг тирик қолишига сабабчи экан, дилдор висолининг абадий хаёт багишлишига ажабланмаса ҳам бўлади.

LXVII

ҲИКМАТ

Елгизлик эркин бўлиш имконини беради, кўпчилик паришионлик боиси бўлади, шунга қарамай, ҳижронни ҳеч ким ёқтирамайди-ю, васлни ҳамма яхши кўради. Бунинг сабаби нима? Искандарнинг Арастудан шу ҳақда сўрагани

Яна олимтабиат доно шоҳ сўрадики:

— Эй, ақл ва илм-ҳикмат эгаси бўлмиш устоз! Favgo ни ақл шу жиҳатдан манъ этади, ундан элга жуда кўп зарар етади. Бу каби можароларни тажрибали кишилар: «Ноаҳилчилик сабабчиси!» — дейдилар. Шу жиҳатдан бўлса керак, элнинг табъи жанжалканни кишидан четроқда бўлишини маъқул топади. Аммо, ишқ можаросига гирифтор бўлган кимсалар эса ҳижрон азобига қарши бўлмаганлари холда, хаёллари доим ёр висолида бўлади. Бунинг боиси недур?

Донишманд бу ҳақда шоҳга шундай жавоб берди:

— Ҳар нарсанинг меъёрдан ортиқча бўлишини ақл манъ этади. Ишқ билан ақл ўртасида адоват бор. Лекин қайси ишни ишқ маъқул топса, ақлнинг уни манъ этиши бефойда. Ўимгаки ақл раҳнамо бўлса, ҳар ишда кўпчиликка маъқул бўлган йўлни тутади. Лекин ишқнинг можаролари жуда кўп, ақл эгалари эса бундан нихоятда азобланадилар. Шуниси ҳам борки, ақл-идрокли одамлар наздида инсон учун жондан азиз нарса йўқ. Лекин ишқ эгалари ўз жононларини жонларидан ортиқ кўрадилар. Жонсиз бўлмоқ ўлим билан тенг, ёрсиз бўлмоқ — ўлимдан ҳам баттарроқдир. Хусусан, жонга фироқ ўти тушганда

киши табиати бениҳоя озор топади. Инсон табъи шундай яратилган бўлишига қарамай, ҳаётни севини — маъқул нарса. Кимки ўз жонининг қадрини билса, жонини ўринисиз азобламагани дуруст.

Билимга ўч бўлмиш шоҳ ўз саволининг жавобини топгач, чиройли гапиравчи — пуктавар жонига оғарин айтди.

LXVIII

Искандарнинг магриб диёри фатҳидан сўнг Румга азм этганида, Қирвон ўлқасининг ҳалқлари Яъжуж зулмидан шикоят қилгани ва унинг бало раҳнасини бекитиш учун сад¹ чекиши режасини тузгани. Муҳандисваши меъморлар, ҳандаса² асосида тош босиб, темир эритувчи оловкорлар сад чекиладиган ерга режа билан ранг тўкиб, Аторуд³. ҳаёл устозлар ва Зуҳал⁴ монанд темирчилар ганч ўрнида. эритилган рух ва оҳак ўрнига ялтироқ пўйлат қушиб, саднинг бошини фалак тоқига еткизганлари

Табаррук фикрли донишманд оқ қоғозга қора сиёҳ билан шундай ёзади:

Шундай қилиб, фалак ҳашаматли шоҳ бутун магриб ерларини ўз муддаосидек фатҳ қилиб олди. У ҳаммани ҳайрон қолдирган, ҳеч ерда кўрилмаган гаройиб инсонлар хайли — гурухини кўрди. Уларнинг бошлигини асир қилиб олди. Шоҳнинг лутфи-марҳамати билан озод этилган ёввойилар бошлиги тобе бўлиб, шоҳга ўзини хизматкор деб эълон қилиди. Угина эмас, унинг бутун қавми ҳам шоҳнинг қулларига айланди. Шундан сўнг, шоҳ чумолиларни қириб ташлаш ҳақида бўйруқ берди:

— Бутун ҳалқ шикоят билан отланиб, саф тортиб, шундай босқин ясасин ва ур-йиқит кўтарсанки, у даштда биронта ҳам чумоли қолмасин! — деди.

Буни эшитиб, ҳалиги ваҳшийлар гуруҳи илтимос қилиб айтдиларки:

«Эй, фалакмақомли шоҳ! Улар бўлмаса бизнинг жонимиз хатарда қолади, чунки чумолилар бизнинг қўриқчи-миздирлар. Ахир бизларнинг уйқумиз одатдан ташқари

¹ Сад — гов, девор.

² Ҳайдаса — геометрия.

³ Аторуд — Меркурий сайнёраси.

⁴ Зуҳал — Сатурн сайнёраси.

огир бўлади, бу жуда ҳам ажойиб, қулоқ солсангиз, айтиб берамиз: «Биз ўн кечакундуз югур-югур қиласиз, ўн кечакундуз уйқуда бўламиш. Биз ухлаган пайтимизда чумолилар қўргон бўлиб, атрофимизни ўраб ётадилар; ўнгдан ҳам, сўлдан ҳам ҳеч кимни яқин келтирмайдилар».

Шоҳ бу үгапни эшитиб, бармогини тишлади, у мана шу эл туғайли чумолиларни қатли ом қилиш ниятидан қайтди. Яна иккита олтин-кумуш тогни қўриш мақсадида юриш қилмоқчи бўлди. Бу гал ҳам ҳалиги қавмлар дуо қилиб:

«Бу муддаонинг унун бўлгани яхши!— дедилар,— у атрофга бориш осон эмас, осон у ёқда турсин, боришнинг ҳеч имконияти ҳам йўқ. У икки тоққача бу ердан ўн кунлик йўл бўлиб, у жойни тоғмоқ учун яна суриштириш керак бўлади. Унинг қандайлиги бизга маълум, лекин тўғрисини айтганда, биз ҳам уни ўз қўзимиз билан кўрмаганимиз. На биз уларни қўриб мақсадга эришдик ва на биздан аввалги катталаримиз бу ҳақда бизга маълумот бердилар. Чунки у йўлда жуда ҳам хатар қўп бўлиб, унга кирган одам зиён-заҳматсиз чиқмайди. Етти қунилик йўлгача сув топилмайди; водийда битган ўсимликлар эса бутунлай заҳарлидир. Бу ерда гармсель шамоллар шундай ҳужум билан эсадики, бу шамол теккан заҳоти киши ҳалок бўлади. У ернинг ҳатто мўътадил ҳисобланган шамоли эсганда ҳам ҳақда бўлса маҳв этади. У даштнинг қолган уч қунлик йўли эса ҳаммаси илонзордан иборатdir. Улар кафча, афъи, жаъфарий каби заҳарли илонлар бўлиб, ҳар бири у ердаги хазиналарни пойлайдиган аждаҳолардир. Уларнинг сони минг, ўн мингдан ошади, ўн минг қаёқда, балки у илонларнинг сон-саноғи йўқ. Агар улар пашшага андак заҳар соладиган бўлсалар, шишириб филдек қилиб юборадилар. Эшитиб қўйинг, у ерда яна шундай илонлар ҳам борки, унга кўзи тушса, одам ўлади. Мана шу балолардан омон ўтиб кетмоқ кўп маҳолдир. У ерда қандай ахвол бўлса, биз шунигина шарҳладик, холос».

Шоҳ бу сўзларни эшитаркан, у тарафга боришга хайр-маъзур қилиб айтди:

— У томонга боришдан мақсадимиз тамоша қилиб, ўзимизни шодлантириш эди. Олтин-кумуш учун бормоқчи эмас эдикки, тагин шунчалик заҳматларга ўзимизни дучор қиласак. Модомики тамошонинг йўли берк экан, у тарафга боришини тарқ этмоқ маъқулроқдир. Агар тамошодан кечиладиган бўлса, олтин-кумуш учун у томонга бориш, мол-

дунё истаб ҳар тарафга ўзни уриш, жонни ҳалоқатга учратиш бўладики, бу тадбирли одамининг ини эмас!

У тарафга бориш ҳаёлидан батамом воз кечган шоҳ у элнинг илтифотига миннатдорчилик билдириди. Ҳаммасига иззат-хурмат кўрсатди ва лутф-карамлар қилди; уларнинг барчasi шоҳдан кўп иноятлар кўрди. Шоҳ у қавмни ўз маконларига жўнатди. Эшикда ҳайбат билан савлат тўқиб туриши ва уларнинг қўрқинчли қўринишидан одамлар ажабланиши учун ваҳшийлардан бир қаңчасини Искандар ўзи билан бирга олиб қолди.

Магриб ерларини тинчитгач, Искандар яна шимол томонга қараб йўл олди. У денгиз кечиб, төғ ошиб, Румга томон йўл босар эди. Ҳалиги, жанг-жадалда шерларни забун қиладиган гўзал Чин қизи балки Чин оҳуси шоҳнинг қўнглига ўз шавқи-муҳаббатини, бўйнига эса зулфиининг занжирини солиб қўйган эди. Шоҳнинг матлубу марғуби ҳам, севган маҳбуби ҳам шу бўлиб қолган эди. Ўша билан туну кун май ичар, ўз мамлакатига томон шоду хуррамлик билан борар эди. Рус ва Фараанг ерларини босиб ўтаркан, ҳеч қаерда тўхтамади. Гарб билан Шимол ерларининг оралиғидан ўтиш чогида у ернинг одамлари паришон ҳолда келиб, шоҳ ҳақига дуо қиларкан, нолаю зор билан шоҳдан адолат ва марҳамат сўрадилар. Шоҳ уларга тараҳум айлаб, ҳол-аҳвол сўради. Шунда улар дедиларки:

— Эй, шоҳ! Жаҳоннинг ҳукмрони бўл! Қисматдан ҳукм юргизиб, қудратда фалак даражасига ет! Жаҳон ерларини обод қилдинг, дунё қишиларига адолат ва шодлик бағишладинг. Лекин ҳали сенинг адолатинг етмаган жойлар, адлингдан шодмон бўлмаган эллар ҳам бор. Масалан, мана шу жой ва шу жойнинг бечора — эзилган ҳаликлиари ўшалар жумласидандир.

— Бу мамлакат нима сабабдан харобаликка учраган? — деди шоҳ. — Ҳалқи нима учун бунчалик изтиробда?

Улар айтдиларки:

— Бу мамлакатнинг бир чети ўзинг кўрган Қирвои ўлкаси чегарасига туташади. Ўша чегаранинг гарброгида икки ўртада бир төғ қад кўтартган. Ўша тогнинг орқаси кўп оғатли жойлардир. У оғатларнинг нари ёғи бутунлай зулумот — қоронгиликдан иборатdir. Бу масаладан хабардор одамларнинг айтинича, дунёдаги қоронгиликнинг боши ўша ерда эмиш. Бу төғ билан зулумот ўртасида бир водий бўлиб, йўл бошловчилар у тарафга бора олмайдилар. У зулумот эмас — жаҳоннамдир, водий эмас — дўзахдир. Қисқаси, у ер — яъижуҷ деган маҳлуқларнинг

қароргоҳидир. Бу яъжуҷ деганимиз юз минг туман балодан иборат бўлиб, биз шу беҳисоб балолардан қочганлармиз. Улар худонинг газабидан яратилган, жуда кўп халқларга улардан зулм етган. Уларниң қилишларини айтиб тутатиш қийин, уларни баён қилишга тил ҳам тунг ва лолдир. Уларни ҳисобламоқчи бўлсангиз, сонсаноги йўқ, зарар ва шикастлари эса, беҳисобдир. Уларниң паришон ва пароканда сочлари бутун баданларига ёйилган бўлиб, бири бир қарич бўлса, иккинчиси ўн қулоч келади. У соч эмас, хас-ҳашак уюми, ҳаммасининг танасидаги лиbosлар ҳам шу сочлардангина иборатдир. Бир жуфт қулоқлари икки ёндан жирканч таналарини ёпиб туради. Бармоқлари алвости бармогига, тирноқлари эса дев тирногига ўхшайди. Хунук юзлари сап-сариқ бўлиб, қизил тукларидан поклик ҳазар қилиди. Кўзлари баайни маймуннинг кўзини эслатади, лекин ҳар бири шайтон кўзидек шумшук. Бурунларининг ичини тиллари билан ялаб «тозалаб» лаззатланганларидан ўйин-кулги қиласидилар. Уларниң бу ҳаракатлари халожойни тозалаш вақтидаги кишиларининг курак солишига ўхшайди. Оғзидан тўигиз тишларига ўхшаган икки тиш чиқиб туради, улар бу тиш билан ер ҳам қазийдилар. Улар қаерни тишлари билан қазисалар, қиёматгача у жойдан гиёҳ уймайди. Гап-сўзлари бошдан-оёқ favgo сурондан иборат бўлиб, оғизлари худди ўрага ўхшайди. Эркагининг ҳам, ургочисининг ҳам икки эмчаги осилиб ётади.

Уларниң макони бўлмиш тоф шу қадар ваҳималики, унинг баландлигини осмондан фарқ қилиб бўлмайди. У тогниң икки ёни такир, қояси қиличдек ўткир, қия тошлардан иборат бўлиб, у ерларда ҳеч нарса битмайди. Икки ёни узлуксиз чўзилиб бориб, Коф тогига туташади. Шу ўрталик буларниң макони, бу тоф худди «коф» ҳарфининг этагидай туташ, лекин «коф» шу хилда айланма бўлса-да, насх хатидаги «коф» ҳарфи каби бир ёриқ жойи бор. У тогниң орасида бир дара бўлиб, бу очкўзлар гуруҳи шу ердан ўтиб юради. Улар ҳар йили икки марта шу тоф оралиғидан чиқиб, худди чумолидек ҳаммаёқни босиб, гала-говур қиласидилар. Бизниң шаҳар ва далаларимизга ёйилиб, ҳеч кутилмаган жабр-жафоларни қиласидилар. Улар келадиган чогда биз қочиб, ватанини ташлаб кетишга мажбур бўламиз. Бизниң ҳаммамиз қийинчиликка тушамиз ва тоф — чўлларда сарсон-саргардон кезамиз. У қавм нима кўрса, шуни талаб, бутун шаҳар ва мамлакатни вайрон қиласиди. Одамни қўлга туширеалар, уни ўлдириб, гўштини завқ билан талашиб ейдилар. Қорамолларининг ҳаммасини

ҳайдаб, ўз юртларига олиб кетадилар. Ейишга гамлаган ҳамма заҳираларимизни ҳам талон-торожу исес-и побуд эта-дилар. Улар еган билан мутлақо тўймайди, агар тўйса ҳам қолган озуқаларининг ҳаммасини бир дона қолдирмай, ўз омборларига ташиб олиб кетади. Подшоҳга арзимиз шуки, бизни ана шу оғатдан қутқарсанг.

Шоҳ айтди:

— У ёқимсиз тўда сизнинг тарафингизга келмоқчи бўлганда, у балоининг келаётгани сизга қандай маълум бўладики, улар стиб келмасданоқ сиз қочиб қоласиз?

Улар дедилар:

— У шум махлуқлар мана бу тогниң париги юзидан босиб кела бошлиғанинг келаётганида, саҳрони кезиб ўтмасларида-ноқ осмон ойинасини қоп-қора чаңг-тўзон босиб кетади. Қачонки шундай қора тўзон кўриниса, бизниң кунимиз ҳам шундай қора бўлади.

Шоҳ айтди:

— У иш яна қачон бўлиши мумкин?

— Бир ёнча кун ўтгандан сўнг юз беради, — дедилар.

Тадбирли ҳакам бу сўзни эшитгач, махлуқларининг чорасини кўришга бел боғлади. Қўниш учун бир ёпиқ жой топиб, ўша ерга жойлашиди. У халқ юз илтижо билан шоҳ жанобларига дедиларки:

— Бизга баҳтдан ҳеч умид йўқ экан, бошқа кишиларининг зарарланишини қандай раво кўрамиз? Агар шоҳ бу ерда маскан қилмоқчи бўлса, қилмасин. У махлуқларни жаҳон ҳалқидек, деб билмасин. Агар баногоҳ у қавмдан биронтаси келиб қолса, унинг қаршиисида юз ва минг ганим писанд эмас. Хусусан, бу бало юз минг бўлиб, қўплигидан бу мамлакатни бошдан-оёқ босиб кетади. Ҳаммасининг мияси газаб билан тўла, ҳаммаси халқ қонини ичишга ташалабдирлар. Шоҳ айтади:

— Сиз бизга қайгурмангиз, лекин ўзингиз ҳам бу ўлқада турмангиз. Нима нарсангиз бўлса, ҳаммасини шитоб билан ташиб олингиз; бу мамлакатда бир узуқ ишингиз ҳам қолмасин. Таваккалини худога қилиб, қўлимдан келганча уларни ўқ қилиш чорасини кўраман.

Одамлар ўз жойларидан буд-шудларини кўчириб кетдилар. Лекин қаҳрамон шоҳ, кўчмади. Унинг буйруги билан у жойниг атрофига бир қатор очиқ ва гоят чуқур хандақлар қазиляди. Фарангданми, Русданми, Шомданми, Румданми — қайси ўлқадан бўлмасин, ўткир Фикрли меъморларни, позик тушунчалик усталарни, чандаст ва бақувват ишчиларни, тошдек мустаҳкам бало раҳнаси қура оладиган кишиларни топиб келиш учун вакиилар жўнатди.

Мис, қалай, биринж¹, темир, қўргошин ва тол қўмиргача тайёрлаб, уларни неча юз минг туяларга ортиб ва қанча темир эритувчи усталарни топиб — муҳайё қилиб, гайрат билан ҳаммасини тез ва жадал бу ерга етказишлари керак эди. Худди шундай бўлди: ҳамма иш даврон шоҳи буюргандек бажарилди ва тайёрланди. Унгача ҳар куни шоҳнинг ўзи отланиб, у тог этакларини кўздан кечириб келар эди. Икки минг тошкесар уста суръат билан тог орасидаги яхлит тошларни кесишга киришди. Уларнинг ҳар бирининг қўли иўлатдек кучли, қаттиқ тошларни кесишда Фарҳоддек забардаст эди. Улар бу төғдаги тошларни тинмай-тинчимай кесар эдилар. Фов солиши — сад боғлаш учун шу қадар кўп асбоб-ускуна йигилдики, уларниң қанчалигини билишга ақл оқизлик қиласар эди.

Нимайики керак бўлса, ҳаммаси муҳайё қилингач, худди кутиб тургандек, ҳалиги айтилган қора тўзон намоён бўлди. Бу ўша яъжувларнинг келаётганидан нишона бўлиб, қуёш юзини ҳам қоронгилик қоплаган эди. Бинобарин, хавфдан сақланиш учун ҳамма қишиларни йиғиб, хандақларга киришга таклиф қилинди. Барча подаларни ҳам ҳайдаб келиб, хандаққа қамалди, ташқарида ҳеч бир жонивор қолмади. Саодатли шоҳ пистирмага беш мингта марди майдон жангчини киритиб қўйди. Улар тўсатдан ҳужум қилиб, ҳалиги келадиган маҳлуқларни овлаши керак эди. Бу жангчилар орасида юқоридаги Мағриб ваҳшийзодларидан ҳам ўнтаси бўлиб, буларнинг ҳар бири бошқа аскарларга нисбатан қамишзордаги теракдек гавдали эди. Бўлајак можаро мағрибийларни ғоят қизиқтирган ҳолда, улар хандақда яширинган қишиларни муҳофаза қиласар эдилар. Шу пайт бирдан гуруҳ-гуруҳ бўлиб келаётган яъжувлардан тог ҳам, сахро ҳам тўлиб кетди. Ана шу замонда тўсатдан пистирмадаги полвонлар чиқиб, бутун еру кўкни ларзага солиб, ўзларини у маҳлуқларга урдилар; тиг билан чопиб, бирмунчасини ҳалок қилдилар. Яъжувлар бундай зўравонликка дуч келгач, ҳаммаёқ худди дарёдек тўлқинланиб кетди, яъни улар ҳам бирдан қарши ҳужумга ўтдилар. Лекин улар шунчалик кўп эдикни, тог ҳам, чўл ҳам — ҳаммаёқ улар билан тўла эди. Бу маҳлуқлар шундай уруш бошладиларки, тезда Искандар жангчиларини эсанкиратиб ташладилар. Улар ўқ ва қилинг каби қуролларга парво қилмас, ўқ-қилингина эмас, ҳалок бўлишдан ҳам қўрқмас эдилар. Уткир тиглар

зарбидан қанчадан-қанчаси қирилишига қарамай, борган сари дами қайтмас тигдай ҳужумга ташланар эдилар. Улар кўп қишиларни ҳалок қилдилар, ҳалок бўлганларни эса талашиб ер эдилар. Жангчи — муборизни отидан агадраган замон, ўнггалтирмай, талашиб-тортишиб еб битирадар эдилар. Йиқилганинг гўшти ва ичак-чавогини обгина қаноатланмай, унинг отини ҳам еб битирадилар. Энг қизиги шунда эдикни, йиқилган ким бўлмасин — душманими ёки ўзлариданми, бари бир, дарҳол тортқилашиб ер эдилар.

Шоҳ аскарлари шу хилда кураш қилиб, кечгача кўплари ҳалок ва мажрух бўлдилар. То ҳандаққа киргунча у жамоатдан ҳам қўпини ўлдирдилар. Урушавериб жонлари қолмаган эди, пиҳоят, жонларига кўргонлари ора кирди. Турли хийла ва тадбир билан амаллаб қўргонга кириб олиб, бу деввашлар ҳужумидан ўзларини кутқардилар. Булар усталик билан урушни тутатгач, улар ҳам тогу саҳрота қараб йўл олдилар. Тонг отгуича гавго-тўполон билан худди ит сингари увлашиб чиқдилар. Ҳаммасининг оғзи худди қутурган итнинг оғзиdek очиқ бўлиб, ит тукидан ҳам кўп эдилар. Омон қолган аскарлар шоҳ қошига келганларидан, шоҳ ўлга ва ўйқолган қишиларга таъзия изҳор қилди. Бу бошланган иш бениҳоя қимматга тушган бўлса-да, аммо пушаймои қилган билан бефойда эди. Улар билан урушшиб, галаба қозонишнинг ҳеч қандай осон йўли топилмагач, зарур чоралардан бири сифатида, қанча вақт сабр қилиш, амалга ошириладиган тадбирларни кўпроқ ўйлаш керак, деган қарорга келинди. Бу жойларда ейишига ярайдиган ҳеч нарса бўлмаса, у йиртқич тўдалар овқат тополмагач, ўз маконларига қайтиб кетсалар ажаб эмас. Ана шу пайтда дикқат-эътибор ва тадбир билан бу ишга қўл урилса ва уларга қарши чора кўрилса бўлади, деди шоҳ. Ҳақиқатан, у маҳлуқлар худди айтилгандек, ейишига ҳеч нарса топилмагач, оқиз қолиб, келган томонига қараб кетди. Улар кўплигидан дара ичига сигмас эдилар. Улар шу тарзда овора бўлиб қайтгач, бирмунча вақт бу тарафларга келиб, талон-торож қилишини унутдилар.

Бу пайтдан фойдаланиб шоҳ ўз билимдон қишилари, фикри ўткир, ақли тўла олимлари билан маслаҳатлашиб, ишга киришди. Беҳисоб ҳунарманд — санъаткорларни атрофига олиб, дара томонга қараб жадал йўл солди. У ерга етагач, кўрдиларки, жуда гўзал — кўркам ва кенг водий экан. Лекин икки томонида, худди у юртнинг одамлари айтганидек, икки тог бор эди. Таноб билан ер

¹ Биринж — бронза

ўлчовчилар ҳаммаёгини таноб билан ўлчаб кўрганларида, ёнг яқин ери ўн минг қари (ўн километрга яқин) эканилиги маълум бўлди.

Мунахжимлар юлдузларға қараб, хосиятли соатларни аниқлайдилар. Бахтиёр шоҳ эса от устига елиб-югуриб, ўша яхши соатда у ерларга рафт тўкиб, режа солишга буюрди ва бошлаб, ўзи пойдеворининг биринчи харсанг тошини қўйди. Минглаб қадоқ маъдан эритадиган корхоналар тайёрланиб қўйилган эди. Муҳандислар ўз билимларини ишга солиб, ҳаммаёкни яхшилаб ўлчаб, режа солган эдилар. Ишчилар ҳам тузилган режа ва жадвал асосида ишга киришиб, чаққонлик билан ўз ҳунарларини кўрсата бошладилар. Ҳунарманд усталар ганч ўрнига етти хил маъдан ютишмасини биринтириб ерга қўйдилар. Унинг устига тахлаинган тошларни босиб, ҳар томонини текислаб, тараашладилар. Боний шогирдларига ўхшаган усталар ишга киришиб, тош устига тошларни лабба-лаб қилиб спиллиқлаб терар эдилар. Тошлар бир қатор текислаб терилгач, яна боз устига тош босар эдилар. Деворнинг узуилиги ўн минг, эни эса беш юз қулоч тенглигидаги қурилди. Бу ишларни бажаринида неча минглаб темирчи ва бинокор усталар ўз ҳунару санъатларини намоён этдилар. Шу хилда тош устига тош қўйиб, унда бир соч толасидек дарз қўймай ишланди. У ерда мардикор бўлиб ишлагаларининг сон-саноги йўқ, кишининг хаёли қанча тахминлай олса, шундан ҳам кўн эди. Бутун оламининг санъаткорлари¹ йигилиб, бу ерда олти ойғача кечакундуз тиммай ишладилар. Булар орасида бир неча минг устоз ҳунармандлар ҳам бор эди, шулар ҳаммаси бир бўлиб, Садди Искандарийин (Искандар деворини) тамом битказдилар.

Тарихидан эшлишишмча — садининг баландлиги уч юз қарп бўлган. Садининг одамлар яшайдиган томонига сад устига чиқиш учун иккита зинапоя ҳам ишланди. Садининг тепасига яна қалъаларники синигар қубба ва кунгиралар ҳам ясалиб, улар темир билан мустаҳкамланди. У ерга посбонлар учун ҳам иккита жой қилинди ва душманни тошбўрон қилиш учун юқорига кўп тошлар йигилди. Садни муҳофаза қилиб — қўриқлаб туриш учун ҳам бир печа юз киши тайинланди. Сад худди осмондек бир иншоотга айлангач, шоҳ бунинг шукронаси учун яратган тангрига сақда қилди.

¹ Санъаткорлар — ҳунармандлар. (Ред.)

Иш шу ерга стганда, ҳалиғи ҳалокатли маҳлуқлар яна дашту водийларга гала-говур солиб кела бошлади. Улар одатдагидек келдилару аммо овозларида заъифлик мавжуд эди. Улар бало раҳнасининг сад билан беситилганини кўргач, тиши билан тирноқлари сусайиб тинкалари қуриди. Шоҳ шу найтда: «Тошбўрон қилишг, бало тўдасига тошларни отинг!» — деб буйруқ берди. Уларнинг бошига шундай тош ёғдирдиларки, бошлари худди шу тошлар қаби тупроқларга тушаверди. Улар қий-чув ва тўполон билан иш чиқазолмагач, ўлим тошларининг зарбидан ташвишланиб, ҳаммалари бир-бировларига ўралашган-чуvalашган ҳолда, шошиб-пишиб, келган тарафларига қараб жўнаб қолдилар.

Ииртқичлар у срнинг одамларига қанча зулм қилган бўлсалар, шу зулмларнинг ҳаммаси ўзларининг ҳам бошларига тушди. Бу маҳлуқлар томонидан қилинган безориликларга қараганда, улар бошига осмондан тошлар ёғилса, ажабланарли эмас! Неча марта шундай таъзирларини егаидан кейин, қайтиб бу томонига қарашни ҳам хаёл қилмайдиган бўлдилар.

Донишманд шоҳ яъжувларни даф этиш учун тадбиркорлик билан шундай сад чекди. Булардан хотири жам бўлгач, ўз ватанини эслаб аскарлари билан йўлга равона бўлди. Бир неча вақт йўл юргач, ўз манзилига етиб, яна Рум тахтида мақом айлади.

Эй сокий, парҳездорликни бузадиган май келтир! Зоро, кўнглимга ватан иштиёқи тушиб қолди. Энди мен бу вайронга дунёни кезиб, гурбатда чеккан ранж-машақватларими баён қилмоқчиман.

Эй, муганий! Мен ўз мақомимга келиб муродимга етдим. Сен ҳам шу орзуга мувофиқ бир мақомни куйла! У куйнинг мазмуни шундай таъсир қиласини, мен бунидан бўйн жаҳонгашталини мутлақ тарқ этай.

Эй, Навоий! Ўз ватанингда манзил тутдинг, лекин сенга бу манзилдан нима ҳосил? Ахир қанча ёр-дўстлариниң бўлса, ҳаммаси йўқлиқ, гурбат хонасига кетди-ку!

LXIX

Сайр бобида шамолдек енгилтак бўлишини рад этмоқ ва барқарорликда тогдек виқорли бўлиш ҳақида амр бермоқ ва бир-бирининг ишига тўмаклашувчи улфатлар сұхбатини ғанимат билмоқ ва дўстларине бир-бира билан қўришиб-мулоқот қилиб туриши поёб гавҳардек бебаҳолигини қадрламоқ, андан бўлса ҳам адам — ўйнлик

иабистонини кўз ўнгига келтирмоқ ва ҳаётни хушиудлик билан ўтказиш ҳақида васият қилмоқ

Эй дўстим! Бу дунёдан ҳаммамиз ўтиб кетамиз. Шунинг учун ҳозирги дамии ганимат билайлик. Бу дам бир лаҳзалик бўлиб, шу хушвақтлик қўл келган пайтда, шодлик қадаҳидан ўзингни масти айлагин. Чунки бу давр ҳам чархнинг — фалакнинг айланишидан тезда ўтиб кетади. Шу туфайли дамо-дам май ички, хурсандчилик қилиш вақти шу ондир. Умринг тарихи, яъни қанча яшашинг поаниқ бўлгач, ҳозирги улфатларнинг ҳамдам — ҳамна-раслигини ганимат бил. Иложи борича ватанин тарқ этма, гурбатнинг раник-машақатига ҳавасланма! Сафар мангувлик азобдир, сафар дўзахдан ишонадир. Сафарга бетиним ҳавасинг нимаси?! У дунёга бўладиган сафаринг ўзи етарли. Сен кетиб, бу одамлар қолади, деб ўйлама, ҳаммалари ҳам у дунёга боришга мажбурулар. Бу одамларнинг ҳаммаси ҳозир ганимат, сизнинг ҳаммангиз бир-бирингизга меҳмонсиз. Кечалари ўйин-кулги билан май ичинг, тўла коса тутсалар ҳам ҳеч бир баҳонасиз ичинг. Ҳаётдаги муродингизга ўйин-кулги билан етинг, йигитлик айёмларини хушчақчақлик билан ўтказинг. Базм пайтида ўзингиз ичинг; дўстларга ҳам қадаҳ тутиб, кўнглига ҳузур бағишиланг. Ҳар қандай ҳолатда ҳам ўзингизни хурсанд тутишга урининг. Агар ўйин-кулги имконияти бўлмай қолса, бунинг учун гам ёманг. Гам-қулфат кунларида ўзингизни овутинг, бошингизга даврондан не гам келса, уни енгишиниг пайдиан бўлинг. Шундай одамлар борки, агар бошига бир гам тушса, аламига чидомлай, ўзини ўзи кийиаб, бир гамини икки қилиб олади. Шуни ошкору ишон биллигким, бу жаҳон гам емакка арзимайди. Ҳаётга бир лаҳза ишонч бўлмагандан кейин бадандаги жонга ишониб бўладими? Модомики шундай экан, нима учун одам бекордан-бекорга гам есин? Агар юз минг сабаб бўлганда ҳам гам емаслик керак. Ўтган ва эртага келадиган кундан дам урманг, ахир ўтган кун ўтди-кетди; эртаги кун эса ҳали йўқ. Бугун бор эканмиз, нимаики бор-йўғимиз бўлса, ҳаммаси икки йўқлик ўртасидадир. Факат ҳозирги нақд ҳаётгина йўқлик эмас, бунинг ҳам кечгacha бор-йўқлиги номаълум. Кечгacha эмас, кишининг ҳаёти битта нафас билан ўлчапади, охирги нафасини ололмаса, тамом. Қиши ҳаёти учун нафас бир онга кафил бўла олмас экан, фалак зулмидан дод! Алъамон!

Шу қисқагина, ганимат умрни ҳам гам билан ўтказган одамда ақлдан асар ҳам йўқ, деса бўлади. Алам ичра

дам урмагил, эй кўнгил! Не гам етса, қайғурмагил, эй кўнгил!

Улфатлардан ажраб қолсанг, шодланма! Жафо етса ҳам дўстлардан айрилма! Фалакнинг иши бевафолик бўлиб, бу оқибатда жудоликка олиб боради. Жудоликка шошилиш нима учун керак? Бунинг ҳосилинга эришини нима учун керак? Бу дунёни охирда ташлаб кетининг турган гап, аммо ишма учун ўзингга ситам қилиб, бу сафарни теззатасан? Бу фалакнинг қўлидан келадиган иши шуки, у қандай ободликни кўрса, тезда хароб қиласди. Фалак бузадиган нарсани, удан бурун сен ўзинг хароб қиласига шошилма! Агар, сайдрга жуда қизиқсанг, сафарнинг фойда-зарарига талабгор бўлсанг, ватан ичидаги мусо-ғир бўл; холироқ жой тоц, улфат ва аникуман ўртасида бўл. Гурбатда гарип бўлиб юриш иккинчи дўзах ҳисобланади; ватанин севини эса, имон ишонасидир. Қишида имон бўлар экан, қанча гуноҳи бўлса ҳам, охирги жойи жапнатда бўлади. Гурбатга бориб, бошингизни бениҳоя мозжарога қўйма! Гуноҳсиз ўзингизни дўзах азобига ташлама! Вујудингда имон ишонаси бўлса, ватан жапнатининг гулистонида гул териб юравер. Ватанинг жапнат болидан кам бўлмаган холда, нима учун дўзах каби гурбатни ҳавае қиласан? Қаҳонда бўлган бутун хўл-қуруқни сайд қилиб айлансанг ҳам, Искандардек юриб, бутун еру сувни олеанг ҳам, бари бир, охирда ҳаммасини ташлаб кетасан, «буларни олиб нима қиласар эканман!» — деб афсусланасан! Энг яхшии шуки, ҳамма томонга ўз бошингизни уравермасдан, фарогат мақомини ганимат бил! Тоққа ўшаб, ёғингизни этагингга ўраб ўтириб, бир ичча кун шу вайрониа дунёда роҳат қиласанг, шундан яхшии йўқ!

LXX

Подшонинг қасридаги гарнигор қафасдан қутулиб, ўзининг бузуқ ошиёнини уя қилган ва бойўглидек бу вайронадан фарогат хазинасини топган кабутар ҳикояти

Шу битикда воқеаси баён қилинган хат ташувчи бир күш — тез учар бир кабутар бор эди, у қанот қоқиб, парвоз қилганда бир тош масоғани дам олмай босиб ўтарди. У бечора бир шоҳнинг тузогига итиниб, қанот-қўйругига кўп шикаст етди. Фалакнинг гардиши у кантарга оғир зулм кўрсатиб, ичча йилдан бери уни қафас деган гўрга кўмиб кўйған эди. Бир кун у маҳбус қуни шу зиндоидан қочиб қутулиб, шоду хуррамлик билан ҳавога кўтарилиб,

осмонга чиқиб, ҳар томонга синчковлик билан боқиб, ўздиёри томон йўл тутди. Бу баҳтиёр қуш гайрат билан учиб, неча куплиқ йўлни оз фурсатда босиб ўтди. Лекин замон зулми кўп ўзгаришлар ясаб, у турадиган уйни хароб қилган эди. Кантар у ерга етгач, уйини тополмаса ҳам, ўша атрофии айланниб учаверди. Кўпгина кишилар томга дои сочиб, кантар учирив, буни тутиб олмоқчи бўлдилар. У кантар бу нарсаларга деч эътибор бермай, ўз томини ахтариб, қанот қоқарди. Кўп айлангач, ниҳоят, ўз вайронасини тониб, эҳтиётлик ва қувонч билан кўндида, мурод-мақсадига етди.

Агар вайрона бўлса ҳам, бу ўз уяси-да. Ет-бегона жой — шоҳ қасрини ис қилисин!

Агар яхши эътибор билан қарасангиз, ҳатто қушга ҳам биронинг ҳашамдор қафасидан ўзининг тиканини уяси афзал эканини тушунасиз.

LXXI

ҲИҚМАТ

Искандарнинг Арастудан, киши табиати ўз ватанида яшаш ва ўрганган масканда ором олишини нечун истайди? — деб сўрагани ва бунга ҳакимнинг жавоби

Яна мушкул — қийин ишларни ҳал қилишга қизиқувчи шоҳ сўради:

«Эй, барча қийинчиликларни ҳал қилишни истовчи устоз! Киши қайси манзилда яшаб — майшат қиласа, табиати ўша ерга ўрганиб қолади. Лекин қанча харакат қиласақ ҳам одамлардаги бу одатнинг тагига столмаймиз. Масалан, бирорларнинг зиндандан баттар бузук кулбалари ўзларига жанинат бөғидан ҳам гўзал кўринади. Бу ишда қандай ҳикмат бор? Сабабини байи этишининг илтимос қиласан!»

Донишманд ҳаким жавоб берди:

«Бу бобда ҳамма ҳар хил фикр айтган. Лекин фан-ҳикмат аҳларининг ва барча мутафаккирларининг фикри бир жойдан чиқади.

Бирор бир нарсага ўрганиб қолса, ўша ўрганган нарсангига етса шоду хуррам бўлади. Масалан, гадо ўз вайрона гўшасини истаганидек, шоҳ ҳам қасру айвонини тилайди. Сабаби эса, бу одамларининг табиати, яхши-ёмонлигидан қатъи назар, шу жойга ўрганиб қолганидадир.

Киши табиати нимага одатланар экан, шу одат эскир-

гач — табиийлик қасб этади. Ҳикмат ва билимларга қизиқувчи шоҳга маълумки, табнат ўз даражасидан чекинмайди, ўз мавқеида туради. Кинин табиати ҳам шу усулда парвариш топади, яъни ҳар ким ўз табиатининг майли билан-иш кўради. Бирорининг табиати қаерга ўрганган бўлса, ўша ўрганган жойини қўмсайверади. Кейин бу — одатга айланади, шу одат айни киши табиатидан ўзгармай қолади. Киши табиати шундай, у ўз майли билан буни ўзгартирниши қийин.

Устоз булат сингари дур тўккач, эши туви дурданаларни денгиздек қилиб олди.

LXXII

Искандарнинг қуёшдек жаҳонгирликдан сўнгра, денгиз фатҳи учун орзу кемасига тушиб, ҳавас елканини кўтартгани ва ҳакимлар билан маслаҳатлашиб, Рум денгизи соҳилига ер юзидағи моҳир усталарни йигиб, кема қуришга амр қилгани ва ойга ўхшаш уч мине кема қурилганидан сўнг, уларни ёйдан чиқкан ўқдек тезлик билан юргизгани ва Искандарнинг у кемаларда юриб, сувдаги мавж хатларидан денгизлар фатҳномасини ўқигани

Бу денгиздаги гавҳар сочувчи гаввос сўз гавҳаридан шундай нишон беради:

Искандар олами тамом олиб бўлгандан сўнг яна рум мамлакатига қайтиб келди. У ўз ватанида ниҳоятда хурсанчилик билан бир неча замон ўйнаб-кулди. Унинг юзи у мамлакатга худди шараф буржидан чиқсан иорлоқ қуёшдек нур сочиб турарди. Искандардан ҳамма ва ҳар қандай жойининг ҳалқи баҳраманд бўлгану, аммо уларнинг ҳеч бири Рум элидек шодланмаган эди. Рум аҳли бутун дунё олдида, дунёдагина эмас, тўққиз қават осмон олдида ҳам Искандар билан фахрланарди. Тўртинчи осмонни қуёш жиловгоҳ қилган экан, фалакнинг бундан фахрланишига ажабланишининг ўрии борми?

Шоҳ бир неча вақт ўз ватанида ором олди, дилороми билан айш-иўш қилди. Лекин кўнглига кўпгина фикрлар келар эди. Масалан: «Таңгрининг мадади билан жаҳонгирликка ҳаракат қилиб, йўл юриб, бутун жаҳонни олдим. Дунёда бор бўлган барча маҳфий, маълум ва помаълум гаройиботлар: ўсимлик бўлсан, кону жонивор бўлсан, гаройиб кўринишили, ажойиб шаклини имайи бўлса, фалак уларни менинг кўз ўпгимдан ўтказди, ҳаммасини бошдан-оёқ томоша қилдим. Нимайи ер юзида бўлса, бору йўғи ҳаммаси назаримдан кечди. Ва лекин денгиз сайрини

қилмадим, у ерда пима сирлар борлигини билмадим. Соҳилларда гаройиботлар кўп бўлгани каби, оролларда ҳам ажойиботлар бениҳоя эканини айтадилар. Ундан қизиқ нарсалар дengизларда қанчалик кўп бўлса, океанларда бехадду ҳисоб эмишлар. Жаҳон деб аталмиши бу думалоқ шаклдаги ерининг кўп қисми сувлар орасига яширишган. Қуруқлик сувнинг ўндан биринча ҳам бўлмаса керак. Биладиган кишилар ҳам анигини айта олмайдилар. Бу оламда шундай қатламлар борки, унинг олдида тўқиз қабат осмон ҳеч нарса эмас. Модомики ҳисобда бу ҳечдан ҳам кам экан, кишилар ер юзининг ўндан бир қисмини ҳам кўрмага бўлишлари мумкин. Модомики у қатламлар олдида осмон қабатлари ҳеч бўлиб кўриша, унинг кошида қуруқлик ҳечдан ҳам кам бўлса керак. Шундай экан, жаҳонни кездим, деб ортиқча, ёқимсиз лоф ура берининг пима аҳамияти бор? Осмон ва юлдузларниң ҳақиқий моҳияти борасида кишиларга билим бериш кўлимиздан келмайди. Расадхоналар куриб, уларни кузатишини билганимиз билан ҳақиқий ҳолни англашга ақлимиз нўноқлик қиласди. Улар иким турибдими ёки айланяптими, уни билинча кини қодир эмас. Жаҳонни бошдан-оёқ эгаллаб, ўзимга қартиб олдим, унга хукмронлик қилингга мусассар бўлдим. Худо ер юзини менинг мулкимга айлантириб, ўзимни мулкдору барча ишларга қодир қилиб қўйди. Шундай бўлгани ҳолда мен ўз мулкимда пима борлигини билмасам, билмаганим устига билининг чорасини кўрмасам, мен билан гафлат дengизига гарқ бўлгац, бошқа кишилар ўртасида қандай фарқ қолади? Ер юзининг жами қуруқлигига ва жами дарё дengизига пимаики бор бўлса, агар баҳт-саодат менга ёр ва ҳамроҳлик қиласа, юриб барчасини кўришим ва ҳаммасидан хабардор бўлишим шарт. Қуруқликни Хизринг йўлдошлигига айланниб чиқдим, энди Илёс билан сувга қадам қўйсам, ишимнинг охири хайрли бўлур», — деган хавас кўнглига ўнашиб қолиб, бу фикрдан қайтишини ҳеч қандай чорасини тополмади.

Хаваснинг бўрони зулмкорлик қиласа, ақл хонумонини барбод этади.

Бу хәёл, яъни дengизларни фатҳ этиш Искандарнинг кўнглини забун этиб, миясига қаттиқ ўрнаниб қолди, унга «биймижуну» юзлапган эди. Кўнглида яширишган нарсаларни сир сақласа, жонига жабр бўлишини билиб, тездан билим аҳларини ва давлат арбобларини ўз ҳузурига чақирирди ва улар билан аникуман тузиб, юрагидаги орзусини очиб ташлади: яъни кўнглида пима мақсадларни

бўлса, ҳаммасини бошдан-оёқ изхор этди. Уларнинг ҳаммаси бунинг истаги денгизга сабҳат қилишдан иборат эканлигини билди. Бир хил кишилар бу фикрдан қайтишини маслаҳат берган бўлсалар ҳам, лекин қайтиш-қайтмаслик яна шоҳнинг ихтиёрида эди. Шоҳ уларнинг сўзларини шундай ўринли важлар билан рад қилдики, унга қарши жавоб қайтаришга ақл оқиз эди. Уни ман қилини лозим эмаслигини ва рози бўлишдан бошқа тадбир йўқлигини билиб, ҳаммалари маъқул топиб, дуо қилиб айтдилар:

«Сенинг кўнглингга бу муддаони худо соглан. Умид қиласизки, оллоҳ лутф-марҳамат айлаб, бу юришда ҳам сени мақсаднингга эриштиргай!»

Шоҳ қайси бир ишда одамлардан қатъий фикр эшитмаса, уни тезлаштириб юборадиган одати бор эди. Шу жихатдан, шоҳ қайси томонга бормоқчи бўлар экан, маслаҳат мажлисидаги одамтар унинг кўпинча фикрига қўнилишар эдилар.

Агар шоҳ машварат -- мажлиснда қаттиқ ўллик қилас экан, унинг ситамини чекмасликнинг иложи борми? Лекин гайбнинг сирри маълум бўлмагани каби, қазо пимани қисмет қилиши ҳам аёй эмас. Кўп фикрлар бўладики, ақл унга юз хил далил келтириб -- маъқуллагани билан барни бир, охирида нотўғри бўлиб чиқади. Шундай ишлар ҳам бўладики, нафас уни ёқтирамай, қарнилиқ кўрсатгани ҳолда, охири яхши патижка билан хуносаланади. Лекин қандай иш бўлмасин, баҳт-иқబол раҳнамолик қиласа, фалак ҳам унга бўйсунади. Энг яхшиси шуки, шоҳ қай тарафга юзланса, қавмлари унинг салтанати соясига сифинеинлар. Бу ҳолатда иш ўигидан келиб қолса, хурсанд бўлиб; хунукроқ чиқса, узрли ва маъзур бўладилар.

Мажлис аҳли Искандар сўзини маъқуллагач, ўзининг бу фикридан кўнгли ёришди. Тездан хунарманд усталарнинг кема ясаш учун шошилиниш ишга тушшиларини буюрди. Қандай асбоб-ускуна даркор бўлса, олиб, уч мингта кема созласинлар, деди. Унинг минг донаси шоҳ ва у билан бирга ҳамроҳ бўладиган кишиларга хос бўлади; яна мингтаси аркони давлатнинг, яъни давлат арбобларининг дengизда кетишлари учун; саккиз юзтаси жанговар сипоҳларга ва икки юзтаси эса бозор-ўчар, олди-сотди қиладиган ходимларга мўлжалланади. Искандар, дengизларнинг оғатларига қарни қуролланган ва ўзи учун ажратилган мингта кемани тубандагича тақсимлади: юзтаси худди шаҳардек катта кема бўлиб, унга тушган одам шаҳар ичida юргандек роҳатда бўлиши керак. Шаҳар

бўлганда ҳам шундай шаҳар бўленини, унда кўча-кўйлар, маҳаллалар ва кўниоқхона — саройлар бор; яна уч юзтасиниг ҳар бири — бемалол мингтадан аскар сигадиган кема бўлиб, ундаги ҳар бир одам саккиз йилга етадиган яроқ билан таъминланган ва хотиржам бўлиши шарт; яна икки юз кемага сафарда қатиашувчи кишилар учун гамланган озиқ-овқат ортилиши керак эди; яна юзтасига таноб ва арқонлар жойланиши лозим бўлиб, булар билан дengизнинг сатҳи ўлчанади; яна икки юзтасига туялар ва отлар жойлаштириладики, буларнинг қирғоққа чиқсанда керак бўлиши кўзда тутилган; яна икки юзта тез юрувчи, тезликда эса, шамол билан басма-бас ўйнайдиган қайиқ эди. Қолган икки минг кема ҳам шуларга ўхшашиб бўлиб, ҳаммасини зеб-зийнатлар билан — ҳашамдор қилиб битказишга буюрилди.

Жаҳонгир шоҳ шу тахлитда фармон бергач, дунё кишилари бу фармонни бажаришга киришдилар. Бир қанча бинокор усталар ва бир неча минг ёғоч кесувчи ҳунармайдлар ишга тушиб, ўрмон ёқаларидаги дараҳтларни кесиб келтириб, усталарни шошириб ташлади. Бу кема ясовчи меҳнаткашларга Рум дengизи соҳилларида мавзил ажратиб берилиган эди. Шу сув ёқасидан икки-уч тош масофада, ўн-ўн минг бинокор уста кечаси-кундузи демай, ара-тешалар билан зўр бериб ёғочларни ишлар эдилар. Яна шунча шогирд ва мардикорлар ҳам имконият борича саъӣ-ҳаракат қиласар эди. Ҳусусан, икки-уч минг эпчил кишилар кундан-кунга ишни тезлатиб, ўз ташабbusларини бошқаларга намуна қиласар эдилар. У соҳилда шундай иш қизиб кетдики, гўё Рум дengизи жунибушга келгандек бўлди. Шу хилда уч ишдан ортиқ вақт ишида уч минг кема тайёрланиб, дengизга туширилди.

Инҳоят, юқоридаги тақсимот бўйича, ҳар ким ўз кемасидан жойини¹ олди. Қемаларга бир неча йиллик йўл асбоб-аижомлари ва дengизда юриш учун керак бўладиган ҳамма зарур нарсалар ортилди. Уларнинг ҳаммаси кемаларнинг тегишли жойларига саранжомлаб қўйилди.

Шундан кейин шоҳ дарё каби, дарёгина эмас, чархи муалло¹ каби ҳаракатга келиб, мамлакат кишилари билан хайрбод қиларкан, элни навозиш ва яхши тилаклар билан хушиуд айлади. Сўнгра шамолдай учқур отига суворий бўлиб, жўнаб кетди. Унинг хонадон аҳлиялари ўксенишиб қолдилар. Искандар ўз аргумониниг жиловини қўйгани

холда, Рум ва Фаранг дengизлари қирғоғигача чоптириб борди. У даштдан соҳилга етгунча, худди дарёга томон суръят билан оққан селдек бетўхтов юриб борди. Оти дengиз қирғогига бориб етгач, дарё юриши шоҳ унинг жиловини тортди. Бу фурсатда юқорида зикр қилишган сутурлобни тузган дошишманд олимлар яхши соат келишини кутиб ўтирас эдилар. Яна бир лаҳзагина кутиб туриш лозим эди. Шу пайтдан фойдаланиб, қуруқлика қоладиган элга мурожаат қилиб, шоҳ деди:

— Эй, менинг қавмларим! Ҳизматимни кўп қилган эдингиз, эди эса бугундан бошлаб айрилиқ гуссасини чекадиган бўлдингиз. Мен сиздан ажраб бўлса ҳам шу сафарга кетаётганимдан хурсандман ҳамда сизнинг барчангиздан миннатдорман ва розиман. Қазо менинг бошимга бу сафарни солди, киши тақдир ҳукмидан қайга қочиши мумкин? Нимаини десам — қулогингизда асеранг: бир қанча вақтдан сўйг менга кўза тутинг. Менинг молим, мулким, ва тутган йўлим ҳаммангизга маълум. Ҳар бирингиз ўзингизга тайинланган вазифани биласиз. Қайси ишни кимга буюрган бўлсан буйругимдан бир қарич четга чиқмангиз. Барча сўзларимни қўнглингизга тугиб олинг. Ҳаммангиз саломат бўлинг, яхши қолинг! Гоҳо дуо билан ёд этинг! Шу хизматингиз билан бизга мадад этинг!

Бутун ўлкаларниң ҳокими бўямиши шундай сўзларни айтаркан, эл-улус бирдан жунибушга келиб, қийчув қилиб юбордилар ва қўзларидан дарёдек ёни оқизиб, унинг жонига дуо ва сано айтдилар; яхши тилаклар тиладилар. Дуодан сўнг, тубандагича қалом дедилар:

— Хоҳ қуруқлика ва хоҳ дengизда мақом тутсанг ҳам барি бир, биз сенинг фироқинг билан ғам тортамиз. Аммо сенинг ҳақинида яхни-ёмон гап айтишга бизнинг ҳаққимиз йўқ. Ҷони ўйнаб-кутиб, хуреандчилик билан ҳаёт кечир! Қайда бўлсанг ҳам ҳақ-таоло паноҳида бўл! Нимаини амр этган бўлсанг, то жонимиз бор, уни баражамиз, уни упутишга бизнинг имконимиз ҳам, ҳаддимиз ҳам йўқ. Сен биздан дуо умид қилдинг, дуодан бўлак қўлнимиздан не иш ҳам келур эди?

Уларнинг гапи шу ерга етганда, баҳтли юлдуз ўз буржида тулуъ¹ айлади. Шоҳ сутурлобга қаради-да, кема у томон юриб кетди. Қўёш жади буржидан ҳут буржига томон ўта бошлаган эди. Бу вақт ҳут — март ойи, яъни ёмғир чорги бўлгани туфайли, халқиниг кўзи ҳам тўхтовсиз

¹ Чархи муалло — юксак осмон.

¹ Тулуъ — балқиб чиқдиш.

ёмгир тўкар эди. Шоҳ кемага чиққандан кейин бошқалар ҳам сар-басар кемаларга чиқиб, жойлашиб олди. У уч минг кеманинг ҳаммаси одам ва керакли анижомлар билан лиммо-лим тўлди. Юришга буйруқ берилгач, озод ва мард кемачилар ўз кемаларини тезлик билан денгизга томон ҳайдадилар. Фуж-гуж кемалар бирдан жунбушга келиб ҳарақатланганда, кенг ва чуқур денгизнинг сувлари бошдан-оёқ тўлқинлапиб кетди. Сув юзида сузиб кетаётган буюк шаҳарнинг ҳарақати кўз ўнгингизга бошқа бир олами кўлтирас эди. Булут қўй-қўй осмонни қоплагандек, кемаларнинг қораси ҳам кенг денгиз юзини қоплаб олган эди. Салобатли шоҳ ўзининг шу хилда юриши ва оғир юклари билан денгизни босиб борар эди. У ҳеч хавф-хатар қилмай, истаган томонига юриб, денгиз қўксини чок-чок йиртар эди. Шу хилдаги меҳмонлар денгизга ташриф буюргач, сув мезбонлик расмини кўрсатишга шошилиб қолди. У булут сингари ҳар тарафга ҳовуч очиб, ҳар қанча садаф бўлса жамлаб, ҳамма дурларини юзага чиқазиб, барчасини меҳмонлар устидан нисор қилиб сочар эди. Шоҳга эса алоҳида ҳурмат кўреатиб, садаф ўринига шоҳона дурдоналарни сочар эди. Агар кимнингки шундай меҳмони бўлса, дургина эмас, жонини нисор қиласа ҳам арзиди.

Эй, косагул! Денгиз каби зўр қадаҳ олиб кел, зоро, денгиздек улуғ ҳимматли шоҳ денгиз ичиладир. **Ўши қадаҳни менга тут, уни ичиб шодланай ва сероб бўлай.** Чуники лабим денгиз лабидек қақраб қолди.

Эй, муганий! Мунгли бир куй чал, созингга ҳазин бир қўшиқини ҳам жўр айла. Сенинг таронанг менда осмон гирдобидек ҳолат пайдо қилиб, кўз ёшлиаримни дурри-нобдек тўксин!

Эй, Навоий! Фано кўчасига қараб юриш қиласер, чунки бу дунёнинг иморати сув устига курилмишидир. Ўз қўнглинигни шу иморат билан қувонтирма, кўникан қилинган омонат уйга ишонма!

LXXIII

Искандарнинг ҳукамодан¹ денгиз вазиятин савол этгани ва Суқротнинг ер курраси атрофида сувнинг қайси хилда ихота қилганин шарҳлагани, океан атрофидаги етти кўйк денгизнинг етти зангори осмондек нотинчлиги ва

хўнрэзлиги таърифи, ўн икки минг жазиранинг денгиздә қандай тақсимланганни ва қандай жойлашганлигиниң тафсилоти; кўл-денгизлар шарҳидан элни ҳайратга солиб ва наҳрлар можаросидан савол сўровчини лаб қуруқлиқдан денгиздек сероб қилгани

Хуллас, шоҳ денгиз томошасини бошлади, унинг кемасининг қўкси сувга теккан куни бутун илм-фан аҳларини бир жойга жамлаб, ҳаммасига дилижўйлик қилиб — кўнгилларини кўтариб:

— Денгиз ер юзида қандай жойлашган? Унинг ҳолатини баён қилиб берингиз! — деди. Шунда ҳамма олимлар ўйлаб, мулоҳаза қилиб:

«Суқрот ҳаким баён қилисин, зоро у, донишмандларнинг устози бўлиб, мияси ақл ва илм билан ободдир», — дедилар. Шундан сўнг, денгиз мартабали шоҳнинг саволига доно Суқрот шундай жавоб берди:

«Ер жисмининг тузилини тўғарак-курра шаклида бўлиб, ҳаёт эгаси уни шундай қилиб яратди. Лекин куррайи арз сув ичида бўлиб, унинг сувдан ташқаридаги қисми жаҳон деб аталади. Унинг обод шаҳарлар, тог ва чўллардан иборат инсон яшайдиган қисмига ер юзи дейилади. Шунингдек, мана шу ер куррасининг сув билан ихота қилинган очиқ ва қуруқ қисмига етти иқлим дейилади. У ҳам тамоман очиқ эмас, уни ҳар тарафидан денгиз ўраб олган. Бахри Мұхит — Океан эса, фалак гумбазига ўхшаган бўлиб, унинг атрофини етти денгиз ўраб олган. У денгизлар ҳар тарафдан ер куррасида бўлмиш тогу чўллар орасига кирган. Бундан бошқа яна ўн олтида денгизчалар бўлиб, ҳар бирининг ўзига хос оти бор. Шунингдек, яна юздан ортиқ дарёлар бор, улардан эл-юрт баҳраманд бўлади. Масалан, Кўҳак-Зарафшон, Ҳирот дарёси, Нил ва ё Фурот дарёси каби. Жаҳондаги ободончилик мана шу дарёлар шарофатидан бўлиб, ҳалқ экин-тикини сугориб, фойдаланади. Бу дарёларнинг асл манбаи булоқчашмалардан иборат, лекин охири денгизларга бориб қўйилади. Халиги етти денгизнинг оралигида эса жазиралар бўлиб, буларда қанчадан-қанча шаҳарлар мавжуд.

Энди уларни шарҳлашга киришмасдан илгари шуни билишимиз керакки, юқорида зикр қилинган денгизларнинг ҳаммаси ҳам доно Суқрот баҳри Мұхит¹ деб атаган океандан ажралиб чиқади. Улардан биттаси Руму Фаранг

¹ Баҳри Мұхит — Типч осан.

¹ Ҳуқамо — ҳакимлар, олимлар.

денизи бўлиб, ҳозир сенинг ўзинг шу денизниң на-
хангисан. Бунинг ичида ниҳоятда обод ерлар бор, бундаги
жазиралар экинзору дараҳтзорлардан иборатdir. Бундаги
отларниң адади олти юзтacha бўлиб, у ерлардаги обо-
донлик ва маъмурчиликниң чегараси йўқdir. Магриб
денизини иккинчи деб таҳмин қилайлик, у доим тинимсиз
мавжланиб туради. Бу денизниң шимол ва шарқий
чегаралари маълум бўлиб, бу ерда минглаб машҳур жази-
ралар бор. Учинчисини Зангу Ҳабаш баҳри деб ҳисобла-
сак, унинг тўлқин ва пўртналарини кўрганингизда, дево-
на сув экан, деб ўйлайсиз. Унинг ичида бир минг уч юз
жазира бўлиб, у жазираларниң ҳосили бағоят кўпdir.
Хинд денизи тўртинчи ҳисобланади. Унинг яқинидан
Синд дарёси оқиб ўтади. Унда икки минг бир юз жазира
бор ва бир қанча чуқур кўллар ҳам мавжуд. Уммону
Қулзум кўллари шулар жумласидан бўлиб, Хинд баҳри
тўс-тўполон билан тўла потинч дениздир. Бешинчиси
Чин-Хитой денизи саналади. У сувда ҳам инсонлар яшай-
диган жазиралар беҳисоб, яъни у уч минг етти юз оролни
ўз ичига олгаи бўлиб, оролларниң тоги ҳам, текис ери
ҳам кўп. Дувонг деган сувни олтичи дениз де, унинг
ичидаги катта шаҳарлар кўнгилга роҳат багишлайди. Унда
икки мингта жазира бор. Дениз сувиди минг туман кема
ҳар томонга сузиб юради. Еттинчисини Машриқ денизи
деб ҳисоблайвер, қуёш аввал шу шарқдан нур таратиб
чиқади.

Юқоридаги жазиралар бошдан-оёқ ўн икки минг бўлган
эди, бундагилар билан ўн олти мингга етди, тамом-васса-
лом. Биз баҳри Ҳазарни¹ булар қаторига киритмаймиз,
бунинг сувини кўрган одамлар вахимага тушадилар. Унда
ҳам ададсиз жазиралар бўлиб, уларниң ичидаги ажойи-
бот-гаройиботларниң ҳадди-ҳисоби йўқ.

Буларниң ҳаммасининг асл манбаи баҳри Мухит бў-
либ, бунинг таъриф-тавсифи жуда кенг. Бу денизларниң
барчаси шу океанга бояланган бўлиб, уч томони қуруқ-
ликдан иборатdir. У мухит бағоят чуқур, агар фалак шу
сувга тушса, гарқ бўлиб, чўкиб кетади. Унинг бошика
денизлардан яна фарқи шундаки, унда ороллар мавжуд
эмас. Лекин сувда ниҳоят баҳайбат жониворлари кўп,
у маҳлуқларниң шакли, ваҳоҳати жуда ҳам ажабланарли.
Уларниң сон-саноғини ақл эгалари қанча деб гумон
қилса, ундан ҳам ортиқdir. Денизларниң аҳволи, улар-

ниң маҳражу мадҳали, қисқаси, мана шу баён қилганим-
чадир. Агар бирор буларниң тағсилотини янада кенгроқ
билишни орзу қиласа, сув ичидаги саёҳат вақтида ҳаракат
қилиб қўриши мумкин».

Искандар бу маълумотдан ниҳоятда хуррам бўлиб,
доно олимга таҳсин ва оғаринлар айтди. Бошлаб, етти
дениз ичига юриш қилишга, булардан сўнг эса баҳри
Мұхитга қараб сузишга жазму қарор айлади.

Одамийлиги бор кишининг ҳиммати буюгу, аммо ҳим-
матига яраша гафлати ҳам ҳаддан зиёда бўлади. Лекин
димогига ўлим дуд соладиган бўягач, орзу ва таманио
ўтини бунчалик аланталатишдан не фойда?

LXXIV

*Машриқда ганж топган киши ҳикоятиким, у ерда Магриб
хазинаси ҳақидаги хатни ўқигач, қуёшдек бошдан қадам
қилиб, машриқдан магрибга борди ва у магриб зарини
топгач, қуёш гарбга ботгандек ўзи ҳам ерга ботди*

Бирор шарқда бой ва нодир бир хазина топди. Хази-
нанинг эшигига эса тубандагича бир қизиқ хат бор эди:

«Кимки бу хазинани аниқ топаркан, агар магриб диёри-
га бориб, фалон ерларни қараса, бундан ҳам катта ганж
бор, у ерга шу хатни олиб борган одам бу мукофотни
ҳам олгусидир».

Бу хатни ўқигач, хомтама бечора: «Иккала хазинани
ҳам ола қолай», — деб ўз хаёлида бунга «ҳиммат» деган
от қўйиб, тезда шошиб-пиишиб, магриб томон равона бўлди.
У неча йиллаб дарё кечиб ва даштларни кезиб, бошидан
қанчадан-қанча меҳнат ва манаққатлардан сўнг истаган
ерига етиб, ахтарган хазинасини топган эдики, шу найтда
бирдан бошига ажал етди. Шундай қилиб, у бечора на бу
хазинадан баҳра олди ва на у хазинанинг роҳатини кўрди,
машаққат чека-чека жонидан ҳам жудо бўлди.

Шоҳлик — хўлу қуруқ демай, беҳаловат кезиб, ҳам-
маёқни забт этишдан иборат эмас, балки тангри берган
неъматлардан элни баҳралантиришdir.

Кимки сабрли ва қаноатли бўлса, доно ва баҳтиёр
одам шудир.

LXXV

Искандарниң Суқротдан, куррайи арзни бошдан-оёқ сув

¹ Баҳри Ҳазар — Каспий денизи.

иҳота қилмогининг ҳикмати нимада? — деб сўрагани ва бунга олимнинг жавоби

Искандар Суқротдан савол айлади:

— Эй, ҳар бир нарсани ортиқ-кам баён қилмаслика ягона бўлган устоз! Матъумки, сув ер юзини иҳота қилиб ўраб олган. Биз учун мушкул бўлган масалани баён қилиб берсанг, яъни қайси ваядан бутун ер юзини ва ундағи тогу чўлларни сув қоплаб олмади? Нима учун ер юзига сув оз келди? Бори ҳам одамларга жуда азиз ва арзанда. Бахри Муҳит-ку ҳар тарафдан очиқдир, лекин унинг атрофидаги етти дengiz нима учундир? Ундан шу етти дengиз ажралиб чиққан экан, нима сабабдан унинг суви ер юзини босиб кетмади? Шулар ҳақида бизга маълумот берсанг!

Дарё юракли доно дуо қилиб, деди:

— Жаҳоннинг дengизга монанд шоҳи билсеники, баъзи одамлар ер юзининг тузилиши баланд-настликдан иборатдир, демишлар. Аслида эса, тузилиши жиҳатидан ер юзи думалоқ бўлиб, бу фикр илм билан муқаррар исботланган. Шу билан бирга ер юзи текисликдангина иборат эмас, буни ҳар қанақа одам ҳам ўйлаб қўрса, тўғрилигига таин беради. Масалаш, қачонки ёғин орқасида сея келадиган бўлса, у тогдан настдаги водийларга қараб оқиб тунади. Мана шунинг ўзи ҳам оламнинг наст-баландлигини исботлайди. Илм эгалари ҳам бу фикрга қаршилик кўреатмайдилар. Сув эса ҳар қачон чуқурликка қараб оқади, мана шу жиҳатдан ҳам баланд жойларда сув тўхтамайди ва кам бўлади. Бирмунча олимлар бу фикрни тасдиқлаш баробарида, буни тангрининг ҳикматидир, дейдилар. Бунинг акси бўлганида эса, ер юзи сув билан қопланиши лозим эди. Бундай қилиш тангригагина осондир. У ҳамма нарсани инсон манфаатига қараб йўналтирган...

Искандарга бу сўзлар маъқул келиб, ҳикматга таин берриб, сукут қилишга маҗбур бўлди.

ЛХХVI

Искандарнинг етти дengиз билан ўн икки минг жазирадаги шаҳарларни фатҳ этгандан сўнгра, бир қатла муҳит атрофини паргор сингари айланаб чиққач, муҳитнинг ўрта пуњтасига азимат этгани. Бу сайра ёғочотларнинг² елдек

ҳаракати ва сув даشتиниг самовий ҳайъат билан кўриниши ва пўртганадан у даشتда тог-тоғ тўлқинларнинг пайдо бўлиши, майдо шагаллардек сачраган сув томчиларидан кўпик қуббалари — хубоблар ҳосил бўлиши. Ниҳоят, Искандарнинг Муҳит марказига стгани ва ҷархи гирдоб унинг бошини айлантириб, Искандарияга этгани

Бебаҳо фикрлар гавҳарини сочувчи киши бу воқеалар денгизида шундай сузади:

Денгизлар ҳақида Суқрот ҳакимининг сўзларини эшитган дарё мартабали шоҳ бу ишлардан хабар топди. Денгиз ва океанлардаги аҳвол ва ундағи кайфият қанақалигини билиб, сафар ҳақидаги иниятини яна қатъйлаштиаркан, илоҳий ҳакимга мурожаат қилиб, деди:

«Биз сенинг сўзингдан кўп баҳра олдик. Энди ёлвориб илтимос қиласизки, саир-сафаримизга ҳам ўзинг нешвонлик қилғайсан! Бутун кемами — маллоҳлару дengиз сафаридағи жамики саиёҳлар сенинг ихтиёриигда бўлдишар. Сен улар билан сувининг оқимини тошиб, ҳалиқни қай тарафга бошлиб борсанг, бизнинг ҳаммамиз, билимдонлигинг туфайли сенга эргашамиз. Зоро сенинг фаҳму фаросатинг зўр, тафаккуриш бениҳоядир.

Суқрот бу илтимосни қабул қилиб, ўйл бошилади. У қаёнга қараб юрса, эл-улус унга ҳамроҳ бўлди. У ҳар бир ишга эҳтиёткорлик билан ёндошар, кема аҳли эса унга мулоғимлик қиласар эди. Суқрот у ўйлдаги ишларни назорат қилиб борса, унинг ишига дengизларни ишларни ишларни назорат қиласар эди. У кемаларни худди қушдек учирив, сув саир-сафарини бошлиб юборди. Булар тушган сув Фарангга Рум дengизи бўлиб, унинг ахволи — вазияти ҳапузгача ҳеч кимга маълум эмас эди.

Шоҳ аскар ва синоҳлари билан у ердаги жазиralарни фатҳ этиш ишига киришиб кетди. У қай томонга юриш қиласа, у ерни олар, олгач эса у жойлардаги ажойибот ва гаройиботларни томоша қиласар эди. Ўзи сувдаги шаҳарларни фатҳ этгани ҳолда, жазиralарда янги шаҳарлар ҳам бино қиласар эди.

Лекин у бир қанча кишиларни сув қиргоқлари бўйлаб ўйл юришга тайинлаган бўлиб, унга ҳам анчагина кема ва илм аҳллари ажратилган эдикни, булар ҳам кеча-кундуз демай ҳаракат қиласидилар. У одамлар, сувдаги кемалар билан худди сувда найдо бўлган хубоб-қуббалари каби юриб, дengизларнинг атрофини таноб билан ўлчар эдилар. Улар соҳиллардан то бир қулай жой топгунча йўл босиб, ўлчаш ишларини олиб борар эдилар. Қаерки ўрмои ёки

¹ Паргор — циркуль.

² Еғочот — кема.

тог билан ўралган бўлса, танобчилар у ерларни ўлчамасдан ўтмас эдилар. Йўловчилар сув ичида кема билан шитоб қилиб юриб, сув қиргогини таноблар эдилар. Бир катта кеманинг ичига, ҳар томондан ўн икки минг кари (метр) узунлигига таноб тўпландиган эди. У танобларнинг бир учи бир жойда турган кемадаги лангар тошига боғланган бўлиб, иккичи учини бошқа кемадаги одамлар ушлаган ҳолда, то охиригача тортиб борар ва шу хилда ўн икки минг қари таноб билан ўлчар эдилар. Таноб учини ушлаган кема юрган сари, бир жойда турган кема танобни бўштаверар эди. Юраётган кеманинг таноби тортилиб қолгач, юришдан тўхтаб, кемадаги одамлар унинг лангарини сувга ташлар ва иккичи кема эса сувдан лангарини олиб, дengизда тезлик билан юриб, тапбларни йига бошлар эди. Бу танобни то охиригача йигиб тамомлагач, ўша жойда тўхтар, турган кема эса яна танобини тортиб, жўнаб кетар эди. Танобчилар кема билан шу хилда юриб, ўлчаб боравердилар: ҳисобчилар эса бир чеккадан неча тапоблигини ҳисоблайвердилар. Денгиз атрофини мана шу хилда айланиб, бутун теварагининг қанчалигини ўлчаб чиқдилар. Яна бирмунча ҳисоб аҳллари мана шу каби ҳаракат қилиб, дengизнинг кутрини¹ таноб билан ўлчадилар. Ҳисобчи олимларнинг бошлиги зарбу тақсим билан пухта ҳисоблаб, у дengизнинг атрофи қанча узунлиқдао сатҳи қанча кенгликда эканини аниқладилар.

Шоҳ дengиздаги бутун жазираларни фатҳ этиб бўлгунча, Сукрот ҳаким ҳам дengиз атрофию ва сатҳини ўлчаб, ҳисобини бошдан-оёқ тўғрилаб қўйди. Шунингдек, у сувда қандай воқеалар юз берган бўлса, барча тафсилотини бир хатга ёзиб, у мактубни пухта ўраб, ўзлари билан Румдан олиб келган бир кабутарнинг ёёғига бояглаб, уни Румга учирив юборишга қарор қилдилар. Кантар ҳам қанот қоқиб, осмонга парвоз қилди. У барча Рум аҳлига, Румгина эмас, ер юзининг бутун тогу даштидаги одамларга хушхабар олиб келди.

Шу хилда, тўлқинланиб ётган етти чуқур ва хунхор дengизини кезиб, худди сув устида енгил ва қучли шамол изгиганидек, барчасини босиб ўтдилар. Денгизда ажойиб ва гаройиб нарсалар гоятда қўп эди, буларнинг ҳаммасини ўз кўзлари билан кўрдилар. Бу орада ўн икки минг оролни бошдан-оёқ айланиб чиқдилар. Гайрат ва шижоат билан оролларнинг ҳаммаси эгалланди Сукрот ҳаким

гайрат ва жасорат билан таноб тортиб, бу жазираларнинг ҳам бутун узунлиги ва кенглигини ўлчатиб чиқди. Етти дengизнинг барча яхши ва ёмои тарафларини аниқлаб, забт қилиб олинди. Мана шу сайр-сафарда баҳри Муҳит атрофи бир айланиб чиқилган эди. Қалам эгаси бу воқеаларни ҳам ёзиб, хат ташувчи қуш билан хижронда қолган элга хабар қилди.

Шоҳ ҳам ўз хайли билан Муҳит атрофини айланиб, яна қайтиб, Фаранг дengизига келиб чиқсан, у ердаги бир жазира ичида мақом тутган эди. Денгиз ичига тушиб, саёчатга киришган кунидан то бу дамгача тўла ўн икки йил вақт ўтибди. У жазирага тушиб, дам олишга қарор қилиши билан эл-улус кўнглига шодлик бағишлади. Улар энди сафар тугади, ватанларимизга қайтиб, ором оламиз, деб гумон қилдилар. Яна дengиз суръатли шоҳ донишманд Сукротни ўз ҳузурига чақиришни, дengизда қилинган илмий ишлар ва ўлчанган жойлар ҳақидаги қоғозлару хат-хужжатларни олиб келишни буюрди. Бу хат-хужжатлар тўла бир кема юқ бўлиб, унда қоғоздан бўлак хеч нарса йўқ эди. У хужжатларнинг барчаси сандиқлар ичига жойлашган ва сандиқ устидан яна чарм гилофлар билан мустаҳкам қилиб ўралган эди. Бу чорани, ногаҳон қоғозга нам ўтиб қолса, ундаги ёзувлар ўчиб қолмасин учун қилинган эди. Варақварақ қоғозлар билан тўлган у кема қайиқ сингари кичкина эмас, ниҳоятда чўнг-катта кема эди. Ҳаким сандиқларни очиб, қоғозларни чиқариб қараганда варақларга хеч қандай нам ва рутубат тегмаганилиги маълум бўлди. Шундан кейин шоҳ:

— Бир қанча ҳисобдонлар ўтириб, бу қоғозларда бўлмиш ададсиз рақамларни ҳисоблаб чиқсан! — деди.

Ҳисобчилар уларни ҳисоблаб, ундаги рақамларнинг хуносасини чиқардилар. Ҳаким у сонларни бир сидра кўздан кечириб, кам-кўстларини тузатиб чиққаҷ, ҳаммасини бошдан-оёқ шоҳга айтиб — изоҳлаб берди. Фалак мартабали шоҳ ақл югуртириб, у рақамларни ўзи ҳам бир сидра ҳисоблаб кўрди. Буларни ҳаким қанча ҳисоблаган бўлеа, шоҳнинг ҳисоби ҳам шунинг тўғрилигини тасдиқлади. Шоҳ, энди сувининг сатҳига йўл бошламоқчи бўлгани учун унинг қанча узуниликда бўлганини чамалаб кўрди. Баҳри Муҳит дengизлар ичида энг улуғи бўлиб, бутун оламини ўз ичига оларди. Бу океанинг бутун эниу бўйини, хеч қандай кам-кўстсиз, худди бир ҳовузни текшириб — ўлчаб чиққандай аниқладилар. Кимгаки жаҳон бир ўйин-кулги боғи бўлиб қолса, баҳри Муҳит каби океан ҳам унга бир ҳовуздек бўлиб қолиши ажабланарлими?

¹ Кутр — диаметр.

Эшитишимча, бир замонда бир хукмдор бўлиб, у доим тубандаги сўзни тақрорлаб юрар экан:

«Дунё бир хукмдорнинг жойи, агар шундай хукмдор бўлса, ер юзи шуникидир». Жаҳон шундай бир хукмдорга эга бўлса, олам унинг бир саройига айланиши табиий эмасми?

Шоҳ океаннинг ҳажмини аниқлагандан сўнг, унда сайр-саёҳат қилиш даврини тубандагича таҳминлади: агар кема сув ичида суръат билан тўқиз йилу етти ой сафар қиласа, шу улуг океаний айланиб чиқиб, сафарни қаердан бошлаган бўлса, шу ерга етиб келиши мумкин. Муҳитнинг бутун доирасини таҳминлаб, унинг кутрини ҳам ҳисоблаб чиқилгач, бу сувни тўғри чизиқ бўйлаб кесиб ўтиш учун уч йилдан ортиқроқ юриш кераклиги маълум бўлди. Шубҳасиз, Муҳитларнинг маркази улуғ океандадир. У марказ нуқтага етиб бориш учун икки йилдан камроқ йўл юришга тўғри келади. У ердан қайтиб келиш учун ҳам боришга сарф бўлмиш фурсатча вақт керак бўлади. Бинобарин, шоҳ Муҳит марказига бориб келиш учун тўрт йиллик йўл анжоми тайёрлашга фармон берди ва шу муносабат билан мајлис чақириб, тубандаги сўзларни айтди:

«Бизнинг орзу-ҳавасларимизга одамлар «хом хаёл» ва «ҳавас» деб от қўйибдилар. Лекин ҳақиқатда бундай эмас. Кимки яхши-ёмон иш қиласа, барчаси, шубҳасиз, тангрининг тақдери билан бўлади. Мен хоҳ ундай ва хоҳ бундай, нима иш қилган бўлсан, ҳаммаси тақдирнинг иродаси билан бўлгани туфайли, унга қарши бирон тадбир кўра олмадим. Эл-улуснинг машақкатига сабаб бўлдим, халқ мен туфайли кўпгина ранжу алам тортди. Ҳозир бу ерда дам олиб туриб билдимки, эл-халқ сафардан ниҳоятда зериккан. Агар уларнинг сафарга рагбати йўқ экан, ҳақ уларнинг тарафида эканига имоним комил. Аммо менинг бу бобдаги орзуим охирига етмаяпти, яна юришини давом эттириш ниятида турибман. Ўн уч йилдан бери етти денгиз ва ундаги жазираларни кезиш ва сайр-томуша қилиш билан умр ўтказишимизга қарамай, асл сув сайдидан мақсадим океаний ўрганишдан ўзга нарса эмас эди. Шу фурсатгача денгизларда юриб, қанчадан-қанча жойларни фатҳ қилган бўлишимга қарамай, то сув атрофларини айланаб, ўлчаб чиққунча бўлган ишларнинг ҳаммаси иккинчи даражадаги ишлардир. Менинг асл истагим тубандагилардан иборат:

Мен фақат океанларнинг атроф доирасини айландим, энди эса, унинг маркази ва у ердаги чуқурликни ҳам кўр-

сам, билсам ва аниқласам, деган умиддаман. Агар худо умр берса ва муваффақият ато айласа, кема баҳри Муҳитда яна тўрт йил сузиши керак: икки йил боришу икки йил келиш. Лекин, киши гайбнинг ишини, яъни тонгла нима бўлишини билмайди. Менга баҳт ва давлат ёр бўлса ҳам бу йўлни босишда ҳеч қандай ихтиёр йўқ. Бу ишини буйруқ билан бажариб бўлмайди, кишиларда океаний кезиш нияти йўқлигини ҳам билмап. Майли, бу масалада ҳалқнинг қўнглига ғашлик қўймасин, уларнинг ҳаммалари бу сафардан озодирлар! Йўлда ўлим ҳавфи ҳам бўлганидан кейин, нима учун мен кишиларни бунга маҷбур қиласайн? Энди, одамлар хотиржамлик билан биздан ажраб, ўз ватанларига қайтаверсинлар!»

Рум шоҳи бу сўзни охирига етказмасданоқ ҳалқ бирдан норозилик билдириб, фигон чекиб юборди:

«Эй, шоҳ! Сенга ҳамроҳ бўлиб юрган бу одамлар нима гуноҳ қилдики, сен уларнинг хизматини рад этиб қолдинг? Сенинг хизматингни адо этишда қанчалик нуқсонларимиз бўлишига қарамай, бари бир, яхши бўлсан ҳам — ёмон бўлсан ҳам сенга қулмиз. Ҳаммамизнинг мақсадимиз, шод бўлсан ҳам — ғамнок бўлсан ҳам доим сен билан бирга бўлишдир. Борди-ю, ажал жонимизга қасд қилгудек бўлса, вужудимиз сенинг даргоҳингнинг тупрогига айланасин. Нима қилдикки, донишманд шоҳ ҳаммамизни шундай рад этиш режасини тузди? Нима бўлдики, шоҳ ўзидан аскарларни узоқлаштиришни, уларни айрилиқ балосига гирифттор қилишни истади? Сенинг мақсадинг қаёнга бўлса, биз ҳам ўша тарафга борурмиз, сен қаёрда истиқомат қилсанг, биз ҳам ўша ерда турурмиз. Тирик бўла туриб сендан йироқ бўлганимиздан кўра, ўлганимиз яхшироқдир!»

Искандар ўз қўшинларини азмойиш қилиб билдики, улар жонларидан тўйған эмаслар. Ҳаммаси бир оғиздан бунинг хизматига тайёр эканлигини кўриб, шоҳ уларга миннатдорчилик изҳор қилди. У одамларнинг ҳаммасига оғарин айтди, ҳаммаларига иноят — яхшиликлар қилини ҳақида ваъдалар берди ва деди:

«Сизнинг хайрли ишинигиз эвазига таъгри яхшиликлар ато қилсин! Менинг бу гапларни айтишдан мақсадим, машаққатлар ҳалқнинг аҳволига қандай таъсир қилганини ва менинг фикримга болиқаларнинг қандай қарашларини билмоқ эди. Ҳаммамизнинг менга бўлган ихлос ва садоқатингизни тушундим. Кўнглумдаги ҳавфлар ҳам батамом кўтарилид. Бояги-бояги мени сизга шоҳ, сиз ҳам менинг лашкарларимиз. Бошимга ёмон қун туиса,

панаҳимсиз. Бу ихлосингиз туфайли худо ёрингиз бўлсин, машаққатли кунларда ҳақ панаҳида бўлгайсиз!»

Эл шод бўлиб, шоҳ ҳақига дуо қилди, унга садоқат изҳор этди. Шоҳ кўп ўйлаб, гоят оқилона фикр билан ҳалқни уч қисмга бўлди. Жумладан, кемада бўлмиш икки минг кишини ажратиб, деди: «Энди худо ёрингиз бўлсин; сизга жавоб». Зотан буларнинг у қадар қиласидан ишлари ҳам йўқ эди, кишиларнинг ортиги оғир юқ бўлиши ҳаммага маълум иш. Шоҳ уларни лутф-марҳамат билан шодмон қилиб, ватанларига томон йўлга солди.

«Сиз Рум шаҳарига қайтиб, менинг саломатлигимдан у ердагиларни хабардор қилинг. Аввал-бошлиб етти очиқ денгизни ва ундан сўнг, ўн икки минг жазойирни тигу тадбир-ла фатҳ этганимни, бу тадбир ҳам фақат тақдир иродаси билан бўлганини баён қилинг. Энди мен баҳри Муҳитни ўрганиш мақсадида эканлигимни, унинг учун ортиқча одам керак эмаслигини айтинг. Дарҳақиқат, у бир мамлакат ва ё бир шаҳар эмаски, унинг учун қўшин керак бўлса. Бизни қайтариши ва Муҳит ичига оз одам билан боришининг боиси шу бўлди, денг!» — деди.

Уларни шу баҳона билан жўнатгач, етти юз кемадаги одамларни ҳам ажратиб айтдики:

«Сиз ўз тўдангиз билан ушбу манзилда ором олиб туринг. Тўрт йилгача шу ерда мени кутинг. Бу муддатда сиз мени муҳофаза қилиб, кўриқланг. Шу баробаринда, Румдан кўп матолар олиб келинг, чарчоқни ва бош оғригинаи даф этадиган дори-дармонларни муҳайё қилиб қўйинг. Мен агар сафарни жиддият билан давом эттириб, ваъда қилган фурсатимда қайтиб келсан, у ашёлар қувватимизга қувват қўшиб, бизнинг янада парвариш топишимиз учун даркор бўлур. Агар шунича ҳижрондан сўнг яна бир-биримиз билан дийдор кўришиш баҳтига мусассар бўлсан, хурсандчилик билан ўйнаб-кулиб яна Румга азм этармиз. Ва агар борди-ю, фалак ўз золимлигини қилиб, ҳаёт бошқачароқ ўйин кўрсатиб қолса, чайқалиб турган денгиз мени ўз қаърига тортиб, қонхўр океанга гарқ қилиб юборса; сувда тирикчилик қилишига қўймай, бу аждаҳони наҳанглар хароб ва забун этса; сизларга қилмиш ваъдамизга ўз вақтида етиб келолмасак; мақсадингиз ҳосил бўлмай, ноумид қолсангиз, бизнинг ҳақимизга дуо ва яхши тилақларингизни ёзиб қолдириб, кутиб ўтирумай, ўз ўйлингизга равона бўлинг!»

Шундан сўнг, яна юрганда ҳудди осмондаги ҳилол — ойни эслатадиган уч юз учқур кемани ажратиб, хикмат аҳлларининг ҳаммасини ўзи билан олиб, уларга ҳамроҳ ва

ҳамкорликлари учун миннатдорчилик изҳор этди. Сўнгра у уч юз кемани денгизда керак бўладиган нимаики нарса бўлса, ҳаммаси билан лиммо-лим тўлатди. Шундай қилиб, қаҳрамонлик сифатларига эга бўлган, шижаотли, яқдиллик ва баҳамжиҳатлик билан иш қиласидан кишилардан бир неча мингини ўзи билан олди. Уларнинг ҳаммаси кема ишларини билишда маллоҳлардек; денгиз тубига тушиб; сузишда ҳудди тимсоҳлардек; қандай хизмат бўлса, қойил қиласидан; улар шоҳга, шоҳ уларга муқаррар зарур бўлган кишилар эдилар. Фалак каби жангжў шоҳ буларнинг барчасини ўз ўрни ва мартабаси билан кемаларга жойлаб, денгизга тушиб, жўнаб кетди. Бу ёндагилар кўзларидан дарёдек ёш оқизиб қолдилар. Шоҳ эса, кўз ёшидек денгиз устида оқиб, туну кун осмон каби ҳаракат қилиб, ер юзи сингари сув оралигига борар эди. Унда кечаси тиним, кундузи ором йўқ; еб-ичиб роҳатланишу ухлаб дам олиш деган истақ йўқ эди.

Қанча қараган билан тогу сахро кўрипмас, денгиздан бўлак ҳеч нарса намоён бўлмас эди. Сув кўрининида осмондан ҳеч фарқланмас, унинг доираси эса, осмон фазоси билан туташиб кетган. Денгизда кетаётган кишилар ўзларини гўё осмонда тургандек гумон қиласар эдилар. Фалакда сайр қилиб юрган қўёш эса ер орқасига қараб ботмас эди. У ҳамма нурини денгиз ичига тўкиб, денгиздан чиқиб, яна денгизга ботар эди. Қўёш қачон сув тубига ботаркан, юзига сув рангли парда тутиб олар эди. Қўёш сув тагида суръат билан Машриқ томон юаркан, ҳудди сувда сузиб юрган гавҳардек акс этар эди. Қўёш сув юзидан гойиб бўлиб — яшириниб кетса ҳам лекин унинг нури сўнимас эди. У ҳудди фонус ичиди бўлса ҳам ҳаммаёққа пур сочиб турган шам сингари акс этар эди. Лекин унинг кўйлаги самовий бўлса ҳам одамлар мовий ипаклик деб аташар эди. Қачонки қўёш шами сувга ботса, осмон ўзининг гўзал ўйинчиларини юзага чиқазар эди. Чунки коинотда юлдузлар кўринини билан уларнинг бутун акси сувга тушар эди. Уни юлдуз акси эмас, юз туман жонивор сув мавжида ўз суратини намойиш қиляти, деяверинг. Бу кўринин ўз бир зийнатли матога тўқилган гўзал жониворлар суратини эслатар эди. Ҳудди дунёни фалак юлдузи равшан қилгани каби, уларнинг кўзи сув юзини нурлантирасар эди. Сувдаги бу жониворлар тўда-тўда бўлиб, ҳар тарафдан ўзларини кемаларга урад эдилар. Уларнинг кўзлари юз минг туман чироққа ўҳшаганидан, кишиларнинг қўёш ёругига эҳтиёжлари йўқдек эди. У шуълалар кемаларга порлаб етганларида, кишилар ёғоч — тахталар

пинг ёниб кетнишидан ваҳималайар эдилар. Аслида, уларнинг куйиб кетишига сув монеълик қиласар, чунки ҳўл ёғоч ҳеч қачон шамининг ёруги билан ўт олган эмас. Лекин у шуълаларнинг жилваси ваҳимали бўлиб, кишиларнинг кўнглига безовталик солар эди. Ишқилиб, бу тўла бирёзлик бўлгунча, ваҳимадан улус кўнгли сув бўлиб оқар эди. Булар бартараф бўлса, яна бошқа тўдаси пайдо бўлиб, сувни мавжлантирар эди. Кемалар юз минг оғат ўртасида-ю, кемадаги одамлар хавф-хатар дengизизда сузар эдилар. Бу ваҳимали кеча поёнига етгуича, элнинг жони юз минг карра бўғизига келар эди. Яна дengиз устига куёш кўтарилач, дengизнинг устида ҳар томондан буғ пайдо бўлар эди. Дengиз юлдузлари ҳам худди осмон юлдузларига ўхшаб кўздан гойиб бўлишди.

Сувнинг ҳаракатидан гоҳо шундай гирдоблар пайдо бўлардики, йўлнинг олди кесилиб қоларди. Улар гирдобгина эмас, гўзал қуёш шоҳини гарқ айлагудек кенг ва чуқур ўралар эди. Сув ўрамларидан сувсиз ўралар пайдо бўлиши, сувда бўлган бу ўраларнинг сувсиз бўлиши жуда ажабланарли эди. Мусофирининг йўлида ҳар томондан шу каби чуқур ўралар пайдо бўлаверса, унинг ҳоли ҳароб бўлмайди, деб ўйлайсизми? Паастга солиниб турган фалак гумбазига қарши, сув ҳар тарафдан минора ясад, кўкка кўтарилар; худди тол баргига қуюн шамоли ўзини ургапи каби, кема атрофига сув ўзини урагар эди. Буларнинг биридан энди қутулав деб турилганда, кетидан иккинчиси чинкириб, рақсга тушар; гоҳо бундай саргашталик ва тинч-сизлик энди бартараф бўлай деб тургандай худди шу жойининг ўзида, баҳтга қарши бўрон қўзгалиб, дengизни тўлқинига солар ва осмон билан сув мавжи ўртасида тўқнашувлар ҳосил бўлар эди. Ел шиддат билан эсгаңда, дengиз чайқалиб, дengиз суви бошдан-оёқ қўзгалиб кетар эди. Тоққа ўхшаш зўр пўртаналар кетма-кет дengиз танасини чок-чок қилиб турар эди. Кема эса гоҳ тог каби бу пўртаналарнинг устига чиқар ва гоҳо булар ташкил қилган жараликларга «шувв» этиб тушаб кетар эди. Ҳали ўлмай туриб, сувнинг қаърига тушаб кетиш қиёмат купидаги даҳшатини эслатарди. Фалак елга даҳшат эшигини очиб бериб, дengизни ваҳший океанинг тубига қочиради. Дengизнингина эмас, балиқни ҳам, наҳангни ҳам, тошибақанини ҳам — ҳамма нарсани қаёқда сув бўлса, шу ёқка итқитар эди. Пўртана ўзини осмонни юнувчи қилиб олиб, унинг сатҳига обрў суви сепар эди. Кема ҳам тўлқин билан осмонга кўтарилиб, унинг ўқи фалак юзига сарзаниш берар эди. Кема паастга инаётганида шундай даҳшат билан тушар

эдики, гўё, дengизнинг тагига эмас, балки еринг қаърига кириб кетаётгандек туюлар эди. Бунинг авжиги осмонга кўтарилишган сари ва ҳут буржлари; паастга тушшидан эса, кўпгина балиқ ва тошибақалар ваҳимага тушар эди. Дengиз суви ерии осмонга, осмонни эса ерга олиб тушшиб урап эди.

Кемадаги одамлар гоҳ ўлиб-гоҳ тирилар: тириклари эса у сувга жонларидаи қўлларини ювиб қўяр эдилар. Гоҳо қиёмат-қойим тўхтаб, тог-тог сув тўлқинлари пасаяр. Бу галаён натижасида бедарак йўқолиб кетган одам тўла кемаларнинг бири Машриқдан келса, у бири Мағрибдан келар эди. Одамлар ёғоч отларини ҳар томонга югуртириб, кўп ранижу машиққат билан бир-бировларини топишар эдилар. Ташвиш ва азоб натижасида одамлар йиглаб, кўзларидан дengиз ичига гавҳар писор қиласар эдилар. Уларнинг ҳаммаси қийинчиликдан ўзини олдирган бўлса ҳам, лекин Искандар ўзини тетик тутар ва бардам эди. Улар шу жараён ичидаго гоҳ суръат билан ва гоҳо осойишига йўл босар эдилар.

Шу алфозда бир йилу тўққиз ой юрилгач, тақдир уларни океан марказига олиб келди. Шу орада Искандар қулогига гойибдан тубандагича бир хушхабар эшитилди.

«Эй беҳуда уринувчи одам боласи! Йилларча юриб, охирил-амр муродинг талаб қилган ерга етдинг».

Бу хабар шоҳ кўнглидан бутун гам-гуссаларни кўтарди ва йўл бошловчи Сукротни ўз хузурига чақиртириди. Буларга ҳам марказга етганилари аён бўлган, буни шоҳга хабар қилиш учун келаётгани эдилар. Улар ҳам айтгач, кўнгилда ҳеч қандай шак-шубҳа қолмади. Искандар завқларга тўлиб, хурсанд бўлди. Унинг буйруги билан кемаларни юришдан тўхтатдилар, лангарларни тушириб, елканларни йигдилар. Шунда шоҳ одамларга дедики:

— Сиз энди хурсандчилик билан шу ерда туринг. Мен ҳаммангиз билан хайр-хўшлашаман. Дengиз қаърига тушини ҳавас қилган эдим, ҳозирги соатда шу ниятимга этиб турибман. Орзу қилган муродим ушаладиган бўлди, сув тагига тушаб, у ердаги ҳаётни томоша қилайн!

Бу ерда айтилган ривоят устида ихтилофлар бўлиб, буни ҳамсанавислардан Хуевар ҳам эътироф этган. Масалан, гўё Искандар сандиққа ўхшаш бир шиша ясатиб, шодмон ҳолда, гавҳар сингари шу сандиқ ичига тушган. Унинг буюриши билан шишининг оғзини пўқак сингари қопқоқ ила мустаҳкамланган. У машаққатга қолган одамлар арқонинг бир учини ушлаб, иккинчи учини эса шиншага боғлаб, ўз кўнгилларига ҳеч қандай хавф

хатарни йўлатмай, шишани денгиз ичига туширганлар. Искандар бир неча ой денгиз тагида туриб, у ердаги хаётнинг қандайлигини томоша қилган ва ўрганган. У юз кун сув остида тургандан сўнг жуда ҳолсизланган, шунинг учун шишанинг арқонини тортиб, юқоридағиларни огоҳлантирган. Мана шу ривоятдаги воқеанинг бўлиши жуда маҳол бўлиб, бундай ишнинг бўлишига ақл ҳеч бовар қилмайди.

Бундан бошقا ҳам бир ривоят борки, бу ривоят берувчи ровийлар қошида мақбулдир. Менга ҳам шу кейингиси маъқул бўлгани туфайли, уни айтиш фойдадан холи эмас деб билурман. Бу шундан иборатки, тарихларни нақл қиливчи кишилар Искандарни ҳам валий, ҳам набий (пайғамбар) бўлган деб айтадилар. Бу кейинги хабарга кўра, мурод-мақсадига етиш йўлида юрган Искандарнинг равшан дили океан ичидаги қаттиқ риёзат ва заҳмат чеккани сабабли, янада покизаланиб кетган. Сайр-сафари охирига етгунча ўзи ҳам тамоман ҳақ ўйлга кирди. Кейин валийлик даражасига етди, ниҳоят унинг кўзини нубуват — пайғамбарлик чироги ҳам ёритган. Қўзи у шуъладан нурлангач, сувдаги махлуқларнинг пардадаги ҳаёти ҳам унга аён ва намоён бўлиб қолди. У қайси томонга боқса, у ёнда пима бор бўлса, ҳатто барча махфий нарсаларни ҳам кўрадиган бўлди; одамлар тиниқ ҳовуздаги балиқларни қандай аниқ қўрсалар, Искандар ҳам денгиз ичидаги ва тубидаги нарсаларни шундай аниқ кўрадиган ва томоша қиласидиган бўлди. Қуруқлиқдаги жониворлар ва одамлар қандай кўринса, сув ичидаги махлуқлар ҳам худди ойнадан бир нарсанинг акси кўрингандек, унга кўринадиган бўлди. Лекин сувдаги махлуқлар турли-туман бўлиб, уларнинг қўпчилиги зўр жуссали ва ажойиб қиёфали эдилар. Шундай баҳайбатлари ҳам борки, agar улардан биронтаси тасодифан ер юзига чиқиб қолса, уни кўрган одамлар даҳшатдан ўлар эди. Шунча кўп балиқлар борки, улар жунбишга келганда ҳаракат қилиб, суръат билан бир ой юрилганда ҳам уларнинг орасидан ўтиб бўлмас эди. Шундай наҳанг ва тимсоҳлар ҳам борки, улар кунига катта балиқлардан иккитасини еб овқатланар эдилар. У ернинг қисқичбақаю сув тошбақалари ҳам шуларга мувофиқ эди. Искандар нимани орзу қилган бўлса, унга нисбатан юз карра ортиқ ажойиботларни томоша айлади. У қуруқлик ва сувларнинг шоҳию пайғамбарлик фазилатларининг эгаси бўлиб қолди. У ўзи умид этганидан ҳам зиёдроқ иқболга, яъни абадий баҳтга эришди. Үз кишиларига бу аҳволидан хушхабар етказиб, уларнинг барчасини бу иқбол

билан баҳтиёр айлади. Шундан сўнг ҳалқ бу музaffer шоҳни ҳаким ҳам, валий ҳам, набий ҳам деб биладиган бўлди.

Қўрқа-писа борилган сафардан йўловчилар шодлик билан қайтмоқда; кемалар эса сира тўхтамай йўл босмоқда эди.

Кемаларнинг суръати шу қадар тез эдики, уларга нисбатан самовотнинг айланишини суст деса бўлур эди. Юришлари шу даражада кескин эдики, ўтган ерида излари қолар эди. Шундай суръат билан икки йилчалик йўлни бир йилда босиб, жазирада ташлаб кетган кишиларининг хузурига етиб келди. Бу азиз-аржуанд шоҳнинг ташрифи билан унинг висолини кўрган ҳалқ ниҳоятда мамнун бўлди ва қувонди. У манзилда бир кун тургач, иккинчи куни яна юришиб, соҳилгача бўлган сувни кечиб, баҳт-саодат блан қирғоққа қадам босди.

Сувдаги азоблардан Искандарнинг вужуди бетобу мижози — табиатида саломатлик ганимат даражада поёб бўлиб қолган эди. Унинг хәлига шу бевафо дунёни ташлаб кетмоқ керак, деган фикр келиб қолди. У ўз эътиқодидаги йўлга ҳалқни унади ва мамлакатни қандай идора қилиш кераклиги ҳақида маслаҳатлар берди. Үз аҳволи ноҷорликка тушиб қолмасдан илгари, элу юртларнинг амиру сultonларига йўл-йўриқлар кўрсатди. Унинг тузуми билан иш тутган шоҳлар етии юз йилча ҳукмронлик қилишлари мумкинлигини, бу давлат ва салтанат уларнинг қўлида қанчадан-қанча авлодларга ўтгани ҳолда, бевафо фалак уни тортиб ололмаслигини баён айлади.

Бу масалалардан хотири жам бўлгач, кечаси-кундузи тинмай юришни давом эттирди. У хаста вужуд билан от сурар, аъзойи баданининг оғригидан ниҳоний инграр эди. У данитда шундай тез, шоҳкин ва жадаллик билан от сурар эдики, унга ҳеч ким столмас ва ҳамроҳлик қилолмас эди. Саратоннинг ёндирувчи ҳароратидан олам ўртапар, сувлар қайнар — жўш урап эди. Қуёш алантасидан ер шундай қизиган эдики, бу нарса ҳавоини ҳам ҳаддан зиёда иситиб юборган эди. Иссиқнинг ўта зўрлигидан ерлар ёнар, кишининг оёғи ерга тегса фарт бўлар эди.

Искандар ўз аргумогини ортиқ чоптиrolмай қолди, зеро, бу иссиқ унинг бемор жисмидан тоб-тоқатини олган эди. У танасида қувват қолмаганини, юришга илож-ва имконияти йўқлигини хис қилиб, отини тўхтатди ва шамол ўзини тупроққа ургандек, қизиб ётган қумлоқ устига ўзини таппа ташлади. Бетоблиқдан жисмida ҳарорат бўлгани туфайли тамом аъзойи-бадани титрар эди. Унинг остига

бирон нарса солингунча туришга тоқати етмай, оғриқнинг зўридан ўзини ерга ташлади. Ўша ерда бир эски куҳа (қадимги уруш асбобларидан бири) бор эди, уни ёзиб, Искандарни ўшанинг устига олиб ётқизишди. Ҳаммаёқ жазирама офтоб бўлиб, у чўл ҳаддан зиёда қизиб кетган эди. Шу сабабдан бемор устига кимдир ўз қалқонини соябон қилди. Бу саркарданинг қалқонини ясаган уста уни бошдан-оёқ олтин суви билан зийнатлаган экан. Шоҳ бир замон ўзининг тақдирни ҳақида фол очдирганида, ҳаётининг ниҳоятида, яъни ўлими олдида, унинг ётган ери темири, осмони — олтин бўлаҗагини толеъ аҳкомида ўқиган эди. Дарҳақиқат, шоҳ ҳозир ўзининг ётган ери темири осмони олтин бўлганини кўриб, ишнинг бошқача эканини фаҳмлаб қолди ва беихтиёр кўзидан аламли ёш тўкиб, ана шу ёш билан жонидан қўlinи ювиб, ҳаётдан умидини узди.

Эй, соқий! Бодани келтиру дунё ташвишини қўй. Менга видолашув қадаҳини тўлдириб бер! Бир дам сен бу майхонани ганимат бил! Ҳадемай бевафо фалак сен билан бизнинг ҳам паймонимизни тўлдириб қўяди.

Эй, муганий! Кўйлаб, бизни шодлантири! Агар у кўйларинг видолашув оҳангуда бўлса, яна яхни! Борди-ю, ашууланг учун муғли байтлар керак бўлса, Навоийнинг шайдойи шеърларидан айт!

Эй, Навоий! Бир маҳваш соқию унинг ёнида бир ашулачи созандани тоң-да, ичиб, ўзингни унутадиган даражада сархуш бўл! Агар бир нафас шоҳликни истасанг, шундай мастликдан яна ҳушёр тортишини ўйлама!

LXXVII

Жаҳон базми соқийларининг ҳаёсизлиги шундаки, улар умр пиёласига ажал заҳрини қўйниша. Гофил билан огоҳ орасидаги тафовутни кўрмаслар ва умр ботининг ботонлари вафосизлигидаким, ҳаёт дараҳтини ажал тиги билан кесиша. Гадо билан шоҳнинг фарқини қилмаслар

Бу дунёда абадийлик деган нарса йўқ, эй кўнгил; бу дунёдан вафо тама қилма, эй кўнгил! Жаҳон ўзи нима деган нарса? Агар билсанг, у бир каттакон кесак. Иложини топсанг, бу кесакдан этағингни узоқроқ тут. Бу кесак ҳам сувнинг ичида гарк бўлиб ётиди, уни чуқур ва кенг денгиз ўраб олган. Унинг уч тарафи сув билан туташ, тўртдан бир қисмигина сувдан ташқарида туради. Ернинг сув ичида турган қисми ниҳоятда покиза бўлиб, ундан

киши этаги булғанмайди. Аммо сувдан ташқаридаги тўртдан бир бўлагидан эса дилингга гард қўниши — озор ётиши эҳтимолдан холи эмас. Бу балчиқ билан гард ичида яшашга унча қаттиқ умид bogлама, бундан узоқланни тараддудини кўравер. Кимки бу балчиққа ботса, ундан қутулиб чиқиши имконияти йўқ; кимки бу гард ичига оёқ қўяркан, унинг тўзғогидан на кўзини оча олади, на табиати равшан бўлиб юради. Масалан, подшоҳ Баҳром Гўр балчиққа ботдию чиқолмади; қиёматгача ётдию туролмади. Кайхусрав ҳам ерга кириб, гойиб бўлди; аҳли жаҳондаги барча мамлакатларни олиб, ундаги денгиз ва олтин-кумуш тўла конларни эгаллаган бўлса, жаҳон ҳам уни дарду ғамга гирифтор айлаб, нима берган бўлса, ҳаммасини қайтариб олди-да, ўзини ҳам ҳалок қилди. Агар бирор шу гапларининг маъносини тушунишни истаса, узоққа бориб ўтиришининг кераги йўқ. Мана шу Искандардек улуг мартабали шоҳнинг ўзини олайлик. У шоҳгина эмас, ҳикмат илмининг буюк олими эди; у валийлик, набийлик даражасига ҳам кўтарилди. У қайси ишга қўлини узатган бўлса, уни қўлга киритмай қўймади. Қайси иқлимни олиш учун синоҳ тортган бўлса, у иқдим эгалари қанчалик қаршилик кўрсатмасин, барибир, уни фатҳ этиб олди. Қайси даштда жанг жадал қилиши учун саф тузган бўлса, у ердаги душманларнинг кулини кўкка совурди. Бу санаганиларимиз ҳамма шоҳларнинг қиласидаги ишлари дейлик. Аммо у яна шундай ишлар ҳам қиласидики, ҳеч ким бу каби ишларни қиласмаган. Каюмарс давронидан то ҳозиргача ўтган шоҳлар даврида ҳар хил, ранго-ранг давлатлар ўтди. Некин Искандар яна шундай ишлар қиласидики, бундай ишлар биронта шоҳга муяссар бўлган эмас. Жумладан, у етти иқлимни бошдан-оёқ қўлга киритди; ер юзининг ҳамма бурчакларини босиб ўтди. Жаҳоннинг етти ерида подшоҳлик тахти-салтанатини қурди. Ундан сўнг, яна денгизларни фатҳ этиш учун наҳаёнга юриш бошлади. Бу юришда еттида очиқ денгиз ва ўн иккимингта жазирана олди. Бундан бошига, яъжувлар қаринисига сад-гов чекдики, бу ерда амалга оширган ишларни шарҳлашга ақл ожизлик қиласиди. У яна коннот жисмларини ва ундаги харакатларни кўздан кечириш мумкин бўлган «Сутурлоб» ва «Ойнайи жаҳоннамо»ларни кашф айлади. У илм-фан соҳасида шундай мубаффақиятларга эринидики, жаҳондаги мамлакатларининг биронтасида очмаган тилемими қолмади. Бундан ташқари, қанчадан-қанча мисли йўқ доно-ҳакимлар унга дўёт ва ҳамроҳ бўлдилар. Бу олимларнинг тафаккурлари илмнинг энг баланд чўққилярини

ҳам қамраб олиб, ҳар қандай жумбогни илм кучи билан ҳал қилишга қодир эдилар. Жаҳонда бундай шоҳликка эга бўлиш, шоҳликкагина эмас, бу каби билимлардан хабардор бўлиш кимга мусасар бўлган? Яна бунинг устига валийлик билан қўли баландлиги, валийлик у ёқда турсин, пайғамбарлик хусусиятига эга бўлиш жуда улуг мартаба эмасми? Қачон одам боласи бунчалик даражага эга бўлгапу, қачон бундай улуғ одам дунёга келган?

Шундай одамга ҳам бу паст дунё вафо қилмади: вафо қилмагани майли, жафо қилди-да, жафо билан ҳам кифояланмади.

Жафо деган нарса шундай беомонки, у ҳатто одамни беморлик тўшагига ётқизиб қўяди, ётқизиб қўйгани ҳам майли, бечоранинг жонини ҳам олмоқчи бўлади. Дунёда энг хор бўлган ва эзилган кишилар ҳам вақти келса ниҳоятда азиз бўлиб кетади, яъни уларнинг вужуди ажал уйқусига асир бўлиш олдидан беморлик тўшагида ором олади. Лекин бу паст фалак Искандардек зотни шундай вақтда ажал қўлига топширдики, бунга ҳайратланмаслик мумкин эмас. Фалак уни дашту тоғларда от чоптириб, ўз ватанига бориш умиди билан кетаётган пайтида йиқитиб, танасини қора тупроққа булгади. Чарх уни исча вақтлар ватандан жудо қилган эди, энди онасидан ва бир исча оқбадан ёрларидан ҳам бир умрга жудо қилди-қўйди. Буларгина эмас, бир қанча севимли қариндошлиарини ҳам, бир исча фарзандларини ҳам ташлаб, ер юзини ва денгизларни кезиб, айрилиқ ўтида кўйиб юрган пайтларида кўнглида соғинич ва муштоқлик алангаси тутён урар эди. Бугун уларни кўриш умиди ва завқи билан тўлиб, елиб-югуриб кетаётган, энди мурод-мақсадимга етдим, деб хурсанд бўлиб турган пайтида, ўлим ўти жонига аланга солиб юборди. Фалак Қасоскор душман сингари чўгдек қизиб ётган қум устида, балиқ қовурилгудай ҳароратда унинг жонига чанг солди. Шундай пайтда унинг бошида на бир мунис маҳрами ва на мушфиқ ҳамдами бор эди. Ажал уни шундай дашт-биёбонда бемор ва потавон ҳолга солиб, зор ва хор қилиб, хаста жонини олмоқда эди; ҳеч қандай дори-дармон, муолижка кор қилмай, юз хил дарду алам ва армони ҳасрат қатл этиди Искандарни!

Қачон ва қаерда бўлмасин, ҳушчёр ва ҳайратомуз кимсаларга бу ҳодиса ибрат бўлгай. Қимки бу дунёга хирс қўйиб, уни ўз ҳабзига олишга қасд қиласр экан, бу афсона унинг учун старли танбеҳдир.

LXXVIII

Луқмон бу дунёга алоқадор нарсалардан қочиб, ҳазинадек бир вайронага чекинди. ва минг ийлдан сўнг фалак аждаҳосидан унга ҳам оғат етди

Эшитишимча, Луқмон ўз ҳаётини бир вайронада бекиниб ётиб ўтказган экан. У худди ганж — ҳазина сингари бузук вайронани макон айлаб, иссиқ-совуқдан кўп қийналар ва ранжу машаққат чекар экан. Истиқомат қилиб турган жойи ёғин-чочин пайтида ва жазирама офтобда унинг жисмини ёполмас, устига пана бўлолмас экан. Еши мингга етгунча шу тарзда ҳаёт қечирибди. Шунда бир одам ҳайратланиб, ундан бу савонни сўраган экан:

«Эй, ўз билим ва донишинг билан ер юзига нур сочган зот! Нима сабабдан жаҳоннинг айш-ишратига, роҳат-фарогатига қизиқмайсан? Ажойиб қошоналар қуриб, унда нашъу намо билан ҳаёт қечириш ўрнига вайронага кириб, бир бурчақда дунёнинг барча лаззатидан маҳрум ҳолда яшайсан? Бунинг боиси недир?»

Шунда ҳаётнинг иссиқ-совуғи, аччиқ-чучугуни тотиб қўрган пир мана бу жавобни айтган экан:

«Узоқ замондан бери қоронги вайронада кун ўтказишимнинг сабаби, бойқуш сингари кечалари ҳам ҳар нарсани кўришга кўзимни ўргатишидир. Зараар ва оғатларни даф этиш учун шундай қилдим. Мол-дунёга ҳеч қандай рағбатим бўлмаганининг боиси шуки, у ҳам мени ғам-кулфатга гирифтор қилмасин, дедим. Эътибор қилиб қарасанг кўрасанки, бу дунёдан бош олиб кетиш чогида, ушбу вайронани ҳам мендан тортиб олади бу пасткаш фалак. Ниҳоят йўқлиққа қадам қўйган чоғимда менга шу бузук хароба ҳам насиб бўлмай қолади. Кимки дунёга хирс қўймаса, жаҳоннинг ранж-машаққатидан ҳалос тошиши осонроқдир».

LXXIX

Луқмон ҳакимдан бир одам, бунча илмингга боис қимдур, деб сўрагани ва Луқмоннинг жоҳил одамларга ишорат қилгани ва ундаи одамлар қилган ишнинг тескарисини тутгани ҳақида

Луқмон ҳакимдан бир одам сўради:

— Эй, билим билан кўзларни равшан қилган доно! Сен яшаган асрда илм ва билими сеникига баробар

келадиган кипи йўқ эди. Модомики шундай экан, бу қадар беҳисоб ўйларни сенга ким ўргатди? Бизга ҳам айтсанг!

Луқмон деди:

Мен донишманд кишиларга яқинлашмадим, яъни мен билимни билармой кишилардан ўрганмадим. Мен билган дунё илмларининг ҳаммасини олимлардан эмас, жоҳил кишилардан ўргандим. Яъни билимсиз — жоҳил кишилар қандай ёмон-пожӯя ишларни қилган бўлса, мен шуларнинг аксини тутиб, ёмонликдан омон қолдим. Жаҳонда жаҳолатни — билимсизликни ўзига касб қилиб олган кишиларнинг ишини аксинча олиб борган одам яхши ва билимдои одам бўла олади...

LXXX

Искандар жони ажал исказидаги ҳамиши қалам қултириғидек (полдек) зўрга лиқиллаб тураркан, онасига васиятнома ёзиб, ўз ўлими учун аза тувиши манъ этгани, ундан сўнг ҳаётининг номасини қазо қўлига топширгани ва ҳамроҳлари унинг тобутини Искандарияга олиб борганлари. Онасига ул мактуб этиб, ўтири тувири ҳарисига пешвуз чиққани ва ўғли гўдаклигига бешик ичидаги ухлаб ётганидек, тобут бешиги ичидаги ҳам ўйғонмас ўйқуга толганини кўргани ва кўйкиси чоқидек ер кўйксини ҳам чоқ этиб, уни тупроқни топширгани ҳақида.

Бу ҳақда фикр юритган тарихчи гапни мана шу хилда ниҳоясига етказди:

Шоҳ ўз ахволига назар ташлаб билдики, ҳаёти қуёшининг ботиши чоги яқинлашди. Кетиш чоги келганини, жаҳондангина эмас, балки жондан ҳам кечиш чоги келганини аниқ билди. Дунё шоҳи шундай қаттиқ кунда ажал пиёласидан заҳар ичишга мажбур бўлди. Ўлими олдидан онаси эсига тушиб, юрагида шундай бир ўт туташдики, бу алам зарби билан кўзини очиб, ҳамроҳларига термилди ва ажал нафасидек совуқ бир оҳ тортиди. У онасига нома ёзиш учун котиб, қозоз, қалам келтиришларини илтижо қилди. У ўлими олдидан васиятнома битирмоқчи эди. Гавҳардек қимматли сўзлар билан қалам тебратувчи моҳир котиб дард-алам саҳифасини очиб, Искандарнинг айтган гапларини батамом ёзди.

Бу саҳифа дард мактуби бўлиб, унга ёзилмиш хатлар алам ҳангомаларидан иборатдир. Бу хат ибтидо ва интиҳоси йўқ бўлган таңгрига шукур ва миннатдорчилик билан

бошланди. Бу нома файз ато қилувчи, инъом-эҳсон берувчи, балки ҳалойиқни йўқликтан бор этган ҳаллоқи олам ҳамдида эди. Одам баданига жон гавҳарини берувчи ва яна охирида ўз берганини қайтиб олувчи; денгиз ичига гарқ бўлиб йўқолганига ҳам раҳбарлик қилувчи; биёбонда ўлганга ҳам мададкор бўлувчи; гадоликини шоҳлиқдан азиз қўрувчи; жаҳон шоҳларини бир пулчалик қадр этмовчи; кимининг мижозу табиатини дардманд қилиб яратган бўлса, уни чўлу биёбонларда ҳам хор-зор айловчи (бундай кишилар ўз қазоси этиб қолганини билиб, кўзи очилганда, унга на шоҳлиги ва на салтанати асқотади); ҳар бир қазою қадарида не-не ҳикматлар яширганини ҳеч бир ақл ва тафаккур эгаси фаҳмломайдиган; йўқдан бор қилувчи, абадий ва ўзгармас улуғлик эгаси олло-таолога шукурлару ҳамд-сано, миннатдорчиликлар изҳор этиб бўлгач, қуидагича васият бошлиди:

«Бу хат мендан, жони азобда қолган, ажал қўлида пажмурда ҳолига келган Искандардандир. Бузилган танамининг япони, вужудим бебаҳо лъялисиининг кони бўлмиш онамга сўзим шуки, мен сени кўндап-кўп айриликларга ташлаб юрдим, сендан йироқ кетиб сени қийнадим. Боншимга беҳуда андиша ва орзулар тушиб, олами бошдан-оёқ фатҳ этишини ўзимга ният қилиб олдим. Нимани ўйлаган ва хаёл қилган бўлсан, ҳаммаси хом ва ҳаммаси ҳавасга ичилган май каби бефойда экан. Аслида эсимни танигац, ақл миямга ҳарорат берган кунидан бошлаб сенга ўғиллик қилсан, яъни сенга худди қулдек хизмат қилсан бўлар экан; аслида сенинг останаиг тупроғига айлансанму, унинг отини мен шоҳлик деб билсан бўлар экан. Менинг бу баҳт-иқболимга фалак ҳасад билан қаради, кўролмаслик қилди. Энди ўлар чогимда пушаймон бўлиб, ўзимни ўзим ўлдирганим билан нима фойда? Фам билан эзилган болангдан рози бўлмасанг, бу дармонда — бечоранинг ҳолига вой, юз қатла вой! Мен сенинг амр-фармонингга бўйсумаган бўлсан ҳам, лекин сен менинг бу илтимосимни қабул эт!

Шу мактубим сенга бориб этишини билан менинг қаламим нималарни тасвирлаганини ўқиб, тушунарсан. Ишонаманчи, буни ўқигач, кўнглини чил-чил бўлиб, ҳаётингда бир қиёмат-қойим қўноријлангандек бўлади. Лекин сен жаҳон кишиларининг энг доноси ва эл-улус васиятларини бажо келтирувчи бўлганинг туфайли, қазо пешанамга нимани ёзган бўлса, сен ҳам менга ўхшаб, шу тақдирга рози бўлгил! Мендан умидингни узиш чорасини кўргил, уми-

дингни узгач эса, дилингни тангри иродасига боғла! Юзингни уриб кўкартирма, кўкарған юзингни сочингдек оқартирма! Йиғи-зоринг билан мотам можаросини бошлаб, оламни ғам тунидек қаро қилма! Қуёш сингари ичингни ўртантариб, тонг сингари ёқангни чоқ этма! Саргайган юзингга, қуёшдан тараплан шуълалар каби оқ сочингни ёйма! Бошқа оналар каби ўғлинг мотамида юзларингни юлма! Агар сабр этишга тоқатинг бўлмаса, бундай ишга қувватинг вафодорлик қилмаса, ҳиммат билан катта маъррака тузиб, унда турли-туман ноз-неъмат ва овқатларни муҳайё қилиб, ҳамма ёқса жар солдириб, катта-кичик одамларнинг барчасига хабар етказдириб, мамлакат кишиларини хонадонинг айвонига йигиб, у меҳмонларни дастурхонингга таклиф эт. Уларнинг ҳаммаси даврада ҳозир бўлгач, олдиларига ош тортишини буюр. Халқ олдига овқатлар тортилгач, улар энди ейишга қўл узатай деб турган пайтларида, бир жарчи жар солиб, бу одамларга айтсинки: «Бу ошлардин шундай одамлар есинки, бу кўхна дунёнинг эски биносида унинг тупроққа кўмилган кишиси бўлмасин!» Бу гапларни айтгач, дастурхонингга қараб кўр-чи, биронта одам ион-ошингга қўл узатармик? Агар шу вақтда бирон кимса шу овқатларингдан таювул айласа, унда сен ҳам менинг мотамим билан азиат чекавер. Агар бордию ҳеч ким ҳеч парсага қўл урмай, овқат ейишдан бош тортса, маълум бўладики, ҳеч кимининг ўлмаган ва тупроққа кўмилмаган кишиси йўқ. Бу дунёдаги ҳаёт ўзи шунақа эканлигини билгач, бу ишдан ўзингни хulosha чиқазиб ол-да, менинг гамимда алам тортишини, оҳ тортишини бас қил, дунё кишилари билан ҳамдард бўлиб, ўзингни овунтири. Сен қанчалик табаррук ва баҳтиёр киниларнинг сарвари бўлганингда ҳам бари бир улардай сен ҳам тангрининг бандасисан. Банда деган доим итоаткор бўлиши, тангридан бошига нимаики келса, тан бериши лозим. Тангрининг буйруги нима бўлса, сен ҳам шунга розиу, бошингга қазо-қадар не кунни солса, унга хурсанд бўл. Мен хоҳ яхши, хоҳ ёмон эдим, умрим омонлик бермай, бу дунёдан қўзимни юмдим. Агар қўлимда мақсадим нақдинаси бўлмаса ҳам, бари бир пушаймон бўлишимнинг фойдаси йўқ. Агар сен бир печа кун умр кўриш имкониятига эга бўлсанг, тангри буорганларини адо этишдан гафлатда қолма. Лекин гоҳо баҳтиёрлик соатларингни ҳам ҳақиқий мақсад йўлида, тоат-ибодат билан ўтазишини унутма. Ўшандай пайтларда бу ўлган гарифингни ёд айлагил, дуо бирла руҳимни шод айлагил».

Искандар онасига айтмоқчи бўлган васиятларини ёзib

тамомлаб, хатнинг охирини «вассалом» сўзи билан тугатди. Сўнгра қоғозни тахлаб, мактубни элчига топширгач, яна қўнглида қолган муддаоларини ҳам баён айлади:

«Ҳеч қаерда тўхтамай, кечаси-кундузи демай юриб, онамга шу мактубни элтиб беринг. Иккинчидан, ҳозир менинг офтобим сўниб, қуёшим юзига қора булат ёпилгач, бошим устида кўп йиғи-сиғи, дод-вой қилиб, жаҳонни мотамзадалик билан хароб айламанг. Менинг танимни тобут ичига солиб, кеча-кундуз демай жаҳлу жадал билан юриб, Искандария шаҳрига олиб боринг. Тирикликада истиқоматгоҳим бўлмиш у жой ўлганимдан сўнг мозоримга айлансин. Лекин мени тобутга ётқизган пайтингизда, ёқут тешигидан ипни чиқазиб қўйилгани каби албатта бир қўллимни тобутдан чиқазиб қўйинг. Токи ҳалойиқ бу қўлга ҳайрат қўзи билан, ҳайрат қўзи билан эмас, балки ибрат қўзи билан боқиб: «бу панжалар саф тортиб, ер юзини ўз қўлига олган эди; бутун дунёдаги мамлакатларнинг ҳаммасини, қуруқликада ва сувда бўлган барча лаълу гавҳарларни шу кафтига киритиб олган эди. Энди ажал қўли бу дунёдан қўчиш погорасини қоқиб бўйнига абадийлик томон жўнаш бошвоғини солгач, мана энди бу қўллар дунёдан шол кишининг қўлидай қуруқ, чинорнинг япроқсиз бутогидай бўм-бўш кетаётир», — десинлар. Бу ҳол одамлар учун бир ибрат мактаби бўлиб, дунёни эгаллаш машгулотидан қўлларини тортсинглар».

Шоҳ ўз сўзини шу ерга еткургач, гапиришдан тўхтади ва қўзини ҳам абадий юмди. У бу дунёни бошдан-оёқ олган эди, энди у дунёни ҳам олиш учун юриш қилди. Унинг тилсимланган танаси тупроқда қолиб, жони етти қабаб осмонга томон парвоз қилиб кетди. У ердан қўкка томон сафар айларкан, ер билан осмонни остин-устун қилиб юборди. Дунёни кезиб юрган ажал қуюни олам юзини гард-тўзон билан қора қилиб ташлади. Шоҳона дараҳтнинг боши эгилиб, тожи ерга тушиб, таҳти юз пора бўлиб кетди. Бу аҳволдан мухрининг ҳам юзи қорайиб, у ўз юзини бошдан-оёқ тириаб ташлади. Ур-ийқит шамоли илм-фаи варақларини пора-пора қилиб йиртиб, ундаги билимларни учирив кетди-да, халиқа фақат қораси қолди... Фан-ҳикмат аҳллари — олимлар китоблардек қора либос кийиб, илм сингари сиёҳга бурканиб олдилар. Муросасиз фалак бу фожиани қилиб, одамларнинг бошига қиёмат қунини солди. Ахир, бутун жаҳон халқи ёқасини йиртиб, дунёни ўз нолайи-зори билан бузмоқда эди. Баногоҳ, бу хил қиёмат юз бериши туфайли, ер-қўкка чиқиб, фалак ерга тушиб, бутун борлиқ остин-устун бўлиб

кетди. Ер осмонга ўхшаб бошини эгіб турар эди. Осмон билан ер чайқалиб кетди, чайқалибина эмас, бошдан-оёқ құзғалиб кетди. Шу орада, тасодифан, бир оз тинчлик юз беріб қолса ҳам ўша ондаёқ у йүқолиб, яна қий-чув бошланиб кетар эди. Эл-улус фалакнинг бу каби жабр-жасынни күргач, бу мотамдан ҳовури күтарилигунча эзилиб-түкилиб йиглади, нолаю зор қилди. Кейин шоҳнинг васиятларини эслаб, оху фигонни тарқ этдилар ва жаҳон шохи қандай фармон айлаган бўлса, шунга амал қилиб, тобутни тайёрлаш, унинг зеб-зийнатини ўзи айтгандан ҳам зиёда қилиб бажариш ишига киришдилар. Сўнгра узоқ сафар чогида одамлар ўтириб — ётиб борадиган қажавага мурдани ортиб, шоҳ буюрган томонга қараб, йўл олдилар.

Илгарироқ бир киши васиятномани олиб бориб, онаси-ни ҳангомадан хабардор қилди. Она бу кутилмаган ҳолдан воқиға бўларкан, Рустамидан ажралган Золдан ҳам баттарроқ ахволга тушиб, эс-хушини ва ақлини батамом йўқотиб қўйди; унинг руҳсиз қуруқ танаси қолган эди. У мусибат ва андухнинг азобига бардош беролмай, кўксини чок-чок қилиб, ўзини ҳалок этмоқчи бўлди. Лекин хатнинг мазмунига риоя қилиб, азобланашётган жонига тасалли берди. Ниҳоят, Искандар қандай наанд-насиҳат ёзиб юбор-гаи бўлса, унга қулоқ солиш ва амал қилиш фойдали эканини фаҳмлади. Лекин ўзини қўлга ололмас, васият мазмуни унинг миясида турмас эди. Оҳ-воҳ қилиб, жаҳонни ўртагиси, жаҳоннигина эмас, тўққиз қабат осмонни ёндиригиси келар эди. Яна тагин шоҳ айтган насиҳатларни эслаб, кўнглида заҳар тўла косаларни сипқарар эди. Шу дарду гам ўтида ниҳоний ўртанишидан, пинҳоний қуиши-дан жаҳон ёнар эди. Бунинг ҳам фироқ алангасида аъзойи-баданидаги томир ва асаблари куйиб, қуриб қолган сўнгаклари кулга айланар эди.

Она шундай оғир ахвolda экан, бутун дашту чўлларни қорага бостириб, Искандарни олиб келдилар. Улар шоҳнинг тобутини елкаларига кўтариб олган ҳолда ҳар қадамда жон фидо айлаб, йўл босар эдилар. Номусли она бу ҳолатни фаҳмлаб, юрагидан чақмоқ сингари бир ўтли оҳ тортди. Сўнгра белини боғлаб, қўлига асо олиб, йўлга тушаркан, оҳ уриб фалакни ёндириди. У ситамдийда зўрга қадам босар, фалак эса хижолатдан бошини қуиि солиб олган эди. Келганлар онанинг бу қора кунини қўриб, ҳаммалари беихтиёр фигон тортиб, фарёд чекиб юбордилар. Она йироқдан ўғлининг тобутини кўраркан, чарх унинг умр озуғини узиб — парчалаб ташлагандек бўлди. Бечора ҳалқнинг фалакдан шуичалик фириб еганини кў-

риб, фаришталар ҳам дод-вой солиб, галаёнга келдилар. Шоҳнинг онаси тобутга яқинлашаркан, девоналарча фарёд чекиб, зор-зор йиглаб, деди:

«Хуш келибсан, эй, азиз меҳмон! Шу қариган чўри сенга қурбон бўлсин. Ер таги саройида ётиш сенга муносиб эмас эди, сен бизни бу ерда қолдириб, гарибликни ихтиёр айладинг. Сенингдек покиза нур учун асли қора тупроқдан иборат бўлмиш бу дунёда янаш нолойик экан-да! Сен жанинатдаги боғ-бўстонларни мунаввар қилиб, фаришталар шабистонини ёритишиг керак экан-да! Ҳар бир нарсани ақл тарозисига солиб қўрувчи одам бу ишга тан беради. Агар сен шу билан шодлансанг, майли, шодлигингга биз ҳам қўшилишимиз, ризо бўлишимиз зарур. Лекин менга фалакдан, тез суръатли юлдузлару бепарво дунёдан ниҳоятда оғир зулм бўлди. Сендан илгарироқ у дунёга мен йўл олмадим, у ерда жанинатдан сенга бир тузукрок жой тайёрламадим. Фалак бадфеъли билан шундай галати ўйин қўрсатдиги, бу ўйинда қўёш ботиб, кампир осмоннинг ўзигина қолди. Агар мен хозирги жудолик кунини қўриш эмас, ўйлайдиган бўлсам ҳам бунинг оғирлиги мени ўлдириган бўлур эди. Бу фожиани мен тушимда қўрган бўлсам ҳам ўша ондаёқ юрагим ёрилар эди. Мана, энди тўсатдан бундай кулфат жонимга тушди; бу бало сели ҳароб бўлган жисимимни босди. Агар мотамимни очиқ қила олиш имкониятига эга бўлсам, бу гамларнинг шиддатларига чидашим мумкин эди. Қани эди оқ соchlаримни ёйиб ўқирсан! Гоҳ ўзимдан кетиб, гоҳ ўзимга келиб бўзласам! Юзларимни парча-парча қилиб ўйсан, зъфарондек саргайган юзларимда лолазорлар пайдо қилсан! Қани эди ёқамни чок-чок қилиб ташлашга қўлим борса! Танимни қора мотам кигизи билан буркай олсан! Шундай нола чексамки, Исрофил суридек ҳаммаёқда қиёмат қўпорилса! Фарёдимдан осмон қабатларига футур етса! Сенинг тобутинг олдида заиф жонимни бериб, жисминг устига ўзимнинг кучсиз танамни ташласам! Қани эди, шундай тадбирлар билан фалак зулмидан гуссага тўлган кўнглимни қутқариб, ўглим кетидан мен ҳам кетсан! Лекин жонимнинг азоби, абадий гам-аламларим шундан иборатки, ҳовурдан чиқадиган даражада мотам тутолмадим, жонимни бериб, орқангдан боролмадим. Ўзингдан илгари хатинг, ёзган васиятноманг келиб қолди. Нималарни илтимос қилган бўлсанг, шу топшириклиарингни бажаришга мажбур бўлиб қолдим. Қанчадан-қанча уқубатлар, ранж-машақватлар тортиб бўлса ҳам сенинг буюрганларингни ижро қилмасликка ҳаддим йўқ.

Ахир, бу хат ҳоқон ва ё Рум қайсари хати эмас, балки Искандарнинг номаси эди. Вужудимда бўлган тоза гавҳар қани?! Еру сувларнинг шоҳи бўлмиш Искандар қани?!»

Она шу хилда гаплар айтиб йигларкан, ҳалойиқ ичига қиёмат тушиб кетди. Ҳамма оҳу фигон тортиб, йиги — зор билан шоҳ ётган жойга томон оқиб келар эди. Ниҳоят унинг танасини олиб бориб, худди руҳни танага киритгандек, қабрга киритдилар. Қора тупроқнинг бағрини ёриб, унинг ичига қуёшли кўмдилар. Охир қуёшининг қора тупроққа ботиши, бу кўхна дунёнинг расми-одатидир. Қора тупроққа унинг оқ танасини кўмгач, юз туман зеб-зийнат билан унинг мақбарасини безадилар. Осмон қўкини унинг устига қабрпӯш айлаб, неча кунлаб фигон ва нолаю зор қилдилар. Ниҳоят ер бағрига ўҳшаб кўнгиллари совиб, кўнгилларидаги ҳавас тошлари синиб, қанчалик йиглаганлари билан муродлари ҳосил бўлмай, қайгу-аламларига ҳеч қандай даво тополмай, ҳаммалари бир-бирларига тасалли бериб, қазо ҳукмига рози бўлиб, сабр йўлини тутдилар.

Эй, қосагул! Ғам ва аламлар юрагимни сиқиб юборди. Менга бир қадаҳ тўла лола ранг май келтир. Мен уни бир симириб ичай-да, ўқириб-ўқириб йиглай.

Эй, муганий! Кел-да, фигон кўйини кўйла, бузилган кўнглимини янада буз. Зеро, бу мотамхона дунё фироқ дарди билан бизни мотамга солди ва ғамга гирифтор қилди.

Эй, Навоий! Бу жаҳондан вафо кутма, фақирлик йўлини туту, дунёдан умидвор бўлма. Кимки фақирлик ва камтарлик йўлини тутса, шундай одамгина жаҳоннинг ғам-кулфатини тортмайди.

LXXXI

Етти ҳакимнинг Искандар онасига таъзия билдиришга келгани ва ҳар бирни дуо ва мадҳ-саносига ўзгача иборат либоси кийдириб, жилва бергани ва таҳсин ва оғарин маҳвашларига ўзгача сўз гавҳари таққани ва она ҳам етти фалак (олим) қошида баҳр-дунё кампиридек ўзини паст тутуб, уларга узр-маъзират ошкор қилгани

Бу дунё мотамхонасида йиги-зор қилувчи ўз нолалари билан одамларнинг жигарларини шундай тешади:

Искандарнинг ҳаёти охирига етгач, онасининг қўзига дунё қоронги бўлиб қолди. Шоҳ қандай васият ёзиб юборган бўлса, иффат-паноҳ бону (она) унга тўла амал

қилди. Унинг бу хилдаги ишини дунёда ҳеч ким қилмаган эди. Бундан хабардор бўлган яқин-йироқ қишиларнинг ҳаммаси қойил қолиб, онага юз туман оғарин изҳор қилдилар. Уларнинг барчаси унинг мотамзада кўнглини кўтаришга, ҳаддан ташқари оғир гамини сўрашга келдилар. У кечаси-кундузи, тангри тарафидан гуноҳи маърифат қилингани шоҳнинг мақбараси ёнида ўтирас эди. Шунда дунё бонуси, яъни Искандарнинг онаси ёнига етти илм дарёси бўлмиш етти доно ташриф буюрдилар. Бону эса уларнинг қадамини табаррук билиб, ўз ҳузурига қиришлари учун руҳсат этди. Бу етти денгиз ҳозир бўлгач, жаҳон ҳудди осмондек ҳаракатга келди. Бону буларнинг ҳурматлари учун оёқка турди, уларнинг ҳаммаси ўтиргач, ўзи ҳам ўтириди. Улар бир лаҳза сукут қилиб ўтирганларидан сўнг, биринчи бўлиб Афлотун сўз бошлаб, деди:

«Ҳаммага маълумки, бону билимдонлиқда замон қишиларининг маликасиdir. У қишига бизнинг панд-насиҳат қилишимизнинг, сабрли бўлишга ундашимизнинг ҳожати йўқдир. Зеро, у қишининг ўzlари ҳозирги замоннинг энг оқиласи ва ақл бобида ҳалойиқнинг устозидирлар. Лекин биз фақат дуо қилиш билан қараб турмоқчи эмасмиз, ҳаммамиз бундан сўнг у қишига фармонбардору ҳар қандай хизматларига тайёрмиз. Гавҳар денгизга чўкса ҳам бор бўлсин, қуёш ер тагига ботса ҳам қайтиб чиқсин. Бонуга бизнинг сабр беришмизнинг ҳожати йўқ, чунки сабр қилиш ҳақида шоҳнинг ўзи ҳат ёзган. Ахир шоҳ ўз васиятида нималарни маслаҳат берган бўлса, бону уларнинг ҳаммасини ортиги билан амалга ошириди. Бону замонамизнинг энг нодир қишиларидан бўлиб, шер аёлдирлар, йўқ, янгишдим, юзлаб мард шерга баробардирлар. Ажал бонунинг шундай ўғилларини олганда ҳам қазога розилиқдан ўзга ҳеч нарса демадилар. Умидимиз шуки, тангри бу ғам ва андуҳнинг бирига минг яхшилик ато этгай!»

Доно Афлотун ўз сўзини тугатгач, Суқрот ҳаким муңдоқ қалом изҳор қилди:

«Эй етти иқлимининг бонуси ва ақл эгаларининг энг яқин маҳрами бўлмиш онаҳон! Сен камолотга етган жаҳон шоҳи бўлмиш ўғлингни йўқотдинг, ҳамиша худо ёринг бўлсин. Ақидан баҳрасиз одамга насиҳат таъсир этмайди, ундайларга оқиллар насиҳат ҳам қилмайдилар. Қазодан келган нарсаларга розилик бермайдиган, рози бўлини у ёқда турсин, жазаъ-фазаъ қиладиган; оёғига тикан кириб қолса, охи ўқи билан осмонни тешадиган; агар этагига

гард қўнса, унинг учун зору иолалар қилиб дунёни бузадиган одамларга эсиз насиҳат, тангридан имамини келса рози бўлиб, шукр этадиган кишигина ҳақиқий дононодир. Сен бу бобда энг етўк — баркамол одамсан, ҳақ таоло билим ва донишингни заволга учратмасин!»

Сукротининг ҳикмати тугагач, гапириш павбати Балиносга етди. У қўзларини ерга таслимона тиккани ҳолда, таъзим билан сўз бошлаб, дуо қилгач, тубандаги фикрларни баён этди:

«Етти иқлиму тўрт унсурдан, яъни тупроқ, сув, ўт ва ҳаводан иборат бўлмиш етти атою тўрт аю сенингдек ҳушёр ва доно қизни яна тополмаса керак. Илохи бу даҳр — дунё сендан маҳрум бўлмасин! Ҳамма ҳалқ бир оғиздан айрилик додгининг дарди мушкиул эканини тан олади. Бу дардга кимки чидамсизлик билан жазаъ-фаъазъ қиласа, унинг гами баттар оғирлашади, қазога рози бўлгани учун оладиган мукофоти ҳам, мусибатнинг савоби ҳам йўқолади. Сенинг ақлинингда ҳақиқат нури бор, бу — тангри марҳаматидан нишонадир. Биз ишонамизки, сен бундан сўнг ҳам муносиб ишлар билан машгул бўласану, аммо иомуносиб ишдан қайтасан!».

Балинос шу билан сўзини адо қилиди-да, ундан кейин Буқрот сўз бошлади:

«Эй, гусса чекишида тог каби вазмин бону! Оғирлик ва сабрлиликнинг бутун спофатлари сенда мавжуд экан. Сабринг арқонини худо узун қилиб яратган экан, унинг узунлиги янада ортсии. Шуни унумаслик керакки, ҳаракатда бўлган ҳар бир нарса ниҳоясига етгач, албатта тўхтайди. Чавғонининг зарби билан отилиб кетадиган конток ҳам думалаб бориб, охирда тўхтайди. У контоккина эмас, кечакундуз худди контокка ўхшаб саргашта кезувчи тезюар осмон ҳам бир қумас бир қун ҳаракатдан тўхтайди ва бу тўхташ билан ўзини йўқотади. Одамии ҳам, одамгина эмас, балки дунёдаги барча нарсани ҳам шуларнинг бири ҳисобла. Кимгаким азалдан ақл ёр бўлса, шу ақлнинг мададида бундай ишларни тушунади. Йоз туман шукрлар бўлсинки, ҳақ таоло сени ақл ҳазинасидан баҳраманд қилган!»

Буқротининг иборалари охирига етгач, билимдон Ҳурмус дуо билан сўз бошлади:

«Эй, гулесиз қолиб, ҳазонга айланган боғ! Еруг нуридан айрилиб қолган чироғ! Биласанки, боғ ичида гул очилиб бўлгач, ниҳоят боғбон ундан кўнгул узади. Чироқ базм бўлаётган жойни қанчалик ёритмасин, бари бир, (базм тугагач) унинг ҳам куни қораяди. Дунёнинг хосияти шу

бўлгач, одамлар доим бир мақомда жамъ бўлиб яшамай, тарқаб кетадилар-да. Бунга куйиб-пишишининг фойдаси йўқ, фойда у ёқда турсин, зиёндан бошқа нарса йўқ. Сенга тангри билимдонлиқ ато айлади, ўзининг насиҳат-гўйлик фазилатини берди. Сенинг ўзининг панд-насиҳат таҳсилига эгаси, сенга ақли етуқ бўлмаган одамгина насиҳат қиласди».

Ҳурмус сўзини тагатгач, ер ўпид, тезда Фарфунюс путқ бошлади:

«Эй, илм-химмат фазилатларидан баҳраманд, сўзи гавхар, бебаҳо зот! Сен ҳозирги кунда шараф конининг дengizисан, бироқ сенинг гавҳаринг йўқолган. Лекин худо яратминиң дengizлар ичида ўз дуридан жудо бўлмаган бирорта дengiz борми? Шунингдек, дунёда қайси кон кавланмади-ю, унинг бағри чок бўлиб, гавҳари йўқолмади? Бу қадимдан расми одат бўлиб, оллоҳнинг суннат ва қондасидир. Бу гапларни сен ҳаммадан яхши биласан. Ақл сени шу дараҷада муҳтарам қилганини, тутган ишларнингга ҳамма билармон кишилар қойилдирилар. Сенга ҳақ таоло шундай фазилатларни багишлаган экан, бунга кўпдан-кўп шукр қилишининг вожибидир».

Фарфунюс йўл-йўриқ кўреатиб бўлгач, Арасту қимматли фикр бунёд айлади. У қўзларидан ёш тўкиб туриб, шундай юракни тирновчи сўзларни гапирди:

«Бу ахволдан менинг кўзим дур каби ёш тўқмоқда. Кўн гапларим бору, аммо уларни айтольмайман. Сенга насиҳат қилиш менга мақбул ва муносиб эмас, менинг ўзимга юзлаб киши панд-насиҳат қилмоги даркор. Мен насиҳаттўй эмасман, бунинг устига, эс-ҳушимни гам асир қилиб олди. Сенинг дарду гамингни юпатай, бу поёни йўқ мотамингни сўрай дейману, аммо нима қилаик, сўрашга тилим лол, юрагим ошифтаходир. Гам-кулфатни кўтарида боғумизга ҳақ мададкор бўлди. Барча бу кишидан сабоқ олмоги керак. Бу киши бизчалик ҳам қуйиб-пишиб, ўзини изтиробга солмади: дард ўтида кабоб бўлмади. Ичлари гунчадек таҳ-батаҳ қон бўлгани ҳолда, ҳалқ орасида юзлари кулиб турди. Қазонинг ҳар қандай ҳукмига тан бермаслик, ҳақ таолонинг лутф-марҳаматига ишукурчиликдир. Бонумиз тушунчасига бирон хатар етиб қолмаса, иомувоғиқ сўзларни тилига ҳам олмайди. Бонунинг бу иқболини тангри янада баланд айласин, ҳар вақт хушбахт ва хуштоле бўлсинлар!»

Шундай сўзлар билан ақл-хуш эгалари тасалли бериб, бонулиниг гамини енгиллатдилар, хаёлини жойига келтирдилар. Буларниг таъсирили пафаслари уни хушга кел-

тириб, ниҳоний яраларига малҳам бўлди. Уларга узр айтиши зарурати билан тилга кириб, етти конга бир вайронга шундай ҳазина тўқди:

«Бу мотам ғами менга нисбатан сизда кўп, чунки Искандар мендан кўра сизга яқин эди. Унинг ҳоли-аҳволи сизларга маълум; қанчалик билим ва камолоти борлигидан сиз хабардор эдингиз, сафар қунларида сиз унга ёр, ватанида истиқомат қилган пайтларида эса сиз унга гамхўр улфат эдингиз Мен, у сизнинг шоқингиз эди, демайман, йўқ, у сизнинг меҳрибон дўстингиз, дил-ҳоҳингиз эди. У ҳар бирингизни ошкора ҳам, махфий ҳам икки жаҳондан-да ортиқ кўрар эди. Сиз ўз дўстингиздан ажраб, ғамгинмисиз? Унинг ҳажру фироқида мотамдамисиз? Тангри бу ғамингизни бошингиздан кўтарсин, оғир мотамингизни ўзи дафъ айласин! Агар Искандардан барчамиз ажраб қолган бўлсак ҳам, лекин бир-бировимизга ҳамдардмиз. Бу кулфат юз бергандан бўён сўзлашни ҳавас қилмаган, сўзлаш учун нафас ҳам чиқазмаган эдим. То таним умрдан қувват топиб турар экан, сўзламаслик учун оғзимга сукут муҳрини босай, деган эдим. Аммо сиздан ҳамдардлик аён бўлгач, ҳамдардлардан ажраш, уларга қўшилмасликни ўзимга муносиб кўрмадим. Сиз мени беихтиёр сўзга солдингиз. Ахир, киши ёнида ҳамдарди бўлгач, сўзламасликка ихтиёри қоладими?»

LXXXII

Билаги кесилган одам ҳикояти шуки, унинг қўлига туҳмат тиги тўсатдан ҳужум қилди ва ўз дардкашлари олдига етгач, кесилган қўлини баланд кўтарган ҳолда, ув тортиб юборди

Эшитишимча, бир бечора одам бўлиб, фалақ унинг бошига кўп ранж ва хор-зорликлар солган экан. Бу етмандек, бошига яна қаттиқ кун тушиб, туҳмат билан унинг қўлини ҳам кесдилар, бу зулм унга жуда ҳам ўтиб кетдию, аммо у индамай, ҳеч кимга дод-вой қилмай, югуриб бориб, кесилган билагини бутун қўлига олгани ҳолда, ҳалойиққа ҳеч қандай илтифот қилмай, жўнаб қолди. Бу воқеадан хабардор бўлган кўнгли пок бир одам ҳайрон бўлган ҳолда аста — индамай унинг ортидан эргашди. У орқадан, қорама-қора кузатиб борар, бу ҳолнинг нима билан тугашини билмоқчи бўлар эди. У ҳалқдан четга чиқиб, узоқлаб кетди (бундай пайтда ҳалқдан узоқроқ

бўлган яхши, албатта). У девоналарча қадам ташлаб борар эди, шу орада бир вайронага етди. Бу ҳаробада қўллари худди шуникига ўхшаб ноҳақ кесилган бир қанча дардманд аламзода кишилар бор эди. Юраги гамаламга тўлган одам уларнинг олдига етгаңда, худди юрагига ништар санчилгандек бўлиб, кесилган билагини итқитиб, додлаб юборди. Бунинг аҳволини кўриб, улар ҳам дод-вой солишиди. Сўнгра буларнинг ҳаммаси бир-бировлари билан қучоқлашиб, шундай йиги-зор қилдиларки, оҳнолаларидан олам юзи қаро бўлди. Шунда бу ишни билмоқчи бўлиб, пусиб юрган ҳалиги одам бу азабозликин кўргач, фаросат билан тубандаги хуросага келди:

Бу зулмга учраган одам, ҳалиқдан четлаб бориб, ўзига ўхшаб зулм кўрган кишилар билан ҳамдард бўлди. Агар бирор ўзига ҳамдард кишини топса, яшириб юрган дардиди пинҳон тутмоқнинг зарурати ва имконияти қолмайди.

LXXXIII

Икки ҳамдард бир-бираига нима сабабдан улфату ва икки ҳамжинс бир-бирининг сұхбатидан нима учун завқиёб

Билимдон кишилар ҳамжинс одамларнинг бир-бировига ўхшашлиги сабаби ҳақида шундай фикрларни айтганлар:

Кишилар дастлаб, хулқ ва табиатлари ҳамда толеъ юлдузлари бир-бирларига мос келиши туфайли ҳамжинс бўладилар. Булар асли тугма характерлари жиҳатидан мос ва мувофиқ бўлишлари сабабли ҳам бир-бирларига табиатни яқин бўладилар. Аслида буларнинг иккисини бир юлдуз парвариш қиласи, айни шу юлдуз иккенини табиий бир жозиба билан бир-бировига boglайди. Яхшиликми-ёмонликми, нимаики у юлдузга таъсири кўрсатса, айни одамнинг баҳт-иқболининг соҳиби ва тарбиятқунандаси бўлгани туфайли ўша юлдузда юз берган ҳодисанинг таъсири бу одамларнинг ҳаётида ҳам акс этади. Толе юлдузига шоду хуррамликми ёки дарду ғамми, нима таъсири этса, бари бир ҳамжинсларга ҳам озми-кўпми шундан насиба тегади, яъни ҳамжинслар роҳатларини баробар баҳам кўрадилару, ранж-машаққатда ҳам бир-бирларига ҳамдард бўладилар. Бошлирига тушган бир хилдаги ҳолат — буларнинг бир-бираига бўлган муносабатини янада оширади, бир-бираига янада яқинлаштиради. Икки дўстнинг бошида бир хилдаги кайфият содир бўлгач, булар беихтиёр бир-бировларини истаб қола-

дилар. Шу хилдаги икки зор булбул ҳамовоз бўлади, шу каби икки қумри ҳам доим бирга парвоз қиласди.

Хоҳ ваҳший ҳайону қуш бўлсин ва хоҳ инсдину жин бўлсин, барибир, иккиси ҳамжинс бўлса, бир-бирларига шу хилда яқин ва дўст бўладилар.

LXXXIV

Фалакдек баланд мартабали шаҳзода мадҳидаким, у қуёш билан ой бир-бираига яхинлашгач тугилган баҳт юлдузидир ва у, сарв билан гул қовушганда очилган сўзловчи тунчадир. Достоннинг ибтидосини сultonни соҳибқирон мадҳида бир неча дурағионлик билан музайян қиммоқ ва ҳикоянинг дебочасини давронимиз Искандари ҳамд-саносида гүхаррэзлик билан безамоқ ва ҳоирда шаҳзода мадҳини насиҳат била тугатмоқ ва қадимий етти ҳаким билан Искандар ҳикматларини унга ошкор айламоқ ва сўнера бу достонни ёзувчининг ўз таъби билан яратган икки оташин лаътини унинг қулогига лойиқ ва икки оқ дурри-гавҳарини унга равон эшитилиши учун мувофиқ назмга солмоқ ва ниҳоят, дуо гавҳарлари билан достонни хатм — тамом қиммоқ

Шукрлар бўлсинки, баҳтим ишимга ривож бериб, бу шоҳона китобни безаб тутгатдим. Китоб ибтидосини алиф билан бошлаб, охирини мим ҳарфи билан тамомладим. Яъни бу достон охирига етди; бошланган бу тарих сарангом топди. Тез айланувчи осмон мададкор бўлиб, Искандар ҳақида фикр юритдим. Агар салтанат таҳтларини олувчи Искандар ўз тоҷу таҳтини бу дунёда қолдириб кетган бўлса, бу воқеадан аҳли жаҳон дард-аламга туимасин, чунки унинг ўрнига ўринбосар пайдо бўлгач, нима ташвиши бор? Ахир Искандар сифат Абулгози Султон Ҳусайн ҳамма шоҳларнинг мумтози эмасми? У бутун дунё ҳалқларининг қўриқчиси, қўриқчисигина эмас, иккинчи Искандаридир. Агар Искандар ойина ясатган бўлса, бунинг юраги ҳар қандай сир учун ойнадир. Агар у бутун хазиналарни тилсим қилиб қўйған бўлса, бунга ганиж хазиналарни сарфламоқ қисмат бўлди. Агар у илм соҳасида журъат қўрсатган бўлса, бу ҳар бир ишни таваккал ва дадиллик билан амалга оширади. Агар у ўз душманларини маҳв этмай тинчимаган бўлса, бу — душманларига ҳам ёмонлик истамайди. Агар у ҳар бир мақсадни фикр қилиш билан юзага чиқазган бўлса, худо бунга ўткир фикр ҳам, тиф ҳам ато айлади. Агар у тириклик суви

учун от сурган бўлса, бунинг ҳар бир сўзи оби ҳаёт сингари ҳаётбахшдир. Агар у яъижуқ фитнасига қарши сад чеккаи бўлса, бунинг мулкига бостириб киринг ҳеч кимининг ҳадди йўқдир. Агар у уруш — талаш билан олами олган бўлса, бу, агар бир камбагал истаса, унга олам беради. Агар ундан насл қолмаган бўлса, худо бунга ўн олти фарзанд ато айлади. Булардан биттаси нурли қуёшдек бўлиб, бунинг қутлуг номи ҳар бир достоннинг бошида зикр этилмишdir. Иккинчиси эса юз хил яхшилик билан дунёга келган бўлиб, «Фарҳод ва Ширин» достоним унинг номигадир. Маълум бўлсинки, қолган ўн тўртласини поклик ва озодаликда ўн тўртта маъсум гўдак деса бўлур. Булардан иккитаси набира, қолган ўн иккитаси ўғил бўлиб, уларнинг ҳар бирига юзлаб шоҳ ва шаҳзодалар қўял бўлса арзиди. Бу ўғиллар давлат осмонининг ўн икки буржи ва баҳту шарафийнинг дурри-лаълиларини сақлайдиган ўн икки сандиқдирлар. Буларнинг ҳаммаларининг умрлари узоқ бўлени, оталари бўлмиш буюқ шоҳнинг мартабалари бундан ҳам зиёда бўлсин. Ҳаммалари, хусусан, номлари тилга олинган шаҳзода мурод-мақсадларига етсиллар. Унинг юзи — гўзаллик базмининг жилвағар шамию, қадди салтанаат богининг сарвинозидир. Яхшилик, лутғ-марҳамат унинг жисмидаги жон ва жононаси: у шараф ва улугворлик денгизининг дурри яқдонасидир. Унинг етти пушти дунёниш шоҳи бўлган, бутун ота-боболаридан тортиб хон ва хонзодалардир. Отаси шоҳ Фозий — Ҳусайн Бойқаро бўлиб, бу унинг кўз нури — ўғли Музаффар Ҳусайн иби Султон Ҳусайнидир. Унинг муборак номи баҳт ва зафар маъносини ифодалайди. Зотан, у бутун айб-пуксоилардан покдир. У адаб таҳтининг осмон қадар баланд мартабали қуёни, ҳаёл денгизининг покиза гавҳаридир. Унинг қаҳр-газабидан дўзах ўти даҳшатга тушади, хулқи эса жаният гулидан ҳам ёқимлироқдир. Еши кичик бўлса ҳам обрў эътибори зўр, уч кунлигида ўн тўрт кунлик тўлини ойни эслатади. Ахир шер хоҳ ёш, хоҳ катта бўлсин, унинг савлату важоҳатидан одамларнинг ҳавф-хатарда туриши табиий эмасми? Йилнинг яхши-ёмон бўлиши — баҳорнинг келишидан маълум бўлгани каби, эл — ҳалқ бунинг олами ёритувчи юзидан қўп умидвордир. Бу шаҳзоданинг яхшилик сифатларини айтиб тутгатиш, поёнига етказиш мумкин эмас. Шу жиҳатдан насиҳат йўлини тутиб, гапни дуо ва яхши тилак билан тўхтатиб қўя қолайни.

Юқорида тасвирланган ва илгари зикр қилинган тартиб билан мадҳиялардан дуога юзланмоқ ва ҳакимларниң насиҳатномаларига киришмоқ

Эй, шохсурат одамларниң озодаси ва эй жаҳон кишиларининг шоҳу шахзодаси! Барча оламнинг шоҳи бўлмиш Искандар бутун дунёни кишилари наздида худонинг ердаги сояси ҳисобланар эди. Унинг имми ва билими барча олам ҳалқларининг илм-билимларига баравару, ақл ва донолиги ҳам ўшанча қувватга эга эди. Ҳиссасига нуқул фан ва билим тушган бўлишига қарамай, яна кишилардан тинмай ўрганар эди. Ўзининг фикр ва мулоҳаза кучи кам бўлмагани ҳолда, ҳар ишда ҳаммадан маслаҳат сўрар эди. Билимдон кишиларининг панд-насиҳатларини талаб қилас, улардан фойдали маслаҳатлар олар эди. Ҳар куни ва ҳар соат у маслаҳат мактубларини кўздан кечириб, улар ичидан кўнглига ёқадиган ва дилига ором берадиганларини ахтариб топар эди. Олимларниң маслаҳатлари асосида иш кўриб, ҳар бир ишда буладан яхши баҳраманд бўлар эди. Ана шулар ҳақида бир-икки оғиз гапираман ва қандай сир бўлса, аён қилиб бераман. Буни қилишдан мақсадим, сен ҳам бу гапларни эшишиб, бу маслаҳатлардан фойдаланарсан, деган умиддаман.

Бундан биттаси Арастунинг ақлномаси бўлиб, унинг қалами билан таҳрир этилгандир. Қисқачароқ бўлса ҳам унга киришаман. Уни тангрига ҳамд-сано айтиш билан бошлайман. Зеро у ҳам ҳаққа ҳамд этиб бўлгач, Искандарга тубандаги сўзларни баён қиласди:

«Шуни унутмасинки, олам вафосиздир, шунингдек, оламда нимаики бўлса, бақосиздир, доимий эмасдир. Нима нарса бетайин ва беқарор бўлса, унга эътиқод қўйиш — ишониш яхши эмас. Бир ҳақгина боқий ва ўзгармасдир, унинг камолига ҳеч қачон завол етмайди. Сен ўзингча, ҳеч нарсага зор ва муҳтоҷ эмасман, деб ўйлайсан. Аммо билсанг, сен ҳақ олдида шунчалик бечоррасанки, доим унинг марҳаматига муҳтожсан. Тангри сенга марҳамат қиласи каби, сен ҳам эл-улусга шафқат — марҳамат қилиб туришинг лозим. Улус сенга бир бандасифат хизматкор бўлгани каби сенинг ҳам бир қодир эганг борлигини унутма. Кучениз — бечора одамларга хоҳ яхшилик ва хоҳ зугм қиласанг, кучлилардан ҳам шуни талаб эт, яъни одамларни ҳар ишда тенг кўр. Одам муҳрга нимани ўйса, муҳр босилгач, қозогза шу тушади. Бино-

барин, ўзингга номуносиб кўрган ишларни ҳалққа ҳамраво кўрма, яъни уларга қилган зулминг ўзингга қайтишини унутта!»

Афлотун айтадики: «Эй юксак мартабали зот! Ҳақтаоло сени ҳалқдан мумтоз қилиб яратди, уларга муҳтоҷ айламади. Сенинг бу шавкат — обрўларинг ўшанинг лутф-марҳамати туфайлидир. Унинг баҳшиш ва эҳсонидан сен шундай ҳашаматга эга бўлиб ўтирибсан. Агар унинг амрига итоат қилмайдиган бўлсанг, қандай қилиб сенинг мушкулинг осон бўлади? Қўшин ийгаман, уни кўпайтираман, деб эл-юртни хароб айлама. Ишни тангрига ҳавола қилас, бутун умидингни фақат аскару лашкарларга боғлама. Ер юзини худди туман сингари лашкарга бостирангу, аммо ҳақ таоло сенга зафар бермаса нима фойдаси бор? Аскар ва сипоҳни ҳам ҳаддан ташқари қийнама, уларни офат ва фалокатларга гирифтор қилма. Агар шоҳдан аскарларга азият етадиган бўлса, аскар ва сипоҳдан ҳам шоҳга шикасту зарар етиш хавфи бор. Уларнинг эркини жуда ҳам ўз қўлига бериб қўймаганинг каби жуда ноумид ҳам қилас, яъни улар бир тарафдан сенинг сиёсатингдан қўрқса, иккинчидан, марҳаматингдан умидвор бўлиб юрсин. Сипоҳ кўнглини лутф-марҳаматинг билан шоду фуқарони ўз адолатинг билан обод айла. Шу икки гуруҳ сендан рози ва хурсанд бўлса, сенинг шоҳлик салтанатинг равнақ топади ва интизомли бўлади».

Бундан сўнгра Суқрот тубандагиларни айтган:

«Сен фатҳ-ғалабани ва иқболни тангридан умид қилас. Қачонки ҳақ таоло олдида қилмишларинг дуруст бўлса, эл — ҳалқдан унчалик ташвишланишга ҳожат ийқ. Модомики тангри сени ўзининг ердаги сояси қилиб белгилаган экан, шубҳасиз, бу соянинг мартабаси улугдир. Лекин у соя элу юртга осойишталик бағишлиши, уни обод ва маъмурчилик билан безаши лозим. Бундай улур мартабанинг қадрини билишинг, шунга муносиб иш қўришнинг тараффудини қилишинг шарт. Эл-улуснинг азиятга тушувига сабабчи бўлиб, ўзингнинг яхши номингни ҳаромга чиқазма. Фуқарони ўз адолатинг билан эркин яшат, у хотиржам бўлсан ва роҳат қилиб ухлаёлсин. Улар тинч ва осойишта бўлса, сенинг бутун муддаоларини ҳосил бўлаверади. Агар фуқаро паришон ва пароқандага бўлса, шоҳлик дарахтининг илдизи бўшашибаверади. Агар қўй бўри подасига оёқости бўлар экан, чўпоннинг итҳолига тушини турган гап». Суқрот яна фикрини давом эттириб деди:

«Халқ пешонасига нима ёзилган бўлса, шуни кўради. Кишининг тақдирида бўлган нарсани дафъ этиш осон эмас, уни кўрмайин иложи ҳам йўқ. Улуглик эгаси бўлмиш тангри ўз ҳифз-ҳимоятида сақламаса, одамга на ганжхазина асқотадио, на мол-мулк. Гарчи шодликка ва буюк мақсадларга таваккалчилик билан эришиш мумкин бўлганда ҳам эҳтиётлик билан иш тутиш шартдир. Ҳаддан ташқари эҳтиёткорлик матлуб эмас, таваккалчиликка берилиб, гафлатда колиш ҳам яхши эмас. Ҳаддан зиёда серташвиш, аксинча, жуда бегам бўлиш ҳам ёмон. Ҳар бир ишда ишларнинг, воқеаларнинг яхшисига таяниш яхши. Султонлар ҳам давлат ишини шу тариқа олиб боришлири шарт бўлиб, улар учун хусусан тубандаги ишларда мўътадиллик бўлиши керак.

Фитна-фасод билан шугулланувчи иёвогар кишиларни сиёsat остига олиш, яъни уларга жазо беришда дўй-пўнисани ҳаддан ошириб интизомда сақлаш — ҳукмдор учун шартдир. Ёмонларни шу таҳлитда ҳаддан ташқари кўрқинчда сақлаш — яхшиларнинг ниҳоят дараражада осойишта яшashi учун шароит яратиб беради».

Ундан кейин Файсогурс фикр билдирган:

«Шоҳ поклиқдан баҳра олиши керак. Чунки уни тангри ўз иродаси билан шоҳ қилди. Бинобарин, унинг хотири ҳеч нарса билан ифодаланмаслиги, қалби пок бўлиши шарт. Агар шоҳнинг нияти поклиқка асосланса, унга пок одамларнинг меҳр-муҳаббати ортади. Кишининг оғзи ҳам пок — сўзи ҳам пок, кўнгли ҳам пок, кўзи ҳам пок бўлиши керак. Шоҳнинг кўнгли ҳар қандай шахсий гарраздан пок бўлиши, у халқнинг оиласини ўз оиласидек кўриши лозим. Шоҳнинг ўзи поклиқни шиор қилиб олса, халқ ичидан бўлиши попоклик ва ёмонликларнинг ҳаммаси йўқолади. Модомики ёмон одамлар нопок ишларни қилишдан хавф-хатарда бўлса, халқнинг оиласи тинч ва осойишта яшайди. Агар шоҳ ўз нафсиning сўзига кириб, бузуқ йўлларни ҳавас қилса, охирда қўнгилсизлик ва шармисорликка йўлиқади. Шоҳ бундай ножӯя ишини қилишда аввало элдан ўзига бир хавф-хатар етмасин учун ҳеч ким билмас — хилват жойни ахтаради, бу феъли бадиини элдан ниҳон тутади, лекин бутун борлиқнинг худоси бундан хабардор ва ҳозир-позир-ку. У шундай бир жой топсаки, қилган ножӯя ишини тангри ҳам билолмаса, аммо бу асло мумкин эмас».

Яна Аскалинус бундай насиҳат қилган:

«Шоҳ ўзadolati билан халқни маъмур қилиши керак. Қайси бир шоҳнинг инсоф ваadolati бўлмаса, унинг

мамлакати обод бўлмайди ва халқи фаровои ҳаёт кўролмайди. Агар шоҳ зулмкорликка қўй чўзар экан, зулмуйига катта энин очилади, деяверинг. Унинг ўзи мамлакат халқига унча зулм қилимаса ҳам, лекин айрим золимлар зулм қиласа-ю, бу индамаса, яна баттарроқдир. Шоҳнинг одати яхшилик бўлса, халқи ҳам шунга одатланади; ёмонлик бўлса-чи, халқи ҳам ёмонлик йўлини тутади. Агар ярамас одамлар тўйи-тўйи бўлиб, маст-аласт юрса, яхши ва нокиза одамларга бениҳоя заар етади. Агар ёшлар учун мактаб эншиги беркиладиган бўлса, катталар ҳам ўзларининг тўғри йўлларидан адашадилар. Бундай пайтда энг яхши одатларга ҳам халал етади, исломга ҳам, динга ҳам раҳна тушади. Бинобарин, шоҳ адолатни ўзига шиор қилиб олиши, зулмкор кишиларни тубан тутиши, уларга ҳеч қандай кун бермаслиги лозим. Халойиқ адолаттага асосланган интизом билан яшаса, шоҳ иккни дунёда азизу мукаррам бўлади».

Бундан кейин Ҳурмус гамхўрлик билан мана бу хилда ҳикматни фикр билдирган:

«Шоҳ халқнинг эҳтиромига сазовор бўлини учун у саҳоватли бўлмоги зарурдир. Лекин енгилтабиатлик ва мақтанчилик билан қилинган ҳар бир сарф-харажат саҳоватга кирмайди. Бирор заруратдан тилаб келган иайтда берилган нарсалар ҳам саҳоватга кирмайди, саҳоватли одамлар уни саҳоват демайди. Бирордан бир нарсанни тилаб олиш — метни билан ҳа-ҳа қилиб қаттиқ тоидан лаъл-ёқутларни ажратиб олишдек машаққатлидир. Саҳоват шундан иборатки, меҳри дарё шоҳ ўзининг кўнгиги кўзи билан назар қилиб, аввало аскарларни озиқ-овқат билан старли таъминлайди, уларнинг даъво қилиши учун ҳеч қандай ҳақини қоайдирмайди; сўнгра, ишчи ва марди корларнииг ҳақини старлича беради ва охирда халқда ҳам озми-кўими, инъом — мукофот берса бўлади. Бу кейинигиси ким оч ва муҳтож бўлеа, шунга озиқ-овқат ва керакли яроқ беришдан иборатдир. Мақтанчилик ва ўзини кўрсатни учун берилган маблаг хоҳ юз туман ва хоҳ бир чаца бўлсин — саҳоватга эмас, иерофарчиликка киради. Шоҳ нимани сарфламоқчи бўлса, мана шу тарзда сарфлаши лозимки, бу киши мартабасини яида улуглайди».

Искандар айтадиги:

«Қайси шоҳга тангри бир мамлакатни ато қилиган бўлса-ю, у жаҳонгирлик хайлига тушиб, бутун дунёни фатҳ этини ҳақида яхни тадбир ўйласа, у ҳар йили шу иннорқасидан юрини, иккни қуни бир жойда туриб қолмас-

лиги керак. Кимнингки муддаоси жаҳонгирлик бўлса, у бирон жойда ором олиб ётмаслиги керак. Қўшин тортиб дунёга юриш қилиш отир иш бўлса ҳам, лекин қўшин тортмай туриб, оғирликни бартараф қилиб бўлмайди. Агар шоҳ қийинчиликни енгиш йўлида шижоатли бўлмас экан, у ҳеч бир ишда ботир шерга ўхшаб галабага эришолмайди. У ўзига тобе одамларнинг ва аскарларнинг тартиб-интизомли бўлишини истаса, аввало, ўзи тўғри сиёсат юргизиши керак. Агар ованини яхши сарашкомлаб қўлга киритиш умидида бўлса, урушда қўшин сафини мақсадга мувофиқ тузга билиши шарт. Шоҳ ўйин-кулгига майшатга берилмаслиги, фикри-зикри доим шоҳлик ва давлатни идора қилиш билан банд бўлиши лозим».

Искандар билан юқоридаги етти олимнинг фикрларини ниҳоятда тўғри, соглом деб эътироф этмоқ керак. У олимларни осмондаги етти порлоқ юлдуз ва ёки хаддан ташқари катта осмон деса бўлади. Нафаслари муборак бўлмиш дононлар фикр этиб, сенга юқоридагича саккиз жаннат очдилар. Бечора Навоийга келгандা, у дуодан бўлак нима ҳам дейиши мумкин? Лекин шунига қарамай, унинг икки оғиз сўз дейиши муддаоси бор:

Бири шуки, шариат қўлини баланд тутиб, ҳамма ишни шаръий қонун-қоидага асосла. Мана шу йўл билан талаб отини ҳар томонга қараб чоптириб борсанг, икки дунёдаги муродинг ҳосил бўлиб, пайтамбар юрган жойлар сенинг ҳам манзилинг бўлади. Иккинчиси шуки, ота-онангга хизмат қилиб, буларнинг иккисига қуллук қилишни ҳақиқий фарз деб бил. Агар бу дунёни ҳам, охиратни ҳам топишни истасанг, яъни бу дунёда салтанат билан, у дунёда роҳат билан яшашини истасанг, ҳақ таолонинг розилиги шу иккисининг розилиги билан бўлади, ризогина эмас, ҳаққа етишининг энг яхши йўли ҳам шудир.

Сўзим тугади, энди камтаринлик раесини адо этиб фотиха қилайн. Илоё Искандарнинг сўzlарини, у забт этган етти иқлимини, яъни унинг ҳадсиз-ададсиз мулкаларини бизнинг шоҳга ҳам насиб айла, унинг дуоларини мустажоб қилиб. Шу хилда бизнинг озод, эркин шоҳимизни ҳам, унинг кўнглига яқин ва тарбиясида бўлган маргуб шаҳзодани ҳам Искандар сифат эт

LXXXVI

Улуғ мартабали шоҳга дагал сўзлар билан насиҳат қилиб,

бу сўз эгови билан унинг ишига сайқал бермоқчи бўлган камбагал, аммо ҳадри баланд гадо ҳикояти

Эшитишимча, бир шоҳга ҳеч нарсаси йўқ бир гадо ўз насиҳати билан кўп фойда етказибди. У ўзининг қимматли панд-насиҳатлари билан худди вайронадан хазина тониб бергандек бўлибди. Агар бировнинг сўзи ўликийни тирилтирадиган бўлса, унинг гапи қаттиқ-курум бўлса ҳам ҳақдир.

Давлат бошлиқларидан биттаси, бу камбагалнинг сўзлари ҳаддан зиёда қаттиқ эканини фаҳмлаб қолибди. Лекин гапиравучи гоятда ҳақир ва фақир одам эди. Шунда у давлат кишиси қаҳр-газаб билан айтибди:

— Эй, камбагал — қашшоқ! У шоҳ, сен бир гадо бўла туриб, шоҳга насиҳат қилишга нима ҳаддинг бор?

Шунда ҳалиги сўзлари маъноли исонафас одам дебди:

— Гарчи мен ҳас каби ҳақир, пазар-ногирон одам бўлсан ҳам, агар сенда сўздан маъно олиш қобилияти бўлса, менинг ўзимга эмас, сўзимга боқ! Гап-сўз ўз мазмуни билан худди тоза дурдек қимматли бўлса, гапиравучи садафдек паст бўлишининг нима зарари бор?

Агар менинг гапларим ўткир, маъноли бўлса, қаламим учидан ўтдек ёлқинли сўзлар тўксам; ўзимнинг қанчалик мухтоҷ, ҳолдан тойган даражада нимжон ва фалакнинг тепкисидан ниҳоятда эзилган бўлишнимнинг нима аҳамияти бор? Сўзим покиза, тўғри ва ҳақ бўлгани туфайли, қаттиқ гапиришдаги адабсизлигимни ювиб кетар, деб ўйлайман!

LXXXVII

Машварат-мажлисда гапиравчига аҳамият бергунча, унинг айтган гапига кўнгилдан жой бермоқ керак ва сочилаган жавоҳирдан муносибини термоқ керак

Ақлли ва тафаккур соҳиби бўлмиш одам ақл нури билан оламни ёритади. Унинг бошига баъзи сабаблар билан бир мушкул иш тушадиган бўлса, бу ҳақда ўз дўстлари билан маслаҳатлашади. Агар уларнинг тушунчаси, бирмунча камчилик ва нуқсонлардан қатъи наээр, тўғри бўлса (гайб ишининг уни маълум бўлмагани каби, фикрларнинг қайси бири тўғри эканини билиш ҳам қийин), булардан бири ақл билан кўнгилга маъқул тушса, нима бўлса ҳам ўшани қабул қилмоқ керак. Илм ахллари ҳар ишга ақл ҳакамлик ва далолат қилгандагина қадам қўйди-

LXXXVIII

Бу, җокимсурату дарвештабиат, иеми Ҷарвешу, улуши җукумат иши бўлмиш инимизга рад этиб бўлмас насиҳатдир

лар. Лекин гайб илми номаълум бўлганидан, иш ўнгидаи келмаса, кишиларни маъзур тутмоқ лозим. Аммо кўпчилик бир бўлиб, маслаҳат вақтида ҳар қандай чигал масалани ҳам тўғри хulosалаш мумкин. Фикр юритишда ҳар ким ҳар хил бўлади, баъзан икки кимсанинг гапи икки хил бўлиб чиқади. Шунга қарамай, бир қанча кишилар бирлашиб, бир нарсани муҳокама қилганда, ҳар қайсиси икки-уч оғиздан гапирса ҳам жавоҳиршунос одам шу гапларнинг ичидан ишнинг режасини топиб олиб, бир хulosага келиши мумкин. Биттасининг фикри бошқаларнига нисбатан устун чиқиб, шуни ўз ишига асос қилиб олиши мумкин. Иш мана шундай кенгаш — маслаҳат билан тўғри йўлга тушгач, ҳар ким ўзига керакли гавҳарни йигишиди. Лекин баҳт-иқболдан баҳраманд одамгина у пок гавҳарларнинг қадр-қимматини билади.

Бу дурларни мен жаҳонга ва юлдузлар ўрнига тўққиз қабат осмонга сочдим. Умидим шуки, шоҳ ва шахзода бундан хабардор бўлсалару, ҳам баҳра олсалар экан! Бу гапларни озода шоҳ ҳам ва шахзода ҳам ўз қулоқларига олсалар. Лекин мен шошилиб, тез бозорлик қилсаму, улар харидорлик изҳор этмасалар, яъни уларнинг қулоқларига ёқмаса ва лойиқ келмаса, энг аъло гавҳар — дурри шоҳвор ерда қоларми? Йўқ! Осмон юлдузи ҳеч қачон ерда ва тупроқда қолмайди, унинг ўрини ҳар қачон кўмкўй инилуфар осмондадир. Сўз — сўзнинг қадрини билган одамники, гавҳар эса унга харидор бўлганницидир. Бугун бизнинг шоҳимиз қимматли жавоҳирларни қадрловчи табиатга эга экан, бу сўз гавҳарлари ерда қоларми? Йўқ, қолмайди! Агар у бошга зеб-зийнат бўлмаса-да, бу унга муборак бўлсин! Топганимни унинг бошидан нисор қилиб сочдим. Сўзим тамом бўлди, муҳтасар айлаб — қисқартдим.

Эй, соқий! Кўздан дурри ноб оқизадиган лаъл рангли сувни олиб кел! Мен у майдан бўшаган косага шодлик ёшларимни тўқай, чунки бу бошлаган достоним охирига етди.

Эй, мугапний! Кўнгилга роҳат багишловчи найни чал, зеро, қаламим ёзишдан тўхтайдиган бўлди. Энди най қаламимнинг куйи тўхтагач, май ичиб — маст бўлганимда бу найнинг куйини тинглайин.

Эй, Навоий! Сўз келинига оро бериб, ясантириб бўлдинг. Энди тинчиб, ором оладиган пайтинг келди. У маҳвашининг жамоли пардозланиб бўлди, энди ҳуснига боқиб, висолидан муродингни ҳосил айла!

Эй гавҳарим конининг гавҳари! Эй порлоқ юлдузим буржининг юлдузи! Сен улуглик ва балаанд мартабанг билан ҳаммага маълумсан, насабда мен билан туғинига — қариндошимсан. Бу беш хазина бўлмиш достонларнинг тилсимини очдим, яъни ёзиб тугатдим. Энди сенга ҳам бу гавҳарлардан бир қисм ажратай. Менга вақтини майхона насиб ўлди, сен ҳам у ерда бир неча қадаҳ сумургин. Ўша гавҳар деганим бирмунча панд-насиҳатлар мажмую бўлиб, қадаҳ деганим ҳам маъноси чуқур чиройли ва фойдали сўзлардан иборатдир. Сен шу насиҳатларимга баҳслашмай зинҳор-базинҳор амал қилгин.

Ҳар ишни ўриналувчи худо сени ўз тенгдошларнинг орасида улуғ мартабали ва обрўли қилди. Бунинг шукронаси учун сен ҳеч бир ғурурланмай, ўзингни камтарин тут.

Нимайики амр этилса ризо бўлгин, агар бирон нарсани билмасаңг, уни билувчини топиб сўра, ҳақ эҳсонидан мартабанг ортдими, унинг амру фармонидан бўйин тоблама. Чунки ҳақ шафқатли ва марҳаматли бўлиши билан бирга жабр ва қаҳр қилювчи ҳамдир. Модомики сени у улуғ мартабали қилиб яратган экан, бас, унинг улуғ амрини ҳам кичик билгин. Чунки агар у қаҳру гайратга юз тутса, ўйлаб кўрки, пушаймон бўлишиликнинг фойдаси бўлармикан? Агар тангри амрини маҳкам тутадиган бўлсанг, пайғамбар кўрсатмаларига эргани. Шариат йўли катта бир йўлдир, ундан адашишдан ҳақнинг ўзи асрайди. Модомики адашмайин дессанг, бу катта йўлдан чиқмагинки, тилагингга етасан.

Худо ва пайғамбар амрини камолига етказга, валинеъмат — подшонинг амрини бажо келтиришга урин. У нима ҳукм қилса, адо этмоқни фарз бил. Агар бирон фармонига сенда шубҳа туғилиб, англашилмовчилик юз бериб қолса, бу ҳақда унга арз қил. Лекин шикоят пайтида адаб шартига ниҳоятда риоя эт, зеро, адабеизликнинг самараси ранж-машаққатдан ўзга нарса эмасдир. Менга ёзган хатларингга ўхшаш палапарти гапларни уга ёзма; шодлигинг биёси пойдеворини ўз қўлини билан қазиб, бузма! Агар ҳақ сенинг улушингга амалдорлик ва баҳтиёрликни насиб этган экан, сендаги бу юқори мансаб учун шоҳни сабабчи қилиб кўйибди. Худо ўз марҳа-

мати билан шоҳни сабабчи қилмаса, мен билан сен иккита гадодан бошқа ким эдик? Шоҳ гарчи иноят пайтида лутф-марҳамат қиласа-да, лекин азоб-уқубат ҳам бера олади. Унинг қўйл остида ишловчи кишилар доим шоҳдан хавф ва умид кутган ҳалда яшашлари шарт. Бу икки ҳолатни ҳисобга олиб иш кўрган одам тинч-омон ҳаёт кечириши шубҳасиз.

Ўз амалинг юзасидан хизматингни тўла бажарар экансан, фуқаронинг ишига ҳам аҳамият беришинг лозим. Эл-улусни ўз адолатингдан баҳраманд қил, ёмонлардан яхши одамларга шикаст ва азият етмасин. Муҳтоҷ-ва бечора одамларга шафқат-марҳамат айла. Навоий ёмон бўлса, сен яхши бўл. Сени тангри анчагина раҳмдил қилиб яратган, бинобарин, бунча гапларни сенга айтиб юришнинг ҳожати ҳам йўқ. Лекин биламанки, бундай гапларни ҳар доим қайта-қайта баён қилишнинг зиёни йўқ. Замон ва давронда абадийлик йўқ, у ўзгармай, доим бир мақомда барқарор турмайди, аммо киши ҳаёти эса ундан ҳам бевафороқдир. Мен бундан сўнг бўлмаманими, билмайман. Шунинг учун бу гапларни сенга ёдгорлик учун қолдирдим. Умид қиласанки, сен буларнинг ҳаммасини шиор қилиб оласан! Икки дунёда тангри ёринг бўлсин!

LXXXIX

Бу конлар жавоҳирини ҳиммат билан назм ипига тортмоқнинг тақрери ва бу хазиналар тилсимотини истеъжом қилиб, охиригача етказмоқнинг таҳрири ва дарёдил пирнинг (Жомийнинг) равшан кўнглига бу жавоҳир ёққанининг баёни ва ҳам бу хазиналар шеър салтанатининг муқаддас шоирлари руҳларига мақбул бўлганининг тасвири

Менга бахт-давлат раҳнамолик қилиб, бу панжага («Хамса»га) имтиҳон тарзида қўйл уришга журъат айладим. Буни панжа дема, қаттиқ ҳарсанг тош де; тош ҳам дема, яхлит қилиб қўйилган бир бутун пўлат де! Зўрлар қаторига кираман, деб панжага қўйл уриш билан у панжадан ўз панжасига кўп шикастлар етказган кимсалар ҳам бўлган. Ҳаддан ортиқ зўр бериб қучанишлари натижасида уларнинг билаклари тирсакларидан чиқиб ҳам кетган. Бу панжа деганимиз — тўла хазина бўлган «Хамса» дирки, доно Низомий бунга «Беш хазина» деб ном қўйган экан. Бу «Хамса» дегани — асл дурлар хазинаси; панжа

дегани эса, офтобдан тараалган пурлардир. Кимки бунга қўлининг кучини кўреатмоқчи бўлган бўлса, ортиқча зўр бериши натижасида қўли ишқаст еб қолгаи.

Менинг қўлим ҳаддаи таниқари кучсиз бўлгани сабабли у панжка билан тортишинига ҳеч жиҳатдан тенг ҳариф эмас эди. Қўлимда қувват ва панжамда куч йўқлигига қарамай, панжама-панжка олинимоқ ҳаваси дилимни бозовта қиласр эди. Бу ҳавасни тарқ этай деса — ҳимматим қўймас, ишни бопилаб, бир зўр берай десам, қувватим етмас эди. Бинобарин, панжамга ҳасрат-надомат билан боқиб, бу панжами у панжага урар эдим. Мана шундай хаёл менинг ақл-ҳумимни ихтиёrimдан олган замонда, баногоҳ бир қутлуг овоз тубандагича ишдо қилди:

«Эй орзу ва оқизлик денигизига гарқ бўлиб, дардига даво тополмаётган одам! Ўринигдан туриб, пиринг ва устозинг (Жомий) даргоҳига бор-да, у кишининг ҳар нарена-дан хабардор жонига сигин! У кишининг дилидан астойдил дуо талаб қил, буюк ҳимматидан орзунингга мададкорлик тила! Ҳар бир бекик қулфни очишида азиз кишиларнинг дуоси қалит бўла олади».

Бу гапни эшитишм билан худди Макка зиёратига кетаётган кимсадек йўлга равона бўлдим. Мен у кишининг остонасига етганимда гўё беҳинити аълога кириб кетаётган-дек бўлиб қолдим. Остона бўлгандан ҳам фалак зиёратгоҳига, зиёратгоҳ бўлгандан ҳам малакларнинг саждагоҳига ўҳшар эди. У остоцанинг тунроғи кўзимни равшан қилиб, кўнглимни ҳам ёришириб юборди. У кишига таважжуҳ қилиб — сигиниш тўғрисида ўйлаганимда худди селдек файз оқиб кела боилади. Эшикка қўйл уришга ҳаддим етмагани ҳолда, қўйл узатмасимданоқ эшик очилиб кетди ва:

«Умидвор кишилар кирсан!» — деган овоз эшитилди. Буни эшитгач, умидим жўш уриб, ичкари отилдим. У кишининг жойи хилват эмас, юксак остонони эслатар, ўзлари эса хилватда — ёлғиз ўтирувчига эмас, Жабраил фариштага ўҳшар эдилар. уни (Жабраилни) муқаддас нур равшан айлаган, яни у нурдан яратилган бўлса, бунинг (Жомийнинг) сўзларидан муқаддас сирлар аён бўлар эди. У худди файз тонган кўнгилни эслатса, бу маскан ичида Жабраилни эслатадиган даражада тўлиқ ақл эгасидир. Мен шундай бир ҳарамга маҳрам бўлдимки, йўқ, у ҳарам эмас, ёргулик ва поклик олами эди. Мен бу ерга киргач, қуёш нури таъсирида қўздан гойиб бўлган нур зарралари каби ўзимни тутиб туролмас эдим. Мен у кишининг салобатидан истиҳола қилиб, ўзимни ҳам,

ўзлигимни ҳам йўқотиб қўйдим. Бинобарин, мақсадимни арз қилиш у ёқда турсин, нима муродда келганим ва муддаойим нималигини ҳам унугтиб қўйдим. Мен шу хилда гунг ва лол бўлиб қолгач, у кишининг ўзи исосифат сўз бошлади. Кўнглимда айтмоқчи бўлган қандай гапларим бўлса, мен гапиролмагач, ҳаммасини ўзи айтиб берди-қўйди:

«Кўнглингга туккан ниятинг мана булару, аммо қиломасмикинман, деб андишага боряпсан», деди. Мен бечорадан тасдиқ ишорасини олгач, у худди шу нарсани билишни кутиб тургандек, ишимнинг муваффақиятли бўлиши учун дуо қилиб, бутун ҳожатимни равон айлаб деди:

«Бу бир қилимагану, қилиниши керак бўлган ва айтилмагану, айтилиши лозим бўлган иш эди. Бу ишнинг қилиниши вақти-соати тангри тарафидан худди шу кунга ирода қилинган экан. Агар бу оғир иш бўлса ҳам, лекин бажарилиши сенга ҳавола этилган экан. Сен бу хазиналарга тамом юриш қилишинг, унинг тилсимотларини фатҳ этиб — очишинг керак.

Дунёнинг ҳар тарафига назар ташлаб, бутун водийю шаҳарларни кўздан кечириб, турклар ўртасида бу каби улуг ишга қўйл уришга қодир ва билимдон одамии учратмадик. Туркларгина эмас, араблар ҳам, ажамлар ҳам буни кўп ажойиб ва нодир иш деб биладилар. Дунё кишилари беш байти бир газални ижод этиш учун ўн кун тинимсиз меҳнат қиласидилар. Кўнгина нозик фикрли маснавий ёзадиганлар шоирлар орасига даранг-дурунг овозалар солиб, ҳалойиқ ичida гердайгани ҳолда, ўн йилда минг байтдан ортиқ ижод қиломайди. Уларнинг бу ёзганилари юзага чиққанда, сиёҳ билан ёзилган бу каби қора-қура нарсларнинг оламда бўлишига ҳайратланасан. Уларнинг ёзганини ким ўқиса худди қоронги кечада қолгандек машиқатга тушади. У шундай зулматки, одам ичай деса, оби ҳаёт йўқ; у шундай туники, унда офтоб нуридан нишона ҳам кўринмайди. Үндай шоирлар шеърлари билан дунёга муаттар мушк сепдик, деб мақтансалар-да, у мушклар кўнгилни қора ва кўзни хира қиласди, холос. Лекин бу ўрмонда иккита мард шер бор; бу денгиз ичida иккита шижаотли наҳанг бўлиб, бу ўрмонга кириш учун худди ўшандай жанговар шеру, бу денгизга тушиб учун ўшандай диловар наҳанг бўлмоқ керак. Ҳозирги замон кишилари орасида энг ўткир фикрли ва нозик тушунчали одам фаяқат сендерсан. Сўз санъатида сенинг шону шарафинг баланд, сўзлаш сенинг дурафшон таъбингга хатмдир. Сўзларинг бошдан-оёқ равон бўлиб, сен сўз санъатининг

паҳлавонидиреаси. Тезкор қаламигиниг маҳоратидан шунчалик умидвормизки, агар у ёзаётган найтида сўз ра-волик билан келибгина қолмай, ўзи билан бирга яна қанчадан-қанча оби ҳаётни ҳам оқизиб келиб, ер юзини ҳаётбахи сув билан тўйдирив юборади. Агар сен «Хамса»-ни ёзинга қарор айласанг, умид қидамизки, албатта мақсадингга муссар бўласан, бу бобда муваффақиятга эришасан. Эди бориб, ишингнинг режасини туз, тасвир қилмоқчи бўлган сиймоларнинг изомозига зеб — оро беришининг найидан бўл. Сенга бу манигулотингда илҳом ва муваффақият тилаймиз ҳамда дуо билан мадад бериб турмиз».

Мен потавон-бечора бу гапларни эннитгач, ўлик жисимимга гўё жон киргандек бўлди. Нутқим Исо нафасли устозининг яхши тилакларидан жон ва илҳом олгач, тасвиротга жон берни сиридан хабардор бўлдим. Сўнгра ер ўпид, у кининга қуалуқ қиягач, йўлimgта қараб равона бўларкаиман, бу ҳақда ижод қилинни, яъни «Хамса» ёзиши дилимда қатъий жазм айладим.

Ўз хилватхонамга юз умид-орзу билан етиб келарканман, завқ ва ҳузур билан қаламим учини ўткир қилиб йўндим. Қаламни маъно сиёҳдонига ботирганимда, у учидан сўз хазинасини тўка бошилади. Бошилаб кўнглим рагбати билан «Ҳайратул абброр»ни ёзарканман, у эл-улусни ҳайратга солиб юборди, «Фарҳод ва Ширин» тасвирига киришганимда, тешаварлик билан бир қанча манақибатли тоғларни қазиб — қўниориб ташладим. «Найли-Мажнун» достонини ёзганимда, уни ўқиган кўнина одамлар мажнунларча унга шайдо бўлдилар. Кейин «Сабъайн сайдир»га кўнглимни бердиму, етти қабат осмондан оғарнилар эннитдим. Искандар ҳақида отанин сўз юритарканман, уни яъжуқ қаринисига чекилган «Садди Искандар» каби буюқ ва ўлмае дедим. Ном кўйидиган ақл эгаси эса ўйлаб кўриб, бу достонини «Садди Искандарий» деб атади. Бу маҳвашлар худди ёни сарв ниҳомлари каби улгайнib, камолга етдишлар. Сарв эмас, ҳар бири бир жаният bogидек, бу бояда эсган еллар эса худди Исо нафаси сингари ҳаётбахи хосиятга эга бўлдилар. Бу достондарнинг ҳар бири латофатда юз беҳинити аълони эслатади; ҳар бириниг ичida юзлаб гўзал ҳур қизлар сайдир қиласди. Мен бу беш хазинани кашф этиб, оқ қозог устига қора сиёҳ билан ёзиб тугатдим.

Сўнгра бу қўлтозмаларни жилдимга¹ солиб, жилдимга

¹ Жиад — панка.

эмас, жоним ичига жойлаб, пирим ҳазрат Жомий тарафларига қараб йўл олдим. Зеро у зот ўз файз-химматлари ва яхши дуюо тилаклари билан менга мададкор эдилар. Йўқ, у киши мададкор эмас, ҳар ишни юзага чиқазишни буюувчи; ҳар қандай масалада, бошимга ҳар қандай иш тушганда ёрдам берувчи эдилар. У киши ҳузурига боришдан мақсадим, бошлаган ишм охирига етганини арз этиш ва ёзганимни у зотга тортиқ қилишдан иборат эди.

Лекин бу ишнинг ҳаддан ташқари, киши ажабланадиган даражада тез битгани учун ич-ичимдан хаёл сурар эдим. Ахир мендан бурун ўтган улуғ зотлар бундай асарни ёзиш учун узоқ умр сарфлаганлар. Масалан, оламдаги назм аҳлиниңгустози ва сўз санъатининг улуғ олими ва мунаққиди ҳисобланмиш Низомий Ганжавийнинг ганж-хазина деб ҳисобланган достонлари асли ўша кишининг матолари, матолари демайиц, ихтиrolаридир. У буни ёзаётган пайтда ҳеч кимга аралашмай, бир хилват жойта кириб ўтириб, ўн беш йил заҳмат чекиб, қон ютиб, бешта хазина (достон)нинг калитини топиб, юзага чиқазди; буни таҳрир қилиб, кам-кўстини тузатиб бўлгунича ҳам яна ўн беш йил умр сарф айлади. Жами чархиfalак ўттиз марта айлангандагина кўнгилларни мафтун этувчи бу ажойиботлар юзага чиқсан эди. Подшоларнинг парваришлири билан Низомий ўттиз йиллаб шу асарлар устида ишлади. Бу орада на бирон одам унга монеълик қилган ва на бу ишдан бўлак нарсага хаёли бўлинган. У ёқ-бу ёги қирқ йил деганда бу беш хазина (достон)нинг сирлари одамларга маълум бўлган эди.

Бундан кейин ўз сўzlари билан ажам ва арабни олган, асли насаби турк бўлгани ҳолда, «Хиндий» лақаби билан ном чиқазган Ҳусрав бўлса, кўп афсоналарни қисқартиб ташлаб, бу мустаҳкам қўргонни қўлга киритди. Аммо жуда кўп фурсатгача фикр-хаёл билан ўтириб, фақат шу ҳақда бош қотириш билан банд бўлди. Бунинг сарфлаган вақти эса ўттиз йил эмас, шунинг учдан бирига тўғри келади. Яна кимки бу йўлга қадам қўйган бўлса, уларнинг сарф айлаган умрини ҳам шулардан қиёс қиласверинг.

Сенга ҳеч қандай кўмак бўлмагани, устингда эл-юртнинг ҳаддан зиёда кўп ташвиши бўлгани, тонг отиб — кеч киргунча ҳалқ билан муносабатда бўлиб, ҳар нафасда юз хил можарони бошингдан кечирганинг ҳолда, бу ишни давом эттиридинг. Ўзинг ҳалқнинг тавғою ташвишидан кутулмас, қулогинг уларнинг гала-говуридан тинчимас

эди. Мана шундай машиқкатларга қарамай, икки йилга тўлар-тўлмас вақт ичида, сўзга тил киритиб, бошлаган ишларингни охирига етказдинг. Агар ҳисобдон одам ақл югуртириб, буни ёзин учун бевосита кетган чинакам вақтларнигина ҳисоблаб чиқса, ҳаммаси бўлиб олти ой мобайнида бу гўзалининг суратини намобди қилдинг, яъни «Хамса»ни ёзиб тугатдинг.

Шуғина вақт ичида бошдан-оёқ битган бу достонларингни турк тилида бўлиши янада ажойиб. Бу тия қанча нозик ва ингичка бўлмасин, ҳали етарли ишламагани сабабли сўзлашда бир қадар бенардозликлар учрайди. Ёзганинг ўзингга жуда яхши кўринади, чунки ўз сўзинг бўлгандан кейин ёмон кўринармиди? Балки сенинг наздингда жуда қимматбаҳо, салмоқдор кўринар, чунки ўз сўзинг-да, унга тўғри баҳо беролмаслигинг мумкин.

Сўз ҳам киши табъидаи яратилган бир фарзанд кабидир, фарзанд эса кишининг жони билан bogланган. Фарзанд деган нарса бировларга қанчалик ёқимесиз бўлса ҳам кишининг ўзига жуда азиздир. Бой қуш боласи қанчалик хунук ва жирканч бўлмасин, бари бир, ўз олдида товус боласи сингари жилвагардир. Қаноп дарахтининг шохи хас-хашакча бўлмаса ҳам, ундан тўн қилиб киядиган қаландарларга, у барваста сарв дарахтидек барно кўринади.

Шу сингари ўзингга жуда ҳам ёқимли кўриниган бу достонларинг ҳалқица ҳам маъқул бўлармикин ёки бўлмасмикин? Ҳар бир нарсани кашф этувчи устоз Жомий буни кўриб, мени асл ҳолдан хабардор қиласалар яхши бўлмасмикин? Аввал шундай достонларни ёзган (ҳозир юзларига ажал ниқоби ёнилган) одамлар руҳларига бу қандай таъсири этган экан? Буни кўриб, уларнинг руҳлари шодланар ёки ранжирии экан? Бу ахволлардан дили равшан пир, ўзини хабир (хабар берувчи) ва мени хабардор қилас экан. Кўнглимда мана шу каби хаёллар ва чукур мулоҳазалар билан қадам ташлаб борар эдим.

Охири мақсадим ҳал бўладиган одамнигiga етдим (лекин бу зотининг номларили ҳар доим тилга олаверишга менинг ҳаддим йўқ). Етгач, умид билан у кишининг табаррук остонасини ўпдим ва ичкари киракманман, осмоннинг еттипчи қабатидаги сидра дарахтидек шарофатли хонасининг тупрогини ўпдим. Ва сўнгра мени камина тезда «Хамса»ни жилдимдан чиқазиб, у кишига тақдим этдим. Тақдим этдим эмас, қанчаки хазина очган бўлсам, ҳаммасини у кишининг оёғи остига сочдим. Асарим бир кема, каби маърифат дарёси (Жомий) томон йўналгач, улут

дарё ўз муборак қўлини бу дафтарларга узатди. Устоз асарларимни бошдан-оёқ бирма-бир варақлаб, кўздан кечириб чиқди. Ҳар бир саҳифасини очган сари унинг илтифоти орта борди. Баъзан айрим фикрлар юзасидан савол айлар, жавобимни эшитгач, завқланган ҳолда гоҳ таҳсин ўқир ва тоҳ дуо қиласар эди. Лекин мен бу илтифотларниг юздан бирини ҳам умид қилмаган эдим. У зотнинг ҳар бир сўзидан кўнглим кўтаришлар, мурод-мақсадларим ҳосил бўлар эди. У киши занжирдек тизилиб кетган назмларим хақида сўзлар, мен эсам у зотнинг қаршисида икки кўзимни ерга тиккан ҳолда ўтирас эдим.

Ёзганларим ҳақида бўстон исидек кўнгилочар фикрлар изҳор қила-қила, у киши лутф-марҳамат қилиб, ўз енги билан қўлини елкамга қўйди. Бўлганда ҳам шунақа қўлки, уни осмонга ташланса, қўқининг юзини букиб юборар эди. Елкамга у қўл билан енг теккач, сол бўлиб кетиб, бошимдан ихтиёримни ўйқотдим. Ҳушимдан кетгач, шундай бир ҳолат юз бердики, ўз-ўзидан ўзимни гойиб қилиб, унтиб қўйдим. Ўзимни унугтан пайтимда кўзларим қаршисида кўп ажойибот ва гаройиботлар жилва қила бошлади. Шу орада бир бог-бўстон пайдо бўлиб, мен тулистойчида сайр қилиб юрибман. Унинг ҳавоси худди жанинат ҳавосидек мусаффо бўлиб, беҳицитда юрганлар у ерии орзу қиласар эдилар. Одамлар худди Байтулхарамни тавоғ қилиб айланганларидек, мен гулзордан гулзорга ўтиб, томонча айлар эдим. Шунда боянинг бир бурчагида давра олиб, сұхбатлашиб ўтирган бир тўла одамга кўзим тушди. Улардан бири мен каби гулзор оралаб, менга томон кела бошлади. Яқинлашганда қарасам, у гўзал юзлик, кўриниши дилкаш ва шоиртабнат бир одам экан. Мен салом бериб, у алиқ олгач, элчилик сабабини тубандагича бади айлади:

«Хов анов ерда мажлис қилиб ўтирган гўзал хулқли кутлуг зотлар сен билан бир нафас кўришини истайдилар», деди. Мен унинг таклифини қабул қилиб, у томонга қараб юаркаиман, унинг ўзи ким ва у ердагилар қандай одамлар эканликларини сўрадим. У киши жавоб бериб: «Улар маънавий кишилар¹ жумласидан бўлиб, маснавий усулида шеър айтган зотлардир. Ҳусусан, улар орасида «Ҳамса» ёзган одамлар ҳам бор, уларниг «Ҳамса»лари маънавий бойлинка тўла бир хазинадир. Бу жам бўлиб ўтирганларниг ҳаммаси шу каби улуг зотлар, улар сенга

муштоқ ва мунтазирдирлар. Сен менинг кимлигимни ҳам сўрадинг, эй сўзи маъноларга тўла зот! Менинг отим Ҳасандир, ҳалқ эса² — Дехлавий деб атайді. Бу танинг эшитгач, баданимга титроқ туриб, эсанкираб қолган кўнглимга ҳаяжон тушиб кетди. Ҷарров узрхонлик қилиб, у кишини яна қўчдим ва муштоқлар сингари улар томони жадал қадам ташладим. Кетаётib, Ҳасан уларниг ҳаммаларининг отини менга айтиб, бирма-бир уларниг кимлигини тушунириб берди. У мажлиснинг раёсатида садр бўлиб ўтирган уч кишини бир-бир танитиш билан баробар, уларниг қилган ишларини ҳам баён айлади:

«Ўртада ўтирган муборак жамол пирнинг тавсифини айтишга ақл тили лолдир, — деди Ҳасан. — У зот ҳазрати Шайх³, огоҳ бўл, эҳтиром айлаб, хоки даргоҳ бўл. У кишининг ўиг қўл томонида ўтирган зот жаҳон офати² Мир Хуеравдир. Иккинчи ёниларидаги эса, устоднинг ва пиринг бўлмиш Абдураҳмон Жомий ҳазратлари, яъни қаламкашлиқда сенинг юрагингта яқин бўлган зот. Илгариги иккитаси жисм бўлса, Жомий буларнинг жонидир, агар улар жон бўлса, Жомий жононларидир. Яна икки ёнда ўтирганлар ҳам шоирлар қавмидан бўлиб, бу мажлисга келмай қолган биронта ҳам аҳли қалам йўқдир. Бориб буларнинг ҳаммасига ҳурмат изхор айлаб кўриш, улар билан сўзлашганда журъат билан катта оғизлик қилма!» — деди.

Мен у нима деган бўлса, ҳаммасини қабул қилиб, тезроқ бу жамоат орасига етни учун ҳаракат этар эдим. Етишимга энди юз қулочча масофа қолганда, у мажлисда ўтирганларниг ҳаммаси бирдан ўринларидан туриб, менга томон келини учун шошилдилар. Мен эса буни кўриб, уларга томон қадамини тезлатдим. Мени улар олдига бошлаб борган одам, кўринишда — танишиша ҳам уларниг ҳар бирининг отини айтиб, менга раҳбарлик қилди. Улар Саъдий, Фирдавсий, Үнсурий, Саноий, Хоқоний, Аиварий³ эдилар. Уларни тафсилоти билан му-

¹ Шайх Саъдий Шерозий.

² Жаҳонни ларзага соглан.

³ Муслиҳиддин Саъдий Шерозий (1204—1292), Абулқосим Фирдавсий Тусий (934—1020), Ҳасан бини Аҳмад Үнсурий (балхлик, 1010 йилда вафот этган), Саноий (газнави, 1181 йилда ўлган), Афзалиддин Иброҳим Ҳоқоний — Ширвоний (1186 йилда ўлган), Авҳадиддин Аиварий (1153 йилда вафот этган).

¹ Маънавий — юксак руҳли кишилар.

фассал сифатлайдиган бўлсақ, сўзимиз багоят чўзилиб кетади.

Хулосайи қалом, ҳаммалари билан қўл олишиб қўришиш шарафига мұяссар бўлдим. Қўришиб бўлгач, улар мени келган тарафларига қараб олиб кетдилар. Тўппатўғри Шайх билан шогирдлари, яъни Низомий билан Хисрав ва яна бизнинг устод ва пиirimиз Жомий ҳазратлари ўтирган жойга олиб бораракан, улар ҳам ўринларидан туриб, бизга томон юрдилар. Хисрав билан Жомий Шайхдан илгари қадамладилар. Бу аҳволни қўриб, мен камина ҳам илгарига қараб югурдим. Шу орада пиirim қўлимдан тутиб, ҳамроҳ ва дўстлари билан таништира бошладилар. Қўзимдан беихтиёр қатра-қатра ёш тўкканим ҳолда, у зотларнинг қўлларини ҳам, сёқларини ҳам ўпдим. Жомий ва Хисрав икковлари қўлимдан ушлаб, йўлумни Низомий томон бошладилар. Мендеқ ғам асири бўлган одам — кўз ёши тўккан ҳолда, икки қўлим билан икки жаҳондек икки улуғ одамни ушлаб олган эдим. Лекин мен бу аснода ўзимни ўйқотиш даражасида эдим, бинобарин, бу икки жаҳон мени иккى қўлтиғимдан суюб олиб борар эдилар. Мен шайх Низомий билан қўришган ҳамон ўзимни муборак оёқларига ташладим. У кишининг оёқлари босилган тупроқни ўпид, қўзимдан ёш сели оқизганимни қўрган тўққиз қабат осмоннинг рашки келлар эди. Низомий шафқат ва меҳрибончилик билан қўл чўзиб, бошимни ердан кўтариб, мени ҳақ ва ҳидоят йўлига бошладилар. Сўнгра, ҳар ким ўз жойига ўтириди-ю, аммо мени аллақандай ҳаяжон бехуд қиласи эди. Шайх Низомий билан ёnlаридаги икки дўстлари ҳам ўтирганларидан сўнг, мен турганим ҳолда, эгилиб таъзим бажо келтирдим. У киши мени ўз олдиларига ўтиришим ҳақида башорат бердилар. У зотнинг хукмлари билан ўтирас эканман, яна таъзим ила эгилиб, жисмимни тупроққа тенг қилдим. Шундан сўнг, олиймақом Шайх Низомий ҳазратлари менга қараб илтифот ва меҳрибончилик билан сўз бунёд этдилар; у киши, аввало, шафқат билан ҳол-аҳволимни сўрадилар. Мен бунинг жавоби учун хурмат юзасидан ер ўпдим. Ундан сўнг дедилар:

— Эй, ўткир табъингга фалак ҳам тенг келолмайдиган, одам аҳли орасида ягона бўлган зот! Фалак сени одамларнинг энг нодири қилиб яратди, шеърият бобида эса жаҳоншумул назм эгаларининг энг қудратлilari қаторидан жой олдинг. Газал ёзишга киришиб, сўз санъаткорларига сўз айтишини ҳаром қилиб қўйдинг. Назмларингнинг шуҳрати бутун жаҳон юртларини, жаҳон юрт-

ларинигина эмас, жон юртларини ҳам эгаллади. Энди маснавий йўлида ижод қилишга киришиб, қаламингдан тоза ва бебаҳо дурлар тўқа бошладинг. Бу соҳада сен шундай муваффақиятга эришдингки, шеърларинг бошқаларнинг шеърларини пастга уриб ташлади. Сен сўз санъаткорлигида менга эргашдинг, ҳар нарсани қиладиган бўлсанг, менга мурожаат этдинг. Мен ўз «Ҳамса»мда: «Кимки «Ҳамса» ёзишни орзу айласа, сўз қиличимни ўткир тигга айлантириб, бу олмос тиғ билан унинг бошини узай», деб ваъда қилган эдим. Шундан бери қўп кишилар бу бобда ёзишни даъво қилиб, бу даъвою можаро орасида ўз бошларини йўқотдилар. Фарзандимиз Хисрав бу борада истак билдириб, ўз орзузи юзасидан бу хазинанинг қулфини оча олди, яъни «Ҳамса» ижод этди. Яна икки-уч киши фақирона машаққат билан қийнала-қийнала «Ҳамса» ёзишга муваффақ бўлдилар. Лекин сен-чи, бу йўлга қадам қўйишинг биланоқ ўзингни ҳам унутиб, ишга берилидинг. Мартабанг тогдек баланд, лекин тоғ эса сенинг олдингда тупроқдек паст бўлишига қарамай, бу ишда донишманд Жомийни ўзингга устод қилиб олдинг, мендан (Низомийдан) эса, ҳар доим мадад тилаб турдинг. Бу ишга поклик билан қўл урдинг, покларнинг арвоҳи эса сен учун йўл очиб бордилар. Сен саҳар вақтларида ҳеч нарса ёзмай, дуо ва ибодат билан менинг руҳимни шод айлангсан; бизни ихлос билан ёд қилиб, маънавий завқ олгансан ва фахрлангансан; бир мен эмас, ҳамма назм аҳлларини ҳар тонг саҳарда дуо билан завқнок этгансан. Умид-тилакларинг шу хилда беадад бўлгани туфайли, биз ҳам сенга беҳисоб мададлар айладик. Бўлмаса икки йилда битта «Ҳамса» ёзиб тамомлаш — ўтакетган хом хаёлдан бошқа нарса эмасдир. «Ҳамса» бўлганда ҳам шундай «Ҳамса»ки, у бешта гавҳар хазинасидан иборат бўлиб, сарфланиб, зоёт бўлиши хавфидан омонлик топган хазина-дир. Ундаги дур ва ёқутларнинг ҳаммаси қўздан яширилган бўлиб, на дуридан ип ўтқазилган ва на лаълиси тешилгандир. Худо сенга қандай дурлар берган бўлса, умид қиламизки, улар сенга муборак бўлгай! Ҳар ким сенга ўхшаб бир ишга астойдил киришса, шундай натижаларга эришуви ажабланарли эмас. Лекин шунча маъно хазинасини ҳақ таоло сенга пинҳоний йўл билан насиб айлади. Қайси ердаки худди шундай қўриниш ҳосил бўлса, бунинг икки хил сабаби бордир; бири шуки, сен дуо ва тилақ йўлини тутдинг-да, пир-устозларинг арзозингни қабул айладилар; иккинчиси эса, баъзи фазилатли билимдон кишилар бир иш бошлайдиган бўлсалар,

асли ишни мураббий қилади-ю, улар лоф уриб — мақтаниб юрадилар. Агар мураббий эмас, илмдон — билимдон ва ақлли одамнинг ўзи қилгандა ҳам, ўзининг тарбияткунандаси борлигини унудиб, лоф уриб юрадилар. Бу иллат сенда йўқдир. Масалан, сенинг шоҳинг ўта соҳибкамол бўлгани устига, унинг олдида молу мулкнинг унча қадри йўқдир. Унга ана шу юқоридаги икки иш, яъни арзододларни эшитиш ҳамда қўлидан иш келадиган одамларга тарбияткунандалик қилиши каби ажойиб фазилат насиб бўлмишdir. Халқнинг дарду ғамига чора қилувчи шоҳ Гозий¹ одамларнинг энг фозили — билимдонидир. Тангри унинг давлатини зиёда қилсан, мартабасини етти фалакдан ҳам баланд айласин! Унинг замонида одам дунёга келдики, сенинг қилган ишларинг одамзодининг қўлидан келадиган ишлар эмасдир.

У зотнинг сўзлари шу ерга стганда мени тез ўрнимдан туриб, бир дуо қилишларини илтимос айладим: «Сиз шоҳга ҳамду сано айтдингиз, энди давлат ва салтанати ҳақига ҳам бир дуо қилинг!» — дедим.

Ҳар бир сирдан хабардор доно, Амир Хисравга қараб: «Сен шоҳи Гозийни мадҳ айла! — деди.— У сенинг шеърларингдан кўнглина байтларни ҳам ёдлаган, уларнинг таъсири муборак табиатига ҳам сингиб кетган. Сўзингдан кўнгли мутаасир бўлгани каби дуо ва нафасинг ҳам унга асар қилас, иншооллоҳ. Сен дуо қилгин, бу ердаги фазлу билим эгалари «Омин!» десинлар, биз ҳам «омин!» дейлиқ, деди ва йўл кўрсатувчи устоз, ахли фазл одамларга мурожаат қилиб: «Сизлар шоир бўлганингиз каби, у ҳам хуштабъ шоҳдир, ҳозир унинг ҳақига фарзандимиз Хисрав дуо қиласи, иншооллоҳ, ҳақ, унинг тилагини мустажоб айласа! Сиз ҳам жону дилингиз билан «Омин!» денгиз! Кўз ёши тўкиб туриб дуо қилайлик!» — деди. Бу гапни эшитгач, ҳамма миннатдорчилик билан ўрнидан туриб, султон Ҳусайн ҳақига ҳиммат билан «Омин!» дедилар. Суханвар дуогўй ўрнидан туриб, дуога қўл очаркан, дуосини шу хилда бошлади: «Ёраб! То олам бор бўлиб, одам боласи яшар экан, бутун одам шоҳи Гозийнинг ҳукми остига ўтсин, бутун одамлар эса шунинг фуқаросига айлансан! Қиёматгача бунинг давлат тузуми ҳукмрону, одамлар ҳамиша ўйнаб-кулиб, баҳтиёрлик билан ҳаёт кечирсинлар! Жаҳон ҳалқлари бунингadolati соясида осуда — эркин ҳаёт кечирсинлар, хусусан, фазлу камол —

илму дониш эгалари фаровои ва хотиржам яшасинлар!»

Дуо тамом бўлгач, ҳамма ахли жамоату фазл — билим пешволари қўлларини юзларига сийнадилар. Яхши кишиларининг қилган дуосини ҳақ мустажоб айласа, ажаб эмас.

Дуо тугагач, қўйнимдаги «Хамса»ни олиб, уни қора тупроққа қўйиб, йиглаган ҳолда илтижо айлаб, тубандаги орзуни баён қилдим:

«Бу хаста кўнгилнинг ижод этганларини, астойдил юракдан чиқариб ёзганларини ҳиммат билан бошлаган ҳам сизу, тамомлаган ҳам сиз; мен қилдим, демайман! Энди лутф-қарам айлаб, тупроқдан олиб, марҳамат қилиб, бу «Хамса»ни бир қўздан кечирсангиз экан! Токи, бу асар одамлар хотиридан жой олсин ва халқ кўнгли уни маъқул ва мақбул кўрсинг!»

Дарҳол Шайх тупроқдаги бу асаримни қўлларига олиб қўриб, Мавлавий Жомийга қараб мурожаат қилдиларки: «Сен олдоҳга ёлвориб, илтижо билан дуо қилас! Бу кенжা фарзандимиз сўз экинзоридан беҳисоб ҳосил йигиб олибдир. Сенга бу ҳам шогирд, ҳам мурид бўлгани туфайли, бунинг ҳақига дуо қилишини сендан умид этамиш!»

Махдум Жомий дуо овоз қиласар эканлар, бошқалар яна оминга қўлларини очдилар. У кишининг дуолари кўнглимнинг талаби-ю, юрагимнинг севимли истаги эди. Устозим ўз дуолари билан мени маҳзун-бечорани шод айладилар; менинг тилагим шу эди, муродимга етказдилар. Мен оламнинг ҳамма спридан огоҳ бўлмиш зотларга ҳурмат ва миннатдорчилик юзасидан сајда қилдим. Улар: «Шоҳга дуо дегайсан!» дедилар.

Мана шу гапни эннитини билан ҳолатим ўзгариб, бирдан ўзимга келдим ва юқоридаги хаблотларим гойиб бўлди. Қарасам, нишим — ҳазрат Жомийнинг ҳужраларида ўтирибман, устоз жаноблари ҳам менинг аҳволимга ҳайрон бўлиб турибдилар. Билсам, шу пайтда у зот елкамдан қўлларини олиб, хаблини бу тарафга кўчирган эканлар. Мен ўша ўзим ўтирган жойда, бошим эгик ҳолда, кўзим ёшини тупроққа оқизиб ўтирибман. Устозим меҳрибончилик билан: «Ҳўш, қандай ҳолатга тушдингиз, қандай сирлар кўрдингиз?» — деб сўрадилар. Яна бошимни у зотнинг оёқларига урдим ва:

«Мен бечора шундай аҳволга тушдимки, уни шарҳланга тилим лолдир!» — дедим.

«Ҳозир сен қўрини ва эшитиш бахтига муюссар бўлган ҳоллар сендан бошқа биронта одамга муюссар бўлган

¹ Султон Ҳусайн Бойқаро.

эмас. Ўрнингдан туриб, тангри эҳсонига ва сенга унинг тарафидан берилган бунчалик ҳадсиз муваффақиятларга шукронга бажо келтир!» — дедилар. Миннатдорчилик юзасидан ер ўпиб, у кишининг ҳузуридан ташқарига чиқарканман, шодлигимдан гўё бутун олам менини бўлган-дек эди!

Мен учун «Хамса»ни тамомлаганим бир ютуқ бўлса, юқоридаги мақсадларга эришганим иккинчи ютуқ эди.

Маъбудимга қайси тил билан шукур айтайн?! Ахир, у мени шундай мақсадларга етказди-ку! Бу соатда тангри муродимни шундай ҳосил айладики, бу осмон қабатига хат ёзиш шарафига мұяссар бўлгандан ҳам аълодир. Энді, олам ташвишларини йигиштириб қўйиб, дам олай, базм тузиб, бир нафас роҳатланай!

Косагул! Ором берувчи майни косага тўлат! Фикр қиласвериб, димогларим қақраб қолди. У майни ичай-да, ҳароратидан кўзларим равшан тортсин; исидан эса димогларим муттар бўлсин.

Эй, муганий! Охирги марта сўзимни тингла! Соз билан ҳазин бир хиргойи қил. Шундай бир оҳанг куйлагинки, унга сел бўлиб, бир дам ором олайин!

Эй, авоий! Тангри тилагингнираво айлаб, сенга ажойиб бир баҳт бағишилади. Сен бунинг учун тангри шукрони ига тил оч! Бундан кейин ҳам яна шу каби баҳт-саодатларни истайдиган бўлсанг, яна шукрлар қил!

ДОСТОНДАГИ ТАРИХИЙ ВА АФСОНАВИЙ ШАҲСЛАРГА ИЗОҲЛАР

Анварий — таниқли форс-тоҷик қасидагўй шоирнинг таҳаллуси. Асл номи Авҳадиддин Анварий бўлиб, 1152 йили Балҳда вафот этган. Аниширони Ҳурмуз — Сосонийлар сулоласидан бўлган Эрон шоҳларидан. (Қаранг: Нуширон)

Арасту — таниқли юонон файласуфи (Аристотель — эрадан аввалги 384—322 й. й.) Искандар — Александр Македонскийнинг иккинчи тарбиячиси. У 343 йилдан бошлаб 3 йил давомида Искандарни отаси уйидан узоқда бўлган Мисз деган шаҳарда қаттиқўллик билап тарбиялаган. Навоий тасвирicha, Искандарнинг зафарли юришларида унинг доимий ҳамроҳи бўлган олим, ҳаким ва донишмандир. Арислон (Кисри) — Сосонийлар табақасига мансуб Эрон шоҳларидан бирининг номи.

Ардашер ибн Ҳурмуз — Сосонийлар табақасига мансуб Эрон шоҳларидан бири.

Ардафон — Эрон шоҳларидан бирининг номи, Ашконийлар сулоласининг охирги хукмдори.

Аршимидус — юонон файласуфларидан бирининг номи, Искандарнинг доимий ҳамроҳларидан.

Аскалинус — қадимий грек файласуфи.

Афлотуп — қадимги юонон файласуфи Платон. Эрадан аввалги 427—347 йилларда яшаб ўтган. Машҳур файласуф Суқротнинг шогирида.

Афридуи — Эрон шоҳларидан бирининг номи.

Ашкон — Ашконийлар сулоласига тегинши Эрон шоҳларидан бирининг номи.

Ашраф — XV асрда яшаб ижод этган, «Хамса» ёзган шоирлардан.

Ахмонийлар — Эронда Эрон подшоҳларидан Кир (558-530) томонидан асос солинган ва эрадан олдинги IV асрда Александр Македонский томонидан йўқ қилиб ташланган сулола.

Бадиуззамон — Темурий Султон Ҳусайн Бойқаронинг тўнгич ўғли.

Балинос — Искандарнинг ҳарбий юришларида унга доимий ҳамроҳ ва ҳамфир бўлган доинилманд ва ҳаким.

Боний — истеъоддли меъморнинг лақаби.

Барбарий — Искандар қўшинидаги афсонавий Бориқ паҳлавоннинг таҳаллуси.

Бахмон — Каёнийлар сулоласига мансуб бўлган Эрон шоҳларидан бирининг номи.

Бахмон — Сосонийлар сулоласининг асосчиси Ардашер Папакон (226-241).

Бахром Гур — Сосонийлар сулоласидаги подшоҳлардан Вараҳрон V (421-438). Низомий, Навоий ва бошқа «Хамса» пависларнинг бош қаҳрамонларидан бири.

Баҳром ибн Шопур — Ашконийлар сулоласидан бўлган шоҳлардан бири.

Борбад — Сосонийлар табақасига мансуб бўлган ҳукмдор Хусрав Парвоз замонида яшаган таникли созанди.

Буров — Мұхаммад пайғамбарининг афсонавий учар оти бўлиб, гёё у «Меърој» туни пайғамбарни Арши аъълога олиб чиққан эмиш.

Бухтияр — Каёнйилар табақасидан бўлиб, Лухросининг маштаси бўлган. Оз вақт подшоҳлик қилган.

Буқрот — Юноностоннинг таникли ва машхур файласуф олимларидан Гиппократининг шарқда аталадиган исми.

Вакиъ — араб ҳалқининг машхур лашкарбошиларидан бирининг номи.

Варқаъ — Мисрда ҳукмронлик қилган подшолардан бирининг номи.

Волис — Фелес деб аталмиш юон файласуфи.

Гаршоп — Пешдодийлар табақасига мансуб Эрон шоҳларидан бирининг номи.

Гев — Каёнйилар табақасидан бўлмиш Кайхусравни Эрон таҳтига маснадинишин бўлишига сабабчи бўлган лашкарбоши.

Гударзи Ашғон — Ашконийлар сулоласига мансуб бўлган шоҳлардан бири.

Гударзи Тийрп — Ашконий сулоласи шоҳларидан.

Гударз — Каёнйил шоҳларидан Ковуснинг сипаҳдори.

Густахам — Эрондаги лашкарбошилардан бири.

Даволи — Ширвон мамлакатининг ҳукмдори.

Доро — Каёнйилар сулоласининг охириги ҳукмдори бўлмиш Эрон шоҳи, мелоддан 330 йил олдин вафот этган.

Жабраил — Ҳақ билан Мұхаммад пайғамбар ўртасидаги воситачи фариши, Жибрил деган шакли ҳам учрайди.

Жамшид — Қадимги Эрон афсонавий подшоҳларидан, қисқартирилиб Жам деб юритилади.

Жамшид — Пешдодийлар табақасига мансуб тўртинчи подшоҳнинг исми.

Жомосеб — Каёнйилар сулоласидан бўлган Эрон шоҳи Гуштосб замонида яшаган машхур донишманд ва олим.

Жомосин — Сосоний ҳукмдор Қурод ибн Ферузнинг укаси.

Жомосоп — Луқмони ҳакимнинг шогирди.

Жолинус — Балиносининг шогирди бўлиб, мелодий 130-200 йилларда яшаб ўтган машхур ҳаким — Галендири.

Нурiddин Абдураҳмон Жомий (1414-1492) — Алишер Навоининг устози ва дўсти, «Хамса»нависи шоир. «Хирадномайи Искандарий» достони унинг қalamига мансуб.

Зоб Тахмосеб — Пешдодийлар сулоласининг ўнинчи ҳукмдори бўлиб, Маңучехрнинг набирасидир. У одил подшоҳлар қаторида санаалган.

Зол — Каёнйилар табақасидан бўлмиш Кайхусравнинг сипаҳдори, Рустамнинг отаси.

Захҳок — Пешдодийларнинг бешинчи ҳукмдори.

Искандар — Румлик фотиҳ Александр Македонский бўлиб, унинг ҳаётини ва жаҳонга машхур фотиҳлик юришлари жуда кўп ҳалқлар, жумладан ўрта Осиё ҳалқларининг таникли юнирлари учун ҳам прототип бўлиб хизмат қилган. Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» достони ана шу жаҳонгирнинг ҳаётини, зафарли юришларини ёритишга багишланган.

Илес — Шарқда тарқалган афсоналарга кўра у денгиз сафарida инсонга ҳамроҳ ва раҳбар бўлар эмиш.

Исо — Исломдан аввал ўтган пайғамбарлардан бири бўлиб, Масих,

Масихо деб ҳам юритилади. У ўз нафаси билан даволаш, ўлинка жон бағишлиаш құдратига эга бўлган.

Исрофил — Ғарифшатлардан бири.

Каёнйилар — Қадимги Эрон шоҳлари сулоласи.

Кайхусрав — Каёнйилар сулоласидан бўлган Сиёвуш ибн Каикоувес билан Турон маликаси Фарангиснинг фарзанди. Қадимий замонларда Турон ҳокими бўлган.

Кайковус, **Ковус** — Қадимги Эроннинг Каёнйилар сулоласидан бўлган ҳукмдорлардан Гударз ва Тус унинг сипаҳдорлари бўлган. Шайбонийлардан Суюнчхўжакон (1510 й. вафот этган) томонидан Тошкентда бино қилинган чорбог ҳам шу ном билан аталган.

Кайқубод — Каёнйилар сулоласидан бўлган Эрон шоҳларидан бири.

Кова — Захҳокни таҳтдан туширишда муҳим роль ўйнаган темирчи.

Каюмарс («Авесто»да Гая Маретон) Эроннинг энг аввалги ва афсонавий подшоси.

Кир — Эрамиздан аввалги VI асрда яшаган форс шоҳларидан бири. Луқмони ҳаким — Каёнйилар сулоласининг биринчи подшоҳи Кайқубод даврида яшаб ўтган машхур табиб ва донишманд.

Муҳроб — Каёнйилар сулоласига мансуб бўлган бешинчи ҳукмдор бўлиб, Бухтунаср унинг лашкарбошисидир. Ўз ҳукмдорлиги даврида Балхни пойттаҳ қилган.

Макий — Макка шаҳрида тугилган. (Мұхаммад пайғамбарга берилган нисбат.)

Малу — Қашмир ҳукмдори бўлиб, тўлиқ номи Малу ибн Мабокдир. Мангу Қооп — Чингизхон авлоди, 1251—1260 йилларда Мўгалистоннинг бош ҳукмдори бўлган.

Мануҷҳар, **Минуҷҳар** — Пешдодийлар сулоласига мансуб олтинчи шоҳ Фаридуннинг авлодидир. У шу сулоланинг еттинчи ҳукмдори бўлиб, «Садди Искандарий»да баён қилинишича, «Фурот» ариғиги қаздирган.

Мусо — яхудийларнинг пайғамбари.

Навдор — Нувар — Пешдодийларнинг саккизинчи ҳукмдори Мануҷҳарнинг ўғли бўлиб, Афросиёб томонидан ўдирилган.

Нарси ибн Гударз — Ашконийлар сулоласининг тўртинчи шоҳи.

Нарси ибн Баҳром — Сосонийлар сулоласига мансуб шоҳларнинг еттинчиси.

Нақумоҳис — Искандарнинг устози, ҳаким ва донишманд олим.

Нев — Каёнйилар сулоласига мансуб шоҳ Кайхусравнинг сипаҳдорларидан бири.

Илөс ибн Юсуф Низомий Гапижавий (1141—1203) — «Хамса»навислика асос соглаши буюк озар шоир. Шоир «Искандарнома»сининг 1-қисми «Шарафиома», 2-қисми «Иқболнома» доб юритилади.

Нушировон Қубод — Қадимий Эронда ҳукмронлик қилган Сосонийлар (226—651) сулоласидан бўлган машхур Эрон подшоҳи Апуширвон (531—579). У шарқ классик адабиётидаги Нушировон Одил деб ном қозонган.

Пешдод — Қадимги эроний шоҳлари чиққан биринчи сулола асосчиси.

Парвиз — Сосонийлар сулоласига мансуб шоҳлардан бўлиб, 579—628 йиллари ҳукмронлик қилган.

Равшанак — Каёнйилар сулоласининг охириги ҳукмдори Доронинг қизи, кейинчалик Искандарнинг хотини.

Раъд — Искандар қўшинига яккама-якка қарши чиқиб курашган паҳлавоннинг номи.

Рой — Хиндишон шоҳининг исми; хинд ҳукмдорининг унвони.

Рустам — Каёнийлар сулоласи подшоҳларидаи Кайқубодининг машҳур, қўрқас, паҳлавон лашкарбошиси; пешодий Гиршаспнинг сипоҳсолори, Золнинг ўғли.

Рӯйинтаи — Эрон шоҳларидан Исфандиёрнинг лақаби.

Сиёвуш — Каёнийлар сулоласининг иккинчи ҳукмдори Кайковус (Кновус)нинг ўғли; ўғай онаси бўлмиш Судобанинг айби билан Туркистонга қочади ва Афросиёбнинг қизига ўйланади.

Сомонийлар — пойтахти Бухоро бўлган ва IX—X асрларда ўрта Осиё ва қисман Эрон томонидан бошқарилган сулола.

Соморий — Мусо пайғамбар замонида сеҳргарлиги билан ном қозонган шахс.

Сосонийлар — Эранинг III—VII асрларида яшаб ўтган Эрон шоҳлари сулоласи. Эрон шоҳи Ардашер 1ибни Бобок (224—241) томонидан асос солинган ва VII асрда Эроннинг араблар томонидан босиб олиниши натижасида инқирозга учраган.

Сураймон — исломдан аввал ўтган Довуд пайғамбарнинг ўғли. Султонали — XV асрда Хиротда яшаб ўтган машҳур ҳаттот Султонали Машҳадий. Асосан Навоий асарларини кўчириб ёзиш билан шугулланган.

Суқрот — юнонистоилик машҳур файласуф ва олим.

Талин — Мағриб аҳли ҳукмдори.

Таҳмурс — Пешодийлар сулоласининг учинчи ҳукмдори бўлиб, Нишопур, Марв, Сипоҳон шаҳарларини бино қилдирган.

Тус — Каёнийлар сулоласига мансуб бўлган тўртинчи ҳукмдор Кайхусравнинг сипаҳдори — лашкарбошиларидан.

Түқвоб — қалмиқлар ҳукмдорининг номи.

Файлақу — Искандарнинг отаси. Македониялик Александрнинг отаси Филипп II (359–336) номининг шарқча аталиши.

Фарғуню — Искандарнинг зафарли юришларида ҳамроҳ бўлган донишманд олим.

Фаромарз — Рустамнинг ўғли.

Фаридун (Афридун) — Эронда ўтган пешодийлар сулоласининг олтинчи ҳукмдори.

Ферузи Ҳурмуз — Ҳусрав Парвезнинг лашкарбошиси; Ҳурсон ҳукмдори ҳам бўлган.

Ферузи Қашмир ҳукмдори Маллу ибни Мабокнинг ўғли, Искандар уни отаси ўрнига шоҳ қилиб тайинлаган.

Ферузи ибни Яздижирд — Сосонийлар сулоласига мансуб бўлган ўн учинчи Эрон шоҳи.

Фисогурс — Эрадан аввалги 571—497 йилларда ўтган юони файласуфи Пифагор.

Хизр — мусулмонлар эътиқодича, доимий тирик пайғамбар.

Хоқон — Чин мамлакати олий ҳукмдорининг умумий номи.

Хоразмшоҳ — Алоуддин Муҳаммад (1200–1220).

Шайдада — Доро лашкарбошиларидан бири.

Шаминос — Искандарнинг зафарли юришларида унга ҳамроҳлик қилган донишмандлардан.

Шахриёр — Сосонийлар табакасининг охирги ҳукмдорларидаи бўлган Яздижирднинг лақаби.

Яъжу ж ва Мажжу — афсонага кўра ва Алишер Навоий тасвирича бадбашара, баҳайбат, ўйлида учраган нарсаларнинг ҳаммасини нес-нобуд қилувчи, одамхўр маҳлук. Искандар булар хужумига қарши омонлик девори «Садди Искандар»ни (садди яъжу ж деб

ҳам юритилади) бино қилдирган. Ўрта Осиё олимлари бу маҳлуқларнинг мамлакатини дунёнинг бир четида деб тасвирлаганлар.

Ялош иби Феруз — сосонийлар табакасига мансуб ўн тўртинчи ҳукмдор.

Ялош иби Феруз — ашконийлар сулоласининг ўнинчи ҳукмдори. Ялош иби Баҳром — Ашконийлар табакасига мансуб бўлган бешинчи шоҳ.

Қорахон — Хинд мулкининг ҳукмдори.

Қаҳқаро — Искандарнинг лашкарбошиларидан бири.

Қилимум — Искандар билан унинг зафарли юришларида қатнашган юнонистоилик ҳаким — файласуф.

Қорун — жуда катта бойлика эга бўлган қадимиш шахс. Адабий асарларда катта бойлика нисбатан киноя тарзида ишлатилади.

Ғозий — Султон Ҳусайн Бойқарони Алишер Навоий шундай ном билан улуглаган бўлиб, зафар қозопувчи маъносини билдиради.

Ҳаррон — Доро лашкарбошиларидан бири.

Ҳумоий — Каёнийлар сулоласига мансуб бўлган тўққизинчи ҳукмдор бўлиб, саккизинчи ҳукмрон Баҳманинг қизидир.

Ҳумо — баҳайбат, ўиртқич афсонавчий бир қуш бўлиб, гўё унинг сояси бошига тушган одам подиҳ бўлар эмиш.

Ҳурмуз — Искандарнинг ҳарбий юришларида унга ҳамроҳ бўлган ҳакимларнинг бири.

Ҳурмуз иби Шопур — Сосонийлар сулоласига мансуб шоҳ.

Ҳурмуз иби Ялош — Ашконийлар табакасига мансуб шоҳлардан бири.

Ҳурмуз иби Нарси — Сосонийлар табакасига мансуб саккизинчи ҳукмдор.

Ҳусайн Бойқаро — Ҳурсон ҳукмдори (1470–1506) бўлган бу шоҳнинг асл номи — Ҳусайн иби Мирзо Мансур бинни Мирзо Бойқаро (1438–1506) бўлиб, Ҳусайннай таҳаллуси билан газаллар ёзиб, девон тузган. Унинг «Рисолаи Ҳусайн Бойқаро» (1485) помли насрой асари ҳам мавжуд.

Яминиддин АбулҲасан Ҳусрав иби Маҳмуд Деклавий (1253–1325) — хинд, Эрон ва ўрта Осиё маданиятининг машҳур намояндадаридан бири. У тилчи, адабиётчи ва тарихчи олим, мусиқӣ ва бадиий адабнотар муаллифи. Унинг «Ҳамса»си таркибига кирган «Искандар ҳақидаги достон шоири»нинг ўзи қайд этишича, ҳизжрий 699—мелодий 1299/1300 йилларда ёзиб тугалланган бўлиб, 4450 байтдан иборатдир. Достон хинд подшоҳи Алоиддин Хилжи (1296–1316)га багишланган.

Ҳусрав Парвез иби Ҳурмуз — Сосонийлар сулоласига мансуб шоҳлардан.

Ҳушанг — Пешодийлар табакасининг иккинчи ҳукмдори.

ЖУГРОФИЙ НОМЛАР ИЗОХИ

Адан — Яманинг жанубида жойлашган шаҳарининг номи.
 Ажам — қадимда араблар араб бўймаган ҳалқларни ва Эронни шундай деб атаганлар.
 Аудалус — Испаниянинг қадимги номи.
 Араб — Арабистон ярим ороли, Араб мамлакати.
 Арши — Осмонининг энг юқори қисми бўлиб, Навоий уни тўққизинчи фалак деб атайди.
 Аррон — Озарбайжоннинг Арманистон билан чегарадош бўлган Тогли Қорабоғ ишхаси.
 Астробод — Каспий денгизининг жануби-шарқида жойлашган бўлиб, қадимда Журжон номи билан машхур бўлган.
 Афранжа — Ўрта Ер денгизи.
 Ақсойи Чин — Хитой билан Ҳиндистон ўртасида чегара ерлари.
 Байту мұқаддас — Құдус ва у ердаги зиёратгоҳ шу ном билан аталган.
 Балх — Ҳурсоңдаги шаҳарлардан бири бўлиб, у обод ва маданий марказ сифатида бошقا шаҳарлардан фарқланган.
 Барбарий — Африка соҳилидаги шаҳар, Балхнинг Ҳазорожат тогидаги қалъя номи.
 Бартос — Буртос қабилидаги шакли ҳам учрайди. Волганинг ўрта оқимидағи ҳазарлар яшайдиган жой номи.
 Багдоқ — Ироқдаги шаҳарлардан бирининг номи.
 Бахрайн — Форс кўлтиғидаги оролнинг номи.
 Бобил — Ироқдаги қадимий шаҳар номи.
 Гужрот — Ҳиндистондаги бир вилоят номи.
 Гуржя — Грузиянинг Шарқдаги номланиши.
 Дамашқ — Сурядаги бир шаҳар номи.
 Дарияказ — Балхдан оқиб ўтадиган катта анхор бўлиб, Навоий тавсифича, у эзга ҳаёт бағишлашуда узум шарбатидан ҳам афзал.
 Дашиби қиғифоқ — Сирдарёдан Жанубий Россия даитларигача ястанган воҳа, Каспий (Ҳазар) денгизининг шимолида жойлашган.
 Дечли — Ҳиндистон мамлакатининг нойтаҳт шаҳари номи.
 Дувонг — Ҳиротдаги дарёлардан бирининг номи.
 Жайхун — Амударёning ўрта асрлардаги номи.
 Жаҳоноро — Ҳиротдаги гўзал ва сўлим богининг номи.
 Занги бор — Шарқий Африка мамлакатларини шу ном билан атагилар.
 Зобилистон — Ҳурсоңнинг жанубидаги вилоят номи.
 Илиқил — Ҳиротдаги баг ва экваторларни сув билан таъминлайдиган анхор номи.
 Ироқ — мамлакат номи бўлиб, манбаларда Форс Ироқи, Араб Ироқи тарзида иккига бўлинган ҳолда ҳам учрайди.
 Исафаҳон — Эрондаги машхур шаҳарлардан бири. У тарихий манбаларда Жай номи билан ҳам учрайди.

Каъба — мусулмонларнинг Макка шаҳридаги мукоддас асеристоҳи Қашмир — Шимолий Ҳиндистондаги шаҳар.
 Кеч — жой номи.
 Кеш (Каш) — Шаҳриеабзининг илк номи.
 Кирмон — Эрондаги шаҳар ва вилоят номи.
 Кошгар — Марказий Осиёдаги Хитойга қарашли бўлган шаҳар.
 Кўҳчак — Зарабион дарёсининг қадимий номи.
 Навшод — Афсонавий ўлка номи.
 Нажд — Арабистон ярим оролидаги вилоят ва тог.
 Нахшаб — Мовароунихаҳрдаги шаҳар номи. Насаф деб ҳам юритилган, ҳозирги Қарши шаҳри.
 Нигор — Ҳиндистондаги ўрмон номи.
 Нил — Мисрдан оқиб ўтадиган катта дарёнинг номи.
 Нимрўз — Қўҳистон Зобулистон билан чегарадош вилоят номи, Сейистон; Ҳурсоңдан оқиб ўтадиган анхор номи.
 Нишонур — Ҳурсоңнинг илм ва маданият маркази бўлган обод шаҳар.
 Мадина, Мадойин — Араб Ироқидаги қадимий шаҳар номи, Фирот дарёси бўйидаги жойлашган.
 Машриф — Ўрта Осиёдан шарқкроқда жойлашган ерлар.
 Магриб — Ўрта Ер денгизи ва Африка ўрта асрларда ал-Магриб деб юритилган. Бунда Жазонир, Тунис, Марокаш ерлари тушунилган.
 Миср — мамлакат номи.
 Мовароуниҳр — Ўрта асрларда Амударёнинг ўнг томонидаги ерлардан то Сирдарёгача, Фарғонадан Ҳоразмгача бўлган жойлар шу ном билан аталган.
 Моҳон — Ҳурсоңдаги вилоят номи.
 Мукрон — Уммон (Арабистон) денгизининг шимолий соҳиллари.
 Мургоб — Ҳурсоңдаги жой ва анхор номи. Бу анхор суви Навоий таърифлашича, жанинат булогининг тиниқ сувидан қолишмайди.
 Мұхит — Ўрта Ер денгизи.
 Аму — Ўрта асрларда Жайхун дарёси Ому деб ҳам аталган.
 Ос — Осетия.
 Рум — ўрта асрларда ҳозирги Кичик Осиё (Византия) ва Греция ерлари шу ном билан юритилган.
 Рус — рус мамлакати.
 Садди Искандарий — Искандарнинг Яъжуқ-маъжужаларга қарши ҳимоя воситаси сифатида қурдирган девори.
 Салсабил — жанинатдаги суви тоза ва тиниқ бўлган афсонавий булоқ номи.
 Самарқанд — Мовароуниҳрдаги маъмурӣ ва маданият маркази бўлган қадимий шаҳар; қадимги сувд давлатининг пойтакти — Мароканд деб ҳам аталган.
 Синд — Жанубий Осиёдаги дарё (ҳозирги Ҳинд дарёси) номи.
 Сипоҳон — Эрондаги шаҳар номи, Исфаҳон.
 Сақлоб — славиинлар подшолиги ва мамлакати.
 Туров — Туркистон.
 Уммон — ҳадесиз-худудсиз катта денгиз, ҳозирги Арабистон денгизи.
 Фаранг — қадимда Фарбий Европани шундай атасиган.
 Фаранж — туркий ҳалқлар яшайдиган Болсогугу яқинидаги воҳа номи.
 Фархор — Туркистондаги шаҳар ва ибодатхона номи.
 Фирот — Фурот — Гарбий Осиёдаги катта дарёнинг қадимги номи (Евфрат).
 Форс — ҳозирги Эрон мамлакатининг жанубий қисми. У шимолдан Ҳурсоён, шарқдан Кирмон, жанубдан денгиз билан чегараланган.
 Жайбар — Мадина ва Дамашқ ўртасидаги воҳа ва довои номи; Афғонистон чегарасидаги қалъя номи.

Хито, Хитой — Хитой мамлакати.

Хоразм — Моварауниаҳрдаги машҳур воҳа.

Хурисон — Шарқдан Мовароуниаҳр, гарбдан Кўҳистон билан туташган бўлиб, Ҳирот, Марв, Балх, Нишопур каби катта шаҳарларни ўз ичига олган.

Хўтан — Хитойдаги Кошгар туманига кирувчи воҳа ва шаҳар.

Чаркас — черкаслар ўлкаси.

Чахчарон — Зобулистон (Афғонистон)даги дарё ва шаҳар номи.

Чин — Хитой ва унинг маркази шундай ном билан аталган.

Чин — Хитой шаҳридаги деңгиз («Садди Искандарий»да деңгиз маъносида келади).

Шахрисабз — Мовароуниаҳрдаги қадимий, гўзал шаҳар.

Шимол — Шимол томондаги ер ва жойлар.

Шом — ҳозирги Сурия мамлакатининг қадимий номи.

Эрон — мамлакат номи. Манбаларда форс, Ажам номлари билан ҳам учрайди.

Юнон — Юнонистон мамлакати, қадимги Греция.

Яксарш — Осиёдаги деңгиз.

Яман — Арабистон жанубидаги мамлакат номи.

Ясириб — Арабистондаги Мадина шаҳрининг қадимий номи.

Қоратог — Кашмирдаги тог номи бўлиб, Искандар Кашмирини забт этгач, Малиу шу тог топасига қочиб чиқиб макон тутган.

Қирим — Қора деңгиз шимолида жойлашган жойлар.

Қорабог — Озарбайжондаги Тогли Қорабог вилоятининг номи.

Қоф тоги (Кўхи Қоф) — афсоналарга кўра бу тог ерни ўраб турар ва унда фақат парилар истиқомат қилас эмиш.

Қудс, Қудус — Фаластиндаги шаҳар номи бўлиб, уни Довуд барпо қиласган. Манбаларда «Байтулмуқаддас» номи билан машҳур.

Қулзум — Қизил деңгиз.

Қутайф — Арабистондаги шаҳар номи.

Ҳиндистон — Осиёнинг жанубида жойлашган мамлакат, манбаларда Ал-ҳинд деб ҳам юритилади.

Ҳирманд — Афғонистондаги дарё номи. У Гур тогидан бошланиб, Сейистон ерларигача етади.

Ҳирот (Ҳири) — XV—XVII асрларда Хурисоннинг йирик ижтимоий-сиёсий ва маданий марказ шаҳарларидан бўлиб, Навоий тавсифича, дастлаб у Искандар томонидан қурдирилган. Унинг бешта дарвозаси (Ироқ, Ҳуш, Майдон, Мулук, Қипчоқ) бўлган. Ерлик халқ уни Ҳири деб ҳам атаганлар.

МУНДАРИЖА

Сўзбоши	5
Садди Искандарий	11
Садди Искандарий насрий баёни	510
Достондаги тарихий ва афсонавий шахсларга изоҳлар	823
Күгрофий номлар изоҳи	828